شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

(تارىخىي ئەسلىمىلەر)

(30)

جوڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

خوتەن شەھرىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىن ئەسـ
لىمە ..... (خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش) 1
چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغانـدىن كېيىنـكى 50
يىـل ..... سـۇلايمان ئابدۇرىھىم 64
ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ قالـدۇق ئەسكەرلـىرى توغرىـ
سىدا ئەسلىمە ..... ئۇيغۇر ئادىل 107
ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى
ھەققىدەئەسلىمە ..... ئەنۋەرخانبابا 173
ئامان قالغان جان..... كېرىمۇۋ توختى 182
1947 ـ يىلىدىكى تۇرپان ئەھۋالـى ۋە ئەخمەتجان
قاسىمنىڭ تۇرپانغا بېرىشى ھەققىدە ئەسلىمە .....
..... مەھمۇت زەيدى 221
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي دەۋرىدىكـى مىللـىي ئار ـ
مىيە تۇغرىسىدىكى بەزى ئەھۋاللار ..... رەھىم مۇقىيىت 236
قورغاس، سۇيدۇڭ ۋە كۇرەلەرنىڭ ئازاد قىلىنىشى
..... ئىمىنـوۋ ئىلاخـۇن 241
«شىنجاڭدا تـىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمـايە قىـ
لىش ئىتتىپاقى» نىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي رولى
ھەققىدە ..... ھاكىم جاپپار 258
«يەتتە ۋىلايەت خەلقچىلەر بىرلەشمىسى» ھەققىدە
ئەسلىمە ..... مەھەممەت ھەسەن ئارسلانوۋ 276
25 ـ فېۋرال قانلىق ۋەقەسىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالـى
توغرىسىدا ..... خەمىت سۇلتان 281

目　录

和田城近代史回忆……（和田市政协供稿）1
若羌县成立后的五十年……
……苏来曼·阿不都热依木 64
忆马仲英及其残余部队……
……乌依古尔·阿迪力 107
忆《省乌孜别克文化促进会》……安尼瓦尔·汗巴巴 173
虎口余生……克里莫夫·托乎提 182
忆1947年吐鲁番的社会状况及阿合买提江·哈斯木赴吐鲁番之经过……马合木提·宰迪 221
有关三区革命时期民族军的一些情况……
……热依木·木黑提 236
霍城、绥定、惠远的解放……
……伊明诺夫·伊拉洪 241
关于《保卫新疆和平民主同盟》的成立及其历史作用……
……阿克木·加帕尔 258
忆《七区民主联盟》……
……穆罕默德·艾山·阿尔斯拉诺夫 276
关于“二·二五血案”的一些情况……
……哈米提·苏里唐 281
莎车县开展“抗日救国”运动的一些情况……
……司马义·艾斯卡尔 304
南疆柯尔克孜族人民为抗日救亡运动所作的贡献……
……穆罕默德·艾山·阿尔斯拉诺夫 310

«ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەنىنى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى»نىڭ يەكەندە ئېلىپ بېرىلىش ئەھۋالى …… ئىسمايىل ئەسقەرى 304
جەنۇبىي شىنجاڭ قىرغىزلىرىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قىلغان ياردىمى توغرىسىدا ئەسلىمە …… مەھەممەت ھەسەن ئارسلانوۋ 310
كۆنەس يېزىلىرىدىكى مىللىي مائارىپنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى …… ئابدۇسەمەت ئابدۇللام 314
شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى قىسقىچە ئىقتىسادىي ئەھۋالى …… ئابلەت نۇردۇن 324
تالانتلىق تەۋپ ــ ئابلىمىت يۈسۈپ ھاجى …… شىرىپ خۇشتار 328
تۇردى ئۆلەڭ توغرىسىدا …… ئابدۇكېرىم مەخمۇتوۋ 332
113 ياشلىق سۈنايچى ـ ماڭسۇر شەيىخ …… (مەكىت ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش) 338
دادام جېيەن بوزەن ھەققىدە ئەسلىمە …… جېيەن سىپىڭ 342
30 ـ يىللاردىن 40 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىگىچە قەشقەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىسى …… قەمەرجان، شىا ۋېيرۇڭ، 389
قەشقەرنىڭ قىسقىچە پوچتا ـ تېلېگراف تارىخى …… جياڭ يۈزى 394
شۈتتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى قەشقەردە …… يى جياڭ 404

新源县乡村民族教育的形成和发展 ……阿不都赛买提·阿不都拉木 314
新疆近代经济简况 ……阿不来提·努尔冬 324
著名的民医·大毛拉一阿不力米提·玉素甫阿吉 ……谢日甫·胡西塔尔 328
关于歌手吐尔迪其人 ……阿不都克里木·马合木托夫 332
113岁的唢呐演奏家曼苏尔·谢依赫 ……（麦盖提县政协供稿） 338
忆我的父亲翦伯赞 ……翦斯平 342
三十年代至四十年代初喀什噶尔对苏贸易片断 ……夏维荣、卡买尔江 389
喀什噶尔邮电史话 ……张宇子 394
瑞典传教士在喀什 ……一江 404

خوتەن شەھىرىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىن ئەسلىمە

(خوتەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش)

خوتەن شەھىرىنىڭ تەرەققىياتى

«خوتەن» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر بار. بەزىلەر: «ئودۇن» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلمىسى بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى، قەدىمكى زاماندا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدە «ئودۇن دۆلىتى» دېگەن بىر دۆلەت قۇرۇلغان. بۇ نام (560 يىل داۋام قىلغان ئودۇن دۆلىتى ۋاقتىدا خەنزۇ تىلىدا خوتەن شەھىرىنى سېچىڭ، خوتەن خانىنى ۋايجرا«迟尉» دەپ ئاتاپ كەلگەن) شۇنىڭدىن قەپقالغان،دېيىشىچە، - بەزىلەر: خوتەن «يوتقان» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرتىلمىسى، چۈنكى ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ قەدىمكى ئورنى يوتقان كەنتىدىن يۆتكىلىپ كەلگەن، دەيدۇ. يەنە بەزىلەر: خوتەن دېگەن سۆز «قوتان» (چارۋا سولايدىغان ئورۇن) نىڭ ئۆزگەرتىلمىسى، چۈنكى، قەدىمكى خەلقلەر چارۋىلىرىنى مۇشۇ يەرگە يىغىپ باققانىكەن، دەيدۇ. بۇ ئۇچ خىل تارىخىي قاراشنىڭ مەلۇم ئاساسلىرى بار. تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، VII - VIII ئەسىر ئارىلىقىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يېڭى ئاۋات بولغان كىرىيە ۋە نىيە تەرەپلىرىدە «ئودۇن دۆلىتى» دېگەن بىر دۆلەتنىڭ قۇرۇلغانلىقى راست. بۇ دۆلەتنى قۇرغانلار تاشقى موڭغۇلىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار، موڭغۇللار، قارلۇقلار ۋە يەرلىك مىللەتلەردىن ساكلار ئىدى، دەيدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ھازىر موڭغۇللار، قارلۇقلار ۋە ساكلار دەپ ئاتالىدىغان مەھەللىلەر بار. بۇ دۆلەتنىڭ مەركىزى كىرىيە بولۇپ، ئىلچى، قارىقاش، لوپ تەرەپلەرمۇ شۇنىڭغا قا-

راشلىق ئىدى. ئودۇن دۆلتى يوقالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئودۇن دېگەن نامى «خوتەن» گە ئۆزگىرىپ قالغان دېگەن سۆز قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ قەيت قىلىنغان. «يوتقان» ياكى «ئوتقان» دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى خوتەن شەھرى ئىكەنلىكى ھەققىدە چەت ئەل تارىخلىرىدىمۇ مەلۇمات بار. ھازىرقى يوتقان خارابىسى بۇنىڭغا گۇۋاھلىق قىلىدۇ.

خوتەننىڭ ئەسلى نامىنىڭ «قوتان» ئىكەنلىكى ۋە «قوتان» دېگەن سۆزنىڭ چاڕۋا ماكانى دېگەن‌مەنىدە ئىكەنلىكىنىڭ توغرىلىقى ھازىرقى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. قەدىمقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئىسپاتلاپ بېرىشچە، يەر شارى پەيدا بولغاندىن بېرى ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ توختاۋسىز يۈز بېرىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، يەر شارىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان. چۆللەرنىڭ شەھەرلەرگە، شەھەرلەرنىڭ چۆللەرگە ئايلىنىپ تۇرۇشى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قانۇنىيىتى بولۇپ، بۇ قانۇنىيەتتىن بىزنىڭ ۋەتىنىمىزمۇ خالي بولالمىغان. مەسىلەن، مىلادىدىن 5 — 10 مىڭ يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي ـ جەنۇبىي قىسمىدىكى تارىم ۋادىسى دېڭىز ئاتالغان جاي ناھايىتى ئاۋات، دەريا ۋە كۆللەر كۆپ، تەبىئىي بايلىقى مول، ئۇنى ئوراپ تۇرغان كوئىنلۇن تاغلىرىنىڭ ھەممىسى مۇز تاغلار بولۇپ، ئېقىن سۇلار سىراپ جاي ئىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقى قىسمى — كېرىيە، نىيە، چىرا، خوتەنلەرمۇ شۇنداق ئاۋات ئىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ ئاھالىسى ئاساسەن چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرەتتى. بولۇپمۇ، تارىم ۋادىسى چاڕۋا دۇنياسى ۋە پايانسىز يايلاق، ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسى ئىدى. مىلادىدىن I، II ئەسىر بۇرۇن بۇ تەرەپلەردە توپا ۋە قۇم بالاسى يۈز بېرىپ كوئىنلۇننىڭ مۇز تاغلىرى ئېرىپ تۇگەپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسى قۇم بالاسى ئاستىدا قالغاندا، ئۇ يەردىن قېچىپ چىقان خەلقلەر دۇنيانىڭ ھەر تەرەپلىرىگە تارقاپ كەتكەن. بىر بۆلۈك چاڕۋىچىلار مىليونلىغان چارۋىلىرىنى ھەيداپ كېرىپە، نىيە، چەرچەن، چاقلىق ۋە خوتەن تەرەپكە يۆتكىلىپ كەلگەنلىكى ئىشەنچىلىك تارىخىي كىتابلاردا مەنزۇردۇر. يەنە شۇ ۋاقىتتا چارۋىلارنىڭ كۆپەيكىنى خوتەن، بۇيا، پىشە يايلاقلىرىدا باققان ۋە خوتەن، قارىقاش دەريا بويلىرىدا ئولتۇراقلاشىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. ئۇلار شۇ مەزگىللەردە بۇ تەرەپنى «قوتان» دەپ ئاتاشقان. ئۇنىڭ خوتەن دېگەن نامىغا ئۆزگىرىپ قالغانلىقى ئەمەلىيەتكە بىر ئاز ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇلار، خوتەن ناھىيىسى ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئارالچە (كىچىك ئارال) بولغاچقا، بۇنى ئارالچە دەپ ئاتىغان. لېكىن بۇ ئارالچە دېگەن سۆز «ئىلچى» دېگەن سۆزگە ئايلىنىپ قالغان، ئىلچىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىنى — كۈن ئەتىگەندە يورۇتۇپ چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن «يورۇققاش» دەپ ئاتىغان. ئىلچىنىڭ كۈن ئولتۇرۇش تەرىپىنى «قاراڭغۇ تاش» دەپ ئاتىغان. كېيىن بۇ سۆز «قارىقاش» بولۇپ قالغان. مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسى ئىلچى شەھرى بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىلچى دېگەن سۆزمۇ تاشلىنىپ‌كېتىپ‌خوتەن شەھرى دەپ ئاتالغان.

خوتەن شەھرىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنى (بۇنىڭدىن تەخمىنەن مىڭ يىل بۇرۇن) ھازىرقى بوزران كەنتىدىكى يوتقان دېگەن جاي بولۇپ، يوتقان شەھرى كۇچلۇك خان قالماق تەرىپىدىن XII ئەسىردە ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن ئۇ يەردىكى خەلقلەر ھازىرقى ئىلچى دەريا‌سى بويىغا كۆچۈپ كېلىپ، شۇ يەرنى مەھەللە قىلىپ ئولتۇرغان. بۇ مەھەللىلەر كېيىن شەھەرگە تەرەققىي قىلغان. بۇنىڭ ئورنى ھازىرقى سۇ دەرۋازىسى، گۈجان دەرۋازىسى ۋە ھېيتكا دەرۋازىسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئىلچى دەريا‌سىنىڭ غەربىگە توغرا كېلەتتى.

دېمەك هازىرقى خوتەن شەھرىنىڭ پەيدا بولۇشى يۇقىرىدا ئېيتقاندەك تارىخىي ۋەقەلەر، جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىش، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ تەدرىجىي سۈركىلىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن. تارىخىي چاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان مىللەتلەر ساكلار، تۇزالار، ئوغۇزلار (توقۇقۇز ئوغۇز)، ھونلار بولۇپ قەدىمكى خوتەن خەلقىمۇ مۇشۇ مىللەتلەردىن تەركىب تاپقانلىقى مەلۇم. «تارىخىي ئومۇمىي»، «مۇقەددىمە ئىبنى خەلدۇن»، «تارىخنامە»، «خەتەنامە»، «بوزقىر پادىشاھلىقى» قاتارلىق قەدىمكى تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان كىتابلاردىمۇ بۇ ئوغرۇلۇق مەلۇماتلار بار. يۇقىرىقى مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان خوتەن خەلقىمۇ قەدىمكى تۈركى قۇۋۇملار نەسلىگە مەنسۇپ بولغاچقا ھازىر مۇشۇ تىل سىستېمىسىدا سۆزلەۋاتىدۇ.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ سۆزلىگەن بىر سۆزىدە: «خوتەن تىلى ھىندى تىلىنى ئاساس قىلغان مەخسۇس تىل ئىدى» دەيدۇ. بۇمۇ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، قەدىمكى خوتەن خانلىقىنىڭ ئاساسىي خەلقىئارالىق يولى ئىدى، چەرچەن ئارقىلىق تىبەتكە قاتنايدىغان چوڭ يول ۋە دۇڭخۇاڭ ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە، موڭغۇلىيىگە قاتنايدىغان چوڭ يولدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ يول ئارقىلىق خوتەنگە، ھىندىستانىنىڭ تەسىرى ھەتتا كىران، يۇنان تەسىرىنىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەنزۇ مەدەنىيىتى، زاڭزۇ ۋە موڭغۇل مەدەنىيىتىمۇ خوتەن خانلىقىغا خېلى كەڭ تارقالغان. قەدىمكى زامانداا شەرق ئەللىرىنىڭ قەدىمكى تۈرمۇشلىرىدا ھۆكۈم سۈرگەن شامانىزم دىنى خوتەن خەلقىدىمۇ كەڭ شەكىلدە مەۋجۇت ئىدى. بۇ دىن قەدىمكى زامانىدىكى ئىپتىدائىي قۇۋۇملارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان خۇراپىي كۆز قارىشى

نى ئاساس قىلغان دىن بولۇپ، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغانلار كۇن، ئوت، سۇ ۋە تۇپراقنا چوقۇنغان. شۇنىڭدەك تەبىئەتتىكى جىسىملار، كاتتا تاغلار، چوڭ دەرەخلەر، چوڭ دەريالارنىمۇ خۇدانىڭ ئۇلۇغلىرى، بۇلاردا روھلار، جىن ـ شەيتانلار ماكان تۇتىدۇ، ئادەملەرنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى شۇلار بەلگىلەيدۇ، ئادەملەرگە كېسەل ۋە باشقا ئاقىۋەتلەرنىمۇ جىنلار سالىدۇ، دەپ قارىغان. ھازىرقى پېرە ئوينىتىش، بورا كېپەك سېلىش، تۇغ ئەلەم تىكلەش قاتارلىق ئادەتلەر ئۇيغۇرلاردا شامانىزمدىن قالغان خۇراپىي ئادەتلەردۇر. دېمەك، VII، VIII ئەسىرگىچە ئۇيغۇرلاردا شامانىزم دىنى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن. بۇ چاغلاردا شامان (قامان) نامىلىق شېيخلار ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى مەھەللىلەر ۋە شەھەرلەرنى باشقۇراتتى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقىدە ئاقساقاللىق تۈزۈمى كەڭ ئىدى. ھەر خىل تەبىقە، كەسىپ باشلىقلىرى «ئاقساقال» دەپ ئاتىلاتتى. قەدىمكى تۈركىلەرنىڭ ئەپسانىلىرىنى سۆزلەيدىغان «دەدە قورقۇت» دېگەن كىتابتا، ئوغۇزلارنىڭ «كۆك بۆرە» ۋە «قىزىل تۇلكە» لەرگىمۇ مەنسۇب دەپ ئېتىقاد قىلغانلىقى، قارا، قىزىل، سېرىق، ئاق رەڭلەردىكى مەخلۇقلاردىمۇ بىر خىل روھىي خاسىيەت بار دەپ ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىمۇ سۆزلىنىدۇ. شامانىزم موڭغۇللاردا ۋە باشقا تۈركى مىللەتلەردە ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتدا، شامانىزم تەلىماتى بويىچە ئادەم ئۆلۈم تۇرۇش، قان تۆكۈش، ھايۋانلارنى بوغۇزلاپ قۇربانلىق قىلىش، تىرىك مەخلۇقلارنى يوقىتىپ نام قازىنىش ئۇلۇغ ساۋابلىق ئىش دەپ چۈشەندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر داۋاملىق سوقۇش ـ ماجىرا، قان تۆكۈش ۋە قىرغىنچىلىق بىلەن مەشغۇل بولاتتى. كېيىن ئىران تەرەپتىن داخىل بولغان مانىزم دىنى بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقى

دۇ. مانىزىم ئېتىقادى بولۇپمۇ تەڭرىك مەخلۇقىنى ئۆلتۈرۈش، قان تۆكۈش، قىرغىنچىلىق قىلىش گۇناھ، ياۋاش بولۇش، سوۋ-قۇش، جېدەل قىلماسلىق ساۋاب دەپ چۈشەندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، خوتەنىدىمۇ مانىزىم ھۆكۈم سۈرگەندە تىنچلىق يۈز بەرگەنىدى. كېيىن ھىندىستان ئارقىلىق خوتەنگە بۇددا دىنى تارقالدى. بۇددا دىنىنىڭ بەزى قاراشلىرى مانى دىنىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇددا دىنى خوتەنىدە كەڭ تارقالغان بولۇپ، خوتەنىنىڭ ھەر بىر ناھىيە، بۆلۈك-پۈشقاقلىرىدا چوڭ-چوڭ بۇتخانىلار قۇرۇلغانىدى. ھازىرقى كۇنىدە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى ناھىيە، رايونلىرىدىن تېپىلىۋاتقانۇە يەر ئاستىدىن چىقىۋاتقان گەچ، سېغىز، ياغاچ، تاشتىن ياسالغان بۇت-ھەيكەللەر خوتەن شەھىرىدە بۇتپەرەستلىك-نىڭ ناھايىتى ئۇزۇن زامانلارغىچە ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

IX ئەسىرنىڭ باش يېرىمى (840-يىللىرى) دا تاشقى موڭغۇلىدىكى قارا بالغاسۇن، ئورخۇن ۋە يەنسەي ۋادىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ناھايىتى كۆپ سانىدىكى ئۇيغۇرلار شىنجاڭنىڭ قۇمۇل، تۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، خوتەن ۋە قەشقەرلەرگە يەرلەشكەن. شۇ چاغدا تارىم ۋادىسىدا ئۇيغۇرلاردىن باشقا ھون، تۈرك، تىبەت ۋە ھىندى، ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ بولۇپ، ئۇلارنىڭ سلامىيەتتىن كېيىن ھەممىسى قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنلىكى مەلۇم. X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قەشقەردىكى قاراخانىلار ئارقىلىق خوتەنگە ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، خوتەن خەلقى ئۇزۇن مۇددەت قارشىلىق كۆرسەتكەن (خوتەنلىكلەرنىڭ جاھىل دەپ ئاتىلىشى شۇنىڭدىن) بولسىمۇ، ئاخىرى بۇتپەرەستلىكنى تاشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا

مەجبۇر بولغان. خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەت، تۇرمۇش، ئىجتىمائىي تۈزۈم، تىل-مەدەنىيەت ۋە قىياپەتلىرىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. شەھەر رايونلارنىڭ ئاۋات جايلىرىغا ياسالغان بۇتخانىلار بۇزۇپ تاشلىنىپ ئۇنىڭ ئورنىغا مەسچىت، مەكتەپلەر، جامە، خانىقالار قۇرۇلدى. قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت ئارقىلىق خوتەنگە ئەرەب، پارىس ۋە ئىسلام مەدەنىيەتلىرى كۆپلەپ كىرىشكە، ئىسلام-مەرىپەت ئۇمۇميلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. چوڭ زىيالىيلار، ئۆلىمالار بارلىققا كەلگەن، تەرەپ-تەرەپلەردە ئىسلام-مائارىپ راۋاجلىنىپ، خوتەن بىر مەرىپەت گۈلزارىغا ئايلانغان بىر مەزگىلدە (مىلادى 1210-يىللاردا)، كىدانلاردىن بولغان كۈچلۈك خان (يەللەت ھەيشى) قەشقەر ۋە خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، بۇ ئاۋات شەھەرنى ۋەيران قىلغانىدى، ھەمدە خوتەننىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرى، مۇسۇلمانلىرىنى قىرغىن قىلغانىدى. «روزىتو ساپا» دا: كۈچلۈك خان خوتەن شەھىرىدىكى داڭلىق ئۆلىمادىن ئەللا مەئۇلا ھىدىن خوتەنى دېگەن زاتنى 3000 شاگىرتى بىلەن (ھازىرقى بورزان يېزىسى يوتقان كەنتىدە) ئۆلتۈرگەن ۋە كىتابلارنى كۆيدۈرگەن، دەپ يازىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇللەنگەن يوتقان شەھىرى (ياكى خوتەن شەھىرى) ۋەيران بولغان. كېيىن كۈچلۈك خان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ ئۇمۇمىي خەلققە دىنى-ئېتىقاد ئەركىنلىكى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، خوتەن خەلقى يەنە ئىسلام دىنى تۈزۈمىنى قايتا بەرپا قىلىپ خوتەن شەھىرىنى ئاۋات قىلغان. چوڭ جامە، مەسچىت، مەدرىسە، مەكتەپ قۇرۇپ، سارايلارنى تەسىس قىلغان. بولۇپمۇ بۇ ئىشلار بۇرۇنقى قاراخانىلار دەۋرىدە ۋە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە كۆپ راۋاج تاپقان.

خوتەن ۋىلايىتى نىسبەتەن زېمىنى كەڭ، تۇرمۇشى پاراۋان، تەبىئىي بايلىقى مول، ئادەملىرى ساددا ۋە مېھمان دوست، ئىلىم - مەرىپەت، ھۈنەر - سەنئەتكە ئامراق بولغانلىقى ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپتىن ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئېقىپ كەلگەن ئادەملەر، دىنىي ئۆلىمالار، ئىشانلار، خەلپىلەر، غوجا، سەئىد، ئىمام قاتارلىق نامىلار بىلەن ئورۇنلاشقانلار كۆپ بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل كۆز، مەككار، ھەر خىل دىنىي مەزھەپتىكى كىشىلەر، شىئەلەر، راپىزلارمۇ كۆپ بولۇپ، ئۇلار خوتەن ۋىلايىتىدە ھەر خىل راست، يالغان مازار - مال شايىقلارنى پەيدا قىلىپ خەلقنى ئالداپ جان باققانلىقى سىرتىدا، ئۇلارنىڭ شۇ للىسىگە مىنىپ روھىي جەھەتتىن ئۆزىگە ئەسىر قىلغان ياكى تالىپ، مۇرت، سوپى قىلغان. بۇلارنىڭ نوپۇزى تىكلەنگەنسىرى ھاكىمىيەت ئورنىنى تالىشىشقا ئورۇنغان. بۇنىڭغا كېيىنكى زامان تارىخىدا مىسالار كۆپ تېپىلىدۇ.

خوتەن شەھىرىنىڭ ئازادلىققىچە بولغان 100 يىللىق تارىخىنى يازماقچى بولغىنىمىزدا، 1850 - يىلىدىكى خوتەن نەزەردە تۇتۇلىدۇ. بۇ مەزگىل شىنجاڭدا جاھانگىر خان غوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاياقلاشقان، جۇڭگودا ئەپيون ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شىنجاڭدا گۇڭ شۇيىنىڭ مەنچىڭ ھاكىمىيىتى قايتا تىكلەنگەن ۋاقتى بولۇپ، خوتەن شەھىرىمۇ مەنچىڭلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. خوتەننىڭ ھازىرقى سۇ دەرۋازىسى ۋە ئەسكەر مازارنىڭ ئورنىدا مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ يامۇللىرى ۋە چېرىكلەر تۇراتتى. مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تاۋ دارىن ۋە كۈڭ دارىن دېگەنلەر، ئامبال، شەنتۆڭ ۋە تۆڭلۇڭ (ئەسكەر باشلىقى) دېگەن ئۇنۋانلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، «دىڭزى» (پەيچۇسو) نامىدا بىر ساقچى ئىدارىسى تۇراتتى، بۇ ئەمەلدارلار خەنزۇچە گەپ بىلمىدىغان ئۇيغۇر بەگلەر، پاششەپلەر، يايى - دوغلارغا يۆلىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. مەنچىڭ ھاكىمىيىتى ئەمەلدارلىرى بېشىغا قارا موزا (پوسما شەكىلدە) كىيىپ، ئارقىسىغا بىر مېتر ئۇزۇنلۇقتا بىر تال ئۆرۈم چاچ قويۇاتتى، ئۇزۇن چېكى بار ئىزمىلىق چاپان كىيىپ ئۇستىگە قارا جۇيازا، پۇتىغا قارا خەي كىيەتتى. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر خىزمەتچىلىرىدىن بولغان بەگلەر ۋە دوغلار ھەم شۇنداق كىيىنىپ مانجۇچە جابدۇناتتى. ئۇلارمۇ ئۇزۇن چاچ قويۇاتتى. چوڭ بەگلەرنى كابەگ، سەنبەنتۇ، شەنگۇن دەپ ئاتايتتى. كىچىكرەك مۇلازىمەتچىلەر يايى، دوغا دەپ ئاتىلاتتى. سۇ دەرۋازىسىنىڭ شەرقىي تەرىپى — ھېيتكاغچە بولغان ئارىلىقتا كىچىك دۇكاندار تىجارەتچى خەنزۇلار، گوروكەش، ئەپيۇنكەش، خەنزۇلار ۋە خوتەنلىك ئۆيلىرى بار ئىدى. ماچىن ئاخۇن ئىسىملىك مەشھۇر بىر خوتەنلىك ئەۋلادى ھازىرغىچە شۇ يەردە تۇرىدۇ. ھېيتكانىڭ ئارقىسى ۋە ئىلچى دەريا سۇيىدا ناھايىتى چوڭ بۇتخانىسى بار ئىدى. يەرلىك خەلقلەر، ئىشچى - ھۈنەرۋەن، قول - سانائەتچىلەر، ناۋاي - باققالار، كەمبەغەل ئائىلىلەر شەھەر ئىچىدە تۇراتتى. بازار - رەستىلەرنىڭ ئوستى يېپىقلىق بولاتتى. چوڭراق بايلار ۋە يۇقىرى تەبىقىلەر كۆپىنچە شەھەرنىڭ سىرتىدا تۇرۇشاتتى. بۇ ۋاقىتدا خوتەن شەھىرىنىڭ كۆلىمى كىچىك بولۇپ، ئورنى ھازىرقى گۈلباغنىڭ ئاستى ۋە ئىلچى دەريا سىنىڭ قىرغىقىغچە تۇتۇشاتتى. چوڭ رەستە ۋە ئاۋات جايلار ھېيتكا دەرۋازىسى، گۈجان دەرۋازىسىنىڭ ئارىلىقى ئىدى. بۇ ۋاقىتتا خوتەن شەھىرى ناھايىتى قالاق، كەمبەغەل، كىچىك بىر شەھەر بولۇپ، ئۇششاق تىجارەتچى ۋە قول - سانائەتچىلەر تۇرلۇك كەسىپ بىلەن شۇغۇللىناتتى. تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئاساسىي مەھسۇلاتى — خام، چەكمەن، شايى، بەقەسەم ۋە گىلەم، يىپەكلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن خوتەن قىرى يولى ۋە چەرچەن - دۇڭخۇاڭ يولى ئارقىلىق خەنزۇ تىجارەتچىلەر، جاڭگۇيدىلەرمۇ كېلىپ تۇراتتى.

بۇلار ئاساسەن گۆرۈكەشلىك قىلاتتى. بۇلاردىن خوتەن شەھىرىگە ئورۇنلىشىپ يەرلىك خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە سىڭىپ كەتكەنلەرمۇ ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلارمۇ بار. مەسىلەن: ئۇلاردىن ھازىر تۇرسۇنبەگ، ئابدۇللاخۇن تۇماقچى، ئارىپ ھاجىنىڭ ئانىسى قاتارلىقلار شۇ چاغدا مۇسۇلمان بولغان مەشھۇر ئادەملەر. ئۇلارنىڭ بالا - ۋاقىلىرى ھازىرمۇ بار. شۇنىڭدەك ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ھىندى سودىگەرلەر، كابوللىقلار، ئەنجانلىقلار كېلىپ خېلى چوڭ دۇكانلارنى ئېچىپ تىجارەت قىلاتتى. ئۇلار كۆپرەك ئورۇنلاشقان جايلارنى كابول كوچىسى، ئەنجان كوچىسى دەپ ئاتايتتى (بۇ كوچىلار ھازىرغا قەدەر ئۆز نامىنى ساقلاپ كەلمەكتە). خوتەن شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلار ناھايىتى گۈزەل ۋە كەڭ بولۇپ، ئاساسەن دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن ئالۋات ئىدى. 1859 - يىلى، قاراقاشتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خوتەنگە بېسىپ كەلگەن ھەبىبۇللا ھاجى(ھەزرەت ھاجىم ياكى ھاجى پاشا) خوتەن شەھەرىدىكى مانجۇلارنى يوقىتىپ، ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرغاندىن كېيىنكى ئۇچ يىرىم يىللىق ھاكىمىيەت جەريانىدا خوتەن شەھەرنىڭ قىيابتى خېلى ئۆزگەردى (بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە تەپسىلىي سۆزلىنىدۇ). ئايرىم ھۆكۈمەت ئىمارەتلىرى، سېپىل ۋە مۇنارلار سوقتۇردى. كونا بۇتخانىلارنى چېقىپ ئورنىغا مەسچىت - جامەلەرنى بىنا قىلدى (بۇ جامە ھازىرقى جامە ئەمەس)، ھازىرقى گۈجان دەرۋازىسىدا «قەلەندەرخانە» دەپ بىر ئىمارە قۇرۇپ، پۈتۈن ئاجىز تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارنى شۇ يەرگە يىغىپ ئوشۇرە - زاكات بىلەن باقتى. «قەلەندەرخانە» دېگەن نام ھازىرمۇ بار. شۇ ۋاقىتتىكى خوتەن شەھىرىگە چوڭ بىر سېپىل سوقتۇرۇپ، ئۇنىڭغا گۈجان دەرۋازىسى، ھېيتكا دەرۋازىسى، قىزىق دەرۋازىسى، سۇ دەرۋازىسى دەپ چوڭ دەرۋازىلارنى

نى ئورناتتى. سېپىل ۋە دەرۋازىلار ئاللىقاچان يىقىلىپ يوقالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ تۆت دەرۋازىنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، شۇنداقلا ھازىرقى كونا شەھەرنىڭ چوڭراق رەستىلىرىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. 1862 - يىلى ياقۇپبەگ خوتەنگە بېسىپ كىرىپ ھەزرەت ھاجىم ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرغاندىن كېيىن (بۇنىڭ تەپسىلاتى ئۆز بابىدا سۆزلىنىدۇ)، خوتەن شەھىرىنىڭ قىياپىتىنى يەنە بىر ئۆزگەرتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەنگە قويغان ۋالىيسى نىياز ھەكىم بەگ خەلقنىڭ زۇلۇم قىلىش ئارقىلىق خوتەن شەھەر ئەتراپىدىكى مازار ۋە جامەلەرنى قايتا بىنا قىلدۇردى. ئۇنىڭ مەشھۇرراقلىرى: ئالتۇن مازار، خوجاكالان مازار، ھەزرىتى سۇلتان مازار، كونا شەھەردىكى چوڭ جامە، قورغان (ھەربىي گازارمە، ئىدارە) لارنى ناھايىتى چوڭ، ھەيۋەتلىك قىلىپ ياساپ چىقتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىرمۇ مەۋجۇت. خوتەن شەھەر ئىچىدە تۆت چوڭ كۆل كولاتتى، بۇ كۆللەردىن ھازىر بىرسى مەۋجۇت.

ئالتۇن مازار: قەدىمكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلار (قاراخانىلار) دەۋرىدە ئۆلگەن پادىشاھلارنىڭ قەبرىستانلىقى بولۇپ، بۇنى نىياز ھېكىم بەگ ياساتقان. بۇنىڭ ئىچىدە 12 پادىشاھ، 21 شاھزادە، 7 نەپەر پادىشا ئايالىرى، خانىش ۋە ئاغچىلارنىڭ قەبرىلىرى بار ئىدى.

ھەزرىتى سۇلتان مازار: سەئىدىيە خانلىرىدىن سۇلتانى قىدىرخاننىڭ قەبرىسى ئىدى.

خوجاكالان مازار: خوجا پادىشاھلاردىن ئىسھاق غوجام ۋە ئەھلى تەزكىرىلەردىن مەۋلانە شەمسىددىن غوجامنىڭ خەلىفىسى شارى غوجام ۋە خوجاكالانلارنىڭ قەبرىسى ئىدى.

ئەسكەر مازار: ياقۇپبەگ ھەزرىتى ھاجىمنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن 40 نەپەر كىشى

شىنى قۇدۇققا تاشلاپ كۆمگەن جاي بولۇپ، ئۇنى ئەسكەر ما-
زار دەپ ئاتايدۇ.

1865 - يىلىدىن 1885 - يىلىغىچە، پۈتۈن شىنجاڭدا دا-
ۋام قىلغان ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى مانجۇ ئەمەلدارلىرىدىن زو-
رۇكتاڭنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىلەن تار - مار قىلىنىپ، خوتەن شە-
ھىرىگە ئۇرۇمچىدىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرى تەرىپى-
دىن بەلگىلەنگەن چىڭ دارىن ۋە كۈچ دارىنلار ئەمەلدار بو-
لۇپ كەلگەندىن كېيىن، خوتەن شەھىرىدە بىر مەزگىل تىنچ-
لىق ۋە ئارامچىلىق ئورنىتىلغاندى. كېيىن شىنجاڭغا مانجۇ
خانلىرى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ياڭ زىڭشىنىڭ
خوتەنگە ئەۋەتكەن ئەمەلدارلىرىدىن ما دارىن، تەن دوتەي
دېگەنلەر كەلگەن. بۇلار كېيىپ خەلق ئۈستىدىكى پارچە - پۇ-
رات ئالۋاڭ - ياساقلارنى تۈگىتىپ خوتەن خەلقىگە تىجارەت،
سانائەت، دىنىي ئېتىقاد، قاتناش ئەركىنلىكىنى ئېلان قىلغان.

ياڭ زىڭشىنىڭ شىنجاڭدا داۋام قىلغان 17 يىللىق ھاكى-
مىيىتى، جەمئى شۇ رىنىڭ 5 يىللىق ھاكىمىيىتى خەرىيانىدا، خەلق
لەر سىياسىي جەھەتتىن بىر مەزگىل تىنچلىق كۈرۈپ،
ئىقتىسادىي جەھەتتىن تۇرمۇش سەۋىيىسى ياخشىلانغان بول-
سىمۇ، لېكىن ياڭ زىڭشىڭ ئۆزىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە خەلق
ئۈستىدىكى زۇلۇم - ئىستىبدادىنى دەھشەتلىك كۈچەيتتى. ئىق-
تىسادىي جەھەتتىن قاتتىق ئەزدى. يەرلىك يۇقىرى تەبىقىلەر
بىلەن ماسلىشىپ، ئۇلارنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا
كەڭ يول قويىدى ۋە بەلكى ياردەملەشتى. خەلقتە دىنىي ئېتى-
قات ئەركىنلىكى، قاتناش ئەركىنلىكى، مەھكىمە - شەرىئەت
قاتارلىق دىنىي ھوقۇق ئىمتىيازلارنى كەڭتاشا ببرىشتەك ھىلە-
گەرلىك سىياسەتنى قوللاندى. ئىقتىسادىي جەھەتتىن دەھشەتە-
لىك ئېزىپ، خەلقتە تۈيغۇزماي ئۇلارنىڭ قان - يىلىكىنى شورە-
دى. مەسىلەن: ھەر بىر ۋىلايەتكە مەخسۇس پۇل چىقىرىپ، بۇ

ۋىلايەتنىڭ پۇلىنى ئۇ ۋىلايەتتە ئۆتىمەيدىغان قىلىپ قويىدى.
ھەر تەرەپكە قاتنايدىغانلار بۇ پۇلنى ئالدى بىلەن ياڭ زىڭ-
شىڭنىڭ بانكىسىغا تاپشۇرۇپ، مەلۇم پىرسەنت تۆلەپ پۇل ئالماشتۇ-
رۇدىغان بولدى. گۇاڭشۈينىڭ 10 - يىلى، يەنى 1884 - يىلى
شىنجاڭ رەسمىي يوسۇندا ئۆلكە بولۇپ، مەركەزنىڭ تەۋەلىك-
گە داخىل بولدى. شۇنىڭدىن تارتىپ 65 يىلغا قەدەر شىنجاڭدە-
كى ھەربىي مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ ئالمىشىشى بىلەن خوتەنە-
دىمۇ ئامبال، دارىن ۋە دوتەي دەيدىغان ئەمەلدارلار ئالمىشىپ
تۇردى. ھەر بىر قېتىم ئەمەلدار ئالماشقاندا خەلقنىڭ پۇل
مالىرىنى، ئالتۇن، كۈمۈشلىرىنى قاپسىپ كېتىش مانجۇ ئەمەل-
دارلىرىنىڭ ئادىتىگە ئايلانغان ئىدى. يۇەن داخۇا، ياڭ زىڭشىڭ،
جىن شۇرىن، لىيۇجىڭتاڭ، يى گۇڭتاۋ، شۇنخۇ، رۇيىڭچى قاتارلىق
ئەمەلدارلار خوتەن، قەشقەردە بۇرۇن ئامبال بولسىمۇ، كېيىن
دوتەيلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى. ھەر قايسى جايلاردىكى خەلقلەر بۇ
ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى چوڭ - كىچىك قوزغىلاڭلار-
نى كۆتۈرۈپ تۇرسىمۇ، ئۇنى بۇلار گايى ھەربىي كۈچ، گايى
ھىيلە - مىكىرلەر بىلەن بېسىقتۇردى. بۇ مەزگىل ئىچىدە خو-
تەن شەھىرىدە خېلى چوڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ۋەقە-
لەر بولۇپ ئۆتتى. مەسىلەن: چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەپيۇن سو-
قۇشىدىن يېڭىلىپ ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق بىر نەچچە
جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن تۈزۈپ چىققان تەڭ ھوقۇقسىزلىق
شەرتنامىسىگە ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت ۋە
شەھەرلىرىگە، جۈملىدىن خوتەن شەھىرىگىمۇ ئەنجان، تاشكەنت،
سەمەرقەنت، بۇخارا، ھىندىستان، كابۇل تەرەپلەردىن ئەنگ-
لىيە ۋە چارۇسىيە مۇھاجىرلىرى، تىجارەتچى،
ساياھەتچى ۋە باشقا كەسىپلەر نامىدا كۆپلەپ كىرىپ، خو-
تەن شەھىرىنىڭ ئەڭ گۈزەل، ھاۋالىق جايلىرىغا ئۆي - ئىمارەت-
لەرنى سېلىپ، زاۋۇت - كارخانىلارنى قۇرۇپ، خەلقنى ئېغىر

هالدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ئىختىيارى هالدا ئۆيى، يەر-
لەرنى سېتىۋېلىپ دېهقانلارنى ئەزدى. مەشۇت، يۇك، شايى،
زىلچە - گېلەم، قوي تېرىسى قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئەرزان
باهادا سېتىۋېلىپ چەت ئەللگە تارتىپ كەتتى. بۇ ۋاقتىدا بۇ
مۇهاجىرلارنىئەنجانلىق ۋە كابوللۇق دەپ ئاتايتتى. ئۇلار ئۆي-
قورولىرىنىڭ دەرۋازىسىغا ئەنگىلىيە ۋە چاروسىيىنىڭ بايراقلىرىنى
قادىۋېلىپ جۇڭگو قانۇنىغا بوي سۇنمايدىغان، جۇڭگو گىراژدانلى-
رىدىن ئارتۇقراق هوقۇققا ئىگە بولۇۋېلىپ، خەلقنىڭ شىللىسى-
گە ئېغىر يۇك بولغان ئىدى. خەلقنىڭ سۇ باشقۇرۇش، زىرا-
ئەت ئىگىدارچىلىقىغىمۇ خالىغانچە ئارىلىشىپ، ئۇلارنىڭ يەرلىك
هوقۇقلىرىنى ئايىغ - ئاستى قىلدى. ئۇ چاغلاردا بۇنداق چەت
ئەللىك مۇهاجىرلار شەهەر ئىچىدىمۇ هەر خىل تىجارەت ئو-
رۇنلىرى، چوڭ دۇكانلار ۋە سودا پېرمىلىرىنى قۇرۇپ، يەرلىك
لەردىن دەللالار يالالاپ خەلقنىڭ پۇتۇن تىجارەت ئىشلىرىنى
مونپول قىلىۋالغانىدى. مەسىلەن: چاروسىيىدىن كەلگەن خۇ-
دا بەردى ئەرمىنى، غوپۇرجان هاجى، باباجان باي، كەلكۇن
باي، ئەهمەتجان هاجى، سادىقجان هاجى قاتارلىقلار؛ هىندىس-
تاندىن كەلگەن نالمۇاي، خان سايىپخان، مىيان سايىپخان
دېگەن هىندىلار خوتەنىڭ هەر قايسى جايلىرىدا ئۆزى خا-
لىغانچە زاۋۇت فابرىكىلارنى قۇرۇپ، خەلقلەرگە ئەرزان هەق
بېرىپ ئىشلىتىپ باي بولغانىدى. بۇلار ئاساسەن مانجۇ هاكىمى-
يىتىنىڭ بىيۇروكرات ئەمەلدارلىرىغا يۆلىنىپ، ئۇلارنىڭ همايە
قىلىشى ئاستىدا ئەركىن هەرىكەت قىلىشاتتى. شۇنىڭ بىلەن،
بىر مەزگىل خوتەن شەهىرى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئارامگاهىغا
ئايلىنىپ قالدى. نەتىجىدە يەرلىك خەلق ئىچىدە ئېغىر كەم-
بەغەللىك يۈز بەردى. ئۇلارنىڭ ئۇستىدە يەنە بىر ئېغىر
كۈچ - دېنىي نىقاب ئاستىغا كىرىۋالغان فېئودال روهانىلار، ساخ-
تا ئولىمالار، ئىشان، خەلىپىلەر، خوتەنىڭ هەر قايسى جايلىرى-

دا ناهايىتى كۆپ پەيدا بولۇپ، خەلقنىڭ ئاز قالغان ئىقتى-
سادىنى بۇلارمۇ شوراپ تۇراتتى. بەگ، بوجاق، گۆرۈكەش
قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ پارخولىقىمۇ يەنە بىر زۇلۇم ئىدى.
بۇنداق زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق ئاممىسى ستېخىيىلىك ها-
لەتتە تەرەپ - تەرەپتە ماجىرالار چىقىرىپ تۇراتتى. بۇنداق
شارائىت كەلگۈسىدە شىنجاڭ بويىچە يامرىغان بىر ئومۇمىي
قوزغىلاڭنىڭ كۆتۈرۈلۈشگە شەرت هازىرلىدى. يەنە مۇشۇ
چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا دىن ۋە مەدەنى-
يەت نامى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان جەددىزم تۇزۇمى ۋە مائارىپ
تۇزۇمى شىنجاڭغىمۇ ئىچىپ كىرىپ خوتەنگىچە يېتىپ كەلدى.
مەسىلەن: 1924 - يىلى قەشقەردىكى ئاتۇشلۇق ئابدىقادىر
داموللامنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار مائا-
رىپىنى يېڭىلاش، دىنىي - ئىجتىمائىي ئىشلارنى ئىسلاهات ئېلىپ
بېرىپ يېڭى زامان تەرەققىياتىغا ماسلاشتۇرۇش، خەلقنى ئاقار-
تىش دېگەن نام بىلەن تۈركىيىدىن بىرنەچچە نەپەر مۇئەللىم، ئە-
پەندىلەرنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدى. بۇلار: ئەخ-
مەت كامال، ئىسمايىل هەققى، قاسىم ئەپەندى، ئەهمەت ئە-
پەندى قاتارلىق 11 نەپەر كىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، خەلقەرۋەر
ئابدىقادىر داموللىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاتۇشتىكى ئىكساقتا
دەسلەپكى قېتىم بىر زامانىۋى مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇنىڭغا هەر
قايسى جايلاردىن تاللانغان ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىنىپ ئۇلار-
غا تارىخ، جۇغراپىيە، هېساب، خەنزۇ تىلى، روس تىلى قاتار-
لىق پەنلەرنى ئۆگىتىشنىڭ سىرتىدا، تەنتەربىيە، گىمناستىكىمۇ
ئۆگىتىلدى. شۇ ۋاقتىدا خوتەنگە مەزكۇر ئەپەندىلەردىن قا-
سىم ئەپەندى ۋە ئەهمەت ئەپەندىلەر كېلىپ ئالتۇندا بىر
زامانىۋى مەكتەپ ئېچىپ، يۇقىرىقى دەرسلىكلەر ئۆتۈلۈشكە باش-
لىدى. بۇ مەكتەپتە خوتەن شەهىرىنىڭ مەشهۇر زىيالىيلىرىدىن
مەتتىمن بۇغرا، ئابدۇكېرىم هاجى، نىزامىدىن ئەپەندى، ئە-

مەت هاجى قاتارلىق كىشىلەر كېلىپ ئوقۇدى. بۇ مەكتەپلەر بىر يىل داۋام قىلماي تۇرۇپ، يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە مۇتەئەسسىپ روھانىلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن تارقىتىۋېتىلدى. بۇ ئەپەندىلەرمۇ كەلگەن جايىغا قايتىپ كېتىشتى. لېكىن بۇ مەكتەپنىڭ تەسىرى بىر نەچچە كىشىلەرنىڭ ساۋاتلىق بولۇشىغا ۋە زامانىۋى ئىلىم - پەنلەردىن ۋاقىپ بولۇشىغا، جەددىزمنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولدى. ئەمما شۇ ۋاقىتدا خوتەن شەھىرى ئىچىدىنمۇ خېلى نۇرغۇن ياشلار چەت ئەللەرگە ئوقۇشقا چىقىپ كەتكەن ئىدى، ئۇلار ھىندىستان، تۇركىيە، مىسىر قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خوتەنگە كېلىپ بىر مەزگىل ئۆز ئالدىغا مەكتەپ، مەدرىسىلەرنى ئېچىپ دىنىي ۋە پەننى مەلۇماتلارنى تەلىم قىلدى. مەسىلەن: ئۇلاردىن شۇ ۋاقىتتا قايتىپ كەلگەنلەردىن ھەسەن ئاخۇن مەۋلۇي، ئابدۇللا مەۋلۇي، مەتنىياز مەۋلۇي، ھاپىز مەۋلۇي، ئابدىخۇر ھاجى قاتارلىق مەۋلانا ئەبەيدۇللا ئەپەندى، يۈسۈپ ئەپەندى، ئىدرىس ئەپەندى، خانى ئەپەندى قاتارلىق مىسىر، تۇركىيەلەردە ئوقۇپ كەلگەن ئەپەندىلەر خوتەندە بىر مەزگىل مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇنىڭدىن باشقا چارروسىيەدىن كەلگەن ئۆزبېكلەر، ھىندىستاندىن كەلگەن ئاۋغانلار بولۇپ، خوتەن شەھەر ئىچىدە 200 ئۆيلۈكتەك ئادەم بار ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كېيىن جۇڭگو پۇقراسى بولۇپ ئۇيغۇرلىشىپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئەۋلادى ھازىرغا قەدەر خوتەن شەھىرىدە بار. شۇ ۋاقىتدا خوتەندە ئەنگلىيە پۇقرالىرى دەپ ھىسابلانغان 200 گە يېقىن ئىنگلىز پۇقرالىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ مەشھۇر راقلىرى: شاپسەنخان، ئابدىراخمانخان، نۇرخان، ئاتاخان، مەمەت ئىبراھىم ئاقساقال، سەيدى ئەخمەتخان قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، ھازىر خوتەن شەھىرىدە قالغىنى ئېگىز،

كۆپىنچىسى تۇپ ۋە دوڭگەر بولۇۋالغان كىشىلەر شۇلارنىڭ ئەۋلادى. شۇ ۋاقىتدا خوتەن شەھىرىدىكى ئىنگلىز پۇقرالىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن بەدىردىن خان ئاقساقال ئىسىملىك بىر كىشى خوتەندە ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇل دەپنە بولۇپ تۇرغان، ھىندىلاردىن نالۇاي، راتامباي، گۇلداچىن، ئەنسراج دېگەن ھىندى سودىگەرلىرىمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ شەھەر ئىچىدە بىر نەچچە يەردە دۇكانلىرى بار بولۇپ، بۇلار يەرلىك سودىگەرلەر بىلەن دوگۇار تۇزۇپ خوتەننىڭ يەرلىك مالىلىرىنى، ئاق يۇڭدا ئەتكەن جەينىماز، يىپەك، ئۇچەي ۋە باشقا خام ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ چەت ئەلگە ماڭدۇراتتى. چەت ئەلدىن كۆپىنچە دارىۋار ئەكىلىپ ساتاتتى. خوتەن شەھىرىدىكى بۇ چەتئەللىك مۇھاجىرلار خوتەن ئەتراپىدىكى گۇجان، تامباغ، نەزەر باغ، شورئۇاغ قاتارلىق جايلاردا يەر - زېمىنلارنى سېتىۋېلىپ، باغۇ - ئىمارەتلەرنى قۇرۇپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئەگەر بۇ چەت ئەل مۇھاجىرلىرى جەنايى مەسىلە ئۆتكۈزسە ئۇنى يەرلىك ھۆكۈمەتلەر ھەل قىلالمايتتى. پەقەت ئەنگلىيە كونسۇلى تەرەپتىن ھەل قىلىناتتى.

1924 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە، خوتەنگە گېرمانىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن بولۇپ بىر بۆلەك ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى كېلىپ خوتەننىڭ ئاسارە - ئەتىقىلىرى ۋە تارىخىي يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن لوپ، كېرىيە، چىرىيە، تەكلىماكان چۆللىرىنىڭچە بېرىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئاسار - ئەتىقە ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن. ئۇ چاغدىكى يەرلىك ھۆكۈمەت ئۇلارغا ناھايىتى يېقىنىدىن يار - يۆلەكتە بولغان. بۇ چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ مەشھۇر راقى ئەنگلىيىلىك ئاۋرېل ستېيىن دېگەن كىشى بولۇپ، بۇنى يەرلىك خەلقلەر ئىشتان سايىپ دەيدۇ.

خوتەن خەلقىنىڭ ئەسلى يەرلىك تىلى، قەدىمكى مىللىي

ئۆرپ - ئادەتلىرىگە يۇقىرىقىدەك چەت ئەللىكلەرنىڭ تەسىرى خېلى زور بولغان. خوتەن خەلقىدە قەدىمكى شامان دىنى، مانى‌دىنى، نەستورى، بۇددا دىنى ۋە باشقا خۇراپى، دىنىي ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن‌قەپ قالغان ئۆرپ - ئادەتلەر، ئۆلۈم - يىتىم، توي - تۆكۈن، زىياپەت، مەشرەپ ۋە باشقا ئويۇن - تاماشىلارنىڭ ئالاھىدە ئالامەتلىرىنىڭ بەزىسى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە.

خوتەن شەھىرىنىڭ 1885 - يىلدىن 1924 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەن - مەدەنىيەت، مائارىپ ساھەلىرىدە خېلى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولغان. مەسىلەن: ياڭ زىڭشىڭنىڭ ھېلىگەرلىك سىياسىتى ئاستىدا خەلقنىڭ قانۇنىي ھوقۇقى ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى پۈتۈنلەي مەھكىمە شەرىئىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى ۋە قانۇن، دەۋا ئىشلىرى پۈتۈنلەي مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، شەھەر باشقۇرۇش، قانۇن ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئىشلىرى مەھكىمە شەرئىي تەرىپىدىن ئىجرا قىلىناتتى. ناھايىتى ئاز سانداكى ھەققانىيەت دەۋالار ۋە يەرلىك ماجىرالار يېزا ئەمەلدارلىرى، بەگ - بوجاقلار تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىناتتى. پەقەتلا ئۆلۈم ۋە شۇڭپەنلىك ئەنزىسىنى ئامبال ئۆزى بىر تەرەپ قىلاتتى. مەھكىمە شەرئى تۈزۈمىمۇ ئالاھىدە بىر يەرلىك ھۆكۈمەت ئورنىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى كەڭ ئىدى. مەھكىمە شەرئىنىڭ تۈزۈمى: ھەر بىر ناھىيىدە بىردىن چوڭ قازى بولۇپ، پۈتۈن دىنىي ھوقۇق، دىنىي ئىشلار، ۋەخپە، ئەۋقاپ مەسىلىلىرى، مۇددەرسلەر، ئىمامىلار، مەسچىت، خانىقالارمۇ قازى تەرەپتىن باشقۇرۇلاتتى. قازىنىڭ ئاستىدا ئەلەم بولۇپ، دىنىي مەسىلىلەر، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە ھۆكۈم چىقىراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدا مۇپتى بولۇپ، شەرئىيەت قانۇنىغا

ئاساسەن پەتۋا، ھۆكۈمنامە يازاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قازى رەئىس بولۇپ، ئۇ ئاھالىنىڭ دەۋا - دەستۇرى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ھازىرقى بازار باشقۇرۇشنىڭ رولىنى ئۆتەيتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىر نەچچە نەپەر مۇھتەسىپ ۋە شەيخۇل ئىسلاملار بولۇپ، ئۇلار ئاھالىنىڭ دىنىي - ئېتىقاد ئىشلىرىنى ۋە شەرىئىيەت ئەھكاملىرىغا مۇۋاپىق ئىش قىلغان - قىلمىغانلىقىنى تەكشۈرەتتى ۋە خەلقنىڭ ئەرز - داتلىرىنى قوبۇل قىلاتتى. يۇقىرىقى دىنىي ئەمەلدارلار ھەپتىدە بىر قېتىم مەھكىمە شەرئىگە يىغىلىپ دىنىي، ئىجتىمائىي ماجىرالارنى ھەل قىلاتتى، مۇھتەسىپ ۋە شەيخۇل ئىسلاملارنىڭ سانى خېلى كۆپ بولۇپ، بازار كوئىلىرى سەپ بولۇپ دەرىلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ خەلقە دىنىي تەشۋىق، ئەمر - مەرۇپ، نەھى - مۇنكەر قىلاتتى. يەنى يامان ئىشلاردىن توسۇش، ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا تەشۋىق ئېلىپ باراتتى، يول رەستىلەردە يۈزى ئوچۇق ئاياللارنى كۆرسە تەزە بىلەن ئۇرغانىنىڭ سىرتىدا، كوشۇكلارغا سېلىپ چوڭ رەستىلەرگە ئېسىپ قويۇاتتى. پاھىشۋازلىق قىلغان ئەر - ئاياللارنى تاپسا يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، ئىشەكنى تەتۈر مىندۈرۈپ بىر نەچچە كوئىگىچە شەھەر رەستىلىرىدە سازايى قىلاتتى. ھەر بىر رەستىگە بارغاندا تەزە بىلەن ئۇرۇپ تۇراتتى. ئوغرىلىق قىلغان، قىمار ئوينىغان، نەشە چەككەن، ھاراق ئىچكەنلەرنى تاپسا ئۇلارنىمۇ تەزىلەيتتى. رەستىلەردىكى ھاراق - تاماكا، نەشە دوكانلىرىنى ۋەيران قىلاتتى. موھتەسىپ، شەيخۇل ئىسلاملار بازار ئىچىدىكى كىچىك تىجارەتچىلەر، ناۋاي - قاسساپلارنىڭ كەسىپلىرىنىمۇ تەكشۈرۈپ تۇراتتى. ئۆلچەمگە خىلاپلىق قىلغانلارنى جازالايتتى. كۆپچىلىك ماكىدىغان رەستىلەر، كىچىك كوچىلارغا ئوي سېلىۋالغان ياكى ئارىلاشتۇرۇپ قويغانلارنى قاتتىق جازالايتتى. دېمەك مەھكىمە شەرئى شۇ چاغلاردىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ بىرسى

ئىدى. شەھەر ۋە ناھىيە يېزىلىرىدىمۇ مەكتەپ شەرئى تەـ
رىپىدىن قۇرۇلغان نايىپ قازى (ئورۇنباسار قازى)، نايىپ ئەـ
لەملەر تۇراتتى. ئۇلارمۇ خەلقنىڭ يۇقىرىقىدەك دىنىي، ئىجتـ
مائىي تۇرمۇش كەسىپلىرىنى باشقۇراتتى، ئۇنىڭدىن باشقا دىنىي
ساھەدىكىلەردىن دىنىي، مائارىپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان
مۇددەرس، مۆتىۋەللى، مۇئەللىم قاتارلىقلارمۇ ھەر مەھەللىدە
بىردىن بولاتتى. ھىندىستاندا ئوقۇپ كەلگەن موللىلارنى مەۋـ
لۇي، تۈركىيە ۋە مىسىردا ئوقۇپ كەلگەنلەرنى ئەپەندىم،
قەشقەر ۋە بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەنلەرنى داموللام، خەلپىتىم
دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەمىناتى پەقەت ۋەخپە يەر
لەر تەرىپىدىن قامدىلاتتى. شۇ ۋاقىتتا يېتىشىپ چىققان مەشـ
ھۇر دىنىي ئالىم، ئۆلىمالاردىن خوتەن خەلقى ھازىرغا قەدەر
ئۇنۇتمىغان يولداش ئاخۇنلۇقۇم، ئىسكەندەر ئاخۇنلۇقۇم، تۇر-
دى غوجا ئاخۇنلۇقۇم، ئىبراھىم قازى قاتارلىق كىشىلەر بـو-
لۇپ، بۇلار پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئىسلام دىنىي تەلـ
ماتىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا كۆرسەتكەنتۆھپىلىرى، بىلىم ئىقتىدارلىرى
ۋەخىزمەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھازىرخوتەن
شەھىرىدە بار بولغان ناھايىتى كۆپ ساندىكى دىنىي ئۆلىمالار
شۇلارنىڭ تالىپلىرىدۇر. شۇ مەزگىللەردە خوتەن شەھىرىدە مەشھۇر
بولغان ئەھلى تەرىقەت، ئىشان ۋە خەلپىلەردىن ئىشان مەنسۇرخان
ھاجىم، ئىشان مەمەت سىدىق ھاجىم، مەمەت كېرىم ھاجىم، خۇـ
دۇمبەردى غوجام، ئاچچۇيىدىن نۇرمەھەممەت ئاخۇنلۇقۇم ھاجىم،
دۇرۇت ئەيسىراجىم ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، ئەھلى-ئەۋلادى قا-
تارلىق خەلپىلىرىگە ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلەر سوپى ئىدى، ئۇلار-
نىڭ مەسچىت-خانىقالىرىدا ھەر ھەپتە تەلقە - سۆھبەتلەر بولۇپ
تۇراتتى، موللا، دىنىي ئۆلىما ۋە قارىلارنىڭ ئوقۇتۇپ يېتىشتۇر-
گەن تالىپ ۋە قارىلىرى جەمئىيەتتە بىر ھەسسە بولسا، ئىشان-
لارنىڭ سوپىلىرى ئۇنىڭدىن بىر نەچچە ھەسسە كۆپ ئىدى.

ئەزەلدىن تارتىپ دىنىي ئۆلىمالار بىلەن ئىشان گۇرۇھلار
ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كېلىشمەسلىكمەۋجۇتبولۇپ، گايى
چاغدا پەسىيەپ قالاتتى، بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ زىددىيىتىدىن
ئۆز ۋاقتىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلار ناھايىتى كۆپ پايدىلانغان.

خوتەن شەھىرىنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى دىنىي - پائالىيەتلـ
رىنى كۆزدىن كەچۈرگەن ۋە خەلقنىڭ ئىسلام دىنىگە بولغان
ئىتىقادىنى چۈشەنگەن چەت ئەللىك مۇھاجىرلار، خەلقە ياخشى
كۆرۈنۈش ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىغا سىڭىپ پايدا مەنپەئىتىنى ئوبـ
دانراق ئىلىش ئۈچۈن، شەھەرنىڭ كونامەسچىت ۋە مەدرىسەمەكـ
تەپلىرىنى يېڭىلاپ بەرگەنياكى يېڭىباشتىن رېمونت قىلىپ، ئۇلارغا
مۇنارلارنى بېكىتىپ ئۆزى باشلاپ ناماز ئوقۇشقا كىرىشكەن. مە-
سىلەن: ئەرمىنستاندىن كەلگەن خۇدا بەردى ئەرمىنى ئەسلى
خرىستىئان دىنىدا بولۇپ، كېيىن ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىنى قو-
بۇل قىلغانلىقىنى ئىلان قىلىپ، بېشىدىن سەللە - تونىنى ئاج-
راتماي يۈرگەن. شەھەر ئىچىدە گۈلباغ، گۈجان دەرۋازىسىنى ۋە
چايخانا مەكتەپنىڭ ئالدىدىكى كونا مەسچىتلەرنى يېڭىباشتىن
سىلىپ بەرگەن. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ھىندىستاندىن كەلگەن
ھىندىلاردىن نالۋاي، راتامباي دېگەنلەرمۇ ئىسلام دىنىنى قو-
بۇل قىلغان. گۈرۈكەش خەنزۇلاردىن بىر نەچچەيىلەن ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلىپ كۆپىنچىسى ئابدۇللا، مەمەتئىمىن دېگەن
ئىسىملارنى قويۇۋالغان. شۇ مەزگىللەردە خوتەن خەلقنىڭ قە-
دىمكى تۇرمۇش ئادىتى دېھانچىلىق، باغۋەنچىلىك بولۇپ، باغ-
ۋەنچىلىككە بولغان ھەۋەسكارلىقى نەتىجىسىدە ھەر بىر ئادەمـ
نىڭ كىچىك باغلىرى بولاتتى. يۇقىرى تەبىقىدىكى بايلار
شەھەر ئەتراپىدىكى جايلاردا ناھايىتى چوڭ باغلارنى ياساتـ
قان. مەسىلەن: ھازىرقى گۈلباغ، ناۋاغ، تامباغ، شامالباغ،
نەزەرباغ قاتارلىقلار. ئۇ ۋاقىتتا ھازىرقى خوتەن شەھىرىدىكى
گۈلباغنىڭ ئۇستى ئوڭ تەرىپى مۇلۇك يەر، سول

تەرپى ئالتۇن مازار، خانلىق مەدرىسە، خوجاكالان مازارلىرى قاتارلىقلار ئۆزىنىڭ ئەسلى ئورنىدا ساقلىنىپ قالغان. 1890 - يىللىرى ئۇرۇمچىدىكى مەشھۇر ئالىم باش ئەمەلدار لىيۇ جىنتاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھازىرقى يېڭى شەھەردىكى سېپىلنى سالدۇرغان. سېپىلنىڭ ئىچىگە پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، ياموللا، ئەسكەرخانا، ئاشلىق ساقلىرى جايلاشقان ۋە بەزى چوڭ خەنزۇ گۆرۈكەشلەرمۇشۇيەردە ئىدى، بۇ سېپىل 15 يىلدا پۈتكەن. سېپىلنىڭ تۆت دەرۋازىسى بولۇپ، يەكەن دەرۋازىسى، كېرىيە دەرۋازىسى، قارىقاش دەرۋازىسى، تورسالا دەرۋازىسى دەپ ئاتىلاتتى، سېپىلنىڭ يەكەن دەرۋازىسىدىن تارتىپ گۈلباغچە بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەرگە شۇ چاغدا ھۆكۈمەت ئەمەلدارى بولۇۋالغان ئۇيغۇر بەگلەردىن روزى بەگ ھاجى، يۈسۈپبەگ ھاجى، موللىبەگ، باۋۇدۇنبەگ، تۇرسۇنبەگ قاتارلىقلار ئوردا ۋە سارايلارنى سالغان، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بەزى لۇكچەك، قىمارۋاز، شوپاڭچىلار ۋە بەزى خەنزۇ جاڭگۈيدىلەر شۇ ئارىلىقلارغا قاتارلاپ ئۆي سېلىۋالغان. بۇ يەرلەر ئەسلى يۇقىرىدا ئېيتقاندەك ۋەخپە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆي سېلىۋالغانلار كۆپىنچىسى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، بەگلەر، گۆرۈكەشلەر ۋە لۇكچەك مۇشتۇمزورلار بولغاچقا، پۇخرالار ئۇلارغا زادىلا گەپ قىلالمىغان. شۇ ۋاقىتتىدا سېپىل ئىچى بىلەن قوشۇلۇپ گۈلباغچە بولغان ئارىلىقنى ئۇيغۇرلار «يېڭى شەھەر»، خەنزۇلار «خەنچىڭ» (خەنزۇ شەھىرى) دەيتتى. گۈلباغنىڭ ئاستىنى ئۇيغۇرلار «كونا شەھەر»، خەنزۇلار «خۇيچىڭ» دەپ ئاتايتتى. ئۇ چاغلاردا كونا شەھەردە «دىڭزى» دەيدىغان ئىككى ئورۇن بولۇپ، بۇ ھازىرقى پەيچوسونىڭ رولىنى ئۆتەيتتى. پەيچوسونىڭ قارمىقىدا پاششاپ، دورغا دەيدىغانلاردىن بىر نەچچىسى بولۇپ ئۇلار، شەھەرنىڭ كېچىلىكىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى ھەم ئوغرىلارنى باشقۇراتتى. ئۇ چاغدا يېڭى شەھەردە بىر چوڭ تۇرمە بولۇپ، بۇنىڭغا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەممە جايلىرىدىن كەلگەن جىنايەتچىلەر قامىلاتتى. بۇ جىنايەتچىلەرگە ھۆكۈمەت ئاش - نان بەرمەيتتى. بۇلارنىڭ بوينىغا 80 جىڭ ئېغىرلىقتىكى تۆمۇر تاقاقنى ئېسىپ قۇياتتى. بەزىلەرنىڭ پۇتىغا تۆمۇر توپ باغلاپ قوياتتى. بۇلار ئەنە شۇلارنى يۇدۇپ ۋەغولدۇرلۇتۇپ نان تىلەيتتى. ئۇ چاغدىكى ھۆكۈمەتكە ئەرز دات قىلغۇچىلارمۇ بوينىغا شال ۋە بورىلارنى كېيىپ ئامبال يامۇلنىڭ ئالدىغا ھازىر بولاتتى. ئامبالىلار دەۋا سورىغان چاغدا ئۆز ئالدىغا كەلگەن ئادەملەرنىڭ باش كىيىمىنى ئېلىۋېتىپ يالاڭ باشتاق قىلىپ قوياتتى ھەم سوراق جەريانىدا تەن جازاسى بېرەتتى. ئەگەر دەۋاگەر لەر مەسلىسىنى دىنىي - شەرئىەت بويىچە ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلسا، مەھكىمە شەرئىگە تونۇشتۇرۇپ بېرەتتى. شۇ ۋاقىتتىدىكى مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىدىن چىڭ دارىن دېگەن ئامبالنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى ھەققىدە خەلق ئاغزىدا نۇرغۇن داستانلار بار. بۇ چىڭ دارىن ئوغرى، قىماۋاز، ئىجتىمائىي جىنايەتچىلەرنى ئېغىر جازالاپ، يۇرت ئىچىنى تىنچلاندۇرغان. بۇ ئامبال خەلق ئىچىدىكى دىنىي مۇتەۋەرلەرگە ھۆرمەت قىلغانلىقى، مەھكىمە - شەرئىنى ھىمايە قىلغانلىقى، ھەتتا كۆزى يىراق يېزىلاردا مەسچىت سالغانلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان. چىڭ دارىن شۇ چاغدا ئىككى مەسچىت سالغان ۋە سەيشەنبە بازاردا بىر ئورمانزارلىق بىنا قىلغان، بۇ ئامبال خوتەن شەھىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا بولۇپ يەتتە مەسچىت، يەتتە بۇتخانە سالدۇرغان. ھېيتكا مەسچىتىنى سالدۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى ھېتكا دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا چوڭ ئىككى بۇتخانا سالدۇرغان. ئۇ چاغدا خوتەن شەھىرىدە مۇتلەق كۆپ سانلىكى ئاھالە ئۇيغۇرلار، ئازسانلار خەنزۇلار بولغاچقا، ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي، ئەسكەر، ساقچىلىرى كۆپۈنچە ئۇيغۇر، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. لېكىن ئۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنى

«ئۇيغۇر» دېمەيتتى. ئۇيغۇر دەپ ھېچكىم ئاڭلىمىغان. ئۇيغۇر-
لارنىڭ ھەممىسىنى «مۇسۇلمان» دەپ ئاتايتتى، خەنزۇلار «چە-
تئو» دەپ ئاتايتتى. مۇسۇلمانلار خەنزۇلارنى خەنزۇ دېمەي خە-
تاي دەپ ئاتايتتى. خەنزۇ دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغان. شۇ ۋا-
قىتتا شەھەرنىڭ ئاساسىي تىجارىتى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە
جاڭگۇيدىلەرنىڭ گۆرۈكەشلىگى بولۇپ، ئەرەققىي قىلغان تىجا-
رىتى دورا پۇرۇشلۇق ۋە دورا دوكانلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.
خوتەن تۇپرىقىدىن چىقىدىغان يەرلىك دورا ئەشيالىرى خو-
تەن شەھىرىگە يېغىلىپ چەت ئەللىكاەرگە سېتىلاتتى. چەت
ئەللىدىنمۇ تەختىبەندانە دېگەن دارىلارنى ئەكىلىپ ساتاتتى.
بۇ دورا ئەشيالىرى كۆپۈنچە خوتەندىن شىنجاڭنىڭ باشقا
جايلىرىغا تارقىلاتتى، ھەتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگىمۇ كېتەتتى.
شۇنىڭ ئۈچۈن خوتەندە مىللىي تىبابەتچىلىك ۋەدورىگەرلىك بىر
مەزگىل تەرەققىي قىلغان، خېلى مەشھۇر مىللىي تېۋىپلار يېتىشىپ
چىققان، مەسىلەن: ھېكىمشا ئاخۇن، مەمەتنىياز ھاجى، دولەتيار
ھاجى، ئوسمانبەگ، ئەخمەت توختى ھاجى، ئەخمەتھاجى دېگەنلەر
چەت ئەللىكەرگىمۇ تونۇلغان چوڭ ھۆكۈما تېۋىپلار ئىدى. ئۇ-
لارنىڭ ئەھلى ئەۋلادى ۋە يېتىشتۇرگەن شاگىرتلىرى شىنجاڭ-
دىكى ھەر قايسى مىللىي شىپاخانىلاردا ئاساسلىق خىزمەتنى قىلماقتا.

ئۇ ۋاقىتتا خوتەنىدە خانلىق مەدرىسە، سۇخەن مەدرىسە،
ئەنجان مەدرىسىسى، چاسۇ مەدرىسە، گۈلباغ مەدرىسە ناملىق
چوڭ مەدرىسەلەر بولۇپ، بۇلاردىاكۆپۈنچە ئەرەپچە، پارسچەتىللاردا
دەرس ئۆتۈلەتتى. ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ يازغان كىتابلىرىمۇ ئەرەپ،
پارس تىلىدا يېزىلاتتى. ھىندىستان، ئەرەبىستان، مىسىر، تۈركىيە
تەرەپلەردە نەشر قىلىنغان ئوروپچە، پارسچە ۋە تۈركىيە تىللىرى-
دىكى كىتابلار خوتەنگە كۆپلەپ كېلىپ تۇراتتى. ھازىر بۇنداق
كىتابلاردىن نەچچە يۈز مىڭى ساقلىنىپ كەلمەكتە. ھازىر خو-
تەن شەھىرىدە مۇتلەق كۆپ سانىدىكى دىنىي ساھەلەر ئەرەپ-

چە، پارسچە تىللارنى بىلىدۇ. شۇنىڭدەك شۇ دەۋىرلەردە خو-
تەندە يېتىشىپ چىققان مەشھۇر شائىرلاردىن يۇرۇڭقاشلىق مۇ-
ساھاجىم، شېئىرىيەتتە داڭقى چىققان قوشاقچى مولا نىياز
شائىر قاتارلىقلار. ناتىقلاردىن داۋۇت موللام (بۇخارادا ئوقۇپ
كەلگەن)، تاجىك موللام، سۇلايمان ھاجىم، ھاشىم قارى، مە-
موتنور ھاجىلار بولۇپ، ئۇلار ھەر ھەپتە شەھەرنىڭ ئەڭ ئاۋات
جايلىرىدا ۋەزئېيتاتتى ھەم بۇرۇنقى ئىمامىلار، پەيغەمبە-
لەر، پەھلىۋانلار، غازاتچىلارنىڭ ھېكايە، داستانلىرىنى سۆز-
لەپ، خەلقنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان قىزىقىشىغا مەدەت بېرەتتى.
بۇلارنىڭ بىر نەچچە ئونلىغان شاگىرتلىرى بار ئىدى. ئۇيغۇر-
لارنىڭ داڭلىق سازەندىلىرىدىن ھاشىم ھاجى، مامۇتخان،
توختى ھاجى، تۇرسۇننىياز ئاخۇن تەمبۇرچى قاتارلىق يەرلىك
سازەندىلەر بار ئىدى.

1911 - يىلى، پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتى بويىچە يېيىلغان
ئاغرىق - سىلاق ئاپىتى سەككىز يىلغىچە داۋام قىلغان چوڭ
ھادىسە بولۇپ، پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلانغان، بۇنىڭ باشلىنىشى: كې-
رىيە بوغاز، لەنگەردىن بىر تاغلىق ئادەمنىڭ كېسەل يۇققان
بىر داۋغانىنى ئەكىلىپ سېتىشى بىلەن باشلانغان. دەسلەپتە
بوغاز لەنگەردىن باشلىنىپ كېرىيەگە تارالغان. كېرىيە ناھە-
يىسىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن. ئۇ يەردىن چىرىيە،
لوپ ناھىيىلىرىگە، ئونىڭدىن كېيىن خوتەن شەھىرىگە
يېتىپ كەلگەن. خوتەن ناھىيىسىدىنمۇ 60 مىڭ ئادەمنىڭ ئۆل-
گەنلىكى شۇ چاغدا زىكىر قىلىنغان، ناھايىتى نۇرغۇن ئۆيلەر
ئىگىسىز مال دۇنيالىرى بىلەن قالغان. نۇرغۇن ئادەملەر قې-
چىپ باشقا يۇرتلارغا چىقىپ كەتكەن، بۇ كېسەلنىڭ ئوتۇشى:
بىر ئائىلىدە بىر ئادەمگە يۇقسا 24 سائەت ئىچىدە بىر ئائى-
لىلىك ئادەمنىڭ ھەممىسگە يۇققان. ئادەم كېسەل يۇققان ھا-
مانلا قىزىپ جۇغۇلدايدىكەن، ئۇندىن كېيىن جۆيلىيدىكەن،

ئۆپكىسىدىن قارامتۇل قان كېلىدىكەن، شۇ چاغدىلا ئۆلۈپ كېتىدىكەن. بەزىلەرنىڭ قولتۇقىغا، بويۇنىغا «تاۋۇن» ئىسىملىك، چوڭلۇقى ئالمىدەك بىر دانە قىزىل ئۆسمە چىقىدىكەن، بۇ كېسەلنى ئادەتتە «ۋابا» ياكى «چوما» دەپ ئاتايدۇ. شۇ ۋاقىتتا بۇ كېسەللەردىن قۇتۇلۇپ ساقايغانلارمۇ بولغان، ئۇلار غا كۆپىنچە تاۋۇز سۇيى، ئالما، بىيە قاتارلىق مېۋىلەر داۋا بولىدىكەن. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ رولى خېلى كۆرۈلگەن. بۇ ۋەقە شۇ زامانداۋاروپاغىچە ئاگلانغاندا، ياۋروپادىكى ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، روسىيە قاتارلىق جايلاردىن بىر پىروپېلاكتىكا ئەترىتى (ئالدىنى ئېلىش ئەترىتى) قەشقەرگىچە كەلگەن بولسىمۇ، خوتەنگە كېلىشتىن قورقۇپ قايتىپ كەتكەن. بۇ ئاغرىق سىلاق ۋەقەسى ھازىر خوتەندىكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە تارىخ بەلگۈسى بولۇپ كۆرىستىلىدۇ.

1920 - يىللىرى ئەترابىدا، خوتەن كونا شەھەر سۇ دەرۋازىسىدىكى ئەنجان ساريىغا ئوت تۇتۇشۇپ كېتىپ، ئۇنى ئۆچۈرەلمەي ئون كۈن كۆيگەن، خوتەن كونا شەھەر يۇتۇنلەي كۆيۈپ تۈگىگەن. قېرى - چۆرى، ئۇششاق باللاردىن 60 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلگەن. بىر نەچچە يىل ئىلگىرى ۋەبرانچىلىقتا ئۇچرىغان. بۇمۇ خوتەن شەھىرىنىڭ پاجىئەلىك تارىخىي ۋەقەسىگە كىرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر يىلى يورۇقلىق دەريا سىنىڭ سۇيى ئىلچى دەريا سىغا قوشۇلۇپ كېتىپ، خوتەن شەھرىنىڭ سۇدەرۋازىسى ۋە گۈجان دەرۋازىلىرىنى سۇئاپىتى بېسىپ، خەلقنىڭ ئۆي - ۋاقى ۋە تېرىم يەرلىرىگە زىيان كەلتۈرۈپ تۇراتتى. خەلقنىڭ ئۇستىدىكى يۇقىرىقىدەك سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئېقتىسادىي، تەبىئىي بالاي - قازالار داۋاملىق بېسىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، خەلقلەر بۇ زۇلۇملارنىڭ كۆپىنچىسىنى شۇ ۋاقتىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ۋە قارا ھۆكۈمەتنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ تەرەپتىن نارازىلىق ئالامەتلىرى چىقىپ تۇراتتى.

1890 - يىلى، خوتەنگە ئىچكىرى تەرەپتىن بىر تۈركۈم خەنزۇ ياشلار پەيدا بولۇپ كەلدى. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى 25 — 30 ياش، 40 ياش ئەتراپىدىكى ئادەملەر بولۇپ بېشىغا چاچ قويغان، نوچى كېيىنگەن، ياش، چاققان يىگىتلەر. دەك كۆرۈنەتتى، كىچىك قوراللىرى بار ئىدى. بىلىگە خەنجەر ئېسىۋالغان. كۆپ ۋاقىتلاردا بېشىغا قارا رەختەك بىر نەرسىنى يۆگىۋالغانلىقى ئۈچۈن بۇلارنى خەلقلەر «قارا سەپەچ» دەپ ئاتىغان. بۇ ئادەملەر خوتەندە ھۆكۈمەت ئادەملىرىگە (ئەمەلدارلىرىگە) ئارىلاشماي خەلق ئارىسىدا ئارىلىشىپ يۈرگەن، بۇلارنى دەسلەپتە «بىزنى زۇلۇمدىن ئازاد قىلغىلى خان ئەۋەتكەن ئادەملەر ئىكەن» دەپ ھىمايە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇلار كېيىنچە خەلق ئويلىغاندەك چىقماي لۇكچەك، قىمارۋازلىقنى ئەۋج ئالدۇرغان يامان ئادەملەر چىقتى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇلارنى يامان كۆرۈپ قالدى. ئەمەلىيەتتە بۇلار XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىچكىرى ئۆلكىلەردە مەنچىڭ خانلىقىغا قارشى قۇرۇلغان بىر خىل دىنىي تەشكىلات بولۇپ، مەنچىڭ خانلىقىدىن زۇلۇم كۆرگەن ئىشچى - دېھقانلار ئارىسىدىن چىققان سەرگەردانلارنىڭ بىرلەشمە ھەرىكىتىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ رەسمى نامى «گېلاۋخۇي» بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىي 1885 - يىلى زوزۇكتائىنىڭ شىنجاڭغا چېقىلغاندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا ئايرىم بىر گۇرۇھ بولۇۋېلىپ گاھى ھۆكۈمەتنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ھەرىكەت قىلغاندەك كۆرۈنەتتى. گاھى ۋاقىتلاردا چەت ئەلدىن جۇڭگوغا كېلىپ پەۋقۇلئادده ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋالغان چەت ئەللىكلەرگە، بولۇپمۇ ئەنگلىيە، چار روسىيە مۇھاجىرلىرىغا قارشى تۇراتتى. گاھى دېھقان خەلقلەرگە ۋە سودا - سانائەتچى، تىجارەتچىلەرگە پاراكەندىچىلىك سېلىپ خەلقنى بۇلاپ - تالايتتى. خەلق

5 — 6 يىل بۇلارنىڭ زۇاۋىنى تارتتى. ئەمما بۇ قارا سەپچىلەر خوتەن خەلقى ئۈچۈن بىر خىزمەتمۇ قىلىپ ئۆتتى. ئۇ بولسا، 1912 - يىلى چىرىيە ناھىيىسىدە ئولتۇراقلىشىپ ئالغاق چار روسىيىلىك سودىگەرلەر دېھقانلارنى بوزەك ئېتىپ يەر، سۇلىرىنى ئىگىلەپ ئالغان ۋاقتلاردا، قارا سەپچىلەر ئۇ يەردىكى چەت ئەللىك هارامزەدىلەرنىڭ ئۆپلىرىنى قوراشۇپلىپ، يامانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، دېھقانلارنى بىر مۇددەت ئۇلارنىڭ ئازاۋىدىن قۇتۇلدۇردى. شىنجاڭنىڭ هەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىگە تارقالغان قارا سەپچىلەر تەشكىلاتىنى، ياڭ زىڭشىڭ خۇيزۇلارنى ئۇلارغا قارشى قۇتراتىپ، قوزغاپ، خۇيزۇ قوشۇنىنىڭ يارىدىمى بىلەن بېسىقتۇردى. 1924 - يىلى جۇڭخۇا مىنگونىڭ قۇرۇلغانلىقىنى خوتەنده ئېلان قىلىپ، ئەمەلدارلارنىڭ كونا نامىلرىنىڭ يەڭگۇشلەنگەنلىكى ئۇقتۇرۇلدى. ئىدارىلەرگە يېڭىدىن گومىنداڭ پىرقە بايراقلىرى تىكىلەندى. جاڭ جۇڭ، شىنجىنجاڭ (ۋالىي)، شەنجاڭ (ئامبال) دېگەن نامىلارغا ئۆزگەردى. خوتەنىڭ سېپىل ئىچىگە ياڭ ئۆگلۈڭ ياكى هاجى ئۆگلۈڭ ئىسىملىك بىر خۇيزۇ هەربىي باشلىق كېلىپ ئورۇنلاشتى، ئەمەلدار ۋە بەزى ئەمەلىنامىلىرى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، زۇلۇم ئاۋالقىدەكلا كېتىۋەردى. سۇن جۇڭسەنىڭ رەسمىنى ئىدارە - جەمئىيەتلەرگە چاپلىدى، مەكتەپلەردە سەنمىن-جۇيى تەلىماتى ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭدەك بەزى بىر يەرگىلىكلارمۇ ئېلان قىلىندى، مەسىلەن: يەكشەنبە شىنچىنى كۈنى قىلىش، ئاياللار يۈزىنى ئېچىۋېتىپ يۈرۈش، جۈمە، هېيىت بايراملارنىمۇ يەكشەنبە كۈنى قىلىش، ئۇيغۇرنىڭ باللىرىنى خەنزۇچە شۆتاڭ (مەكتەپ) دا يىغىپ ئوقۇتۇش قاتارلىق ئىشلارنى مەجبۇرىي ئىجرا قىلىشقا ئۇرۇندى، بۇ ئىش خەلق ئاممىسىنىڭ يەنە بىر غەزىبىنى قوزغىدى. بۇ هەرىكەتكە قارشى تۇرغانلارنى قاتتىق بېسىقتۇردى، مەسىلەن: توختى ئاخۇن داموللام-

نى قامىدى. مەشھۇر ئۆلىمالاردىن مىزەخمەت ئەپەندىنىڭ ئوغلى ئاتاۋۇللاخوننى نەق مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ ئاتتى. توختى ئاخۇن داموللامنى تۆمۈر قەپەزگە سېلىپ كۈلغا ماڭدۇردى. شۇ مەزگىلدىكى جىددىيەلەشكەن ۋەزىيەتكە قاراپ خوتەندىكى ئەمەلدارلار ئۇرۇمچى، قەشقەرگە تېلېگرامما يوللاپ ئەسكىرى كۈچ تەلەپ قىلدى.

1933 - يىلى 2 - ئايدا قاراقاش ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن ئىسلامچىلار قوزغىلىڭىنىڭ خوتەن شەھىرىگە بېسىپ كەلگەنلىكى ۋە خوتەندىكى هەربىي تەلەر توغرىسىدا

1933 - يىلى خوتەنده يۈز بەرگەن «ئىسلام قوزغىلىڭى» دېگەن ۋەقە بىر يېرىم يىل داۋام قىلغان تارىخىي هادىسە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەمەلىي ئىشغالىيىتى ۋە تەسىرى پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتىنى قاپلىغانلىقتىن سىرتتىدا يەكەن، يېڭىسار، قەشقەرگىچە يېتىپ بارغان. بۇ ۋەقەنىڭ ئۆتمۈش جەريانى ۋە سىياسىي مەنزىرىسى هازىر خوتەن شەھىرىده ياشاۋاتقان يېشى 60 تىن ئاشقان بارلىق كىشىلەرنىڭ ئەس - خاتىرىسىده تېخى بار. قوزغىلاڭنى تەپسىلىي جەريانى بىلەن تونۇشتۇرۇش ۋە ئۇنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە دىنىي شارائىت، شۇنداقلا باشقا ئىچكى، تاشقى سەۋەبلەردىن ۋاقىپ بولۇش، شەھىرىمىز خوتەنىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ئۇنىڭ قالدۇرغان تەسىرى، قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن مۇهىم بولغان شەرتلەرنىڭ بىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇ ۋەقەنىڭ كۈتۈلمىگەنده يۈز بېرىشى ۋە بىر نەچچە كۈن ياكى بىر هەپتە ئىچىدىلا پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە كېڭىيىپ كېتىشى، بولۇپمۇ ئۇنىڭغا دېهقانلار ئاممىسى ۋە شەهەر — يېزا

ئاھالىسىنىڭ كالتەك كۆتۈرۈپ كەتكۈدەك قاتنىشىپ كېتىشى قاتارلىق ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ ۋەقە ھەرگىز تەسادىپىي ئوتتۇرىغا چىققان سىياسىي ستىخىيىلىك ھادىسە ئەمەس ئىدى. بىر نەچچەنەپەر شەخسىنىڭ تەشەببۇسى ۋە مەخسۇس ئۇسۇل، پائالىيەتلەر بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان ۋەقە ۋە ياكى مەلۇم نوپۇزلۇق شەخسىلەرنىڭ دىنىي تەسىرى ۋە خەلقنىڭ دىنىي ھېسسىياتى بىلەنلا قوزغالغان ۋەقە مۇ بولماستىن، بەلكى شۇ دەۋرىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۆتكۈر زىددىيەتلەر ھەم خېلى ئۇزۇن مۇددەتتىن بېرى جەمئىيەتتە داۋام قىلىپ كەلگەن سىياسىي، ئىجتىمائىي زۇلۇم ۋە ئىستىبدادنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىشى قاتارلىق ئامىللارمۇ بار ئىدى. بۇنىڭ بەزىسى يۇقىرىدا سۆزلەندى، تەپسىلىي ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

1885 - يىلى، دۆلتىمىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن خوتەن، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، قارا شەھەر، ئۈرۈمچى، قۇمۇل قاتارلىق بىر نەچچە ۋىلايەتلەردە 14 يىل داۋام قىلغان ياقۇببەگ ھاكىمىيىتى، مەنچىڭ خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى زو زۇڭتاڭ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ، يېڭى باشتىن شىنجاڭ بولۇپ ۋەتەن قوينىغا قوشۇلغان بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭ خەلقى يەنە 40 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇنىڭ يەرلىك قول چوماقلىرى بولغان ۋاڭ، گۇڭ، ئامبال، دارىنلار ۋە بەگ، دوغلىلارنىڭ شۇنىڭدەك فىئودالىلارنىڭ، چەت ئەللىك ھاياتىنكەشلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىدىن قۇتۇلالمىدى. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدىدا - كەينىدە تەۋرەپ قالغان مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى قالدۇق ھۆكۈمرانلىرى يۈەن داخۇ، ياڭ زىڭشىڭ، جىڭ شۇرىن دېگەنلەر تېخىمۇ غالجىرلىشىپ، شىنجاڭ خەلقىنى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ۋەھشىيانە ئەزدى، مىللىي كەمسىتىش، مىللەتلەر ئارىسىدىكى باراۋەرسىزلىك، ھوقۇقسىز-

لىق ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇيغۇرلار «چەنتۇ»، «سىڭكۇ»، «شۇڭ نۇ» دەپ ھاقارەتلەندى، قىرغىز، قازاقلار «تۇڭپې» دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ۋە مىللىي ھوقۇق، ئىمتىيازلىرى يەربىلەن يەكسەن قىلىندى. ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ پارىخورلۇقى، دۇنيا پەرەس نەپسى بارغانسىرى يوغۇناپ، پۈتۈن خىيالى ئالتۇن، كۈمۈش دۇنيا توپلاپ، تېزراق ئۆز ئائىلىلىرىگە قايتىۋېلىش بولدى، ئامبال، دارىنلار-نىڭمۇ كۈندۈلۈك مەشغۇلاتى ئەفيۇن تارتىش، ئەيشى - ئىشرەت، كەيپى - ساپا بولۇپ، خەلقنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز، بىخارامان يېتىش بولدى، يۇرت ئىشلىرىنى ۋاڭ، گۇڭ، بەگ، دوغلارغاتاپشۇرۇپ قويۇپ كارى بولمىدى. ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ كۈندىن كۈنگە چىرىكلىشىپ، ھەربىي كۈچ - قۇۋۋەتنىڭ ئاجىزلىشىپ كېتىشى، پارىخورلۇق، جازانىخورلۇق، گۆرۈكەشلىك، قىمارۋازلىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق ئىشلىرىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى، زۇلۇمغا، ناھەقچىلىققا نارازى بولغانلارنىڭ ۋەھشىلەرچە بېسىقتۇرۇلۇشى، دىن، مىللىي ئۆرپەئادەتلەرنى كەمسىتىش، مەسخىرە قىلىش، بىر تەرەپتىن ھاشارمەدىكار، ئەسكەر ئېلىش، باج خىراجەت، ئالۋاڭ - ياساق ئېلىش، تاياق - توقماقلارنىڭ بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ كېتىشى خەلقنى تۇرمۇش ۋە ئىنسانى ھايات جەھەتتە چىدىغۇسىز بىر ئەھۋالغا يەتكۈزۈپ قۇيىدۇ. زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق ھەرقايسى تەرەپلەردىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىگە قارشى جىدەل-ماجىرا چىقىرىش، ئوت قويۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈش ھادىسىلىنى پەيدا قىلغىلى تۇردى. يەنەبىرتەرەپتىن خەلق ئارىسىدا مىش - مىش گەپلەر تولا پەيدا بولغىلى تۇردى: «بېجىنىدىكى خان ئاغدۇرۇلۇپتۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا قارا سەپچىلەر چىقىپتۇ، قۇمۇل بۇزۇلۇپتۇ، ئىلىدا سوقۇش بارمىش» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر خەلق ئارىسىدا قىسمەن تەسىرلەرنى پەيدا قىلىپ قويدى. يەرلىك

هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى جىددىلىشىپ ئەسكەر توتۇش ۋەھەربىي هالەت ئېلان قىلىش، چېرىك ۋە ساقچىلىرىنى كۆپەيتىپ خەلقنى كونترول قىلىش، بولۇپمۇ دىنىي ساھەدىكى موللا، ئاخۇنلاردىن گۇمانلىنىپ ئۇلارنى چىك توتۇش قاتارلىق ۋاستىلارنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن، خەلق بىلەن هۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. دىنىي ساھەدىكىلەر ئېغىر خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقىنى هېس قىلدى. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ۋەزىيەت جەھەتتە چىددىيلىشىپ كەتكەنلىكىنى ھەممە ئادەم سېزىپ، يېقىندا بىر ئىش پارتلايدىغاندەك ئالامەتلەرنى كۆرۈپ قالدى. جەمئىيەتتىكى مۇنداق خەتەرلىك ۋەزىيەتنى ئوبدانراق سەزگەن ۋە چۈشەنگەنلەر شۇ ۋاقىتتىكى دىنىي زىيالىلاردىن قارىقاش ناهىيىسىدە تۇرۇشلۇق مەتىمىن دامولا ۋە ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئىنىلىرى ئابدۇللا، نۇر ئەھمەت مەخسۇم دېگەن كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار شەھەر كۆرگەن، مەملىكەتنىڭ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيىتىدىن خەۋەرتېپىپ تۇرۇدىغان ۋە خەلق هېسسىياتىنىڭ قانداق دەرىجىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنىمۇ ئوبدان بىلىپ ئادەملەر ئىدى. بۇلار خەلقنىڭ هۆكۈمەتكە بولغان نارازىلىق كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ پارچە - پۇرات جىدەل - ماجىرالىرىنى بىر نۇقتىغا توپلاپ، ھەممە قوزغالغان كۈچنى بىر بايراق ئەتىراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ پۈرسىتى كېلىپ قالغانلىقىنى بايقايدۇ. جۈگو مەركىزىي هۆكۈمىتىنىڭ ياپون باستۇنچىلىرىغا تارشى سوقۇش باشلىغانلىقى سەۋەبىدىن شىنجاڭغا كۆچ چىقىرالمايدىغانلىقىنى، ئۇرۇمچى هۆكۈمىتىنىڭ قومۇللۇقلار بىلەن جىددىي سوقۇشتا بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە قاراشقا ئامالسى يوقلۇقىنى، خوتەن هۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ كۆچمىنىڭ ئاجىزلىقى، ئىقتىسادىي جەھەتتە تۆت تەپەر يەرلىك بايغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقى، قوراللىق ئەسكەرلەر مىڭغا يەتمەيدىغانلىقى قاتارلىق

ياخشى شارائىتنى كۆرۈپ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، خەلقنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى دىنىي هېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ ئىسلام بايرىقى ئاستىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىقتى. زۇلۇمغا چىدىيالمىغان خەلق ئاممىسى، بولۇپمۇ دېھقانلار پالتا، كەتمەن، ئارا، گۈرجەكلىرىنى كۆتۈرۈپ قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ. نەتىجىدە بۇ قوزغىلاڭ ئاسانلا ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. چىرىكلەشكەن خوتەن هۆكۈمىتى شۇنىڭ بىلەن بىراقلا ئاغدۇرۇلۇپ چۈشىدۇ. بۇ ۋەقەنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە خۇلاسىلاش مۇمكىن:

1933 - يىل 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، قارىقاش ناهىيىسىدە كۆتۈرۈلگەن ئىسلامچىلار قوزغىلىڭى بىر هەپتىدىن كېيىن خوتەنگە بېسىپ كېلىپ، بىرىنچى قېتىملىق توقۇنۇشتا چۈغۈلۇق ئاتام دېگەن جايدا سوقۇش قىلىپ، هۆكۈمەت كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ سىپىلىنى قورشىۋالغاندى. شۇ مەزگىلدە، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ باشقا ناهىيىلىرىدىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، يەرلىك هۆكۈمەت ئورۇنلىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، خوتەنگە كېلىپ خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىغا قوشۇلغان. قوزغىلاڭچىلار بىرلىشىپ سىپىل ئىچىگە ئورۇنلاشقان هۆكۈمەت كۈچلىرى بىلەن بىر ئاي داۋام قىلغان جەڭ ماجىرالاردىن كېيىن، هۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي ۋە هەربىي ئەمەلدارلىرى قۇرال تاپشۇرۇپ، ئىمان ئېيتىپ، مۇسۇلمان بولۇپ قوزغىلاڭچىلارغا تەسلىم بولغان. قوزغىلاڭچىلار سىپىل ئىچىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قارىقاش قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى مەتىمىن دامولا باش قوماندانلىققا سايلىنىپ، كونا لەڭزىنى «دارىل ئاساكى» دەپ ئات قويۇپ شۇ يەرگە «ئىسمى ھەزرەت» دېگەن نام بىلەن ئورۇنلاشقان. دوتەي يامۇلغا «دارىل سالتەنەت» دەپ نام قويۇپ قارىقاشلىق مەمەت نىياز ئەلەم پۇتۇن ۋىلايەتنىڭ ۋالىيلىكىگە تەيىنلىنىپ، «مىلىك ھەزرەت» دېگەن نام بىلەن

ئورۇتلاشقان. قارىقاش، گۇما، كېرىيە، چىرىيە ناھىيىلىرىگە قوزغىلاڭچىلاردىن ھاكىم، ئىمىرالار تەيىنلەنگەن، مەسىلەن: كېرىيە ناھىيىسىدىن قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئابدۇغوپۇر ھاجى، سوپى بەگلەر، چىرىيە ناھىيىسىدىن قۇربان نىياز ھاجى، ئابدۇقادىر دامولا، لوپ ناھىيىسىدىن مەمەتسىدىق ھاجى، ئابدۇقادىر ھاجىلەر بىر يۇرۇش ئەسكەر باشلىقى، ئىمىر بولۇپ تەيىنلەنگەن. قارىقاشتىن غولام قادىرخان ھاجى ئىشان، كېرىيە ناھىيىسىدىن ئەيسا خەلىپەم ئىشان، خوتەن ناھىيىسىدىن مەسۇمخان غوجا ئىشانلار ئۆزىنىڭ 1000دىن ئارتۇق سوپىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ كېلىپ ئىسلامچىلاغا قوشۇلغان ۋە ئۆز سوپىلىرىنى ئەسكەر قىلىپ ئۆزى ئىمىر بولغان. ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى خوتەن ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئابدۇللا مەخسۇم، نۇرى ئەخمەت مەخسۇم، سابىت ھاجى دامولا (قاراقاشلىق) ۋە سوبىتوللا مەۋلۋى باشچىلىقىدا قەشقەر تەرەپكە يۇرۇش قىلىپ، يەكەن، يېڭىسارلارنى ئىشغال قىلىپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگەندە، تۆمۇر سىجاڭنىڭ ئادەملىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان. ئابدۇللا مەخسۇم (شا مەنسۇر)، نۇرى ئەخمەت مەخسۇم (ئىمىر سايىپ)، سابىت دامولالاھاجىلارنى تۆمۇر سىجاڭ تۇتۇۋېلىپ، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنى پاراكەندە قىلىپ خوتەننى ئىگىلەش ئۈچۈن ھاپىز لۇيجاڭ، توختى تۇەنجاڭ دېگەنلەرنى بىر بۆلۈك ئەسكەرلەر بىلەن خوتەنگە ماڭدۇرغان. بۇلار خوتەنگە كېلىپ زاۋىغا چۈشكەندە، خوتەندىن ئىمىر ھەزرەت چىقىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ چېكىنىدۇرگەن. كېيىن خوتەن ئەسكەرلىرى توختى تۇەنجاڭلارنى قوغلاپ سۇرۇپ - توقاي قىلىپ يەكەنگىچە يېتىپ بارغان، تۆمۇر سىجاڭ قەشقەردە ماتۇەنجاڭ تەرىپىدىن تۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن شا مەنسۇر، ئىمىر سايىپلارمۇ نەزەربەنتلىكتىن قۇتۇلۇپ يەكەنگە قايتىپ كەلگەن. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى يەنە كۇچلىنىپ ئىككىنچى قېتىم

قەشقەرگىچە بارغان بولسىمۇ، خوجىنىياز ھاجى قوغلاپ كەلگەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى بىلەن توقۇشۇپ قېلىپ شامەنسۇر، ئىمىر سايىپلار يېڭىساردا ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى تەرەپتىن تۆلتۇرۇلگەن، كېيىن ماجۇڭيىڭلار خوتەنگە بېسىپ كەلگەن.

ئىمىر ھەزرەت ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىغا قارشى زاۋا، پوپۇنا، لاڭرۇ قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇش قىلىپ ئاخىرى يېڭىلىپ، 1935 - يىلى 8 - ئايدا ئۆزىنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى ۋە بىر بۆلۈك ئادەملىرى بىلەن ھىندىستانغا قاچقان. شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، خوتەننىڭ باشقا ناھىيىلىرىنمۇ ئىشغال قىلىپ، ئۇچ يېرىم يىلغا قەدەر خوتەندە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋە خەلققە دەھشەتلىك زۇلۇملارنى سالغان. ئىمىر ھەزرەت شۇ قاچقانچە ئافغانىستان، ھىندىستانلاردا يۈرۈپ، ئۇ يەردىن گومىنداڭنىڭ مەركىزىي چۈڭچىڭغا كېلىپ گومىنداڭ ۋەيىنۇەنى بولغان.

ما خۇسەن خوتەندە

1932 - يىلى، چىڭخەي ۋە سۇجۇ تەرەپتىن خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قومۇل قوزغىلىڭىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن چىقىقان ماجىڭيىڭ، ئۇرۇمچىدە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە سۇرۇلۇپ كېلىپ، خۇجىنىياز ھاجى قوشۇنى ۋە خوتەن قوشۇنلىرىنى قەشقەر ۋە يېڭىساردا مەغلۇپ قىلىدۇ. كېيىن ماجۇڭيىڭ قەشقەردە قېلىپ، سىڭلىسىنىڭ ئېرى ما خۇسەننى پۇتۇن ئەسكەرلىرىگە باش قوماندان (شىجاڭ) قىلىپ خوتەن تەرەپكە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا خوتەندە مەتتىمن ھەرزەت باشچىلىقىدىكى ئىسلام ھاكىمىنى تۇراتتى، بۇلار يەنى ماخۇسەنلەر مەتتىمن ھەزرەتنىڭ شامەنسۇر ۋە ئىمىر سايىپ دېگەن ئىككى بىرتۇغقىنىنى يېڭىسار-

دا ئۆلتۇرگەندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلىك بىلەن خوتەنگە يېتىپ كېلىدۇ، ماخۇسەننىڭ مالۇيىجاڭ، ئەرلۇيىجاڭ دېگەن ئىككى لۇي باشلىقى زاۋدا خوتەن ئەسكەرلىرىگە بىر كېچىدىلا ھۇجۇم قىلىپ، يەتتەيۇزدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ. مەمتىمىن ھەزرەت ئۆزىنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ لاڭرۇ، پوپۇنا دېگەن جايلارغىچە قوغلاپ بارغان ماخۇسەن ئەسكەرلىرى بىلەن بىر مەزگىل ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولۇپ، ئاخىرى بالا-چاقىسى ۋە بىر بۆلۈك ئادەملىرى بىلەن دۇۋا يولى ئارقىلىق سانجۇغا چېقىپ ھىندىستانغا قاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ۋىلايىتى پۈتۈنلەي ماخۇسەننىڭ قولىغا چۈشىدۇ.

1934 - يىلى 8 - ئاي مەزگىلىدە، خوتەندە ماخۇسەن ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلدى. ماخۇسەننىڭ شۇ چاغدىكى ئەسكەر باشلىقى مالۇيجاڭ، ئەرلۇيجاڭ دېگەنلەر 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى خوتەن شەھىرىگە كىرگەندە، خوتەن شەھىرىنىڭ ۋالىيسى بولغان مىلىك ھەزرەت ۋە ئەلەم، مۇيىتىتلار خوتەن شەھىرىنىڭ بىر بۆلۈك دىنىي ئادەملىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالىدۇ.

ماخۇسەننىڭ ۋاقتىدا (1934 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 1937 - يىل 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە) خوتەن رايونى ماخۇسەننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، شۇ چاغدا قاغىلىق، گوما، قاراقاش، خوتەن، لوپ، چىرا، كېرىيە، نىيە، چەرچەن قاتارلىق توققۇزناھىيە خوتەنگە قارايتتى (نىيە ئۇچاغدا ناھىيە ئەمەس ئىدى، ھازىرقى ناھىيە بويىچە ئېلىنىدى). ماخۇسەننىڭ خوتۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ سىڭلىسى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە قوللىشىغا ئىگە ئىدى. ماخۇسەن خوتەنگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەينىدىن يەتتە لۇي ئەسكىرى كېلىدۇ. ئۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنى خوتەندە ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قاغىلىقتىن چەرچەنگىچە ئۆز ئەسكىرى قىسمىنى تۇرغۇزغان. خەلقنىڭ ئۈس-

تىدىكى ئالۋاڭ سەيسىنى تېخىمۇ كۆپەيتكەن. بۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن خوتەن رايونىدا ھەربىي جەھەتتىنمۇسەككىز باشقارما قۇرۇپ، ئۇنىڭ مەسئۇللىقىغا ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك، يېقىن يورۇق كىشىلىرىنى قويىدى. خوتەننىڭ سابىق ۋالىيسى مىلىك ھەزرەتنى خوتەن ۋىلايىتىگە شىنجاڭ (ئۇمۇمىي ۋالىي) قىلىپ قويىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى يوق ئىدى. مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ خوتەندە قالغان توغقانلىرىدىن ئابدۇكېرىم ھاجىنى تۇتۇپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىپ جازا مەيدانىغا ئېلىپ چىققاندا، ئۇنى مۇسۇلمان بولغان خەنزۇلار (يېڭى مۇسۇلمانلار) گۇناھىنى تىلىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرمەي قايتۇرۇپ كەلدى. كېيىن بۇ ئادەم تۇرمىدىن قېچىپ قۇتۇلدى.

ماخۇسەننىڭ سەككىز باشقارمىسى تۆۋەندىكىچە:

1. ھەربىي لاۋازىمەت باشقارمىسى.
2. ھەربىي ئەسلىھە باشقارمىسى.
3. ھەربىي قانۇن باشقارمىسى.
4. مەھرەملەر باشقارمىسى.
5. سىياسىي تەلىم تەربىيە باشقارمىسى.
6. ھەربىي ئات-ئۇلاغ باشقارمىسى.
7. ھەربىي دوختۇرلۇق باشقارمىسى.
8. مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى.

ماخۇسەن ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەربىي تۈزۈمنى ناھايىتى چىڭ تۇتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك ھاكىمىيەتنى چىڭ تۇتقان. بۇنىڭ ئەسكىرىي قىسمى ئىچىدە پىيادە قىسمى، توپچىلار قىسمى، ملتىق قىسمى، ئاتلىق قىسمى، قىلىچ - نەيزە قىسمى قاتارلىق مۇنتىزىم بىر قانچە تۈر بويىچە ھەربىي قىسمى بولغان. شۇنداقلا خوتەن شەھىرىدە ئۆزى بىلەن بىللە ئاساسلىق قىسمىنى

تۇرغۇزغان. قاغىلىق، گۇما، قاربقاش، لۇپ ھەم كېرىيەدە بىر لۇيدىن ئىككى لۇيگىچە ئەسكەر تۇرغۇزغان. شۇڭغا بىر لۇي ئىككى تۇەن، ئىككى باتالىيون، ئالتە لىيەندىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بىر لىيەندە ئىشچى- خىزمەتچىلىرى بىلەن 150 ئەسكىرى بار ئىدى. بىر لۇيدە، 1200 دەك ئەسكەر بولۇپ، ماخوسەننىڭ خوتەن رايونىدا جەمئىي 13 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەسكەر تۇتۇش تۈزۈمى ئىنتايىن چىڭ بولۇپ، بۇمۇ خوتەن خەلقىغە بىر بالايى - ئاپەت بولدى. ماخوسەن، ئوغلى بار بولغانلىكى ئائىلىدىن ئۇغلىنى زورمۇ - زور ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتكەن. بەرمىگەنلەرنى ئۇرغان، ئاسقان، بۇ- لاپ - تالاپ ئۆلتۈرگەن، بۇ ھەقتە مۇنداق بىر ۋەقە بولۇپ ئۆتكەن: قاربقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا دېگەن يېرىدىكى جالالـ ـدىن خان غوجىنىڭ ئوغلى 20 ياشلىق ئەبەيدۇللاخان زاۋىسىنىڭ چەش دېگەن يېرىدە ماخوسەننىڭ چارلاش ئەسكەرلىرىگە ئۇچـ راپ قالغان، ئۇنى تۇتۇۋېلىپ قورقىتىپ مىلتىق چىنىگەندە، 15 چاقىرىم ئالتۇن بەرسەم، ئۆلتۈرمىسەڭلار دەپ يالۋۇرىدۇ. ماخوسەن ئەسكەرلىرى ماقۇل دەپ بۇنى تۇتۇپ، خوتەن سېپىل ئىچىگە ئەكىرىپ قاماپ قويىدۇ. ئۇنى قىۋتۇلدۇرۇش ئۈچۈن دادىسى جالالىدىن خان خوجا تۇغقانلىرىنىڭ يارىدەمى بىلەن 14 چا- قىرىم ئالتۇننى تۆلەپ بەرگەن بولسىمۇ، ماخوسەن ئالتۇننى تا- شۇرۇپ ئېلىپ بولۇپلا بۇ بالىنى ئېتىپ تاشلايدۇ.

ماخوسەننىڭ ھەربىي ئىنتىزامى ناھايىتى چىڭ بولۇپ ئەسكەرلەرنى ئۇرۇش، ئاچ قويۇش، قاچقانلارنى ئېتىش قاتارـ لىق ئىشلار كۆپ ئىدى، بۇنداق تۈزۈمگە چىدىمغان ئۇيغۇر ئەسكەرلەردىن بىر بۆلۈكى كېچىسى قوزغىلىپ ئۆزىنىڭ لەنجاڭ، پەيجاڭلىرىدىن بىر نەچچىسىنى ئۆخلاۋاتقاندا چېپىپ تاشلىغان، شۇڭا ماخوسەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەردىن1000 غا يېقىن ئادەمنى بىر كېچىدىلا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 1936 - يىلى، ماخوسەننىڭ 20

نەپەر ئەسكىرى قېچىپ تاغ تەرەپكە ماڭغاندا، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئادەم چىقىپ تۇتۇپ كەلگەن. ئۇلاردىن ئىككىسى قاراڭغۇ تاغقا قېچىپ قۇتۇلغان، تۆ- تۈلغانلارنى دەھشەتلىك ئۆلتۈرگەن. ماخوسەننىڭ خوتەندە ھۆ- كۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ئومۇمەن ئۇچېيرىم يىلغا قەدەر بولۇپ، بۇنىڭ خوتەن خەلقىدىن ئۆلتۈرگەن جەمئىي ئادەمى شۇ چاغـ دىكىلەرنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا زاۋىدا 1800، خوتەندە ئۆلتۈرگىنى ئىككى مىڭدىن ئارتۇق، تەۋەككۈل، قاراڭغۇ تاغدا ئۆلتۈرگىنى ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئىكەن.

ماخوسەن يەرلىك ئەمەلدارلارنى، ھاكىم، ۋالىي، رايون باشلىقلىرىنى شۇ چاغدىكى قارا قورساق بەگلەردىن قويۇپ، شۇـ لارنىڭ يارىدەمى بىلەن خەلقنى ئەسكەرلىككە تۇتۇش، كېچە كۈندۈز ئالۋاڭ ياساق- يىغىش ئىشلىرىنى قىلغان. ھەر 100 مۇ يەرگە بىر چوقا بېشى، 100 ئائىلىگە بىر يۇز بېشى، ئون يۇز بېشىغا بىر دوغا بەگ، 1000 ئائىلە بېشىغا بىر چوڭ بەگ قويغان. بۇ ئەمەلدارلار ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى پۇقرالارـ دىن بىرەر يېرىمىنى ئۆلتۈرۈۋەتسىمۇ سورىمايتتى. بۇ يەرلىك ئەمەلدارلار شۇ ۋاقىتتا خەلقتىن يىغىۋالغان ئالتۇن - كۆمۈش پارىلار بىلەن باي بولۇپ كەتكەن. ھەر كۈنى بەگ ۋە دوغا بەگلەرنىڭ قورولىرىدا غەلۋە غۇغا، دادو - پەريادلار تۇگۈـ مەيتتى. ئەسكەرلىككە يىغىۋالغان بالىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى يىغا زارە قىلىشۋاتقان، ئالۋان سەيسە بېرەلمىگەنلەرنى ئېسىپ كالتەكلەپ ئۇرۇپ تۇرغان. ناسرەڭ چاپان بىلەن دەزمال شەپكە كەيگەن ئەسكەرلەر ئادەملەرنى ئوم ياتقۇزۇپ، كالتەكـ لەر بىلەن ئۇرۇپ تۇراتتى. مۇنداق پاجىئەلىك مەنزىرىنى ئېيـ تىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. ماخوسەن ئۆز ئالدىغا ياغ تىزا، قەغەز تىزىلارنى كۆپلەپ ياساپ چىقىپ، خەلقلەرنىڭ مال - مۈلكىنى مانا شۇنداق ساختا پۇللارغا تېگىشىۋالاتتى. ماخوسەن

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدىن بولۇپ 13 مىڭ دىن ئارتۇق ئەسكەر توتقان، ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، ئات، ئۇلاغلىرىنىڭ ھەممىسىنى خەلقتىن ئالاتتى. ماخوسەن ئۆزى مۇسۇلمانلىق دەۋاسى قىلاتتى. ھەر ھەپتىدە جامەگە جۇمە ئو- قۇغلى باراتتى. ئابدۇنەبى قاراجىمنى ئۆزىگە مەخسۇس ئىمام قىلىۋالغان. بۇنىڭ ئاساسەن خەلقتىن يىغىۋالىدىغىنى ئاشلىق، خام، چەكمەن، ئوت ـ پىچان، گۇرۇچ، ئارپا، ئات ـ كالىلاردىن ئىبارەت ئىدى.

خوتەن شەھىرىنىڭ قول ھۇنەرۋەنلىرىدىن سەيپۇڭ، توڭ مۇرچى، ئات ـ جابدۇغىچى قاتارلىقلارنى جىق يىغىپ، ئۇلارنى ھەقسىز ئىشلىتىپ چوڭ مەدرىسە خانىقالارنى كارخانە قىلىۋالغان. ماخوسەنىڭ ئالۋاڭ ـ سەيىسلىرىنىڭ تۇرمۇشى ئىپتىپ تۇگەكتىكى بولمايدۇ. خەلقلەردىن تەرەپ ـ تەرەپلەرگە، يەنى كۇ- چا، قەشقەر ۋە باشقا ياقلارغا ئۆي ـ ۋاقىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەنلەرمۇ ئاز ئەمەس. تاغ، چارۋا رايونلىرىدىمۇ ئۇنىڭ زۇلۇمى ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ زۇلۇمىغا چىدىمىغان تاغ خەلقى، قاراكۆكۇ تاغىنى ئىستىھكام قىلىپ، قاراكۆكۇ تاغ ئەتراپىدىكى كۆۋرۈكنى ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭدىن ئالاقىنى ئۈزۈپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان. ئاقتۇرسۇن موللا دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا قاراكۆكۇ تاغىنى بىر يىلغا قەدەر ماخوسەنىڭ زۇلۇمىدىن ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ماخوسەن يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئىشقا سېلىپ، قاراكۆكۇ تاغلىقلارنى سۇلھى قىلىشقا دەۋەت قىلغان. ئەگەر ئۇلار تەسلىم بولسا ئارىلاشمايمىز، دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇلارغا ۋەكىل ئەۋەتمىگەن تەشۋىقاتى تارقاتقان. بۇ ئىشقا كۆپرەك ئارىلاشقان خوتەنلىك مۆتىۋەر كىشىلىرىدىن ئېلىخانئىشان، خىلىل ئاخۇن ھاجى، مەمەت روزى ئاخۇن ھاجى، قۇربانىنىياز ھاجى گۆش، لوپتىن مەمتىلاجى چوقۇر بولۇپ 20 كىشىدىن ئارتۇق بىر ۋەكىللەر

ئۆمىكىنى قاراكۆكۇ تاققا ماكىدۇرىدۇ. بۇلارنى ئاشكارا ماكىدۇرغانلىك سىرتىدا، ماخوسەن لوپ ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق ئەر- لۇيجاڭ ئىسىملىك بىر ئەسكەر باشلىقىنى ئىكىكى يۇز نەپەر قوراللىق ئەسكەرلىرى بىلەن ناھايىتى مەخپى ھالدا ۋەكىللەرنىڭ ئارقىسىدىن ئەۋەتىدۇ. ۋەكىللەر پىيشىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن قاراكۆكۇ تاغلىقلارغا ئادەم ئەۋەتىپ: «بىز سۇلھى ئۈچۈن كەلدۇق، بىزگە يول بېرىڭلار، بىز قاراكۆكۇ تاغقا چىقىپ سىلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزمەكچى، مەسىلىنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلماقچى» دەپ خەۋەر قىلىدۇ. قاراكۆكۇ تاغلىقلار ساددا، ئاقكۆڭۈل ئادەملەر بولغاچقا ئۇلارنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ بۇرۇنقى كۇلا كۆۋرۈكلەرنى ئۆز جايىغا سېلىپ قويىدۇ. قاراكۆكۇ تاغلىقلار «خوتەندىن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ ئېيتىشىچە، ماخوسەن بىزگە قاراكۆكۇ تاغنى بېرىدىكەن، تىنچ ـ ئامان ياشايدىكەنمىز» دېيىشىپ غەپ- لەتتە تۇرغاندا، ماخوسەن ئەسكەرلىرى تۇيۇقسىزدىن بېسىپ كىلىپ ناماز بامداتقا مەسچىتكە توپلاشقان خەلقەردىن 180 نە- پەر ئادەمنى نەق مەيداندا قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىدىن ئاقتۇرسۇن موللا، مەمەتنىياز ئاقچەك، ئىدرىس ھاجى قاتارلىق 13 ئادەمنى تىرىك قولغا چۈشۈرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن، قاراكۆكۇ تاغ ئىچىدىكى خەلقنىڭ ئائىلە- لىرىگە بېرىپ بۇلاڭچىلىق قىلغان، خەلقنى قىستاپ ئالتۇن ـ كۈمۈش تاپشۇر، دەپ ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئۇششاق بالىلىرىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈشتەك ۋەھشىلىكلەرنى قىلغان. شۇ چاغدا ماخوسەن ئەسكەرلىرىنىڭ قاراكۆكۇ تاغدىن بۇلاپ كەلگەن چارۋىلىرى 16500 قوي، 3500 قوتاز، 680 ئات، 1500 ئېشەك قاتارلىقلارنى ھەيدەپ ئېلىپ كەتكەن. خەلقنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان ئالتۇن 500 سەر، ئاق تەڭگە، كۈمۈش ئون مىڭ سەر بولغان، بۇ پاجىئە قاراكۆكۇ تاغدا 20 كۈندىن ئارتۇق داۋام قىلغان. توتۇپ كەلگەن 13 ئادەمنى خوتەندە مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ ئاتقان، غوجاھامۇت

دېگەن ئادەمنى قاراڭغۇ تاغقا بەگلىككە بەلگىلەپ قويغان.

تەۋەككۇل خەلقنىڭ ماخۇسەن هاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان ھەربىكتى: 1935 - يىلى 6 - ئايلاردا، ماخۇسەننىڭ خوتەن ناھىيە تەۋەككۇلدا توققۇز نەپەر، ئىسلام ئاۋاتتا يەتتە نەپەر ئەسكىرى بولۇپ، بۇلار يۇرۇقچاش دەرياسى ئايرىپ تۇرغان تەۋەككۇل بىلەن ئىسلام ئاۋاتتا ماخۇسەننىڭ تۇرلۇك ئالۋاڭ، سەيسىلىرىنى ئېلىشتىن سىرت، تەۋەككۇل ئارقىلىق ئاقسۇ، كۇچا تەۋە شىمالىي شىنجاڭغا باردىغان ھەم ئۇ يەردىن كېلىدىغانلارنى تۇتۇش، بۇلاش ئىشلىرىنى قىلاتتى، يەنە ئۇ تەرەپلەردىن كېلىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مۇداپىيىدە تۇراتتى. ئۇلار پۇقرالارغا ئالۋاڭ قويۇپ دەن ئاشلىقى (بىردەن ئون چارەك)، ئوتۇن، سامان، پىچان قاتارلىق ھەر خىل ھەر ياڭزا سېلىقلارنى ۋاقتىدا بەرمىگەنلەرنى بىر كۈندىن ئۈچ كۈن گىچە ئېسىپ قويۇپ، ئۇرۇپ يېرىم جان قىلۋەتكەن. ئۇنىڭدىن سىرت ماخۇسەننىڭ ئۇ يەردىكى شىركىلىرى ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىقىپ ھايۋان قېلىپىغا كىرىپ، پۇقرالارنىڭ خوتۇن، بالا - چاقىلىرىگە زورلۇق زومبۇلۇق ئىشلىتىپ ئۆيىدىن ھايداپ كەتكەن. مەسىلەن: تەۋەككۇلدىكى ئازنا بازارلىق سادىر ئاخۇننىڭ قىزى ئايشخان، ساۋۇدىن ئاخۇننىڭ قىزى سوپىخانلارنى تۇتۇپ كېتىپ، تۆت كۈن ساقلاپ ھەيدەۋەتكەن، مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىداھىپلىقى ئايالىلار ئېغىر زەخمىلىنىپ، كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ ئاخىرى ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا تاجىخان دېگەن ئايالنى تۇتۇپ كېتىپ، سوپۇرخان راۋاپ دېگەننىڭ ئۆيىدە ئالتە ئاي ساقلىغان، يەنە سەلىمخان دېگەن ئايالنىمۇ تۇتۇپ كەتكەن. يۇقىرىقىدەك زوراۋانلىقلارنى كۆرگەن تەۋەككۇل خەلقى چىداپ تۇرالماي، «ماخۇسەنلەر قاغىلىقنىڭ بۇ تەرىپىدىلا بارمىش، بۇلار ھۆكۈمەتمۇ ئەمەس ئوخشايدۇ. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ يوقىتىۋەتسەك بۇلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلغىلى بولغىدەك» دېگەن پىكىرىگە كېلىشكەن. بۇچاغدا، قاراقاش ناھىيىسىدىن ئەخمەت سەردار دېگەن كىشىمۇ ماخۇسەننىڭ زۇلۇمىغا چىداپ بولالماي تەۋەككۇلنىڭ ئۆزىگە قېچىپ بېرىپ تەۋەككۇلنىڭ دەرتمەنلىرىدىن ئېلىھاجى، مەمەت چاناق، ساۋۇر بوۋا قاتارلىق ئادەملەر بىلەن ئۇچرۇشۇپ بۇلار باشچىلىقىدا جەمئىي 80 نەچچە ئادەم قوزغىلىپ چىقىدۇ. بۇلار ئىچىدىن ئەھمەت سەردار دېگەن كىشى «ئىمىن ھەزرىتىم»، شاكىر كۆك دېگەن كىشى «شامەنسۇر» بولۇپ ئازنا كېچىسى ماخۇسەننىڭ ئازنا بازاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلار ئىچىدىن خەي فۇگۇەن، ما فۇگۇەن قاتارلىق ئەك جاللات ئەسكەرلىرىنى تاياق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن. قالغان ئەسكەرلىرى قېچىپ كەتكەن. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئازنا بازاردىكى ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ باسىدا يېرىم كۈن تۇرۇپ، ئاندىن خوتەندىكى ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئاقۇتتىنى بىلىش ئۈچۈن خوتەن تەرەپكە قاراپ يولغا چىققان، ئوتتۇرا لەنگەرگە يېتىپ چىققاندا ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن 1000 غا يېقىن دېھقان ئەگىشىپ چىققان. شۇ ئارىلىقتا ئىسلام ئاۋاتتا تۇرۇشلۇق ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدىن لۇفۇگۇەن ئاتقا مىنىپ تېزدىن خوتەنگە چىقىپ ئاخۇن لۇيجاڭغا: «تەۋەككۇلدا ئوغرى پەيدا بولدى» دەپ مەلۇم قىلغان. لۇيجاڭ تەۋەككۇل تەرەپكە خوجىنىياز ھاجى ئادەم باشلاپ چىقىپتۇ، دەپ ئەرلۇيجاڭنى ئەسكەرلىرى بىلەن تەۋەككۇلغا ماڭدۇرغان. خوتەندىن يولغا چىقىپ باش لەنگەر (ھازىرقى تازىلىق لەنگەر) دېگەن يەرگە يېتىپ بارغاندا، تەۋەككۇل تەرەپتىن چىققان قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرۇشۇپ قالغان ئەرلۇيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارغا قارىتىپ ئوق چىقارغان. قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىدا مىلتىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي ئاقىۋ، كۇچا تەرەپلەرگە قېچىپ كەتكەن. بەزىلىرى يولدا

ئۆلگەن، بەزىلىرى كېيىن قايتىپ كەلگەن. قوزغىلاڭچىلار تارقاپ كەتكەندىن كېيىن، كېچىسى ماخۇسەنىنىڭ 1000 - 1200 گە قەدەر ئاتلىق ئەسكىرى تەۋەككۈلغا يېتىپ بېرىپ، شۇ كېچىدە كەنت - كەنتلەرگە تارقىلىپ يۇرت ئىچىدە ئانچە - مۇنچە نامى چىققان ئادەملەرنى تېپىپ كېلىپ ئۇلارنى ئېسىپ ئۆرگان. ئۇلار ئېغىر زۇلۇمغا چىدىمايۋە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئوغرى دەپ كۆرسىتىپ بەرگەن. شۇ چاغدا تەۋەككۈلغا تارى بەگ دېگەن ئادەم بەگ بولغانلىقتىن، ئۇ قانداق ئادەمنى كۆرسىتىپ بەرسە شۇ ئادەملەرنى ئوغرى دەپ چېپىپ ئۆلتۈرگەن، ماخۇسەنىنىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ بېرىپ ئىككى كۈندىن كېيىن، تۇتۇلغان ئادەملەردىن 35 كىشىنى ئېلىپ چىقىپ ئازنا بازارنىڭ شەرقىدىكى شورلۇقتا كاتەك كولاپ قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردى. ئەتىسى يەنە ئادەم ئىزدەپ ھوك دېگەن يەرگە چىقىپ ئىمىن ھاجىمنىڭ ئۆيگە بېسىپ كىرىپ، بىر خوجۇن ئاق تەڭگىسىنى بۇلاپ ئېلىپ ماڭغاندا قارشىلىق قىلغانلىقتىن، ئىمىن ھاجىمنى يەكشەنبە بازارغا ئېلىپ بېرىپ قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، تەۋەككۈل تەرەپتە 35 ئادەمنى ئۆلتۈرگەن كۈنى ئىسلام ئاۋاتتىمۇ 34 ئادەمنى چېپىپ ئۆلتۈردى. 34 ئادەم ئىچىدىن مەتتوختى قۇش دېگەن ئادەم چېپىلغان يەردە ئۆلمەي قېلىپ، كېيىن قوپۇپ قېچىپ كەتكەن. ھازىر بۇ كىشى ھايات بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 20 دىن ئارتۇق ئادەمنى چېپىپ ئۆلتۈرگەن. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى تەۋەككۈلدا جەمئىي يەتتە كۈن تۇرۇپ، ئۇچىرۇغان كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق قىلدى. قورقۇپ كەتكەن ئۇششاق بالىلار ۋە بەزى كىشىلەر چۆل - باياۋانلارغا كېتىپ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق دەردىدىن ئۆلۈپ كەتتى. ئالدىنقا ئۇچرىغان ئادەملەردىن 36 نەپەرنى تۇتۇپ ئۇقىرەكتىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ، بىر - بىرىگە چېتىپ خوتەنگە

ئېلىپ چىقىپ بەزىلەرنىڭ كۆزىنى ئويىدى، بەزىلىرىنى چېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ماخۇسەن ھۆكۈمىتىنىڭ گۈمران بولۇشى

ماخۇسەن 1934 - يىلى 8 - ئايدا خوتەنگە ھەربىي يۇرۇش قىلىپ، مەتمىن بۇغرا باشچىلىقىدىكى ئىسلامچىلار ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ ماخۇسەن ھاكىمىيىتىنى قۇردى. بۇ ھاكىمىيەت خوتەن خەلقى ئاغزىدا ماخۇسەن ھۆكۈمىتى، سەنشى لىيۇشى (36 - دېۋىزىيە) ھۆكۈمىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ماخۇسەنىنىڭ 36 - دېۋىزىيە شتابى سەككىز باشقارمىدىن (سەككىز داجۇ دېيىلىدۇ) تۈزۈلۈپ، ھەربىي ئىشلىرى مۇشۇ باشقارما بىلەن باشقۇرۇلاتتى، ماخۇسەنىنىڭ ھۆكۈمەت سىستېمىسىدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بولۇپ، ئۇنىڭغا ھاكىم ئورۇنلاشتۇردى، شۇ چاغداھاكىملىقنى ئابلاجان قارى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ بۇنىڭغا ۋالىلىققاملىك ھەززىتىم (مەمەتنىياز ئەلەم)نى بەلگىلىدى. ماخۇسەن ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ئورۇنلارغا كەلسەك، قاغىلىق ناھىيىسىدىن تارتىپ چەرچەنگىچە توققۇز ناھىيە قاراشلىق ئىدى. دېمەك مەمۇرىي ئىشلارنى ناھىيىلىك ھاكىم ئىدارىسى ئارقىلىق يولغا قويغان بولسا، ھەربىي ئىشلارنى يۇقىرىقى سەككىز باشقارما ئارقىلىق باشقۇرغان. ماخۇسەن خوتەنگە كېلىپ توپ - توغرا ئۈچ يېرىم يىل تەييارلىق قىلدى، ئەسكىرىي كۈچلەرنى سەككىز لۈيگە تولۇقلاپ شېكىشسەيگە قارشى ھەربىي يۇرۇش قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەشقەرگە ئەكىدە دەسلەپتە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن يازى لۈيجاڭ ماخۇسەندىن يۇز ئۆرۈپ شېكىشسەيگە مايىل بولدى. بۇنى بىلگەن ماخۇسەن دەرھال قەشقەردىن يەكەنگە قايتىپ كېلىپ، يازى لۈيجاڭ بىلەن شېكىشسەيدىن

مۇداپىئە كۆرۈشكە چولاق زىجۇينى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، بەي سەنمۇجاڭنى خوتەنگە ماڭدۇرۇپ ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئالدۇرۇپ كېلىپ ئاندىن ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. چېگرادىن ئۆتۈش ۋاقتىدا بەي سەنمۇجاڭنى ماخۇسەن ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۇنىڭ ئالتۇنلىرىنىمۇ ئۆزى ئېلىپ چېگرىدىن چىقىپ كەتتى. كېيىن بۇ دۇنيالارنى ھىندىستان ھۆكۈمىتى مۇسادىرە قىلىۋالدى. ماخۇسەننىڭ ھىندىستانغا قېچىشى بىلەن تەڭ ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قالايمىقانلىشىپ، باش - باشتا قالىق قىلىپ ھەر تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. ئۇلار ئالدى بىلەن خوتەن سىپىل ئىچىدىكى ھۆكۈمەت غەزىنىلىرىنى بۇلاپ كەتتى. ئاندىن خەلقنى بۇلاشقا كىرىشتى. ئاخىرى سىپىل ئىچىگە ئوت قويۇپ پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈۋەتتى. يەكەنىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغۇچى ماخۇسەن ئەسكەرلىرىمۇ خوتەنگە قېچىشتى، لېكىن شېك شىسەيگە يارەمگە بېرىلگەن سوۋېت ئايروپىلانلىرى ۋە بىرونۇك تانكا قىسىملىرى بىلەن ئاتلىق قىرغىز پولكى ھەمدە شېك شىسەينىڭ مەۋلان تۇۋەنجاڭلىقىدىكى بىر پولك ئەسكەرلىرى ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ، چولاقنىڭ سېپىدا ئۇستىدىن ئايروپىلان بىلەن بومبا تاشلاپ ئوققا تۇتتى. قورۇقلۇقتا بولسا تانكا، بىرونۇكلار باستۇرۇپ كېلىپ توپقا تۇتۇپ يوقاتتى، شۇنىڭ بىلەن شېك شىسەي ھۆكۈمىتى سوۋېتنىڭ ياردىمى بىلەن خوتەنگە كېلىپ، 1937 - يىل 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شېك شىسەي ھۆكۈمىتى تىكلەندى. ماخۇسەنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرىنى تۇتۇپ مەخپى ئۆلتۈرۈپ تۇگەتتى، شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن ھۆكۈمىتى 1934 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 1937 - يىل 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە ئۈچ يېرىم يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، شېك شىسەي تەرەپتىن ئاغدۇرۇلدى.

1936 - يىلى شېك شىسەي خوتەندىكى ماخۇسەننى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش شەرتى

ئاستىدا، گۇما - قاغىلىقتىن تارتىپ چەرچەن — چاقىلىققىچە ماخۇسەن باشقۇرۇش توغرىسىدا ئۇنىڭغا ئارقىمۇ ئارقا ئالاقە ئەۋەتىدۇ. ماخۇسەن بۇنى دەسلەپتە رەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سوۋېتتە تۇرۇشلۇق ماخۇسەننىڭ چوڭ باشلىقى ماجۇكىيېنىڭ، ماخۇسەننىي شېك شىسەينىڭ چاقىرىقىغا قوشۇلۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئادەملىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن شېك شىسەينىڭ تەكلىپىگە مەجبۇرىي ماقۇل بولدى. شۇ ۋاقىتتا شېك شىسەي لېيۇ فامىلىلىك بىر خەنزۇنى شىنجاڭ (ۋالىي) قىلىپ بەلگىلەپ ئەۋەتىدۇ. ماخۇسەن بۇنى قارشى ئېلىپ ئەسلىدىكى شىنجاڭ مەمۇرىيىتىنى ئەلەمنى (مىلىك ھەزرەت) ئەمەلدىن قالدۇرۇپ مەزكۇرنى تىكلەيدۇ. بۇ ۋەقەدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى ھامۇت سىجاڭنىڭ قوماندانى ئابدۇنىياز سىلىكىدىن ماخۇسەنگە خەت كېلىدۇ. خەتتىڭ مەزمۇنى: «ھازىر ھامۇت سىجاڭ پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ماڭا قويۇپ ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. ھازىر مېنىڭ قولۇمدا ئون مىڭدىن ئارتۇق مۇنتىزىم قوراللىق ئەسكەر بار. شېك شىسەيگە ھازىر سوۋېت ياردەم قىلمايدىغان بولدى. چۈنكى سوۋېتنىڭ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىچكى ئىنقىلابىغا ئارىلىشىپ شېك شىسەيگە ھەربىي ياردەم قىلغانلىقىنى خەلقئارا دۆلەتلەر ئەيىپلىدى. سوۋېت ياردەم كۆچىنى قايتۇرۇپ كەتتى، ھازىر شېك شىسەينىڭ بىزگە تاقابىل تۇرغىدەك كۈچى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن سەن دەرھال بىز بىلەن بىرلىشىپ پۈتۈن ئەسكەرلىرىڭ بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلسەڭ، بىز بىرلىكتە شېك شىسەينىڭ بارلىق كۈچلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن چېكىندۈرەلەيمىز» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ماخۇسەن بۇنىڭغا قوشۇلۇپ دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ ئاساسىي ئەسكىرىي كۈچىنى، بولۇپمۇ خوتەندىن تۇتۇۋالغان ئون مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر پىيادە ئەسكەرلىرىنى قەشقەرگە ھاڭدۇرىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ تاللانغان قوراللىق ئەسكەرلىرىنىمۇ

ماڭدۇرىدۇ. شۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ چىققان ياسىنچىلار باشلىقى يۈزەيلىخان مەخسۇم ھىندىستان ئارقىلىق خوتەنگە كېلىپ، ماخۇسەن ئەسكەرلىرىگە سەنموجاڭ بولۇپ قەشقەرگە بىللە ماڭىدۇ. ماخۇسەننىڭ ئاتلىق قىسملىرى قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، شېڭ شىسەيىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوغلاپ ئاقسۇ ۋە كۈچاغىچە بارىدۇ، بۇ چاغدا ماخۇسەن ئۆزىمۇ قەشقەرگە بارىدۇ. شۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇت ئۇرغۇنلىغا ئايروپىلان ۋە تانكىلار ئۇرۇمچى تەرەپتىن پەيدا بولۇپ ماخۇسەن ۋە ئابدۇنىيازنىڭ كۈچاغىچە بارغان ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ، سۇرۇپ - توقاي قىلىپ قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ، ماخۇسەن قەشقەردىن چېكىنىپ بىر بۆلەك ئەسكەرلىرى بىلەن قاغىلىقتا قايتىپ ئۇ يەردىن خوتەنگىمۇ كېلەلمەي، بالا - چاقىسىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قاچىدۇ. مىلىك ھەزرەت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قاچىدۇ. ماخۇسەننىڭ ئۇيغۇر پىيادە قىسملىرى ۋە ئاتلىق ئەسكىرى قىزىل دېگەن جايدىكى تۈزلەڭلىكتە شېڭ شىسەيگە يارەمگە كەلگەن رۇس ئەسكەرلىرى ۋە ئايروپىلانلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تار - مار قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەننىڭ ئاساسىي كۈچى يىمىرىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەينىڭ ئايروپىلان ۋە رۇس قىسملىرى خوتەنگە بېسىپ كىرىپ، ماخۇسەننىڭ قالدۇق قىسملىرىنى ئۇچرىغان يەردە ئېتىپ تۇگىتىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى قىسمى ئاخۇن لۇيجاڭ باشچىلىقىدا دۇكۇاڭ يولى بىلەن چىگخەيگە قايتىپ كېتىدۇ.

1937 - يىلى خوتەن ۋىلايىتى پۈتۈنلەي شېڭ شىسەيىنىڭ قارمىقىغا ئۆتىدۇ. شېڭشىسەيگە سوۋېتتىن يارەمگە كەلگەن قىرغىز پولكى بىلەن مەۋلانوپ باشچىلىقىدىكى بىر بۆلەك رۇس ئەسكەرلىرى بىرلىكتە، خوتەن كونا شەھەرنى (ھازىرقى ئاشلىق ئىدارىسىنى) ھەربىي رايون قىلىپ ئورۇنلاشتى. ۋە دەرھال خوتەن

گۈڭگەنجۇي، چېگرا بەنسچۇنى ئىگىلىدى، ئاندىن قىرغىز پولكىغا «بەنجادۇي» دېگەن ئاتنى قويۇپ، خوتەننىڭ چېگرا رايونلىرىغا باردى ۋە پۈتۈن چېگرا رايونلارنى باشقۇردى. شېڭشىسەي تەرەپتىن پەن‌بەينىيەن ئىسملىك (پەن‌سلىك) بىر ھەربىي باشلىق ئەسكەرلەر بىلەن سىپىل ئىچگە ئورۇنلاشتى. ئەمما بۇلار مەۋلانوپنىڭ ئىشىغا زادىلا ئارىلىشالمايتتى، شۇ ۋاقىتلاردا خوتەن گۈڭگەنجۇيگە سوۋېتتىن كەلگەن ئىلىزادە ئىسملىك بىر تاجىك باشلىق پولۇپ كەلدى.

1938 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ قولغا ئېلىش ۋە كەڭ كۆلەمدە تۈتقۇن قىلىش باشلاندى، بىرىنچى قېتىم ئىسلام ۋاقىتدا خىزمەتكە قاتناشقانلارنى قولغا ئالدى. خوتەندىن مەمەتشېرىپ مۇپتى ئاخۇنۇم، ئەمەت ئاخۇن دامۇللام، ئەبەيدۇللا ھاجىم، يۈسۈپبەگ ھاجىم، ئابدۇخالىق ھاجىم قاتارلىق كىشىلەرنى ۋە باشقا ناھىيىلەردىنمۇ ئاتاقلىق بولغان دىنىي زاتلارنى قولغا ئالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن بايلارنى قولغاتالدى. خوتەندىن ماخوسەن ۋاقتىدا خىزمەت قىلغانلاردىن قاسىم بەگ پاتاق، يۈسۈپبەگ شاما، بورزان نىياز ھاجىم، ئابدىكېرىم ھاجىم، بايلاردىن موللاخۇن باي، ئابلاجان قارى، غوپۇرجان ھاجىم، قادىراخۇن باي، قاراقاشلىق ساقى ئاخۇن باي قاتارلىقلارنى قولغا ئالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەۋلانوپ ئالاھىدە مەخسۇس تۇرمىلەرنى ياساپ دەھشەتلىك قىيىن - قىستاقلار بىلەن ئۆلتۈردى ۋە كۆپىنچىسىنى كېچىسى ماشىنا بىلەن توشۇپ، زاۋا داۋزا قۇمغا ئاپىرىپ سىم بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈردى. قولغا ئېلىنغانلارنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكى، ئۆي - ۋاقىلىرى مۇسادىرە قىلىندى. ھەتتا چەتتە ئوقۇپ كەلگەن زىيالىيلار ۋە شۇ يىلى ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلارنى قولغا ئالدى. مەسىلەن: قاسىم ئەپەندىم، ئابدىغىنى دوختۇر، بارات دوختۇر، ئابلىكىم ھاجى دوختۇر، سىدىقخان قاتارلىقلار. يۇقىرىقىلارنى سىياسىي مەھبۇس قىلىپ سىرلىق تۇرمىلاردا يوقاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن

خوتەن ۋىلايەتلىك گۈڭئەنجۇي ۋە باۋۈيجۇيلەردە شىپيونلۇق تورنى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە قويۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇستىدىن قاتتىق كونترول قىلدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئارقىسىدا بىر ئېغىز — يېرىم ئېغىزگەپ قىلىپ سالغانلار كېچىسى تۈيۈقسىز يوق بولۇپ تۇراتتى. ئۇشتۇمتۇت قولغا ئېلىشلار ھەر كۈنى، ھەر كېچىسى بولۇپ تۇرغاچقا خەلقلەر خاتىرجەم تۇرالمايتتى. ھەممە ئادەمنى ۋەھىمە باسقان، يۈرەكلىك گەپ - سۆز قىلىشالمايدىغان، ئاتا - بالىغا، بالا - ئاتىغا ئىشىنەلمىگەن. دىنىي ساھە ۋە سودا - سانائەت ساھەسىدە ناھايىتى كۆپلىگەن ئادەملەرنى تەھدىت ۋە قورقۇتۇشلار بىلەن ئىشپيونلۇققا ئىشلەتكەن. يالغان، راست ئىنكاسلارنى سۈرۈشتە قىلماستىنلا شۇ كىشىلەرنىڭ سۆزىگە قاراپلا قولغا ئالاتتى، جاسۇسلارغا قويۇلغان مەخپىي ئىسىملار ۋە سىرلىق بەلگىلىمىلەرمۇ بار ئىدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى خوتەنگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كېلىپ خوتەنده يەرلەشكەن ئۆزبېكلەرنى مەۋلانوپ ئارقىلىق تۇتۇپ يوقاتتى. ھىندىستاندىن كەلگەن ئىنگلىز مۇھاجىرلىرى ۋە ئۇنىڭ خوتەنده تۇرۇشلۇق كونسۇل دەپىەنلىرىنى ھەيدەپ چىقاردى، ھىندىستان، ئافغانىستان ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان خەلقنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزدى. سودا - تىجارەت ئىشلىرى پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خوتەندىكى تىجارەت دەپىەنىسى سوۋسىنىڭ تۇرۇگ‌بىلەن بولدى. خوتەندىكى بارلىق سودا - تىجارەتچى سودىگەرلەر سوۋېسىنتۇرۇگ بىلەن دوگۇارلىشىپ يىپەك، يۇڭ، ئەلتىرە قاتارلىقلارنى شۇلار ئارقىلىق مالغا ئالماشتۇراتتى، سوۋېسىنتۇرۇگنىڭ باش ئىدارىسى خوتەندىكى ئۆكۈلىڭ كەنتۇرخانا ئىدى. ئۇنىڭ تارماق شۆبىلىرى باشقا ناھىيىلەردە تۇراتتى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى خوتەنده ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دەسلەپتە ياخشى ئىشلىرىمۇ بولدى، بولۇپمۇ مائارىپ ئىشلىرىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەردى، ناھىيىلەردە ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇپ، زامانىۋى مەكتەپلەر ئېچىپ مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش، خەلقنى ساۋاتلىق قىلىش ئىشلىرىغا كۆپ‌ئەھمىيەت بەردى. بارلىق يېزا-قىشلاقلاردا مەكتەپلەر قۇرۇلدى، مۇئەللىملەر بەلگىلەندى، مۇئەللىملەر ۋە مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىنى ئاشۇردى. كىتاب، گېزىت - ژۇرنالىلارنى كەڭ‌ئىتاشا نەشر قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا ئەدەبىي - سەنئەت، مۇزىكا ئىشلىرىنىمۇ راۋاجلاندۇردى. بىر مەزگىل مائارىپ ساھەسىدە گۈللىنىش بولسىمۇ، كېيىن شېڭ شىسەي بۇ سىياسەتنى ئۆزگەرتىپ تەرەققىي قىلىۋاتقان مائارىپ ئىشلىرىنى چېكىندۇردى، مۇئەللىملەرنىڭ مائاشىنى قىستى. باشقا جايلاردا ئوقۇپ كەلگەنلەرنى قامىدى. شۇ ۋاقىتدا خوتەندە مۇئەللىملىك قىلىۋاتقان ۋە گېرىتخانىلاردا ئىشلەۋاتقان ھاجى ياقۇپ، جاپپار ئەمەت، سەدىردىن قاتارلىق زىيالىيلارنى قولغا ئالدى. شېڭ شىسەينىڭ بۇ تىرورلۇق سىياسىتى خوتەندە بىرنەچچە يىلغا قەدەر داۋام قىلدى.

1944 - يىلى، شېڭ شىسەي شىنجاڭدىكى سىياسىي ھەرىكەتلىرى جەھەتتە مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ شىنجاڭدىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولغاندا، ياكى گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ چۆچىگا قايتقاندىن كېيىن، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شىنجاڭغا ۋۇ جىڭشىن باشلىق بولۇپ چىقتى، خوتەنگە خادۇڭباڭ ۋالىي بولۇپ كەلدى.

11 بېتىمدىن كېيىنكى خوتەندىكى سايلام ۋەقەسى

1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، ئۇرۇمچىدە ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن،11 بېتىمنىڭ 1 - ماددىسىدىكى: «ھۆكۈمەت شىنجاڭ خەلقىغە ئۇلارنىڭ ئۆزى ئىشەنگەن يەرلىك خەلقتىن مەمۇرىي خادىملارنى سايلاش ھوقۇقى بېرىدۇ» دېگەن ماددىسىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلىرىگە ئۇرۇمچىدىن سايلام ھەيئىتىنى ماڭدۇرىدۇ. شۇڭاتاردا خوتەنگە مەتىمىن ھەزرەت باشچىلىقىدىكى سايلام ھەيئىتى 1946 - يىلى 11 - ئايدا يېتىپ كېلىدۇ (ئىمىن ھەزرەت ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەمىنات نازارىتىنىڭ نازىرى ئىكەن). بۇ سايلام ھەيئىتىنىڭ تەركىبىدە ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىن ئىمىن مەخسۇم، سودا - سانائەتچىلەر ۋەكىلى قاسىمجان دېگەن كىشىلەر بار ئىدى. ئىمىن ھەزرەتنىڭ خوتەندىكى كونا نوپۇزى ۋە ئىجتىمائىي تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى قارشى ئېلىش بەك داغدۇغلۇق بولدى. خوتەن، قاراقاش، لوپ ۋە باشقا ناھىيىلەردىن نۇرغۇن ئادەملەر (دىنىي ساھەلەر، دېھقانلار، سودىگەرلەر، مۇئەللىملەر) قاراقاش ۋە زاۋغىچە ئالدىغا بېرىپ قارشى ئالدى. ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىمۇ قارشى ئېلىشقا قاتناشتى. ئىمىن ھەزرەت شۇنىڭدىن 14 يىل بۇرۇن خوتەندىكى ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى باشلىقى بولۇپ نام قازانقانلىقى ئۈچۈن، ھەممە ئادەم كۆپ داغدۇغا بىلەن ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. لېكىن ئىمىن ھەزرەتنىڭ تاشقى قىياپىتى ۋە خۇيى پەيلى بۇلارغا باشقىچە كۆرۈنۈپ قالدى. ئىمىن ھەزرەت بۇرۇن نۇقۇل دىنىي ساھەدىكى ئادەم بولۇپ، بىر نەچچە يىل مەدرىسىدە دىن دەرسى ئوتتۇپ نۇرغۇن ئادەملەرنى مولا قىلىپ چىقارغان. دائىملىق بېشىدىن دەستارى چۈشمەيدىغان، تون - مەسە كىيىپ يۈرىدىغان قارا ساقال ئادەم ئىدى. ھەممە ئادەم دامۇللام دەيىتتى. بۇ نۆۋەت ئالدىغا چىققان دىنىي ساھەلەردىكىلەر بولمىسۇن، خەلق ئاممىسى بولمىسۇن، كونا بەگلەر، مۇئەللىملەر خەزىرىپەيغەمبەر كېلىدىغاندەك قىزغىن ھېسسىيات بىلەن كۆرۈشۈشكە ئىنتىلگەن ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم ئىمىن ھەزرەت بېشىغا چاچ قويغان، كافكازچە تۇماق، كاستيوم - بۇرۇلكا كەيگەن، ساقال - بۇرۇتىنى قىرغان ئاغزىدىن تاماكا چۈشمەيدىغان غەلىتى ئادەم كۆرۈندى. دىندار خوتەنلىكلەر بۇ ئادەمنىڭ بۇ قىياپىتىدىن «دەھرى (دىنسىز) بولغان ئوخشايدۇ» دەپ گۇمانلىنىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ دىنىي روھانى نوپۇزىغا چوقۇنىدىغان گۇرۇھلارمۇ بىر ئاز يالتايدى. ئىمىن ھەزرەت دىنىي ساھەدىكىلەر بىلەن ئانچە خوشى بولمىغانلىقى، كونا يەرلىك ئەمەلدار، بەگلەرگە قارشى تۇرۇپ، ياش زىيالىلار، مۇئەللىملەر تەرەپتىكىلەرنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ پۈتۈن سايلام، تەشۋىقات ئىشلىرىنى شۇلارغا قاراتقانلىقى ئۈچۈن دىنىي مۇتەئەسسىپلەر، بولۇپمۇ يەرلىك بەگلەر ئۇنىڭ سايلام خىزمىتىگە قاتتىق قارشى چىقتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ۋە 11 ماددىلىق بېتىمنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىنى ياقتۇرمىغان يەرلىك داىرلەر، بولۇپمۇ ھەربىيلەر سايلامغا بۇزغۇنچىلىق ۋە توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن بانا تاپالماي تۇرغان ئىدى. مۇشۇ پەيتتە يۇقىرىقى مۇتەئەسسىپ دىنىي ساھەلەردىن ئەخمەت توختى ئەلەم ۋە ئۇنىڭ قول چۇماقلىرى، بەگلىردىن قازى بەگ، ئىمىن بەگ، ھىدايەت بەگ، زىكىرۇللا بەگ، تاركابەگە دېگەنلەر بىرلىشىپ خادۇكباڭ ۋە ھەربىيلەرگە: «ئىمىن تىگجاڭ بىرمۇنچە ئەپەندىلەر

بىلەن بىرلىشىپ سايلام نىقابى ئاستىدا شەرقىي تۈركىستان
ھۆكۈمىتى قۇرماقچى» دېگەن سۆزلەرنى پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى
تېخىمۇ بەك چۈچۈتتى. نەتىجىدە ھەربىيلەر، ساقچى دائىرىلە-
رى بۇ ئىشقا ئارىلىشىپ ناھىيىلەردە سايلامغا قارشى تۇرۇش،
ھەربىيلەر ۋە ساقچىلار بىرلىكتە ھەربىي ھالەتتە تۇرۇش، ئۇ-
نىڭ ئاكتىپ ئادەملىرىنى تۇتۇش توغرۇلۇق ئالاھىدە كۈچ
ئاجرىتىپ ناھىيىدىكى سايلامنى ئېلىپ بارغىلى قويمىدى. خو-
تەندىكى ھەربىي دائىرىلەردىن 38 - پولكىنىڭ تۈەنجىگى ۋاڭ
تۈەنجاڭ يەكەندىكى شاڭ سىجاڭغا: خوتەن ۋەزىيىتى جىددىي
بولۇپ قالدى. ئۇچ ۋىلايەت سايلامچىلىرى خوتەندە قوزغىلاڭ
چىقىرىپ شەرقىي تۈركىستان قۇرماقچى بولىۋاتىدۇ، دەپ تېلېگ-
رامما يوللىدى. يەكەندىن لۇزىخۇي دېگەن بىر ھەر-
بىي باشلىق كېلىپ پۈتۈن ھەربىيلەرنى جىددىي ھالەتكە تەي-
يار تۇرۇڭلار دەپ سايلام يىغىنلىرىنى قورالللىق كۈچلەر بىلەن
قامال قىلىۋالدۇ. سايلام ھەيئەتلىرىدىن بىر قانچە كىشىنى —
يەنى مەمتىمىن تۇختى، ئابدۇخالىق ساقى، ئىمىن ئىسلام-
لارنى قولغا ئېلىپ قىينىدى. ئىمىن ھەزرەت ئورۇنلاشقان ۋا-
لىي مەھكىمىسىنىمۇ گومىنداڭ ھەربىي قوشۇنلىرى قورشىۋالدى.
ئىمىن ھەزرەت باشلىق سايلام ھەيئىتىنى تۇتۇش پىلانىنى
تۈزۈپ ئەمەلگە ئاشۇرۇش پەيتىدە، قەشقەردىن سەيپىدىن ئە-
زىزى، يەكەندىن بۇرھان شەھىدىلەر كېلىپ گومىنداڭ ئەمەل-
دارلىرى ۋە ھەربىيلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئابدۇخالىق
ساقىنى قۇتقۇزۇپ، ۋەزىيەتنى شۇ پېتى قويۇپ كەتتى. ئۇلار
قايتىپ كەتكەندىن كېيىن گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى، ساقچىلار،
ھەربىي دائىرىلەر تېخىمۇ قۇتۇراپ، ناھىيە - ناھىيىلەردە ساي-
لام خىزمىتىگە قاتناشقان ئادەملەرنى، بولۇپمۇ زىيالىلارنى تاپ-
قان يەردە ئۇرۇپ— سوقۇپ، قاماپ قىلمىغان زىيانكەشلىكلىرى
قالمىدى. «ئىمىن ھەزرەت كوممۇنىست بوپتۇ، دېنسىزلىقنىڭ

يولىنى تۇتۇپتۇ، خوتۇنى ئامىنىخان ھاجىنىڭ يۈزىنى ئاچتى.
بۇلار ئۇچ ۋىلايەت كوممۇنىستلىرى بىلەن بىرلىشىپ يۇرتنى
بۇزماقچى، دىن، شەرىئەتنى بۇزماقچى، دېنسىز ئەپەندىلەرنى
يېنىغا تارتتى، موللا ئولىمالارنى، بەگزادىلەرنى چەتكە قاقتى»
دەپ تەشۋىقات تارقىتىپ، ئىمىننىڭ سايلىمغا قوشۇلمايمىز
دەپ يۇرۇشتى. دەل شۇ پەيتتە بۇ ئەھۋالنى ئۇرۇمچىگە مەلۇم
قىلىش ئۈچۈن مەمەت ئېلى داموللام، يۈسۈپ سەئىدىلەر ماڭ-
دى. نەتىجىدە ئۇرۇمچىدىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دەئىسى جاڭ
جۈجۇڭ، مائاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى، رەھىمجان سا-
بىر ھاجىلار خوتەنىنىڭ سايلام مەسىلىسىنى ئىنىقلاش ئۈچۈن
1947 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى خوتەنگە يېتىپ كەلدى.
ئۇلار بىلەن ئەيسا، مەسئۇت، جالالىدىن بەگ (خەنزۇچە ئىس-
مى ۋاڭ زىشىڭ بولۇپ، بۇرۇن تۇركىيىدە ئوقۇغان ۋە شۇ چاغ-
دا خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى ئىدى) لەر بىللە كەل-
دى. بۇلار ۋالىي مەھكىمىسگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، پۈتۈن
شەھەر ئاھالىسى قوزغىلىپ ۋالىي مەھكىمىنىڭ ئالدىغا توپلە-
شىپ، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشقا
باشلايدۇ ھەم 11 بېتىمنىڭ تولۇق ئىجرا قىلىنىشىنى ۋە سايـ
لامنىڭ دېموكراتىيە ئۇسۇلى بىلەن ئېلىپ بېرىلىشىنى، شۇنـ
داقلا 11 بېتىمنىڭ، سايلامنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا تۇسقۇنلۇق
قىلغان ئەمەلدار، بەگلەرنى جازالىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شەھەر
ئىچى ۋە يېزىلاردىن خەلق تۇركۈم - تۇركۈملەپ كېلىپ ئەخـ
مەتجان قاسىمى، رەھىمجان سابىر ھاجى قاتارلىق كىشىلەر
بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋال ئېيتىشقا باشلىغانلىقىنى كۆرگەن گو-
مىنداڭچىلار، خادۇكباڭ، ئەخمەت توختى ئەلەم، قازى بەگ،
ئىمىن بەگ، خاتىم ھاجى، ئوبۇلقاسىم بەگ قاتارلىقلار دەر-
ھال 38 - تۈەن (سېپىل ئىچىدىكى) ھەربىي رايونغا بېرىپ
ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. نەتىجىدە گومىنداڭ ھەربىيلىرى دەر-

هال توپ - زەمبرەكلىرنى كۆتۈرۈپ، سېپىلنىڭ دەرۋازىسىنى تاقاپ شەھەر تەرەپكە، خەلقە قارىتىپ تىكلەپ قويىدۇ. ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ يېزىلاردىن ۋە باشقا ناھىيىلەردىن خوتەنگە ئادەم كىرىشىنى توسايدۇ. ئۇرۇمچىدىن كەلگەن مېھمانلارنى قوغدايمىز دەپ گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى، ھەربىيە لىرى بىر تەرەپ بولۇپ، خەلق ئاممىسغا قورال بىلەن تەھ دىت سېلىشقا باشلىدى. كونا شەھەر ئاھالىسى ۋە خەلق ئام مىسى ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشۈپ دەردى- ئەھۋالىنى سۆزلەپ تۇرغانداء، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى، ھەربىيلىرى ۋالىي مەھكىمىسى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن سېپىل دەرۋازىسىغ چە بىر تۇتاش پۇقراچە كىيىم بىلەن تۇردى. ئەخمەت توختى ئەلەم، روزى مەمەت، تۇرسۇننىياز ھاجى، قازى بەگ، ئوبۇلقاسىم بەگ، زىكىرولا بەگ، ھىدايەت بەگلەر بېشىغا سەللە ئوراپ، بىرمۇنچە لۇكچەكلەرنى ئارقىسىغا سېلىپ، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «كوممۇنىستلارغا قارشى تۇرايلى، ئىمىن ھەزرەتكە قارشى تۇرايلى» دەپ شۇئار توۋلىغانداء، كۆپچىلىك خەلق ئۇلارغا بىر يولى ھۇجۇم قىلدى. ئەخمەت توختى ئەلەم، خاتىم ھاجىمنىڭ سەللىرىنى تارتىۋېلىپ، ئەمەل دارلارنى قوغلاپ سېپىل دەرۋازىسىغچە سۈرۈپ بارغاندىن كېيىن، دەرھال ھەربىيلەر چىقىپ قورال تەڭلەپ، بېسىپ كەلگەن خەلقنى چېكىندۈردى. ئەخمەتجان قاسىمى، رەھىمجان سابىر ھاجىلەر كونا شەھەرگە كىرىپ خەلق ئاممىسى بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشۈپ، بەزى ئائىلىلەرنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلارغا ئىلھام ۋە تەسەللى بەردى. جاڭ جۈجۇڭ شۇ كۈنى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەخمەت توختى ئەلەمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، شۇ يەردە مەجلىس ئاچتى. سايلام مەسلىسىنىڭ كۆپ چىلىك پىكىرىگە ئاساسەن بىر تەرەپ قىلىشدىغانلىقىنى، ئەتە سى چوڭ راۋاقتا يىغىن ئېچىپ كۆپچىلىك ئاممىنىڭ پىكىرىنى

ئالىدىغانلىقىنى ئېيتتىدۇ. گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يۇرۇقچاش دەرياسىغا ئىشلىگىلى چىققان 3000 دىن ئارتۇق ھاشارچىلارنى يىغىپ كېلىپ، ئۇلارغا بىردىن كالتەك كۆتەرتىپ: «ئىمىن تىنچجاڭنىڭ سايلىمىنى سايلام قىلمايمىز، كوممۇنىستلارغا يول قويمايمىز» دەپ شۇئار توۋلاپ، نامايىش قىلىپ راۋاقتا - يىغىن مەيدانىغا چىقىدۇ. يولدا ئۇچرىغان زىيالىلارنى ئۇرۇپ يىقىتىپ ماڭىدۇ. جۇملىدىن موھىددىن ھاجىم، ئابلىز خۇيجاڭ قاتارلىق مۇنەۋۋەر كىشىلەرنى قاتتىق ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرىدۇ. 30 مىڭغا يېقىن ئادەم راۋاقتا - يىغىن مەيدانىغا كېلىپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، جاڭ جۈجۇڭ سۆز قىلىپ: «سايلام مەسلىسىنى كۆپچىلىكنىڭ ئەھۋال بويىچە بىلەن ھەل قىلىدىغانلىقىنى» ئېيتتى. ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى مەسئۇت ئەپەندى يىغىنغا رىياسەتچىلىك قىلىپ، ئاۋۋال بۇ قېتىمقى ئىمىن ھەزرەت باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان سايلامنى توغرا دېگۈچىلەر قول كۆتۈرۈڭلار، دېگەندىن كېيىن ھەممە ئادەم بىراقلا قول كۆتەردى، يېزىدىن كەلگەن خەلق ۋە مەجبۇرىي يىغىپ كېلىنگەن كالتەك كۆتۈرۈپ چىققانلارمۇ قول كۆتەردى. قوشۇلمايمىز دېگۈچىلەر قول كۆتۈرۈڭلار دېگەندە، ئەخمەت توختى ئەلەم باشچىلىقىدىكى بىر نەچچە نەپەر ئادەملا قول كۆتەردى. شۇنىڭ بىلەن ئىشنىڭ ماھىيىتى ئاشكارىلاندى. ئەمەلدارلارنىڭ ھەيۋىسى يەرگە ئۇرۇلدى. جاڭ جۈجۇڭ ۋە ئەخمەتجان قاسىملارمۇ خوتەنلىك ۋەزىيىتىنى شۇنداق جىددىي بىر ھالەتتە قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى. بۇلار قايتىپ كەتكەندىن كېيىن خوتەندىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى تېخىمۇ غالجىرلىشىپ، مۇئەللىملەر، زىيالىيلار ئۇستىدىن زۇلۇم، بېسىمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. بەزىلەرنى ئىشتىن بوشاتتى، بەزىلىرىنى ئۇرۇمچىگە ھەيدىدى. كىرىيە، چىرىيە، لوپ، خوتەن، قاراقاش، گۇما قاتار-

لىق ناھىيلەرگە ئۆز قولچوماقلىرىدىن ھاكىم بېكىتتى. مەسـ
لەن: خوتەنگە روزى مەممەت بەگنى، لوپقا ۋاڭ جاۋچى دې-
گەن بىر خەنزۇنى، چىرىيگە چوڭ ئاخۇننى، كېرىيەگە ئىسما-
يىلخاننى، قارىقاشقا مەتقۇربان پازىلنى ئورۇنلاشتۇردى. ناھـ
يىلىك گۇڭئەنجۇيلەرگىمۇ ئەڭ ئۇچىغا چىققان جاللاتلاردىن
مىزەخمەت بەگ، نى شاۋىن، زىكىرۇللا بەگ قاتارلىقلارنى بې-
كىتتى. گومىنداڭ ھەربىيلىرى بۇلارغا بىۋاستە قوماندانلىق
قىلىپ تۇراتتى. خوتەننىڭ پۈتۈن ناھىيلىرىدە مۇئەللىم، زىيالـ
يىلارغا زىيانكەشلىك قىلىنىپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلارھەر تەرەپكە قېچىش-
قا باشلىدى. 11 بېتىمنى ئىجرا قىلىش تەرەپدارلىرى دەپ گۇ-
مان قىلغان دىنىي ساھەلەر، سودىگەرلەر ساھەسى ۋە يۇرتنىڭ
دېموكراتچىل كىشىلىرىنىمۇ نازارەت ئاستىغا ئالدى، بەزىلىرىنى
قولغائېلىشقاسەۋەبتاپالمايتۇرغاندا،ئۇرۇمچىدىن ئۇقتۇرۇش كەلـ
دى دەپلا بىر كېچە ئىچىدە خوتەن ناھىيىسى ۋە باشقا ناھـ
يىلەردىن بولۇپ 200 دىن ئارتۇق ئادەمنى قولغا ئالدى. قولـ
غا ئېلىش جەريانىدا قارشىلىق كۆرسەتكەن دېگەن بانا بىلەن
خوتەندە مۇزىكىچىلىقتا شۆھرەت قازانغان ھوشۇر ئەيسا دېگەن
بىر زىيالىنى نەق مەيداندا ئېتىپ تاشلىدى. بۇ قولغا ئېلىنـ
غانلارنى گومىنداڭنىڭ سېپىل ئىچىدىكى گازارمىلىرىغا ئۆتكۈ-
زۈپ بەردى، بۇلارنىڭ ئىچىدە موللا ـ ئولىمالاردىن، مۇئەللىم-
لەردىن ۋە مۆتىۋەر كىشىلەردىن بار ئىدى. مەسىلەن: خوتەنـ
دىن ھوشۇر نىياز مۇپتى ئاخۇنۇم، مەمەتسالى مۇپتى ھاجىم،
سابىر ئەلەم ئاخۇنۇم، موھىدىن ھاجىم، مەمەت روزى ئاخۇن
ھاجىم، قۇربانىنىياز ھاجىم، قارىقاشتىن مەمەت نىياز مەۋلۇي،
روزى مەمەت دامۇللام، سابىر ھاجى، ھوشۇر ئىمام قاتارلىق-
لاردىن باشقا، مەتتىمىن توختى، رەجەپ يۈسۈپ، ئىمىن تۇر-
سۇن، مەمتىلى رەجەپ، مىجىت موسا قاتارلىق مۇئەللىملەرمۇ بار
ئىدى. بۇلارنى قولغا ئالغاندىن كېيىن سوتلاش ئۇچۇن ھەر-

بىر ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن بىر سوت ھەيئىتى تەشكىل-
لەپ، سوراق قىلىشقا باشلىدى. بۇ سوت ھەيئىتى خادۇكباڭ،
ھىدايەت بەگ، ئوبۇلقاسىم بەگ، ئەخمەت توختى ئەلەم،
زىكىرۇللا بەگ، ۋاڭ جاۋجۇي، نەن شوسەن، لۇگۇاڭرىن قا-
تارلىق 21 كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سوراق بەڭ
دەھشەتلىك ئېلىپ بېرىلدى. مەھبوسلارنى تۇركۈملەرگە بۆلۈپ،
تەھدىتلەر سېلىپ، بىردىن ـ بىردىن سوراقخانىغا ئېلىپ بې-
رىپ سوراق قىلىدۇ. سوراقنىڭ مەزمۇنى:«بىزگە قارشى ئىمىن
بىلەن قۇرغان تەشكىلاتىڭنى سۆزلە، نەچچە ئادەم بىلەن تەشـ
كىل قۇردۇڭ، قورالنى قەيەردىن تاپماقچى بولدۇڭ» دېگەندەك
سوئاللار ئىدى. بۇ سوراقتا ئىقرار قىلمىغانلار دەرھال ياغاچ
ئاتقا مىندۈرۈلەتتى ياكى گاڭزىغا بېسىلاتتى ۋە ياكى بېشىنى
تۆۋەن قىلىپ پۇتىدىن ئېسىپ قويىاتتى، كالتەك بىلەن ئۇراتـ
تى. ئازابقا چىدىمىغانلار،«ۋاي تەشكىلاتىمىز بار، بىزگە سو-
ۋېت ئىتتىپاقى قورال بەرمەكچى بولغان» دېگەندەك يالغان سۆز-
لەرگە مەجبۇرىي ئىقرار بۇلاتتى،ئۇلارنىقول قويدۇرۇپ يەكەندىكى
باش ھەربىي سوتقا يوللايتتى. ئۇ يەردىن يەنە سوراقچىلار
كېلىپ سوت قىلىپ، ئازاپلاش ئىشلىرى تۆت ئايغا قەدەر دا-
ۋام قىلدى. گومىنداڭچىلار پۈتۈن خوتەن خەلقى ناممىدىن ئۇ-
رۇمچىدىكى سوۋېت زوۋك سىلىڭغا يالغان شىكايەتنامە يازدۇرۇپ
ئەۋەتتى. مەزمۇنى:«خوتەندە قولغا ئېلىنغان مەھبۇسلارغا ئۇ-
لۇم جازاسى بېرىپ ھەممىسىنى بېسىقتۇرۇپ بەرمىسە، خوتەن
تىنچلىمايدۇ، بىز رازى بولمايمىز» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

شۇ يىلى 11ـ ئايدا ئۇرۇمچىدىكى ھەربىيلەردىن خوتەندىكى
ئىسيان ئەنزىستىنى تەكشۈرىمىز دەپ بىر ھەيئەت كەلدى. بۇلار
خوتەندە 20 كۈن تۇرۇش جەريانىدا پۈتۈن ئىشلارنىڭ يالغان-
لىقى ئاشكارا بولۇپ قالدى. ھەممىسى ئۇرۇپ ـ سوقۇش، مەجـ
بۇرىي ئىقرار قىلدۇرۇش بىلەن توقۇپ چىققان توقۇمدىن ئە-

بارەت بولۇپ، بۇنىڭغا ھېچقانداق ماددىي پاكىت بولمىغاچقا مەھبۇسلاردىن تۆۋەنامە ئېلىپ قويۇپ بەردى. ئەمما بۇ ئەمەلدارلارنى ھېچقانداق گۇناھقا ئارتمىدى. بەلكى ئۆز ۋەزىپىسىنى قىلمۇھىرىشكە ئىجازەت قىلدى. بۇلار تېخىمۇ كۆرەڭلەپ ئىنتىقام ئېلىۋالدۇق، دەپ زۇلۇم - سىتەم، ئەيشى - ئىشرەت، كەيپى ساپا بىلەن شوغۇللانغان مەزگىلدە، 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئازادلىق خەۋرى كېلىپ قالدى.

ئامىنخان ھاجىنىڭ خوتەنگە كېلىشى

ئامىنخان ھاجى ئەسلى خوتەن شەھەر ئىچىلىك بولۇپ، مەمتىمىن ھەزرەتنىڭ ئايالى. بۇ ئايال 1935 - يىلى 8 - ئايدا، مەمتىمىن ھەزرەت پوپۇنىدىكى سوۋۇشتا ماجۇڭ يىڭ قىسىملىرىدىن يېڭىلىپ ھىندىستانغا قاچقاندا بىللە قاچقان. 1942 - يىلى مەمتىمىن ھەزرەت ھىندىستانىدىن جۇڭگوغا كەلگەندە بىللە كېلىپ، گومىنداڭ مەركىزىي چۇڭچىڭدا تۇرغان. 1945 - يىل 4 - ئايدا خوتەنگە بىر نۆۋەت كېلىپ خوتەندىكى ئانىسى ۋە تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشكەن. بىر يىل تۇرۇپ گومىنداڭنىڭ خوتەندىكى ئەمەلدارلىرى ۋە بەگلەر، باي، پومېشچىكلار بىلەن ئويۇن - تاماشا، نەغمە - مەشرەپ قىلىپ قايتقان. ئۇ«ئۆيۈمگە ئوغرى كىردى» دەپ يالغاندىن ئوغرىلىق ئەنزىسىنى ياساپ چىقىپ، يالغاندىن زىيان تارتقان بولۇپ خەلقلەردىن ئىئانە توپلاپ قاتتى - سوقتى قىلىپ قايتقان. ئامىنخان ھاجى 1949 - يىلى 6 - ئايدا يەنە بىر قېتىم كەلگەن. بۇ قېتىم كەلگەندە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ گۇڭچەندىڭ تەرەپتىن يېڭىلىۋاتقانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئانىسى، تۇغقانلىرىنى ئېلىپ چەتكە قېچىش تەييارلىقىنى قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئېيتقان. باشقىلارغىمۇ چەتكە قېچىشنى تەرغىپ قىلغان ھەمدە پاسپورت ئېلىپ بېرىمەن دەپ خەلقتىن نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش ۋە پۇل يىغقاندىن تاشقىرى، خوتەندىن بىرنەچچە يۈز پارچە گىلەم، يىپەك رەخت قاتارلىقلارنى ئېلىپ قايتقان (بۇ قېتىم خوتەندە ئىككى ئايدەك تۇرغان). 1949 - يىل 9 - ئايدا بىر كېلىپ ئۈچ كۈن تۇرۇپ، ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن بىرنەچچە كىشىنى ئېلىپ قايتقان، بۇ نۆۋەت كەلگەندە بىرنەچچە ئادەملەرگە پاسپورت ئالغاچ كەلگەن بولۇپ، ئۇنى ئىگىسىگە بەرگەن. خوتەندىن چىقىپ قاغىلىقتا كۈتۈپ تۇرغان مەمتىمىن ھەزرەت، ئەيسالار بىلەن چەتكە قاچقان. شۇ قاچقانچە تۇركىيىگە بېرىپ 1966 - يىلى ئەنقەرەدە ئۆلگەن.

ئازادلىق ئەرپىسىدىكى خوتەن

1949 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە قىزىل ئارمىيە، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا يېقىنلىشىپ كېلىش خەۋىرلىرى خوتەنگە يېتىپ كېلىش بىلەن خوتەندىكى گومىنداڭچىلاردا خەۋپلىك بىر كەيپىيات پەيدا قىلدى. بەزىلەر قېچىشقا ئۇرۇندى ھەم قاچتى. ئامىنخان ھاجىنىڭ 3 - قېتىم خوتەنگە ناھايىتى جىددىيلىك بىلەن كېلىشى، مەمتىمىن ھەزرەت، ئەيسالارنىڭ بىللە ھىندىستانغا قېچىشى گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمەت دائىرلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى ئىچىدە بىر ئالاقىزادىلىك پەيدا قىلىپ قويدى، بۇرۇن ئىمىن ھەزرەتنى كومۇنىست تەرەپدارى دەپ ئويلىغانلار ھەيران قالدى. خوتەندىكى گومىنداڭچىلار يەنە مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي شەھەر - رەستىلەرگە پوتەي سېلىپ، ساقچى ھەربىي كۈچلىرىنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇندى. «گۇڭچەندىڭ يېقىنلىشىپتۇ، پات ئاردا خوتەنگە كېلىدىكەن، خوتەن ئازاد بولغىدەك» دېگەن گەپ - سۆزلەرنى قىلغانلارنى تۇتۇپ قامىدى. قازى بەگ، ئىمىن بەگ

قاتارلىق گومنداڭچىلار چەتكە قاچقان بولسىمۇ، چېگرىدىن ئۆتەلمەي قايتىپ كەلدى. ئەخمەت توختى ئەلەملەر ئۆتۈپ كەتتى. 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىق خەۋرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خوتەندىكى ۋالي روزى مەھەممەت بەگ، مۇئاۋىن ۋالي ۋاڭ جاۋجۇيلەر دەرھال ھەربىكەت يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، گۇڭچەنداڭ تەرەپدارى بولۇشالدى. قارىقاشتىن مەمەت قۇربات پازىل گۇڭچەندا ئىنى قارشى ئالمىز دەپ شۇئار توۋلاپ چىقتى. خوتەندە بۇرۇنراق قۇرۇلغان ئىلغارلار جەمئىيىتىدىكىلەردىن ئابلىمت موللايوپ، جاپپار ئەمەتلەر باشچىلىقىدا قۇرۇلغان پەن مۇزاكىرە قىلىش جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرى شىنجاڭنىڭ رەسمى ئازاد بولغانلىقى ۋە ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كېرىيە يولى بىلەن شەھەرگە يېقىنلىشىپ چىقىۋاتقانلىقىنى تەشۋىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، گومنداڭچىلار بۇلارنى بىر كېچىدىلا تۈتۈپ ئۆلتۈرۈشكە پىلان قىلغان، لېكىن ئۇلار ئاڭلاپ قېلىپ باشقا يەرگە يۆتكىلىپ كەتكەن. ئاخىرى ۋاڭ جاۋجى، خادۇڭباڭ، نەنشوسەن، تۇرسۇن نىياز ھاجى، قازى بەگ، ئىمىن بەگلەر تەسلىم بولماي چارە قالمىغانلىقىنى سېزىپ، گۇڭچەنداڭنى قارشى ئالمىز دەپ تەييارلىق كۆرۈش ۋە ئالدىغا ئادەم، تەمىنات ماڭدۇرۇش دېگەن نىقاب ئاستىدا ھەربىكەتلىنىشكە باشلىدى. گومنداڭ ھەربىيلىرىمۇ قۇتۇراپ، نېمە قىلىشنى بىلمەي بىر تەرەپتىن خەلقنى بۇلاپ - تالاپ قېچىش يېكى تەسلىم بولۇش خىيالىدا بىئارام بولماقتا ئىدى، كېرىيە ئارقىلىق تېلېگرامما يولى بىلەن قېچىشنىكىمۇ تەييارلىقىنى قىلىپ باقتى.

1949 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى خوتەنگە يېتىپ كېلىش بىلەن، خوتەندىكى ئىشچى - دېھقانلار، زىيالىيلار قارشى ئېلىشقا چىقتى. ياشلار جەمئىيىتىدىن ئابلىمت موللايوپ، جاپپار ئەمەتلەر باشچىلىقىدا ناما-

يىش ئۆتكۈزۈپ ئارمىيىنى قارشى ئالدى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇلۇغ كومپاتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە خوتەن ئاسمىنىدا بەش يۈلتۇزلۇق قىزىل بايراق جەۋلان قىلىپ، خوتەن خەلقى تارىخ تىن بېرى تەشنا بولۇپ كەلگەن ھور ئازاد زامانىغا ئېرىشتى.

ئابدۇلھەمىت داموللا ھاجى يۈسىفى
رەتلەپ تەييارلىغۇچىلار: ئابدۇقادىر مۇھەممىدى
ئامىنە نىياز

چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 50 يىل

(1899 - يىللىدىن 1949 - يىلىغىچە)

سۆلايمان ئابدۇرەھىم

چاقىلىقنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغىنىغا توپ - توغرا 90 يىل بولدى. بۇ ۋاقىتنىڭ 50 يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈلگۈلۈي، شۇەنتوڭ خان يىللىرى (13 يىل)، مىنگۇنىڭ يالاڭ زىكشىن، جىڭ شۇرىن ھۆكۈمرانلىقىدىكى يىللار (20 يىل)، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ماخوسەن يېغىلىقى دەۋرى (بەش يىل)، شىڭ شىسەي دەۋرى (ئالتە يىل)، گومىنداڭ دەۋرى (ئالتە يىل) دىن ئىبارەت يېرىم ئەسىر كونا جەمئىيەتنىڭ زۇلمەتلىك دەۋرى بولدى. بۇ 50 يىل يەنەكىلىپ چاقىلىق خەلقىنىڭ بېشىغا ناھايىتى زور كۈلپەتلەر چۈشكەن، ئاجايىپ سەرگۈزەشتىلەرنى باشتىن كەچۈرگەن دەۋر بولدى. بۇ ھەقتە كۆپ ئىزدىنىپ بۇ ماتېرىيالنى يېزىپ چىقتىم. يولداشلارنىڭ ئويلىنىپ كۆرۈپ، كامچايلىرىنى تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مۇقەددىمە

چاقىلىق ناھىيىسى تەكلىماكان چۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا، شەرقىي مىردىئان (ئۇزۇنلۇقى) ′45°93 - ′45°86، شىمالىي

پارالليل (كەڭلىكى) ′23°41 - ′05°36 ئۆستىگە جايلاشقان. شەرقتە گەنسۇ (خانئامبال ئارقىلىق)، چىڭخەي (داۋزا ۋە يۈرەكتاش ئارقىلىق) دىن ئىبارەت ئىككى ئۆلكە بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبتا كوئىنلون تاغ تىزمىسى ئارقىلىق شىزاڭ بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربتە چەرچەن ناھىيىسى بىلەن خوشنا، شىمالدا لوپنۇر ناھىيىسى، شۇنداقلا تۇرپان، قۇمۇل ۋىلايەتلىرى بىلەن چېگرىداش بولۇپ، شەرقتىن - غەربكە بولغان كەڭلىكى 570 كىلومېتر، جەنۇبتىن - شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇق 580 كىلومېتر ئومۇمىي يەر مەيدانى 202 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ناھىيىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئېقلىمى قۇرغاق، تىپىك ئىچكى قۇرۇقلۇق ئېقلىمىغا كىرىدۇ. يازدا ئىسسىق ھەم قۇرغاق (7 - ئاينىڭ تېمپېراتۇرىسى ‹ + › 40° دىن ئاشىدۇ)، قىشتا سوغۇق ھەم قۇرغاق (1 - ئاينىڭ تېمپېراتۇرىسى ‹ - › 20° دىن ئاشىدۇ) بولىدۇ. بۇ ناھىيىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تارىم‌دەريا‌سى ۋەكۆنچى دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى لوپنور كولى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەرلەر ئىلگىرىكى چاغلاردا خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى «يىپەك يولى» نىڭ تۈگۈنى بولغان. «خەننامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، پاتقاقلىق شەھىرى بىلەن تاش قەلئە (شىچىڭ) بۇگۈنكى چاقىلىق ئىكەن. كروراەن دۆلىتى خاراب بولغاندىن كېيىنمۇ، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل پىشامشان بەگلىكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جاينىڭ نوپۇسى 20 مىڭدىن ئاشقان، «يىپەك يولى» دىكى سودا تەرەققىي تاپقان، مەدەنىيىتى رونىاق تاپقان، قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭدا كۆلىمى ئەڭ زور، ئەڭ بۇرۇن ئېچىلغان يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنىڭ بىرى بولغانىدى.

چاقىلىق رايونى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قەدىمىيلىكى، بوستانلىق تارىخىيىنىڭ ئۇزۇنلىقى، تۇپراقنىڭ ئۇنۇملۇكلۈ

كى، مېۋىلىرىنىڭ تاتلىقلىغى بىلەن داڭلىق. بەش ئورۇندا چوڭ خارابە ئىزلىرى بار: كروردەن (دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن)، تورنىدىكى ئوتلۇق تور، پىشامشان خارابىسى (بۇ پىشامشان بەگلىكىنىڭ پايتەختى ئابدال شەھرى، بۈگۈنكى كۇنده قەدىمكى مىران دېگىنى شۇ)، شەھرى كىتەك خارابىسى، قەدىمكى ۋاششەرى خارابىسى (بۇ تۆت ئورۇن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن لاردۇر). بۇنىدىن باشقا ئاتا غوجاخان خارابىسى، تاغ ئاغزىدىكى تاش قەلئە، ئۇچقۇنىدىكى تور، سۇ ئايرىشتىكى تور، توبوت قەلئەسى، ھازىرقى مىرەن (جىگدىچى) دىكى بۇددا بۇتخانىسى شېرغا چاپقان مازار، ئالتۇنتاغدىكى چېگرا قەلئەسى قاتارلىق جايلار بار. بۇ خارابىلاردىن بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇنقى بۇغداي ۋە تېرىقلار تېپىلدى. قەۋرىلەردىن 6412 يىل بولغان يۇڭ توقۇلمىلاردا كىيىم كەيگەن جەسەت تېپىلدى. كروردىن 4000 يىل بۇرۇن ئىشلىتىلگەن مىس پۇل تېپىلدى. ئالتۇن تاغدىن 10 — 50 مىڭ يىل بۇرۇنقى تاش قوراللار، مىلادى IX، X ئەسىرگە ئائىت 2000 پارچىدىن ئارتۇق 5000 مىڭ خەتلىك بۇددا نوملىرى تېپىلدى. بۇ يەردە شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، 1959 - يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق موزېينىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئەترىتى پىشامشان بەگلىكىنىڭ پايتەختى ئابدال شەھرى (قەدىمكى مىران) نى قېزىپ تەكشۈرگەن. نەتىجىدە بۇ خارابىدىن 400 پارچىدىن كۆپرەك تارشا پۈتۈكلەر، سامان قەغەزگە يېزىلغان ھەر خىل مەزمۇندىكى ھۆججەتلەر، مېتال بۇيۇملار ۋە سۆگەكتىن ياسالغان سايمانلار، پار - پۇر بۇيۇملار، ئاشلىق ۋە زىرائەت دانىلىرى ھەم كىگىز، پالاز ۋە گىلەملەرنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان. بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى چوڭ. ئۆز ۋاقتىدا ياسالغان ئىمارەتلەرنىڭ بىر قىسمى تەبىئەتن ھادىسىلىرىنىڭ

بۇزغۇنچىلىقى بىلەن ھەتتا ئىزىمۇ قالماسلىق دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا ئاز بىر قىسىم جايلارنىڭ تامالىرى، تام ھوللىرى ۋە ياغاچ - تاشلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئىمارەتلەر ئاساسەن خام كېسەكتىن ياسىلىپ، رەندىلەنگەن ياغاچ ۋە قۇمۇش بىلەن يېپىلغان. بۇ ئۆيلەر ئۆزىدە قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنى نامايەن قىلغان. بۇ ئۆيلەرگە ئۇيغۇر بىناكارچىلىقىدا چېقىرىلغان قاتار تەكچە، مېھرابلار، مازار، قەۋرىلەردە ياسىلىدىغان گۈمبەز شەكىللىك ئۆيلەر، مەسچىد، مەدرىسىلەردە قوللىنىلىدىغان ھەر خىل شەكىللىك بۇرجەكلەر ۋە ئۇدۇل مورىلىق ئۇچاقلار ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئاددىي ئۆيلەرگە كاك سېلىنغان. بولۇپمۇ بۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچىدە 6 - نومۇرلۇق ئۆي ئالاھىدە بولۇپ، سۇۋاقلىرى ناھايىتى ياخشى، نەقىشلىرى جانلىق؛ ئاستى تاختايلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە پالاز ۋە ئاچ سېرىق رەڭلىك گىلەم سېلىنغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى بىزنىڭ ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردىمۇ تاختايلىق ئۆيلەرگە گىلەم سېلىپ، تۇرلۇك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن ئۆيلەرنى بېزەپ ئولتۇرغان. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۆتۈك ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ رايوندا كەشپ بولغان. بۇ پاكىتلار بۇ رايوننىڭ مىلادىدىن بەش مىڭ يىل بۇرۇنلا مەدەنىيەتلىك رايون بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. لېكىن بۇ جايلاردىكى خارابىلارنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش دېگەندەك ئېلىپ بېرىلغىنى يوق. بۇنى ئېنىقلاپ چىقىش ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئالدىدا تۇرۇۋاتقان مۇشكۇل ۋەزىپە.

تارىخىي خاتىرىلەردە قەيت قىلىنىشچە، چاقىلىق بىنا بولغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە ئالتە قېتىم قاتتىق ۋەيران بولۇپ، يەتتىنچى قېتىمدا بۈگۈنكى دەۋرگە يېتىپ كەلگەن، بۇنداق ئەھۋال باشقا جايلاردا كام ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئەمگەك

چانلىقىنى، ئۆز يۇرتىنى سۆيىدىغان يۇكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى چۈشىنۈپلىش تەس ئەمەس. ئۇنىڭ كۆپ قېتىم ۋەيران بولۇشى ۋە قايتا - قايتا قۇرۇلۇشىغا، ئۇنىڭ باشقا يۇرتلاردىن يىراق بولغانلىقى (كورلىغا 450 كىلومېتر، چەرچەنگە 420 كىلومېتر، دوڭخۇاڭغا 739 كىلومېتر)، شۇنداقلا يىراق چېگرادا بولغانلىقى بىلەن ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئۆزگىچە تەبىئىي شارائىتى سەۋەب بولغان.

چاقلىق ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تارىخىي بىر قەدەر ئۇزۇن جايلارنىڭ بىرى. مىلادىدىن بىر نەچچە مىڭ يىل بۇرۇن تارىم ئويغۇرلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بولغان چارۇقلار (چارۇق—قەبىلە نامى) مۇشۇ جايلاردا ئۆز پائالىيەتلىرى ئارقىلىق چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، مىلادىدىن مىڭ يىل بۇرۇن يېزىلارنى، شەھەرلەرنى بەرپا قىلغان، مۇشۇ شەھەرلەرنىڭ بىرسى ھازىرقى چاقلىق ئىدى. ئۇ زامانلاردا بۇ يەر مۇشۇ شەھەرنى بەرپا قىلغان چارۇق قەبىلىسى نامىدا «چارۇقلۇق» دەپ ئاتالغان. ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇر، ئالىم مەھمۇت قەشقىرى ئۆزىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىدىن باشلاپ، شەرققە قاراپ تۇرك قەبىلىلىرىنى ساناپ كېلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا چارۇق قەبىلىسىنى تىلغا ئالغان ۋە بۇ قەبىلە چىنغا يېقىن، سانمۇئاز، مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىسى يوق؛ چارۇق (لۇغ) بۇ ئېيتىلغان ئۇرۇقلارنىڭ نامىلىرى، ئۇلارنى قۇرغان ئەڭ بۇرۇنقى بۇۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر،دىگەن («تۈركى تىللار دىۋانى» 1- توم 80- بەت). چارۇق (چورۇق) ئىسىملىك كىشىلەر ھازىرمۇ بار. چاقلىق ئەتراپىدا كىشىلەر ماللىرىغا تامغا باسمايدۇ، بەلكى ئەن سالىدۇ. بۇ يەردە شۇ نەرسە مەلۇمكى، «چارۇق» يەرلىك قەبىلىنىڭ نامى، «لۇق» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلۇنىشى بىلەن كەلگەن «چارۇقلۇق» دېگەن ياسالما ئىسىم، شۇ قەبىلە ياشىغان ماكانىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ يەر بۇگۈنكى چاقلىق ئىدى. 1960 - يىللارغا كەلگىچە يېزىقتا «چارقلىق» دەپ يېزىلاتتى. 1960 - يىللاردىن كېيىن «ر» ھەرپى تاشلىنىپ، ئىغىزدىكى تەلەپپۇز بويىچە «چاقلىق» دەپ يېزىلىدىغان بولدى. يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش «چارۇقلۇق» دېگەن ئاتالغۇمۇ زامانىڭ ئۆتۈشى بىلەن يېزىق بىلەن ئىغىزدىكى تەلەپپۇزنىڭ ئوخشىماسلىقى تۇپەيلىدىن ئاۋۇال «ۇ» كېيىن «ر» ھەرپىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى «لۇق» بۇغۇمىنىڭ «لىق» بولۇپ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە «چاقلىق» دېگەن ھازىرقى ئىسىم رەسمىيلىشىپ قالغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى

چاقلىقنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشى

1878 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوشۇن ئەۋەتىپ بەدۆلەت (ياقۇبېگ) نى يوقىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمىنى قايتۇرۇۋالدى. 1881 - يىلى «جۇڭگو - روسسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ چار روسسىيىنىڭ قولىدىن ئىلىنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ پارچىلىنىپ كەتكەن زېمىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلدى. بۇ چاغلاردا چاقلىقنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۇچۇن خوتەن ھۆكۈمرانى نىياز ھېكىمبەگكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي نىياز ھېكىمبەگنىڭ ساداقەتسىزلىكى پاش بولۇپ قېلىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇرۇنقىدەك چاقلىقنى لۇكچۇن ۋاڭلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى (1759 - يىلىدىن باشلاپ چاقلىقنى لۇكچۇن ۋاڭلىرى باشقۇرۇپ كەلگەن ئىدى). لۇكچۇن ۋاڭ نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئادەمى توخسۇن بەگنىڭ ئەمىلىنى ئېلىپ قاشلاپ، ئورنىغا قۇربان غوجا بەگنى بەگ قىلىپ تەينىلىدى. توخسۇن بەگ ساداقەتمەن ئادەم بولغاچقا قۇربان غوجا بەگكە مەسلىھەتچى بولۇپ تۇردى.

1898 - يىلى (گۈاڭشۇينىڭ 25 - يىلى) چاقىلىق شىنفىڭ ناھىيە (لوپنور) قارمىقىدىكى يېڭىدەم ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، نايىپ ھاكىم (ۋەكالەتچى ئامبال) قويۇلدى. بۇ ۋەكالەتچى ئامبال دوراليدىكى سېپىلدا تۇردى. ئۆز ئورنىدا چاقىلىققا بەگلەر ئۇستىدىن نازارەت قىلىشقا تۇرپانلىق زايىتبەگنى (بۇ كىشى ئەخمەت ئاۋۇتنىڭ چوڭ دادىسى ئىدى) ئەۋەتتى. 1903- يىلى (گۈاڭشۇينىڭ 29 - يىلى) چاقىلىق رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى چاقىلىق قەلئەسىنىڭ غەربىي - شىمالىي بۇرجىكىگە (ھازىرقى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورنىغا) يامۇل سېلىنىپ چېيەن دارىن ئامبال بولۇپ كەلدى. بۇ يامۇل ئۈچ دەرۋازىلىق بولۇپ، 1 - دەرۋازىنىڭ ئىچىدە خەۋەرچىلەر، مۇھاپىزەتچىلەر ۋە باشقا يۇگۇر - يېتىمچىلەر تۇراتتى؛ 2 - دەرۋازىنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى تۇراتتى، ئىش بېجىرىش ئورۇنلىرىمۇ شۇ يەردە ئىدى؛ 3 - دەرۋازىنىڭ ئىچىدە ئامبال ئائىلە تەۋەلىرى بىلەن تۇراتتى. مۇھىم ئىش چىقىپ قالغاندىلا ئىش بېجىرىش ئورۇنلىرىغا چىقمىسا قالغان چاغلاردا ئائىلىسىدە ئەپيۇن چېكىپ ياتاتتى. ئەگەردە ئامبال سىرتقا چىقسا ياكى سىرتتىن قايتىپ كەلسە، پوچاقزا ئېتىلىپ، «ئامبال كەلدى» دەپ خەۋەر بېرىلەتتى. ئامبال ئۆتۈپ كەتكىچە كىشىلەر ھۇرمەت بىلدۇرۇپ تۇراتتى.

ئۇ چاغلاردا ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ئامبال دوراليغا كېلىپ بىر نەچچە كۈن دەم ئالاتتى. چاقىلىققا ئامبالنىڭ كەلگەنلىكى ھەققىدە خەۋەر بېرىلەتتى. بەگلەر خەلقتىن سېلىق يىغىپ، يۇرت چوڭلىرى ئامبال كېلىدىغان كۈنى چاقىلىقتىن ئون كىلومېتىرچە شەرقتە كەسكەن توغراق دېگەن جايغا ئالدىنا چىقىپ، قوي سويۇپ، زىياپەت تەييارلاپ كۈتۈۋالاتتى. كەسكەن توغراققا ھازىرمۇ ئون موكەلگۈدەك بىر سايلىق بار. بۇ سايلىق ھازىرغىچە تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە، «ئامبال چۈشكەن

سايلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. زىياپەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئامبالنى كونا لەگگەرگە ئېلىپ كېلىپ قوندۇراتتى. ئەتىسى پۈتۈن خەلق ھازىرقى تاشيول ئىدارىسى ئالدىغىچە يىغىلىپ كۈتۈۋېلىپ، يامۇلغا ئەپكېرىپ قويياتتى. ئۇ چاغلاردا ئامبالار كەلگەن چېغىدا بىر يار - يار ھارۋىدا پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن كەلسە، قايتىشىدا 7 - 8، ھەتتا ئون ھارۋىدا بايلىق ئېلىپ قايتاتتى. چېيەندارىن (خەلقنىڭ ئاقال ئامبال دېگىنى شۇ كىشى) قايتىپ كېتەلمىدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئۇ ئۆلۈپ ئورنىغا يېڭىدىن ئامبال كەلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھازىرقى مال دوختۇرخانىسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئاممىۋى ھاجەتخانىنىڭ ئورنىغا بىر بۇتخانا سالدۇرۇپ، چېيەندارىنىڭ ھەيكىلىنى قاتۇرۇپ، تەيشا دېگەن بىر قېرى شەيخنى قاراشقا قويىدى. يەرلىك خەلق ئۇنى تېپىشىش...شو لوخان دەپ ئاتىدى. كېيىن كەلگەن ئامبالارنىڭ ھەممىسى ھەر كۈنى چېيەندارىنىڭ ھەيكىلىدىن مەدەت تىلەپ تاۋاب قىلىپ كۆيدۈرەتتى. بۇ توغرۇلۇق چاقىلىقنىڭ ناھىيە بولۇپ قورۇلۇشى ھەققىدىكى تەستىق (گۈاڭشۇي خانىنىڭ يارلىقى) ۋە چاقىلىقنىڭ چېگرىسى ھەققىدىكى ماتېرىيال 1951 - يىلى ئىجارە كېمەيتىش ۋاقتىدا توخسۇن بەگنىڭ ئوغلى سادىق موللىنىڭ ئۆيىدىن چىققان. لېكىن بۇ مۇھىم ماتېرىيال بىر قىسىم يەر خېتى ۋە ئىجارىكەشلەرنىڭ قەرزى‌ھېسابىدىكى ھۆججەتلەر بىلەن قوشۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاقسۇ دوتەيلىكىگە قارىدى.

ئىككى قېتىملىق پاراكەندىچىلىك

چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن قۇربان غوجا بەگ رەسمىي بەگلىكتە ئولتۇردى. بۇ چاغدا ئامبالار بەگلەر-

نىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئىش قىلاتتى. شۇ چاغدا (مۇشۇ ئەسىر-نىڭ ئالدى - كەينىدە) چاقلىقتا ئىككى قېتىم پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى.

بىرىنچى قېتىم، 1895 - يىلى چېكىدىن بىر قىسىم قوراللىق خۇيزۇلار كىلىپ مىرەننى بۇلاپ كەتكەندە، قۇربان غوجا بەگ يەرلىك پالۋانلارنى تەشكىللەپ، ئۆزى باش بولۇپ، بۇلاڭچىلارنى قۇرالسىزلاندۇرۇپ، بارلىق مال - مۈلۈكنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇلارنى دورالغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، دېھقانچىلىق قىلدۇرغان بولسىمۇ، خۇيزۇلار نارازىلىق قىلىپ بۇغداي، قوناق ئۇرۇغىنى سۇدا قاينىتىپ تېرىغاچقا ئونىمىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنى يۆتكەپ قارا شەھەرنىڭ خوجۇلۇققا ئورۇنلاشتۇرغان.

ئىككىنچى قېتىم، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا چار روسىيىدىن قېچىپ چىققان بىر قىسىم قوراللىق قازاقلار (ئېھتىمال 1916 - يىلى قازاقستاندا ئامانگىلدى ئىمانوۋ رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭغا قاتناشقانلار بولسا كېرەك. بۇ قوزغىلاڭ چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇلغان ئىدى) قارا قوشۇندا نۇرغۇن چارۋىنى بۇلاپ، ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئالتۇنتاغقا قېچىپ بېرىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن قۇربان غوجا بەگ يەنە ئادەم تەشكىللەپ «ئىشەك پاتتى» دېگەن جايدا بۇلاڭچىلار بىلەن سوقۇشۇپ پۈتۈن مال - مۈلۈكنى قايتۇرۇۋالغان. بۇلاڭچىلارنىڭ باشلىقىنى ئۆلتۈرۈپ بېشىنى كېسىپ چاقلىق بازىرىغا ئاسقان. ئارقىدىن شىزاڭغا بېرىپ، شىزاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى بىلەن تاغنى بىرلىكتە قوغداش ھەققىدە كېلىشىم تۈزۈپ كەلگەن.

چاقلىق بىلەن گەنسۇ، چېگىدىي ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرىسى ھەققىدە

شىنجاڭنىڭ چاقلىق ناھىيىسى بىلەن چېگىدىي ئۆلكىسى تەرەپ چېگرىسىدا ئەزەلدىن چېگرىدىكىلەر ئىناق خوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى ئورنۇتۇپ بىللە ياشىغان. گۇاڭشۈينىڭ 29-يىلىدىكى، شۇەنتۇڭنىڭ بىرىنچى يىلىدىكى جۇڭگو خەرىتىسى، شۇەنتۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى 4 - سانلىق شىنجاڭ خەرىتىسىدە شىنجاڭ چاقلىق ناھىيىسى بىلەن چېگىدىي ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، ئېنىق قىلىپ ئايرىلغان. شىنجاڭ - چېگىدىي چېگرىسى داۋزا (دەرۋازا) دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن، بۇ چېگرىنىڭ شىمالىي قۇچقار، ئوتتۇرىسى داۋزا، جەنۇبىي يۈرەكتاش قىلىپ بەلگىلەنگەن. لېكىن ئەمەلىيەتتە داۋزىدىن 3 - 4 كىلومېتر ئارىلىقتىكى چېگىدىي تەرەپتە تۆت مو يەردىكى بىر ئۇيغۇرلارنىڭ مازىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. شىنجاڭ - گەنسۇ چېگرىسى خان ئامبال بىلەن دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ ئىككى ئۆلكە چېگرىسىدىكى يەرلەرنىڭ ناملىرى ھازىرغىچە ئۇيغۇرچە بولۇپ، قىسمەنلىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇمۇ پەقەت ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت، خالاس.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) دىكى شىنجاڭ خەرىتىسىدە چاقلىق بىلەن چەرچەن ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئاقتاز، چاقلىق بىلەن لوپنور ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى يېڭىسۇ بىلەن دورالنىڭ ئارىلىقىدىكى بەش دوۋە دەپ بەلگىلەنگەن. شۇ يىلى چاقلىق قارا شەھەر دوتەيلىكىگە ئايرىپ بېرىلگەن.

چاقىلىقنىڭ چىمەنتاغ رايونىغا ئەۋەتكەن خادىملىرى توغرىسىدا

چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەڭ ئاۋۋال چىمەنتاغ رايونىغا توختەك شاڭيو (ئەسلى ئىشەكچى، كېيىنكى زامانلاردىكى دوشاڭزۇڭنىڭ ئايشەمخاننىڭ دەسلەپكى ئېرى) ئەۋەتىلگەن. ئۇ بارغاندىن كېيىن چېڭخەي تەرەپ چاۋچىللىرى بىلەن (بۇلار ئاساسەن موڭغۇللار) ئاۋۋال چېگرا پاسلىنى بەلگىلەپ، ئۇ يەرگە تاش ئورناتقان. چاۋىلارنى ھەر ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنىڭ تەۋەلىكىگە كىرگۈزمەسلىك، ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قالسا ئۆزئارا يول قويۇش، ئىناق قوشنىدارچىلىق قىلىش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزگەن. بۇ كېلىشىمدە چاقىلىق ناھىيىسى بىلەن چېڭخەي ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسى داۋزا (دەرۋازا) دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. بۇ چېگرىنىڭ شىمالىي «قوچقار» ئوتتۇرا قىسمى «داۋزا»، جەنۇبىي «يۇرەكتاش» دەپ بەلگىلەنگەن.

1903 - يىلى چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن تارتىپ، ئازادلىققىچە توختەكشاڭيۇدىن ھېسابلىغاندا ھاشىم بەگ، روزى ئاخۇن سەخو، ئىمىن بەگ، مەممەت شاھ ھاجىنىڭ ئوغلى قاسىم شاڭيۇ، يولداش شاڭيۇ، ئابدىراخمان ناۋايى، قۇتلۇق ئاخۇن، ئەيسا پەرەڭ، ئىسمايىل غەجىكى ۋە ئىشەكچى قاسىم شاڭيۇدىن ئىبارەت كىشىلەر تاغدا خىزمەت قىلدى.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرى گىلاۋخۇيچىلارنىڭ ھوقۇق تۇتۇشى

1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ، مەملىكىتىمىزدە 2000 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال خانلىق تۈزۈم

ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. 1912 - يىلى 1 - ئايدا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي يۈەن شىكەي چوڭ ھوقۇقنى تارتىۋېلىپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، شىنجاڭدا ياڭ زېڭشىننىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. چاقىلىقتا چىڭ خاندانلىقىنىڭ چېرىك سىياسىي تۈزۈمى ئۆز پىتىچە ساقلىنىپ قالدى. چېڭ سۇلالىسىنىڭ چاقىلىقتىكى ئامبىلى ۋە يەرلىك ئەمەلدارلىرى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىدىن خۇددى ۋابادىن قورققاندەك قورقۇپ، ئۇنى ئۆز بۆشۈكىدىلا تۇنجىقتۇرۇۋەتمەكچى بولدى. ئۇلار پۇقرالارنى مەجبۇرلاپ توقماق، نەيزە، قىلىچ ياساتقۇزۇپ گىلاۋخۇيچىلارغا تاقابىل تۇرماقچى بولۇشتى، لېكىن بۇ بىر چىرىگەن كۈچ ئىدى.

بۇ چاغلاردا گىلاۋخۇيچىلار خوتەن، كىرىيە، چەرچەن قاتارلىق جايلارغا توپلىنىپ كۈرەشكە تەييارلىنىۋاتاتتى. بۇ ئىش چاقىلىق ئامبىلى خۇ دارىننى ئىنتايىن ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇ گىلاۋخۇيچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن يوللارنى قامال قىلىپ، ئۆتكەنلەرنى قاتتىق تەكشۈردى. نەتىجىدە خۇ دارىن گىلاۋخۇيچىلاردىن بىر ئادەمنى ئۆلۈمگە بۇيرىدى. بۇ ئىش گىلاۋخۇيچىلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن 1912 - يىلى قىشتا گىلاۋخۇيچىلارنىڭ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمى چاقىلىققا ھۇجۇم قىلىپ، بىر قىسىم چېڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خۇ دارىن ۋە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئەمەلدارلارنى يامۇلدىن قوغلاپ چىقاردى. خۇ دارىن ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى توغراقلىق مەھەللىگە چېكىنىپ، ھۇشۇر ئاخۇن قارا پاچاقنىڭ ئۆيىگە كىرىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. گىلاۋخۇيچىلار قاتتىق ئېتىشقان بولسىمۇ، خۇ دارىننى ئۆيدىن چىقىرالمىغان. ھاۋا سوغۇق، دۇشمەن جاھىل، ئامالسىز قالغان گىلاۋخۇيچىلار ئۆيگە ئوت قويغان. شۇ

چاغدىلا ئامبال خۇ دارىن، تەرجىمان قۇربان، لاۋلى ۋە بىر نەچچە مۇھاپىزەتچى تەسلىم بولغان. ئۇلارنى ھازىرقى شەنلوزەن ئورنىدىكى كونا سېپىلغا سولاپ، ئىككىنچى كۈنى ئامبالنىڭ بېشى كېسىلىپ سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان. بۇ ۋاقىئە توغرىلىق خەلق مۇنداق قوشاق قاتقان:

ئاستىندا ياخشى ئات قاچالمىغان خۇ دارىن،
ئۆشىنىدە پەرەڭ سىلتىق ئاتالمىغان خۇ دارىن.
ئۇچاق تولدى، كۈل قالدى، ئالتۇن ـ كۈمۈش پۇل قالدى،
ياپ ـ ياشقىنە تەتەيخان يامان چاغدا تۇل قالدى.

بۇ چاغ ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى پۈتۈن كۈچى بىلەن قۇمۇلدا تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭىنى باستۇرۇۋاتقان، موڭغۇلىيىدە مۇستەقىللىق ھەرىكىتى ئەۋج ئالغان ۋاقىت بولغاچقا، ئۇنىڭ چاقىلىقىغا كۆڭۈل بۆلۈشكە ۋاقتى ۋە كۈچى يېتىشمىگەنىدى.

گىلاۋخۇيچىلارنىڭ باستۇرۇلۇشى

1913 ـ يىلى تۆمۈر خەلىپە ئۇرۇمچىگە ئالداپ كەلتۈرۈلۈپ 6 ـ سىنتەبىردە ئۆلتۈرۈلدى، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى باستۇرۇلدى. ياڭ زېڭشىن 1915 ـ يىلى يۈەن شىكەينىڭ خانلىق تۈزۈمىنى ياقىلاپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن چاقىلىقتىكى گىلاۋخۇيچىلارنى باستۇرۇشقا تۇتۇش قىلدى. مۇشۇ چاغدا چاقىلىق خەلقى گىلاۋخۇيچىلارنىڭ ئېغىر ئالۋاڭ ـ سېلىقى، زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرىدىن قېچىپ، چەرچەن دەريا‌سى ياكى لوپنۇر كۆلى، تارىم دەريا‌سى بويلىرىغا بېرىپ يۇشۇرۇنۇشقا باشلىدى. گىلاۋخۇيچىلاردىن بىزار بولغان چاقىلىق خەلقى 20 نەچچە كىشىلىك «ئەرز سۇنۇش ئۆمىكى» تەشكىللەپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى. ئۇلار-

نىڭ ئەرزى 1914 ـ يىلى قىشتا ياڭ زېڭشىن ئالدىغا يېتىپ باردى. بۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن گىلاۋخۇيچىلارنى باستۇرۇشنى پىلانلاۋاتاتتى. 1915 ـ يىلى ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى تۇڭ مىڭسەي باشچىلىقىدىكى 500 كىشىلىك قوشۇننى چاقىلىقتىكى گىلاۋخۇيچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار چاقىلىقتىن 70 كىلومېتر كېلىدىغان شىمالدىكى قورغان دېگەن جايغا يېتىپ كېلىپ، يەتتە كىشىنى گىلاۋخۇيچىلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئەۋەتتى. لېكىن ئۇلارنى گىلاۋخۇيچىلار ئۆلتۈرۈۋەتتى. تۇڭ مىڭسەي ۋاشىشەرى، مىرەن تەرەپلەرگىمۇ ئادەم ئەۋەتتى. گىلاۋخۇيچىلاردىن قېچىپ يۇرگەنلەر تۇڭ مىڭسەي ئەترا‌پىغا توپلاندى، ۋاشىشەرنىڭ چوڭ ئۆلىماسى رازاق ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى ئوسمان شاگىيۇ 20 ـ 30 ئادەم بىلەن كەلدى. تۇڭ مىڭسەي 50 ـ 60 ئەسكەرنى گىلاۋخۇيچىلارنىڭ دۇخۇاڭغا قېچىشىنى توسۇش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئوسمان شاگىيۇ باشچىلىقىدا 70 ـ 80 ئادەمنى چاقىلىق ـ ۋاشىشەرى ئارىلىقىدىكى تاتلىق بۇلاق، چەش دۆڭ، قۇيرۇق ئاسقان، شاپلىق دېگەن جايلارغا يول توسۇشقا ئەۋەتتى. تۇڭ مىڭسەي، ئوسمان شاگىيۇنىڭ يەتكۈزگەن ئاخباراتىدىن گىلاۋخۇيچىلارنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشىنى ئېنىق بىلىۋالىدۇ.

گىلاۋخۇيچىلار چاقىلىق غەربىي سېپىلدە زاپاس كۈچ توپلاپ دەريادا جەڭ قىلىشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، لېكىن تۇڭ مىڭسەي كېچىسى قاراۋۇللارنى بوغۇزلاپ، بازارنى ئىشغال قىلىپ سېپىلنى شىمال، شەرق، جەنۇب تەرەپلەردىن قورشىۋالىدۇ، گىلاۋخۇيچىلارنىڭ پىلانى بۇزۇلىدۇ. 1915 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا باشلانغان بۇ جەڭ ئىككى كېچە ئۈچ كۈندۈز داۋام قىلىدۇ. گىلاۋخۇيچىلارنىڭ ئوق ـ دورىسى تۈگەپ، غەربىي دەرۋازىنى ئېچىپ چەرچەن تەرەپكە چېكىنىدۇ. دەرۋازا ئاغزىدا گىلاۋخۇيچىلاردىن ئالتە كىشى ئۆلىدۇ. قالغانلار قۇيرۇق ئاس-

قان دېگەن جايدا ئويلىمىغان يەردىن ئوسمان شاگيو باشچىلىقىدىكى پىستىرما قوشۇنغا دوچ كېلىپ، جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، گىلاۋخۇيچىلاردىن 50 - 60 ئادەم ئۆلىدۇ. باستۇرۇپ كەلگەن توك مىكسەي باشچىلىقىدىكى قوشۇنىدىنمۇ يۈزدەك ئادەم چىقىم بولىدۇ. قالغان گىلاۋخۇيچىلار تەسلىم بولىدۇ. تەسلىم بولغانلار چاقىلىققا ھەيدەپ كېلىنسە، ئۇلاردىن 50 نەچچە كىشىنى بېشى كېسىلىدۇ. گىلاۋخۇيچىلاردىن قويۇلغان ئامبال بىلەن توك نۆكىنى بېشى كېسىلىپ ئورۇمچىگە ئەۋەتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ياك زىكشىننىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى قايتا تىكلىنىدۇ.

1932 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە بولغان بەش يىللىق پاراكەندىچىلىك

چاقىلىق دېھقانلار قوزغىلىڭى

جەن شۇرىن شىنجاڭ‌ھاكىمىيىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىنىڭ دەسلىپىدە جەن شكۇي (1932 - يىلى كورلىدا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن) چاقىلىق قىسىملىرىنىڭ تۆۋەنجاڭى بولۇپ، كېينكى يىللىرى 128 - بىرىگادىنىڭ لۇيجاڭلىقىغا ئۆستۈرۈلۈپ، بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن كورلىغا يۆتكىلىپ كەتكەن. چاقىلىقتا بىر يىڭ ئەسكەر بىلەن دوك يىڭجاڭ (بۇ ئادەم دۇمچەك بولغاچقا كىشىلەر دوك يىڭجاڭ دەپ ئاتىغان. دوك ئىسمى ئەمەس، ئەيىبى) قالدى. جەن‌لۇيجاڭنىڭ پوچىتىسىنى ھاشىم دېگەن ئادەم ھەيدەيتتى.

1933 - يىلى تۇرپان ئاستانىلىق مۇھتىلار ئائىلىسىنىڭ ئەڭ چوڭى مۇسۇلباي (تۇرپان، توخسۇن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى) 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنلىرى شىڭدى تېغى ئارقىلىق تارىم دەريا‌سىنى بويلاپ، كېچىسى چاقىلىققا كېلىپ،

باۋۇدۇن ھاجىنىڭ ھازىرقى ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ ئورنىدىكى جايىغا چۈشكەن. ئەتىسى چاقىلىق مۆتىۋەرلىردىن ئابدۇكېرىم ئەلەم، ئىزىز ھاجىلارنى چاقىرىپ، چاقىلىقتىكى قورالنىڭ قىسىملارنى قانداق قورالسىزلاندۇرۇش ھەققىدە مەسلىھەتلەشكەن. مەسلىھەت بويىچە خوجىنىياز‌ھاجى نامىدىن بىر پارچە خەت يازغان، (فەتىنىڭ مەزمونى: «مەن 5000 ئەسكەر بىلەن تىكەنلىككە يېتىپ كەلدىم، دەرھال‌قورال‌تاپشۇرۇڭلار، قارشىلىق كۆرسەتسەڭلار‌قىرىپ تاشلىنىسىلەر» دېگەندىن ئىبارەت)، بۇ خەتنى موسۇلباي بىلەن كەلگەنلەردىن بى لوزۇك (خۇيزۇ)، قاسىم‌ھاجى، يۈسۈپ رەئىس (ئۇ تىكەنلىكتىكى غوجەك ھاجىنىڭ ئوغلى) يەرلىكلەردىن ئابدۇكېرىم‌ئەلەم، ئىزىز‌ھاجى، ساماق كۆكبېشى قاتارلىق ئونغا‌يېقىن ئادەم دوك يىڭجاڭغا تاپشۇرىدۇ ھەم كېچىسى خەلقنى ھەر‌بىر‌كەتلەندۇرۇپ، ئەسكەرلەر تۇرغان شەرقىي سېپىلنى چەمبەرسىمان قورشۇالىدۇ. خەتنى كۆرگەن‌دوك يىڭجاڭ ئەتراپنى كۆزىتىپ ببقپ، ئامالسىزلىقتىن شەرتسىز تەسلىم بولىدۇ ۋە بارلىق قورالالارنى تاپشۇرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار قورالالارنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئەسكەرلەرنى تارقىتىۋېتىدۇ. ئارقىدىنلا كونا يامۇلغا بېسىپ كىرىپ ئامبالنى قورالسىزلاندۇرىدۇ. قوزغىلاڭچىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقىنى كۆرگەن مۇسۇل مۇھتى ۋاڭ نىيازنى (خۇيزۇ)، چاقىلىقتىن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ يوللىرىنى ياخشى بىلىدىغان باۋۇدۇن‌ھاجىنىڭ ئىنىسى ئىمىن شەيتاننى ئېلىپ، ماجۇگىيگىنى ئىكىنچى قېتىم شىنجاڭغا باشلاپ كېلىش ئۈچۈن دۇگخۇاڭغا قاراپ يولغاچىقىدۇ. بۇلارغا قوشۇلۇپ خەنزۇچىنى ياخشى‌بىلىدىغان يولۋاسمۇ (قومۇلغا ۋالىي بولغان) بىللە بارىدۇ.

موسۇل مۇھتىلار گەنسۇ تەرەپكە كەتكەندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم‌ئەلەم قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ، چاقىلىقتا قىمار خانا ئاچقان، گۆرەخانا ئاچقان، پاھىشخانا (مەخسۇس جەنلۇيجاڭ ئەسكەرلىرى ئۈچۈن) ئاچقان، دۇگجا مەرەمنىڭ جايىدا

(هازىرقى پوچتىخانا ئورنىدا ئىدى) قاۋاقخانا ئاچقان كىشىلەر-
دىن بىرقانچە كىشىنى جازالاپ، مال - مۈلكى كۆيدۈرۈلۈپتىلىدۇ.
پاھىشە بىلەن شۇغۇللانغان بەزى ئاياللار قاتتىق جازالىنىدۇ.
چىيەن دارىنىڭ ھەيكىلى بار بۇتخانا چېقىپ تاشلىنىدۇ. توغرا
تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان دو بوجىڭ (كېيىنكى ۋاقىتتىكى
دۇشاڭ زۇڭ) قاتارلىق بىر قىسىم خەنزۇ پۇقرالارغا ئىمان ئېيتە-
قۇزۇپ، «ئىسلام ئاخۇن» دەپ ئىسىم قويۇپ، ئۇلارغا تەگمەيدۇ.
دوشاڭزۇڭغا ئايشەمخاننى شۇچاغدا قوزغىلاڭچىلار نىكاھلاپ
قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇكېرىمئەلەم 50 - 60 ئادەمنى
ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئەسكەرلەرنى قوراللاندۇرۇپ، ئاشقان قو-
رالارنى ئاتقا ئارتىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ، شايار ئارقە-
لىق كۇچارغا بېرىپ، تۆمۈرئېلى قىسىملىرىغا قوشۇلىدۇ. بۇ-
چاغدا چاقىلىقنى ئېزىزھاجى باشقۇرۇپ تۇرىدۇ.

ئاقسۇ - قارايۇلغۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، لۇكچۇنلۇك گا-
جىت بەكرى چاقىلىققا ھاكىم، تۇردى (كۇچالىق) يېڭجاڭ، يەر-
لىكتىن ئابدۇكېرىمئەلەم (ئەلەملىك بۇ كىشىنىڭ ئاتا - بو-
ۋىسىدىن مىراس قالغان) يېڭجاڭ قىلىنىپ، رەسمىيەتلىرى بىلەن
چاقىلىققا ئەۋەتىلگەن. شۇ يىلى يازدا قىسىملار تەرتىپىكە سې-
لىنىپ، ئابدۇكېرىمئەلەم بىلەن ئېزىزھاجى باشقۇرۇپ كەل-
گەن يەرلىك قىسىملار بىلەن تۇردى يېڭجاڭ باشقۇرۇشىدىكى
ماخمۇت سىجاڭ ئەۋەتكەن قىسىملار بىرلەشتۇرۇلۇپ، قۇربان
سوپى باشچىلىقىدىكى 50 نەچچە ئادەم شىنجاڭ - چېڭخەي چېگرە-
سىدىكى دەرۋازىنى، ھوشۇر لەنجاڭ قىسمى مىرەنىنى، سامساق
كۆك بېشى، رۇستەم (كېيىن باۋجاڭ بولغان) باشچىلىقىدىكى
قىسىم دوراڭ بېڭسۇ چېگرىسىنى، ھاشىمتاغ، ماگازباي باش-
چىلىقىدىكى قىسىم ۋاششەرى بىلەن ئاقتاز ئەتراپىنى مۇھاپە-
زەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئىبراھىم ياخاڭ (تۇرپانلىق)، ئام-
بال بارات، ئايۇپ فۇگۇەن، قۇربان چاپسان قىسىملىرى چاقىلىقنى

مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان (شۇ چاغدا پىچان، تۇرپان
خەلقى قىرغان ئاق رۇس جاللاتلىرىدىن 53 ئادەمنى يېڭسۇ،
قارادايى ئەتراپىدا قوزغىلاڭچىلار يوقاتقان). شۇنىڭدىن كېيىن
تۇردى يېڭجاڭ بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن ئەھۋالنى دوكلات قە-
لىش ئۈچۈن قۇم ئىچى بىلەن قەشقەر تەرەپكە كەتكەن.

كامال دامۇللىنىڭ كېلىشى

1933 - يىلى قىش بېشىدا خوتەنلىك شامەنسۇر،
ئىمىر ساھىبلارنىڭ ئادىمى كامال دامۇللىنىڭ مىڭدىن ئارتۇق ئا-
دەمنى باشلاپ چەرچەندىن يولغا چىققانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر چاقە-
لىققا يېتىپ كېلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئابدۇكېرىمئەلەم
ئۈچيۇز دەك ئادەمنى باشلاپ، «خوتەنلىكلەرنى يۇرتىمىزغا كىر-
گۈزمەيمىز» دەپ «چاپان قالدى» غا بېرىپ توسايدۇ. كامال
دامۇللىنىڭ ۋەكىلى دىلدىر شاخان (ئاۋغان) ئابدۇكېرىم
ئەلەمگە كۆپ نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئابدۇكېرىم
ئەلەمنى قايىل قىلالمايدۇ. نەتىجىدە بىر نەچچە كۈندىن كېيىن
كامال دامۇللا ئەسكەرلىرى بېسىپ كېلىدۇ. ئابدۇكېرىم ئەلەم
چاقىلىقنى تاشلاپ بېرىپ، قېچىپ تىكەنلىككە (ھازىرقى 34 - تۇەن)
بېرىۋالىدۇ. كامال دامۇللا 1934 - يىلى 7 - ئايغىچە
تۇرۇپ چاقىلىققا خېلى كۆپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدۇ. ئادەم
كۆپ بولغاچقا، ئەسكەرلەرنى تەمىنلەپ كېتەلمەيدۇ، نەتىجىدە
ئۇلار چەرچەنگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. مۇشۇ ۋاقىت-
لاردا كامال دامۇللىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئىنتىزامى چىڭ، يۈ-
رۈش - تۇرۇشى رەتلىك بولغاچقا، شۇنداقلا بەش ۋاق نامـاز
ئوقۇغاچقا، كىشىلەر «راستىنلا ئىسلام قوشۇنى ئىكەن» دەيىشكەن.
شۇچاغلاردا كامال دامۇللىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات ئېلىپ
بېرىشى نەتىجىسىدە چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا تەۋرە-

نبش پەيدا قىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ ۋاقىتتا يېتىپ كەلگەن تۇردى يېڭجاڭ بۇرۇنقى ئابدۇكېرىم ئەلەم، ئېزىزھاجى قوشۇنلىرىنى، ۋە ماخمۇت سىجاڭنىڭ ئاقسۇ، قەشقەر تەرەپتىن ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، كامال‌دامواللا قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇرغان. بۇ چاغلار خوجنىيازھاجى بىلەن شېڭ شىسەي ئاللىقاچان مۇرەسسەگە كېلىپ، چاقىلىق قىسىملىرىنى ھەربى تەمىنات بىلەن 36 - دىۋىزىيە قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ (شتاب قەشقەردە) بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شېڭ شىسەيگە ئىتائەت قىلىمىغانىدى.

1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرى چەرچەن تەرەپتىن جامال بىلەن تۇردى جان — «چاقىلىقنى سورايمىز» دەپ كەلگەن. نەتىجىدە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كېرەم شاگىيۇنىڭ يار بېشىدا (ھازىرقى نېپىست شىركىتى ئورنىدا) بىرنەچچە سائەتلىك قىسقا جەڭ بولۇپ، بىرقانچە ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، جامال بىلەن تۇردىجان تىرىك تۇتۇلۇپ، ئەسكەرلىرى قورالسىزلاندۇرۇلغان. جامال نەسىھەتنى ئاڭلىماي ئابدۇكېرىم ئەلەمنى ھاقارەتلىگەنلىكتىن ئابدۇكېرىم ئەلەم خەنجىرىنى ئېلىپ جامالنىڭ پىشانىسىغا پىلۇس بەلگىسىنى سىزىپ قويۇۋەتكەن. بۇ توغرۇلۇق قوشاقچى ياسىن سادىق مۇنداق قوشاق قاتقان:

دەڭگىرەكلەپ① كېلىپتۇ، جامال بىلەن تۇردىجان،
لوپلۇقلارنى كۆردۈڭمۇ، پىشانەڭدىن ئالدى قان.

شۇ ۋاقىتلاردا تۇردى موللام، ئەيسا پەشتاق، قۇربان چاپسان، رۇستەم، سەيدەك، سامساق كوكبېشى، ئىبراھىم ياخاڭ، ھوشۇرلەنجاڭ قاتارلىق كىشىلەردىن ئالاقىچىلار گۇرۇپ

① دەڭگىرەكلەپ - چوڭ سۆزلەپ، پوپ ئېتىش دېگەن مەنىدە.

پىسى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلار تارىم دەريياسىنىڭ جەنۇبىي ئارقىلىق يول ئېچىپ، مارالبېشى ئارقىلىق ماھمۇت سىجاڭ بىلەن ئالاقە ئورناتقان. گەنسۇ - چېڭخەي تەرەپكە مەخسۇس ئادەم قويۇلغاندىن سىرت، ئاق ئاخۇن (كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن) چەرچەنگە، ئارىق لەنجاڭ، ھاشىم پوچتىكەش كورلىغا ئەۋەتىلىدۇ، ئۇلار قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى يېڭى-يېڭى ئاخباراتلار بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ.

قاراشەھەر ۋالىيسى ياڭ مىڭجۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

1934 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شېڭ شىسەي ئۇرۇمچىدە «1 - ئاۋغۇست تىنچلىق يىغىنى» چاقىرىپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۇلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولغانلىقىنى، شىنجاڭنىڭ تىنچلانغانلىقىنى جاكارلىغان. لېكىن ئارىدا كىمدۇر بىرسى: «چاقىلىق تېخى بويسۇنمىدى» دېگەن. شېڭ شىسەي يېقىندىلا قارا شەھەرگە ۋالىي بولغان ياڭ مىڭجۇنى (ئۇ مۇشۇ يىغىنىدا بار) چاقىلىقنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەن. ياڭ مىڭجۇ ئامېرىكىدا ئوقۇغان، شېڭ شىسەي بىلەن بىر يۇرتلۇق ۋە تونۇش، گومىنداڭنىڭ CC گۇرۇھىغا مەنسۇپ، مەنسەپ خومارى كۆچلۈك قارا نىيەت ئادەم ئىدى. 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى ئۇ 40 نەپەر ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن كېلىپ كونا ياموللغا چۈشىدۇ. 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قىسىملارنى كۆزدىن كۆچۈرىدىغانلىقىنى، كەچتە سۆھبەت يىغىنى ئاچىدىغانلىقىنى، ئاخىرىدا زىياپەت بېرىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئۇقتۇرۇش بويىچە بىرنەچچە يۈز قوزغىلاڭچىلار توپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ھويلىنىڭ ئەترapىغا پىلىموتلارنى تەييارلاپ يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ. ياڭ مىڭجۇنىڭ بۇ خىل

قىلمىشىدىن سەھنىدە ياڭ مىجونىڭ يېنىدا ئولتۇرغان تۇردى يىگىتنىڭ بۇگۈنكى ئىشىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن قۇرۇلغان قاپقان ئىكەنلىكىنى چۈشۈندۈ - دە، دەرھال قورالىنى ئېلىپ سەكرەپ تۇرۇشىغا ئۇنى يېنىدىكىلەر تۇتۇۋالىدۇ. ئەتراپتىكى پىلىموتلار قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىدىن ئوق ئۇزۇشكە باشلايدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئامالسىز ياڭ مىجۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوراللىرىنى تاپشۇرىدۇ. تۇردى يىگىتنى مىرەنگە ئېلىپ بېرىپ قامايدۇ. 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى ياڭ مىجۇنىڭ نەنجىنگە ماڭغۇزغان ئادىمى چىڭخەي — شىنجاڭ چېگرىسىدىكى داۋزىدا قوزغىلاڭچىلار زاستاۋىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ. ئەھۋالنى ھاكىم گاجىت بەكرىگە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، گاجىت شەنجاڭ، ناسىرھاجىملار كېچىسى يانداشقاق دېگەن جايغا بېرىپ، تۇتقۇنىنىڭ ياڭ مىجۇنىڭ ئادىمى، قولىدىكى جاڭ جېيشىغا يازغان خەت ئىكەنلىكىنى تولەيغو (تۇردى بەگ) ئارقىلىق بىلدۇرۇ. بۇ خەتتە: «شېڭ شىسەي گۇڭچەندا ڭ بىلەن بىرلىشىپ، شىنجاڭنى سوۋېتكە سېتىۋەتتى. شېڭ شىسەي، ماھمۇت مۇھىتى، ماخۇسەن ئۇچ تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشۇۋاتىدۇ. مەركەز چاقىلىق ئارقىلىق ئەسكەر ئەۋەتسە، مەن چوقۇم شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرىمەن» دېيىلگەن.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، دورالدىكى قاراۋۇللار ئىككى ئادەمنى تۇتۇۋالغان ۋە بىر پارچە ھۆكۈمەت ئالاقىسىنى قولىغا چۈشۈرگەن. خەتنى گاجىت شەنجاڭغا ئەۋەتكەن. بۇ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ «تۇردى يىگىتنى ئېتىلسۇن» دېگەن بۇيرۇقى ئىكەن. بۇ ئارىلىقتا ياڭ مىجۇ ئابدۇكېرىم ئەلەمگە: «ۋالىيلىقنى سىزگە تاپشۇردۇم» دەپ بىردانە يالغان تامغىنى بەرگەن. ئابدۇكېرىم ئەلەم دەرھال قوزغىلاڭچىلاردىن يۈز ئۇرۇپ، ياڭ مىجۇ تەرەپكە ئۆتكەن ۋە گەنسۇدىن ئېلىپ كەلگەن، ھازىر مۇسۇلمان بولۇپ ئۆز ئۆيىدە تۇرۇۋاتقان خەنزۇ قىزىنى خوتۇنلۇققا بېرىپ،

ياڭ مىجۇنى شەھەردىكى ئۆيىگە (بۇ ئۆي ھازىرقى سودا شىركىتىنىڭ ۋېلىسىپىت قۇراشتۇرۇش رېمونت قىلىش ئورنىدا ئىدى) ئورۇنلاشتۇرغان. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئايۇپ قۇگۈن بىلەن تۇردى يىگىتنىڭ ئايالى ھاشىخان يوشۇرغان قوراللارنى ئېلىپ 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مىرەنگە بېرىپ تۇردى يىگىتنى قۇتقۇزۇپ چىققان. ئۇلار تۇردى يىگىتنى توختى ئاخۇن شاخار (ھازىرقى 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئائىلىلىك لەر قورۇسى ۋە ۋودوپروۋود شىركىتىنىڭ دەرۋازىسى ئورنىدا ئىدى) نىڭ كۆلى بېشىدىكى سۆگەتكە باغلاپ قويۇپ، ئابدۇكېرىم ئەلەمگە: «قاچقۇن تۇردى يىگىتنى تۇتۇپ كەلدۇق، دوتەي جانابلىرى ئۆز قولىغا ئالسۇن» دەپ خەۋەر بەرگەن. ئەھۋالنى چۈشەنمىگەن ئابدۇكېرىم ئەلەم دەرھال تۆت مۇھاپىزەتچىسى بىلەن يېتىپ بارغان. تەييارلىنىپ تۇرغان تۇردى يىگىتنىڭ ئادەملىرى ئابدۇكېرىم ئەلەم ۋە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئابدۇكېرىم ئەلەمنى پۇتىدىن سۆگەتكە تەتۇر ئېسىپ، بېشىنى سۇغاتقىپ تۇرۇپ سوراق قىلغان. ئابدۇكېرىم ئەلەم ھەممىنى ئىقرار قىلغان. نەتىجىدە تۇردى يىگىتنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ بازاردىكى ئۆيىدىكى ياڭ مىجۇنى قورشۇۋالغان. بىر قىسمى ئابدۇكېرىم ئەلەمنى سولاپ، ئادەملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتكەن. لېكىن ياڭ مىجۇ ئۆزى تۇرغان ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ جايىغا ئوت قويۇۋېتىپ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كەتكەن.

10 - ئاينىڭ 28- كۈنى ياڭ مىجۇ تۆت ئەسكىرى بىلەن قاچقاندا ياقۇپياي قورۇقتا ئارقىسىدىن قوغلاپ يەتكەن. 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چاقىلىقتىن 60 كىلومېتر غەربىتىكى «كالا ئۆلگەن» دېگەن جايغا بېرىپ، تۆت مۇھاپىزەتچىسى بىلەن بىر دۆڭگە ئورۇنلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. نەتىجىدە قوزغىلاڭچىلار

هېچقانداق چىقىم تارتماي ياڭ مىڭجۇ ۋە ئۇنىڭ تۆت مۇھاپىزەتچىسىنى قىرىپ تاشلىغان. بۇ دۆڭ ھازىرغىچە «دوتەي ئۆلگەن دۆڭ» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. ياڭ مىڭجۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، ۋاششەرىدىكى رازاق ئاخۇنۇمنىڭ دەۋازىسىغا ئاسىدۇ.

ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ ياڭ مىڭجۇغا ياخشىچاق بولۇپ، ئۆز مال - دۇنياسى ۋە ئەمەلىي ھوقۇقىنى قوغداپ، جان ساقلىماقچى بولغانلىقى، ھالقىلىق پەيتتە قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە تۇرمىغانلىقى، تۇردى يىگجاڭنى كۆزدىن يوقىتىپ، چوڭ مەنسەپكە ئىگە بولماقچى بولغانلىقى قاتارلىق مەسىلەرسەۋەبىدىن قوزغىلاڭچىلار كېڭىشىدىكى ئاساسلىق رەھبەرلەردىن باۋۇدۇن ھاجى، ناسىرھاجى، گاجىت بەكرى (ھاكىم)، تۇردى يىگجاڭ، رازاق ئاخۇنۇمنىڭئوغلى، ئوسمان شاگىيو،ئىزىز ھاجىلار... مەسىلىھەتلىشىپ ئابدۇكېرىم ئەلەمگە تەربىيە بېرىپ، نەسىھەت قىلىش ۋە سەپتىن چېكىندۈرۈش قارارىنى چىقارغان.

ماخۇسەن يېغىلىقى

1935 - يىلى 3 - ئايدا ماخۇسەن قوشۇنلىرى چەرچەندىن كېلىپ چاقىلىققا ھۇجۇم قىلىدۇ. پۇقرالارنى تۇردى يىگجاڭ چەرچەن دەرياسى بويىدىكى يايلاقلارغا ماگدۇرۇۋېتىپ، ئۆزى سېپىل ئىچىدە ماخۇسەن قوشۇنلىرىنى كۆتۈپ مۇداپىئەدە تۇرىدۇ، ئۇلار ئۇچ كۈن ئۇرۇشۇپ چاقىلىقنى ئالالماسلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، ھىلە ئىشلىتىدۇ. ئوقياغا بىر پارچە خەت باغلاپ، سېپىل ئىچىگە ئاتىدۇ. ئۇ خەتتە: «قۇتلۇقنىيازىنىڭ تۇغمەن بېشىغا ئوندىن ئارتۇق ۋەكىل ئەۋەتكىلار، سۆھبەتلىشىمىز» - دېيىلگەن. تۇردى يىگجاڭ چاقىلىق تەرەپنىڭ مەيدانىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قاسىم ھاجىم باشلىق 12 نەپەر ۋەكىل ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھېچقانداق سۆھبەت بولمىغان.

ماخۇسەنلەر 2000 سەر ئالتۇن بىلەن چاقىلىقنى دەرھال تاپشۇرۇشنى بۇيرىغان. ۋەكىللەر ماخۇسەنلەرنىڭ سۆزىنى رەت قىلغانلىقتىن ئۇلارنى چەرچەنگە ھەيدەپ ماڭغان. بۇنى ئاڭلىغان تۇردى يىگجاڭ، گاجىت بەكرى، ئىزىز ھاجىملار غەزەپلىنىپ، چەرچەندىكى ماخۇسەن قوشۇنلىرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلغان.

1935 - يىلى 5 - ئايدا ئۇلار چەرچەن تاتىراڭ بېسىغا جايلاشقان تاختىپەرە دۆڭدە تۇرۇشلۇق ماخۇسەن قاراۋۇللىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، 12 ۋەكىل ئۈچۈن ئۆچ ئېلىش نىيىتىدە ئۇچ ئەسكەرنى ئۆلتۈرگەندىن باشقا ماخۇسەنلەرنىڭ مۇداپىئەسى ھەققىدە ھېچقانداق ماتېرىيالغا ئىگە بولالمىغان. مۇشۇ ۋەقەدىن 4 - 5 ئاي بۇرۇن ۋاششەرى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى ئوسمان شاگىيو، تۇرسۇنباي قاتارلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ماخۇسەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنىدى. شۇ ۋاقىتتا تۇردى يىگجاڭلار چاقىلىقنى ساقلاشقا ھوشۇر لەنجاڭ باشچىلىقىدا 50 نەپەر ئەسكەر قالدۇرۇپ، ماخۇسەنگە قارشى يۈرۈش قىلغان. لېكىن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سامساق كۆكبېشى، رۇستەم (كېيىنكى باۋجاڭ) باشلىق 30 نەچچە كىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھوشۇر لەنجاڭنى باغلاپ قويۇپ، ئابدۇكېرىم ئەلەم قاتارلىق بىرنەچچە نەزەربەنت قىلىنغانلارنى ئېلىپ تارىم دەرياسىنىڭ ئاغامچا باغلىغان دېگەن جايىغا قېچىپ كەتكەن.

تاختاپەرەدۆڭدە 1935 - يىلى 21 - ماي كۈنى قاتتىق جەڭ بولغان. ئەسلىدە تۇردى يىگجاڭ باشچىلىقىدا قۇربان چاپسان، ئىبراھىم ياخاڭ، ئامبال بارت باشلىق 300 جەڭچى بايراقچىھاشىخان، نۇربەختى (كاناپچى)لەر ئالدىنقىسەپتە، ئاۋۇپ فوگۇەن 400 ئەسكەر بىلەن ئوتتۇرا سەپتە، گاجىت بەكرى (ھاكىم)، ئىزىز ھاجىلار 300 ئەسكەر بىلەن پىستۇرمىدا تۇرغان (يەنى ئارقا سەپتە تۇرغان). ماخۇسەنلەر ئۇيغۇرلاردىن

مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە ئېلىپ تەشكىللىگەن 200 نەپەرچە ئاتـ
لىق قوشۇننى ئالدىدا ھوجۇمغا سالغان. ئۆزلىرى بولسا بوسـ
تان توغراق، جىگدە قـۇدۇق ئـەتراپىدا چاقىلىق قوشۇنلىرـ
نىڭ چېكىنىش يـولىنى ئـۇزۇۋېتىپ، غەرب، شەرق، جەنۇبتىن
بىراقلا شىمالدىكى چەرچەن دەريا بويىدىكى سازلىق ۋە پـاتـ
قاقلىققا قىستىغان. ھەقىقىي جەڭ تەجرىبىسى بولمىغان قوشۇن
گاڭگىراپ قېلىپ، سەپلىرى قالايمىقانلىشىپ كېتىپ، يەر شارا-
ئىتى ناچار ئەھۋالدا 1000 ئـەسكەر قورشاۋغا چۈشۈپ قالغان.
دەريـادىن بۆسۈپ ئۆتمەكچى بولغان 200 ئاتلىق پاتقاققا چۈـ
شۈپ قېلىپ ماخۇسەنلەر قولىدا ئۆلگەن. ھاشىخان باشلىق 300
كىشى ئەسىرگە چۈشكەن.قالغان 300 ئادەم چېچىلىپ كەتكەن.
ماخۇسەن تەرەپتىنمۇ 300 دەك ئادەم ئۆلگەن.

قورشاۋنى بۆسۈپ چىققان 200 دىن ئارتۇق ئادەم 25 - ماي
كۈنى كېچىدە ۋاششەرنگە كېلىپ، ناسىرھاجىم بىلەن مەھەممەت
يۈسۈپ ئەرۋاھنىڭ جايىغا چۈشكەن. ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەن
ماخوسەن قوشۇنلىرى يولدا ئۇچرىغانلىكى ئادەمنى ئـۆلتۈرۈپ،
ئوسمان شاگىيۇنىڭ يول باشلىشى بىلـەن كېچىدە ۋاششەرنگە
كېلىپ، تۇردى يىگجاڭ ئەسكەرلىرىنى قورشىۋالغان. ئىككى تە-
رەپ 27- مايغىچە ئېتىشقان. تۇردى يىگجاڭ، گاجىت بەكرى، ئـا-
يۇپ ئۇگۇەن، ئەزىز ھاجىم قاتارلىق كىشىلەر قورشاۋنى بۇزۇپ
قۇتۇلۇپ چىققـان. لېكىن شـۇ نـۆۋەتتە ۋاششەرندە 300 دەك
ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن، نۇرغۇن ئۆيلەر كۆيدۈرۈلگەن چاقىلىق ئەھـ
ۋالىنى ھوشۇر لەنجاڭدىن ئۇققان. تۇردى يىگجاڭ، ئايۇپ ئۇـ
گـۇەن، تـۇردى مـوللام، ئـەيسا پەشتاق قاتارلىق ئون نەچچە
كىشىنى ئېلىپ، تارىمنى بويلاپ مارالبېشى ئارقىلىق قەشقەرگە
كەتكەن. ماخۇسەنلەر چاقىلىقنى ئىگىلىگەن. لېكىن ئۇلار كۆتـ
كەن بايلىققا ئىگە بولالمىغان. شەھەردە قېپقالغان قېرى - چۈـ
رىلەرنى يىغىپ، خەلقنى قورقۇتـۇش ئۈچۈن سـەيدەك قوزۇقنى

(تۇردى يىگجاڭ ئادىمى) چېچىپ تاشلىغان. (سەيدەك چەرچەندە
تۇرۇشلۇق رازۇنتچىك، قوزۇق مەخپىي ئىسمى).

1935 - يىلى 6 - ئايدا ماخۇسەنلەر ئابدۇكېرىم ئەلەمـ
نى يوقىتىش ئۈچۈن ئاغامچا باغلىغان تەرەپكە بارغان. لېكىن
ئابدۇكېرىم ئەلەم ئايغاقچىلارنى ئەۋەتىپ، «ئاغامچا باغلىغانغا
5000 ئەسكەر توپلاندى» دەپ خەۋەر تارقاتقان. كېچىسى بىرنەچچە
يۈز يەرگە گۈلخان ياقتۇرغان. بۇنى كۆرۈپ ماخۇسەنلەر شېك
شىسەي كورلا تەرەپتىن ئەسكەر كىرگۈزگەن بولۇشى مـۇمكىن
دەپ ئويلىغان، لېكىن جامال بۇنىڭغا ئىشەنمىگەن. ماخۇسەنلەرـ
نىڭ تەكشۈرۈش رازۇنتكا ئەترىتى (جامالمۇ بار) دەريا بويىغا
كېلىپ كېچىسى مىڭلىغان گۈلخانلارنى كۆرگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە
تارىم دەريا شىنىڭ تاشقىن ۋاقتى بولغاچقا، ئەگەر جەڭدەمەغلۇپ
بولسا، دەريانىڭ توسۇلۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ چەرچەنگە قاراپ
چېكىنىدۇ. چاقىلىقنى ساقلاشقا، خوتەن، كىرىيـە، چەرچەندىن
بۇلغان بايلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ چىڭخەيگـە يەتكۈزۈشكە
بىرلىيەن ئەسكىرىنى قالدۇرغان.

ماخۇسەنلەرنىڭ ئىككىنچى قېتىم كېلىشى

1936 - يىلى ئـەتىيازدا تۇردى يىگجاڭ، ئـارىق نەنجاڭ،
تىلىۋالدى لەنجاڭ، سېتىۋالدى لـەنجاڭ قـاتارلىقلار يەنە بىر
قېتىم ئەسكەر باشلاپ كېلىدۇ. بۇ مـاخـۇسـەنلەر چـاقىلىقنـى
ساقلاشقا قالدۇرۇپ كەتكەن قوشۇنلىرىنىڭ بۇلغان ئالتۇن -
كۈمۈشلىرىنى ئېچكىرىگە توشۇۋاتقان ۋاقتى ئىدى. تۇردى يىگجاڭ،
چاقىلىقتىكى ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى تار - مـار قىلىپ، ئۆزـ
نىڭ چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ، قايتا تەشكىللـىنىپ
كۈچىيدۇ. بـۇ چـاغدا يـاقۇپ يىگفـو (شېك شىسەي ئادىمى)،
مەخسۇت لەنجاڭ، رەھىم لاۋىي، ئابلاشويە قاتارلىقلارمۇ پەيدا

بولىدۇ. تۇردى يېڭجاڭ، ياقۇپ يېڭفۇ بىلەن بىرلىشىپ، ماخۇسەنلەرگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇپ، ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ قولىدىن ئولجىلارنى تارتىۋالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن 1936 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ماخۇسەن چاقىلىقنى تۇزلىۋېتىشكە بۇيرۇق قىلىدۇ. ماخۇسەن قوشۇنلىرى ئاقتاز، ۋاششەرى قاتارلىق جايلارغا كېلىشى بىلەن تۇردى يېڭجاڭغا ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ سانى، قورال - ياراقلىرى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات كېلىدۇ. تۇردى يېڭجاڭ غەربىي سېپىلگە خېلى بۇرۇنلا يېمەك - ئىچمەك، ئوق - دورا تەييارلاپ قويغانىكەن. ئۇ ئەسكەرلىرىدىن ھازىرقى ئايروپىلان ئىستانسىسى، توغراقلىق تەرەپلەرگە پىستىرما قويۇپ، ئاساسىي كۈچنى چوڭ سېپىلغا مەركەزلەشتۈرىدۇ. «ماخۇسەن قوشۇنلىرى كەلدى» دېگەن خەۋەر كەلگەندە دەريانىڭ ناھايىتى ئۇلۇغ كەلكۈن كەلگەنىكەن. جەنۇبىي سەپكە ماخۇسەننىڭ ئۆز قوشۇنلىرى، شىمالىي سەپكە جامال باشلىق ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئورۇنلىشىدۇ. سايباغ تەرەپتىكى ماخۇسەن قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمى شىددەتلىك بولىدۇ. لېكىن تۇردى يېڭجاڭ مەرگەنلەرنى ئەپلىك جايلارغا ئورۇنلاشتۇرغاچقا، بىر دەمدىلا ماخۇسەن قوشۇنلىرى 100 دىن ئارتۇق ئۆلۈكنى دەرىيانىڭ قالدۇرۇپ، ئىمىن بەگنىڭ تۇغمىنىگە چېكىنىدۇ. شىمالىي سەپتىكى جامال قوشۇنى «ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ بىر قوشۇق قېنىنى ئىچىش» ئۈچۈن تىكەنلىك مەھەللىدىكى ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ ئۆيىگە قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، چاقىلىق تەرەپ ئاۋۇال ئۇلارنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئارقىدىن ئوققا تۇتۇپ، بىر دەمدىلا 150 دەك ئادەمنى قىرىپ تاشلايدۇ. لېكىن 40 - 50 ئادەم بىلەن قالغان جامال يەنىلا «ئابدۇكېرىم ئەلەمنىڭ بىر قوشۇق قېنىنى ئىچىشتىن» ۋاز كەچمەيدۇ. يەقەت 4 - 5 ئادەمى قالغاندا ئىلاجسىز جەنۇبىي سەپتىكى ماخۇسەننىڭ ئۆز قوشۇنلىرى يېنىغا چېكىنىدۇ. تۇردى يېڭجاڭ جامالنى تىرىك تۇتۇشقا

بۇيرۇق قىلغانلىقتىن، جەڭچىلەر ئۇنى ئاتمايدۇ. لېكىن تۇردى يېڭجاڭ جامالنىڭ چېكىنىش يولىنى كېسىپ قويىدۇ. جامال چوڭ كوچىغا قاچىدۇ.

كەچ سائەت بەشلەردە چېكىنگەن ماخۇسەن قوشۇنلىرى توپلىشىپ، دەريا بويىدىكى دۆڭلۇك، ياراڭلىقلاردىن پايدىلىنىپ، سايباغدىكى ئوسمان خاۋا باشچىلىقىدىكى قىسمىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. لېكىن بۇ چاغدا ئوق ئاز قالغان، ئۆمەر موللا (كېيىن باۋچاڭ بولغان) قاتارلىق بىرنەچچەيلەن ئوق يۆتكەشكە ماڭىدۇ. ئامبال بارات تۇردى يېڭجاڭغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىشقا ماڭىدۇ. ئامبال بارات ھازىرقى شىپىك گۈڭسى ماگىزىنى ئورنىدا جامالغا ئۇچراپ، جامالنى ئېتىپ تاشلايدۇ. يارەم يېتىپ كەلگىچە يالغۇز قالغان خوتەنلىك ئوسمان خاۋا (يول داشلىرى قۇربان بولىدۇ) 12 مىلتىقنى بەتلەپ قويۇپ 30 دىن ئارتۇق ماخۇسەن ئەسكىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئون نەچچىسىنى يارىدار قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ توقۇز يېرىگە ئوق تېگىپ قۇربان بولىدۇ. قەبرىسى شۇ يەردە ھېلىمۇ بار. شۇ كۈنى ماخۇسەن ئەسكەرلىرى غەزەبلىنىپ، ئۆيىدە ئولتۇرغان ئەزىز ھاجىمنىڭ تۆگە مەنچىسى توختاخۇن ئىشەكچىنى چېپىۋېتىدۇ. بۇ قېتىمقى جەڭدە تۇردى يېڭجاڭ تەرەپتىن 70 - 80 ئادەم، ماخۇسەنلەر تەرەپتىن 300 دەك ئادەم ئۆلىدۇ. بۇ قېتىم ماخۇسەنلەر چاقىلىقنى «تۇزلىۋېتەلمىگەن»، بەلكى ئۆزلىرى شەرمەندە بولۇپ چېكىنگەن.

تۇردى يېڭجاڭنىڭ ئولتۇرۇلۇشى ۋە قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشى

1937 - يىلى يازدا ماخمۇت ساجاڭنىڭ چەت ئەلگە كېتىشى تۇردى يېڭجاڭغا ئىنتايىن يامان تەسىر قىلغان. ئۇ غەمكىن، چىكەرمەن بولۇپ قالغان. ئۇ شۇ چاغلاردا مارالبېشى،

ئاقسۇنىڭ ئاۋات قاتارلىق جايلىرىدا شېڭ شىسەيگە قارشى ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلاڭغا تەييارلىنىۋاتقان ئابدۇ نىياز كامال بىلەن ئالاقە ئورناتقان. يامان يېرىگە كەلگەندە لوپنۇر كۆلى رايونىغا چېكىنىپ، تۇرپان، پىچان، قۇمۇل تەرەپ بىلەن ئالاقە باغلاپ ئاخىرىغىچە ئېلىشماقچى بولغان. لېكىن شېڭ شىسەينىڭ ئادەملىرىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئۆزىگە ئىشەنچىلىك بولغان 70 - 80 ئادەم بىلەن ناسىرىيەگىنىڭ جايىغا بېرىپ تۇرغان.

1937 - يىل 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ياقۇپ يېگىنۇ كەچتە تۇردى يېگىجاڭنىڭ يېنىغا كەلگەن (ئۇ ئەسلىدە شەھەردىكى سېپىلدا تۇراتتى)، نامازشام ۋاقتىدا تۇردى يېگىجاڭ چىلىم چېكىپ ئولتۇرسا (ماخمۇت سىجاڭ قاچقاندىن كېيىن چىلىم چېكىدىغان بولۇۋالغان)، ياقۇپ يېگىنو ئۇنى ئاتقان. لېكىن تاپانچا ئېتىلمىغان. ياقۇپ يېگىنۇنى خېلىدىن بېرى پايلاپ يۈرگەن ئايۇپ فۇگۇەن ياقۇپ يېگىنۇنى ئېتىپ تاشلىغان. ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۇردى يېگىجاڭ ئۆيىنىڭ دېرىزىسىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئالدىراشچىلىقتا كۆلگە چۈشۈپ كەتكەن. ئۇ، كۆلدىن چىقىپ 500 مېتىرچە شىمالدىكى قۇربان سوپىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، كىيىملىرىنى يېگىگۈشلەپ، باۋۇدۇن ھاجىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇ، يەردىن ئوزۇق ۋە ئات ئېلىپ باشقا جايغا كەتمەكچى بولۇپ ماڭغاندا ئۇنى ئىزدەپ يۈرگەن ئابلاشوپە بىلەن رەھىم لاۋىيغا ئۇچراپ قالغان. ئۇلار تۇردى يېگىجاڭنى ئېتىپ تاشلىغان. شۇ كېچىسى ئايوپ فۇگۇەن بازاردىكى قۇتلۇق نىياز شاگىيۇنىڭ سارىيىدا تۇرۇۋاتقان تۇردى يېگىجاڭنىڭ ئايالى ھاشىخان (بۇ ئايال ماخۇسەننىڭ ئەسىرلىكىدىن قېچىپ كەلگەن)غا سۇيىقەستلىك پاجىئەنى خەۋەر قىلغان ھەم تۇردى يېگىجاڭنىڭ كىيىملىرىنى ھاشىخانىغا كەيدۇرۇپ، قوزغىلاڭ باشلانغاندىن بۇيان ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلغان 100 گە

يېقىن ئادەمنى باشلاپ، ئالتۇنتاغ تەرەپكە كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن چاقىلىق دېھقانلار قوزغىلىڭى ئاياغلىشىدۇ. كېيىن كورلا دىن لى فامىلىلىك بىر تۇەنجاڭ باشچىلىقىدا 3000 ئەسكەر كېلىدۇ. سوۋېت ئايروپىلانلىرى ۋە قىزىل ئارمىيە ماخۇسەنلەرنى قىرىپ تاشلايدۇ. ئاز بىر قىسىم ماخۇسەن قوشۇنلىرى ئاران چىڭخەيگە يېتىۋالىدۇ. لېكىن ئۇلار ئاخىرقى جان تالىشىشقا ئۇرۇنۇپ چاقىلقىنىڭ ئالتۇنتاغدىكى پۇقرالىرىدىن بىرمۇنچە ئادەمنىڭ، جېنىغا زامىن بولىدۇ.

شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى چاقىلىق:
زۇنۇن ئىسلاموپنىڭ ھاكىم بولۇپ كېلىشى ۋە پەنتى مائارىپ

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەندەك چاقىلىق 1937 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ رەسمىي شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتىدۇ. لېكىن شۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن خوجە نىياز ھاجى تەيىنلىگەن ھاكىم گاجىت بەكرى ئورنىغا زۇنۇن ئىسلاموپ ھاكىم بولۇپكەلگەنىدى.

پېشقەدەم بولشېۋىك زۇنۇن ئىسلاموپ، ئۇيغۇر، قەشقەرلىك، سوۋېت پۇقراسى. چاقىلىقتا پەنتى مائارىپنىڭ ئاساسچىسى. ئۇ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن ئىش ئىزدەپ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىققان ۋە شۇ يەردە ئوقىغان ئاگرانوم، دەسلەپتە ئەزەر بەيجاندا بىر مەزگىل تۇرۇپ، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە ۋە بىرىنچى دۇنيا جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا قارشى باكۇ ئىشچىلىرىنىڭ ئىش تاشلاشلىرىغا قاتناشقان. شۇ يەردە بولشېۋىكلەر پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي دەۋرىدە قولىغا قورال ئېلىپ، سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۇچۇن كۈرەش قىلغان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇن قارا قۇم ۋە قىزىل قۇم سەھرالىرىدا باس

مىچىلارنى تازىلاش خىزمىتىگە قاتناشقان. ھەمدە سوۋېت ئۆز-
بېكستانىنىڭ پايتەختى تاشكەنتتە تۇرۇپ قالغان. يېزا ئىگىلىكىنى
كوللېكتىپلاشتۇرۇش (كولخوزلاشتۇرۇش) خىزمىتىگە ۋەيېگى ئىقتىسا-
دىي قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتناشقان. 1934 - يىلى شېئ شىسەينىڭ
تەلىپى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى زۇنۇن ئىسلاموپلارنى شىنجاڭغا
ئەۋەتكەن. شۇ چاغلاردا بۇ كىشى 45 - 46 ياشلاردا بار ئىدى،
1935 - يىلى كۈزدە چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ كەلگەن. ئۇ چاغ-
لار چاقىلىقنىڭ راسا پاراكەندىچىلىك دەۋرى ئىدى. ماخۇ-
سەن قوشۇنلىرىنىڭ خەۋپى ھەر قاچان مەۋجۇت ئىدى. شېئ
شىسەينىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى تۇراق-
سىز ئىدى. دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى كۈچلۈك سەپ تارتىپ
تۇراتتى. ئۇ، مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا ھاكىملىق خىز-
مەتىنى ئۈستىگە ئالدى. لېكىن شارائىت ناچار، يۇرت پاراكەندە،
ئادەملەر نادان ۋە نامرات، ئىشلەپچىقىرىش قالاق بىر ئەھ-
ۋالدىمۇ بۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، ئۇچاقىلىق ئۇچۇن
بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. شۇڭا چاقىلىق خەلقى
زۇنۇن ئىسلاموپنى ھازىرغىچە ئىسسىدىن چىقارغىنى يوق.

زۇنۇن ئىسلاموپ ھاكىم بولۇپ كەلگەندە 100 دەك ئو-
قۇغۇچىنى دىنىي مەكتەپتىن بېكىچە پەننى مەكتەپكە جەلپ
قىلىپ ئوقۇتۇشقا ئۇيۇشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئوقۇتۇش بە-
ناسى ياكى پارتا - ئورۇندۇق ۋە ئوقۇتۇش قوراللىرىدىن ھېچ-
نەرسە يوق ئىدى. قىسمەن باللار بايلارنىڭ مېھمانخانا ياكى
ھويلىلىرىدا ئوقۇپ تۇردى. ئۇ، ماۋارىپتىكى مۇشۇ خىل قىيىن
ئەھۋالغا ئاساسەن ناھىيە تەۋەسىدىكى بايلارنى يىغىپ، يىغىن
ئېچىپ، سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ مەكتەپ سېلىشقا تۇتۇش قىلىدۇ.
ھەممە ئادەم ماۋارىپقا ياردەم بېرىش، كۈچى بارلار كۈچ، پۇلى
بارلار پۇل، ھۈنىرى بارلار ھۈنەر چىقىرىشنى تەشەببۇس قى-
لىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1936 - يىلى يازدا ھازىرقى كونا خەلق

ھۆكۈمىتىنىڭ ئورنىغا سەككىز سىنىپلىق، كاردىنال بىر زاما-
نىۋى مەكتەپ سالىدۇ: مەكتەپ سېلىشقا كېتىدىغان بارلىق
ماتېرىيالنى بايلار ئۈستىگە ئالىدۇ. مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇش سە-
جىمىسىنى ئۆزى سىزىدۇ. ئىش ئۈستىدە ئۆزى تۇرىدۇ. سىنىپ
لارنىڭ ئاستى تاختاي پول، ئۈستى لاي لەمپە، گەچ بىلەن
سۇۋالغان، يەردىن بىر مېتر كۆتۈرۈپ، پەلەمپەيلىك سېلىنغاچقا
بەكمۇ چىرايلىق ئىدى. بۇنداق ياۋروپاچە بىنانى كۆرمىگەن
كىشىلەر ھەيران قېلىشقانىدى.

ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۆز ۋاقتىدا
دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ خەت ساۋادى چىققان ھازىر پەننى
مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان 8 - 10 ئوقۇغۇچىنى ئايرىپ ھەر كۈنى
ئىككى سائەت ئۆز ئىشخانىسىدا دەرس ئۆتىدۇ. ئۇلارغا تۆت
ئەمەل، ئاددىي كەسىر، ئونلۇق كەسىرلەرنى ئۆگىتىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ۋاقىتىدە تۆت سىنىپلىق بىر مەكتەپ
سالدۇرغان (پۇل، ماتېرىيال تۇرسۇن شاكىيۇنىك، ئەمگەك كۈچى
خەلقنىڭ)، مىرەن بىلەن يېڭىسۇغىمۇبىردىن ئىككى سىنىپلىقتىن
مەكتەپ سالدۇرغان بولۇپ، بۇ يېزا مەكتەپلىرىنى 1936 -
يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈزۈپ
ئېلىپ باشقۇرغان. ئىگە - چاقسىز يېتىم بالىلار ئۇيغۇر ئۇيۇش-
مىغا يىغىلغان ئۆشرە - زاكات، كىشىلەر قىلغان ئىئانە پۇلدىن
دەپتەر قەلەم، قىشلىق ۋە يازلىق بېرەتۇر كىيىم - كېچەك بە-
لەن تەمىنلەپ ئوقۇش شارائىتى يارىتىپ بەرگەن. خەلق يىغىل-
غان جامائەت سورۇنلىرىدا ئۆزۈلدۇرمەي ماۋارىپنى تەشۋىق
قىلغان. مەكتەپلەرنى شەخسەن ئۆزى بېرىپ تەكشۈرۈپ تۇر-
غان. ئۇ، پوچتىدىن ئېلىپ تۇرغان «پراۋدا»، «قىزىل ئۆزبېكە-
ستان»، «شىنجاڭ گېزىتى» قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ، خەلق
ئارا ۋەزىيەت ۋە جۇڭگونىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنى كەڭ
تەشۋىق قىلغان. يابون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق جىنا-

يەتلىرىنى خەلق ئالدىدا يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ، خەلقنىڭ ياپون جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوغداشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ھەر يىلى (1938 - يىلىدىن باشلاپ) 7 - نويابىر كۈنى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى تەبرىكلەش بىلەن بىرگە ئالدىنقى سەپكە ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئىئانە توپلاش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان. توپلانغان پۇللارنى ئۆز ۋاقتىدا ئۇرۇمچىدىكى «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» غا ئەۋەتىپ بەرگەن.

مەدەنىيەت جەھەتتە

خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن ۋە ھازىرقى زامانىدىن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن زۇنۇن ئىسلاموپ 1938 - يىلى ئۇرۇمچىدىن سەنئەتكارلارنى تەكلىپ قىلىپ، بىرىنچى مەكتەپ ھويلىسىغا سەھنە ياساپ، چاقىلىق ئارىخىدا تۇنجى قېتىم سەھنىدە ئويۇن قويدۇرىدۇ. بۇ ئويۇن كىشىلەردە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇرىدۇ. شۇ چاغدا سەھنىدە ئىپتىلغان مۇنداق ناخشىنى كىشىلەر ھازىرغىچە ئىپتىپ كېلىۋاتىدۇ:

قاشىڭىزنى قارا دىدىلەر، قاراكۆز ئۇكام يار - يار،
ئاچقىل قېشىڭنى مەن بىر كۆرەي، نادان ئۇكام يار - يار.

بولۇپمۇ: ساق چىشنى سۇندۇرۇپ، ئالتۇن بىلەن ياساتقان،
كىمنى كۆرسە ھىجايغان قۇرۇق سۆلەت بىزدە بار.

دېگەن ناخشا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا زۇنۇن ئىسلاموپ شەخسەن ئۆزى «سىيىت پرخۇن»، «ھەسەنباي» دېگەن ئىككى كومىدىيە يېزىپ، ناھىيىمىزنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا قويۇپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. تۇرلۇك ئىپتىتىشماق (لەپەر)،

ئۇمۇمىي خور، دىكلىماتسىيە ئارقىلىق خەلققە رېئاللىقنى تونۇتۇشقا كۈچ چىقارغان، ئۇ جۇملىدىن ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەپ، كومىدىيە، ناخشا - ئۇسسۇلغا ئۆزى رېژىسسورلۇق قىلىپ، كىشىلەردىن زامانغا لايىقلىشىشنى تەلەپ قىلغان. بولۇپمۇ ئوقۇغۇچىلار ناخشا ئىپتىپ كوچىلاردىن ئۆتكەندە ئۇلارنىڭ روھلۇق، جەسۇر بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ چاغلارغا مۇنداق ئىنقىلابىي ناخشىلار ئىپتىلاتتى:

ئۇزىمىز سۇلارداء، ئۇچىمىز كۆكلەردە،
بىز ۋەتەننىڭ چىن ئوغلى بىز،
بىرلىك بايرىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ،
ۋەتەن ئۈچۈن قۇربان بولىمىز.

شۇنداق قىلىپ زۇنۇن ئىسلاموپنىڭ يېتەكچىلىكىدە چاقىلىقنىڭ پەننى ماۋارىپى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، چاقىلىقنىڭ تۇنجى تۇركۈم بىلىم ئىگىلىرى يېتىشىپ چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىرمۇ ھايات.

دېھقانچىلىق ئىشلىرى

زۇنۇن ئىسلاموپ ھاكىم بولۇپ كېلىشى بىلەنلا چاقىلىقنىڭ سۇ مەنبەسىنىڭ قىسلىقىنى كۆرۈپ، بورۇنقى ئۆستەڭلەرنى كېڭەيتىپ، تۇنجى قېتىم كەلكۇن سۈيىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۆستىكى چاپتۇرىدۇ. ئۆستەڭ بويلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك جىرىم سېلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. چاقىلىققا تۇنجى قېتىم كۈزگى بۇغداي ئۇرۇقى ئېلىپ كېلىپ، كۈزگى بۇغداي تېرىتقۇزىدۇ. سورتلۇق ئۇرۇق تاللاشنى يولغا قويىدۇ. ئىككى كالا قاتىدىغان چوڭ ساپاننى ئومۇم-

لاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىنى ئاشۇرغان. ھەممە ئائىلىلەرنىڭ كۆكتات تېرىشنى تەشەببۇس قىلىپ، قارا شەھەردىن خوتۇنلىرىنىڭ تۇغقانلىرى ئارقىلىق پەمىدۇر، لازا (چوڭ لازا)، چىڭسەي ئۇرۇقلىرىنى ئەكەلدۈرۈپ تېرىتقان.

بۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تۆمۈر سوقا، ئورما ئورۇش ماشىنىسى (ساموز بۇرۇسكا)، بۇغداي تاسقايدىغان چوڭ شامالچىنى ئەكەلدۈرۈپ، ئۆزى ئىشلىتىپ كىشىلەرگە كۆرسەتكەن ۋە كىشىلەرنى مۇشۇ ئىشلار ئارقىلىق ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن پاتېفۇننى قويۇپ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان ھەم يۇنىڭ ئىلىم - پەننىڭ سىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن.

خەلق تۇرمۇشىغا پايدىلىق باشقا ئىشلار

ئەزەلدىن يېڭىسۇدىن چاقىلىققىچە، چاقىلىققىتىن ۋاشىڭتۇنغىچە بولغان ئارىلىقتا قونالغۇ يوقىدى. يولۇچىلار قومۇش كەپىلەردە قونۇپ قالاتتى. ئىسسىق، سوغۇق، بوران- يامغۇرلۇق كۈنلەردە ئېغىر قىيىنچىلىقا دۇچ كىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لوپ لەڭگەر بىلەن ئارغانىڭ دەرياسىدا كۆۋرۈك يوق،كېمە بىلەن ئۆتەتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتقان زۇنۇن ئىسلاموپ يۇرتتىن ئادەم ئېلىپ، ئارغان، يىكەنوجومال، لوپ لەڭگەر، تاتلىق بۇلاقتىن ئىمارەت تۆت ئورۇنغا ئاستى تاختايلىق قىلىپ چىرايلىق قونالغۇ جاي (ھەر بىرى 8 - 10 ئېغىز ئۆي بار)، بىردىن ئاتخانا سالدۇرۇپ، يولۇچىلارنى كۈتۈشكە مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئارغان بىلەن لوپ لەڭگەر ئالدىدىكى دەريانى ئىككى كۆۋرۈك سالدۇرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا زۇنۇن ئىسلاموپ ئۆزىنى پاك تۇتاتتى، مەسىلەن: 1940 يىلى بەختىئاخۇن قاشاك، ئەيسا پەرھاد

بىلەن بولىدىغان بىر دەۋا ئۇچۇن زۇنۇن ئىسلاموپقا بەش دانە تۇلكە ئېلىپ كىرگەندە دەۋانى ئادىل ھەل قىلغان. لېكىن تۇلا كىنى ئېلىپ كىرگەن بەختىئاخۇن قاشاڭنىڭ بوينىغا ئېسىپ سازايى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم بىر نەرسە ئېلىپ كىرىشكە پېتىنالمىغان. شۇنداق قىلىپ زۇنۇن ئىسلاموپنىڭ جاپاغا چىداپ خىزمەت قىلىشى، ئىستىلدا ئاددىي - ساددا، ئىشلارنى ئادىل بىر تەرەپ قىلىشى، ئۆزىنى پاك تۇتۇشى نەتىجىسىدە چاقىلىققا ھەر ساھە خىزمەتلىرى گۈللىنىدۇ. دېھقانچىلىقمۇ خېلى راۋاجلىنىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت مەيدانىغا چىقىدۇ شۇنىڭ ئۈچۈن زۇنۇن ئىسلاموپ خەلقنىڭ قەلبىدە قارا ئاغۇنى يورۇتۇپ ئۆتكەن مىتوراتتەك مەڭگۈ ساقلىنىپ قالدى. شۇڭا چاقىلىق خەلقى زۇنۇن ئىسلاموپنى ھازىرمۇ يادئېتىدۇ. ئەپسۇسكى، 1942 - يىلنىڭ ئاخىرىدا جاللات شېك شىسەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن زۇنۇن ئىسلاموپنى ساقچىلار ئورۇمچىگە يالاپ ئېلىپ بېرىپ، ئۇچ كۈندىن كېيىن چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. ئىشەنچلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا، زۇنۇن ئىسلاموپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاچقاندىن كېيىن بىر پولك ئەسكەرنى باشلاپ، ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، گىتلېر گېرمانىيىسىگە قارشى ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان. ئۇنىڭ چاقىلىقتا تۇغۇلغان قىزى مەريەم زۇنۇن ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر دادىسىدەك خەلقنى ئاقارتىش ئۈچۈن 1955 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە ئۇرۇمچى 2 - دارىلمۇئەللىمىدە ئوقۇغانىدى.

شېك شىسەينىڭ زوراۋانلىقلىرى ۋە قۇسايىنىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرى

1937 - يىلى 11 - ئايدا چاقىلىقتا شېك شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت جا-

هان خبلی تىنچلىنىدۇ. لېكىن بۇ شېك شىسەينىك ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش ۋاقتى بولىدۇ. 1938 - يىلى 9 - ئايلاردا خوتەن تەرەپتىن 100 دىن ئارتۇق تۈتقۇننى ئېلىپ ئۆتىدۇ. بۇ پاجىئەنىك باشلىنىشى بولىدۇ. 10 - ئايدا ناسىرھاجىم، قەلەمنىياز ھاجىم، قادىر ئىشانەم، مەھەممەتشاھ ھاجىم، ھىدايەت شاكىيۇ، تۇرسۇن جۇجە، ئابدۇكېرىم ئەلەم، ئوسمان شاكىيۇ، توختاخۇن تەتۇرتەلپەك، شاكىرجان ... قاتارلىق 15 ئادەمنى تۈتقۇن قىلىپ، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېتىدۇ. ئىمىنھاجىمنى تۈتالمىغاچقا ئۇنىك بالا - چاقىلىرىغا ۋاقتىنچە تەگمىگەن بولسىمۇ، كېيىنچە ھەر خىل ئالدامچىلىقلارنى ئىشلىتىپ، جاسۇس ئەۋەتىپ ئالداپ ئاخىرى قولغا چۈشۈرۈپ ئۇنىك ئىككى ئوغلى زەيدىن ئاخۇن بىلەن سۇلايمانئاخۇن ۋە كۈيئوغلى ئىساق ھاجىمنى تۈتۈپ كېتىدۇ. تۈتقۇنلارنىك ئائىلىسىنى «خائىنلارنىك پۇشتى» دەپ قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئالىدۇ. كېچىلىرى ساقچىلار، ھەربىيلەر ئۆيلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ، ھەتتا ئاياللارنىك قۇلىقىدىكى ھالقا، بىلەيزۈك، ئۈزۈك قاتارلىق نەرسىلەرگىچە تارتىۋالىدۇ.

1938 - يىلى ئالتۇنتاغ ئېچىدىكى يۇلغۇنلۇق جىلغىدا تۇرۇشلۇق قازاق قۇسايىنىنىك ئادەملىرىدىن جانابىل قاتارلىقلار ئۈچ نەپەر سوۋېت گېئولوگلىرىنى ۋە سايىت ھاجىم قاتارلىق سودىگەرلەرنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇنىك بىلەن ئەزەلدىن بۇيانقى چېگرا قىلىق بىلەن دوكخۇاڭ ئارىلىقىدىكى سودا يولى تەسىرگە ئۇچرايدۇ. 1940 - يىلغا كەلگەندە ئۇلار چاقىلىق تەۋەلىكىدىكى خان ئامبال، گاس ئويمانلىقى ۋە سايدام رايونىنى بېسىۋالىدۇ. بارلىق چارۋىچىلارنى قوغلاپ چىقىرىدۇ. مالالارنى بۇلايدۇ. قارشىلاشقانلارنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىك بىلەن چىمەنتاغ رايونى خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ. خۇسۇسەن بۇ رايوندا ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ، چاقىلىقتا باج تاپشۇرۇپ كەلگەن

موڭغۇل چارۋىچىلارنى پۈتۈنلەي بۇلاپ، قولغا چۈشكەنلەرنى قىرىپ تاشلايدۇ. شۇنىك بىلەن تاغدا تۇرۇۋاتقان چارۋىچى ۋە ئۇۋچىلارلا ئەمەس، ھەتتا شېك شىسەينىك قوراللىق ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرىمۇ تاغ تەرەپكە بارالمايدۇ. نەتىجىدە چاقىلىق ئەتراپىدا پات - پات قۇسايىنلارنىك بۇلاڭچىلىقى يۈز بېرىپ، چاقىلىق خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ. قۇسايىن ئادەملىرىنىك بۇ ھەرىكىتى ئازادلىقنىك دەسلەپكى ۋاقىتلىرىغىچە داۋام قىلىدۇ.

گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى دەۋر

ئومۇمىي ئەھۋال

1943 - يىلنىك ئاخىرى① چاقىلىقتا گومىنداڭنىك ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى، سى زەيسۇ ھاكىم بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چاقىلىق خەلقى ئۇچۇن زۇلۇم باشلىنىدۇ. ئالدى بىلەن ھەممە يەرگە ئىشپىيونلار يىمراپ كېتىدۇ. ئۇقتۇچىلار، ئىلغار ياشلار، ۋىجدانلىق كىشىلەرنىك ھەممىسى نازارەت ئاستىدا قالىدۇ. يەرلىكلەردىن ۋىجدانسىز ئۇنسۇرلارنى پۇل بىلەن سېتىۋېلىپ، كەڭ كۆلەملىك ئىشپىيونلار تورىنى شەكىللەندۇرىدۇ. بىرنەچچە مىڭلا ئاھالىسى بار بىر ناھىيىگە ھەر ئۇچ پۇقرانىڭ بىرىدىن ئەسكەرتوغرا كەلتۈرۈپ كۆپلەپ ئەسكەر كەلتۈرىدۇ. بۇ ئەسكەرلەرنى پۇقرالار، ئوتۇن، سامان، قوي، توخۇ، تۇخۇم، ئاتلار ئۇچۇن قوناق، بېدە قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن تەمىنلەپ يۈكلىنىدۇ. ئۇنىك ئۈستىگە چاقىلىق— دوكخۇاڭ، چاقىلىق— كورلا، چاقىلىق— چەرچەن تاشيوللىرىنى ياساش (1945— 1946 — 1947 يىللىرى) ئارقا - ئارقىدىن قىزىپ كېتىدۇ. يامۇل سېلىش (1944 - يىل

① 1943 - يىلى 9 - ئاينىك 19 - كۈنى گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلغان.

لى)، ئاشلىق ئامبىرى سېلىش (1945 - يىلى)، تاشيول ئىدارىسى سېلىش (1946 - يىلى)، چاقلىق بازىرىنىڭ ئىككى كىلومېتر شەرقىدىكى ھەربىي گازارمىنى سېلىش (1948 - 1949 - يىللىرى) ئىشلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قىزىپ كېتىدۇ، ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ھاشاردا ئىشلەيدۇ، ئاياللار ئالۋاڭغا ماڭىدۇ. ھەتتا بەزى ئاياللار ھەپتىلەپ ئۆيلىرىگە قايتماي ئۇن تاسقاپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ئىشىغا سېلىنىدۇ. گومىندانڭ ھۆكۈمىتى بۇ ئىشلارغا ناھايىتى قاتتىق پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ھەممىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. سەللا نارازىلىق ئىپادىلىنىپ قالسا، ئۇنداق كىشىلەر دەرھال قاماقتا ئېلىنىدۇ ياكى تاياقتا بېسىلىدۇ ۋە ياكى «ئىلى ئوغرىلىرىنىڭ ھمايىچىسى، گۇڭچەندىڭ» دېيىلىپ قولغا ئېلىنىدۇ. باۋجاڭ، ئونبېشىلار بىلەن دائىم قوراللىق ئەسكەرلەر بىرگە يۈرۈپ، ھاشار، ئالۋاڭنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. شەخسلەرنىڭ ئۆزۈن يىللاردىن بېرى پەرۋىش قىلغان تېرەك، سۆگەت قاتارلىق دەرەخلىرىنى بىر پۈل بەرمەي تارتىۋالىدۇ. بۇ دەرەخلەرگە بەلگە قويۇلغاندىن كېيىن، دەرەخ ئىگىسى دەرەخنى كېسىپ بەلگىلەنگەن جايغا ئاپىرىپ بېرىشى شەرتىدى. ئەرلەر قىش-ياز ھاشاردىن كەلمىگەچكە يەرلەردىن ھوسۇل چىقماي ئاشلىق كەملەپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر كۈن كۆچۈرەلمەيدىغان ھالغا كېلىپ قالىدۇ. مائارىپ ئاياغ - ئاستى قىلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭمۇ روھى چۈشۈپ كېتىپ، نەشە چېكىدىغان، ھاراق ئىچىدىغان، قىمار ئوينايدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇرۇنقى ۋەتەنپەرۋەرلىكنى تەرغىپ قىلىدىغان ناخشىلارنىڭ ئىزىنى ئەكسىيەتچى ناخشىلار ئالىدۇ.

شېڭ شىسەي دەۋرىدە بىر مەزگىل پەسەيگەن سوپى-ئىشانلىق قايتا تىرىلىدۇ. مەكتەپلەردە موللىلار ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلايدۇ. مەدەنىي-مائارىپ چۈشكۈنلۈككە ئۇچرايدۇ، خالاس.

11 بېتىمنىڭ ئالدى - كەينىدە

1944 - يىلى پارتلىغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭدىكى گومىندانڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ. گومىندانڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر خەلق ئىنقىلابىغا كۈچى يەتكەن بولسائىدى، ھەرگىز ھۇبۇنداق مۇرەسسە يولىغا ماڭمىغان بولاتتى، ئەگەر ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى قۇمۇلنى تارتىۋالسا، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىن قاچىدىغانلىقىنى بېسىپ كىرىدىغانلىقىنى بىردىنبىر يولى چاقلىق ئىدى. شۇڭا گومىندانڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغان چاقلىققا بەكمۇ ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. بۇ يەردە قاتتىق بېسىم سىياسىتى ۋە ئىقتىسادىي قامالنى يولغا قويىدى، بارلىق يوللارغا، ئۆتەڭلەرگە، خەت توشۇغۇچى، كۆۋرۈك ساقلىغۇچى، قونالغۇنى كۈتكۈچى، ئورمان ساقلىغۇچى، باجىگىر، تاشيول مۇھاپىزەتچىسى قاتارلىق خىلمۇ خىل ناملار بىلەن ئىشپىيونلارنى ئورۇنلاشتۇردى، كارۋان سارايلارغا تازىلىق ئىشچىسى، ئاشپەز، سەررايخانا (مونچا) ئاچقۇچى سۈپىتىدە مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇردى. ھەتتا مەسچىتلەرگىمۇ مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇردى. سەللا دەققەت قىلمىغان ئادەم ئۆزىنى زىندانداا كۆرەتتى.

1946 - يىلى 1 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت بىلەن 11 بېتىم تۈزۈلۈپ، 7 - ئايدا ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، چاقلىقتا 11 بېتىمنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمىدى. 1946 - يىلى 5 - ئايدا سودىگەر مەھەممەت ئىلى (مىللىي ئارمىيە رازۋېتچىكى) نى تۈتۈپ تىرىك كۆمدى (ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئاتخانىسىغا). 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى مامۇتخان (تاش-

كەنتچى ئاگرانوم) باشچىلىقىدا 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ، 115 كۈن ۋەھشىيانە ئوسۇللار بىلەن قىينىغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ بېسىمى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ كاتىباشلىرىنىڭ بىرى بولغان رېن جاۋتەي كېلىپ، باشلىقلارنى قويۇۋەتتى، لېكىن مامۇتخان، قۇتلۇق قاسىم، نۇربەختى، بارات نىياز قاتارلىق تۆت كىشىنى قارا شەھەرگە ئېلىپ بېرىپ، ھەربىي تۈرمىغا قامىدى. لېكىن ئۇلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرۈش ئومىكى (جاڭ جۈجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىملارنىڭ) قارا شەھەرگە كېلىش ئالدىدا ئۇلارنى قويۇۋەتكەن بولسىمۇ، 1947 - يىلى 7 - ئايدا بارات نىيازنى گومىنداڭچىلار ئۆلتۈردى.

گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەتلەر

(1) 1946 - 5 - ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئون دانە چوڭ ماشىنىدا دۇخۇاڭدىن 500 نەپەر تاشيول ئىشچىسىنى چەرچەن — چاقىلىق تاشيولىنى ياساشقا ئېلىپ چىقتى. بۇ قېتىم ماشىنا ئۈستىدىكى ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدىن ئون نەچچە ئادەم ماشىنىدىن يىقىلىپ ئۆلگەنىدى. بۇ ئون ماشىنا ئۇدۇل ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختايدۇ. ساقچى- ئەسكەرلەر دەرھال ماشىنىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى كوچىنى توسۇۋېلىپ، ئادەم ئۆتكۈزمەيدۇ. بۇيرۇق بويىچە ساقچى ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلەر ئادەملەرنى ماشىنىدىن چۈشۈرۈپ، كوچىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى تام تۈۋىگە قىستاپ تۇرۇپ، ھەربىر ماشىنىغا تۆت - بەشتىن ئادەم چىقىپ ئاختۇرۇشقا باشلايدۇ. ماشىنىدىن يەرگە چۈشۈپ جاراڭلاپ سۇنۇۋاتقان قازان - قومۇچلار، قاچا - قۇچىلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ، تاشيول ئىشچىلىرى ساقچى باشلىقى لو ۋەنيۇ، ئىشپىيونلار باشلىقى جاڭ بىگزەي، مودوسا قاتارلىق يالۋۇرغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ گېپىگە ھېچكىم قۇلاق سالمايدۇ. مۇنداق زورلۇققا چىداپ تۇرالمىغان تاشيول ئىشچىلىرى «دا» (ئۇر) دېگەن بىر ئاۋاز بىلەن تەڭ، كومانداپ بىرلىگەن ئەسكەردەك ماشىنىغا چىقىپ ماشىنىنىڭ تۆت تەرىپىگە توساق قىلىپ يۆلەپ قويغان ياغاچلارنى ئېلىپ، ماشىنىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، ساقچىلارنى ئۇرۇشقا باشلايدۇ. نەتىجىدە ساقچىلار قېچىپ كىرىپ دەرۋازىنى تاقىۋالىدۇ. تاشيول ئىشچىلىرى ساقچىغا بېسىپ كىرمەكچى بولغان بولسىمۇ 200 مېتر يىراقلىقتىكى گومىنداڭ ھەربىلىرى يېتىپ كېلىگەچكە، ئىشچىلار ماشىنىنى ھەيدەپ كېتىپ قالىدۇ (بۇ ۋەقەنى ئاپتور ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن). لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى مۇشۇ ۋەقەگە باش بولغانلارنى تۇتۇپ قاتتىق جازالايدۇ.

(2) 11 بېتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن ئۇچ ۋىلايەت بىلەن گومىنداڭ ئارمىيىسى ئوتتۇرىسىدا تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. 1947 - يىلى 11 - ئايدا گومىنداڭ دائىرىلىرى چاقىلىقتا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنى شىمالغا يۆتكىمەكچى بولغاندا، ئىككى نەپەر لەنجاڭ بۇيرۇقتىن باش تارتىپ قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئۇلار قورالسىز قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىچكىرىگە كەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، يولنى ئوبدان بىلەلمەي ھەم يەيدىغان نەرسە بولمىغاچقا بىر نەچچە كۈن تۇغمەنلەرنى بۇلاپ چاقىلىق ئەتراپىدا چۆگىلەپ يۈردى. كېيىن ئۇلار ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ ماڭغانلىقتىن 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا بىر روتىسى مىرەننىڭ شەرقىدىكى پاختا بۇلاقتا قىرىپ تاشلاندى. يەنە بىر روتا شىمالغا ھېڭىپ، يېكەنبوجومال ئەتراپىدا قىرىپ تاشلاندى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى. ئىككى نەپەر لەنجاڭنىڭ بېشىنى چاقىلىققا ئېلىپ كېلىپ كوچىغا ئاستى. بۇ نۆۋەتتە پۇقرالاردىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە ئۇچرىغان ئادەملەر ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملەرنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس.

كەرلىرىگە يول باشلىغان ياۋەرگەن قاتارلىق ئىككى ئادەم ئوق تېگىپ ئۆلدى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىنى غەلىبىسىنىڭ كەسرى، قۇدرەتلىك خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ئوچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئىككى تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئېلىشى نەتىجىسىدە پۈتۈن شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. بەشىۋلتۇزلۇق قىزىل بايراق چاقلىق ئاسمىندا جەۋلان قىلدى. لېكىن مەغلۇپ بولغان دۇشمەن ئاخىرقى جان تالىشىشقا ئۇرۇنۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھەربىي قوشۇنلىرى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكىدەك چاقلىقتىمۇ ئاخىرقى قېتىم جىنايەتكە بوغۇلۇپ، 25 - ئۆكتەبىردىن باشلاپ ئوچ كۈن بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈش قاتارلىق جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. بىر قىسىم كىشىلەرنى قاتتىق ئازابلاپ، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىلىكلەرنى قىلدى. 1949 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يېتىپ كېلىپ، چاقلىقنى رەسمىي ئازاد قىلدى. چاقلىق خەلقىنىڭ قان - ياشلىق دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى. ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىقىدا نامراتلىق، زۇلۇم - كۈلپەت ئاستىدا ياشاۋاتقان چاقلىق خەلقى ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ يېڭى دەۋرىگە، يەنى سوتسىيالىزمغا قەدەم قويدى. ئېزىلگەن چاقلىق خەلقى مەڭگۈلۈك ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدى.

ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئۇيغۇر ئادىل

ـ مىڭ ئاڭلىغانىدىن بىر كۆرگەن ئەلا

كىرىش سۆز

ماجۇڭيىڭ ۋەقەسى توغرۇلۇق يېزىلغان بەزىبىر ئەسلىمىلەردە، ماجۇڭيىڭ «مىللىي قەھرىمان» قىلىپ مەدھىيىلەنگەن. ئەمەلىيەتتە، ماجۇڭيىڭ شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى كۈرىشىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان ۋاپاسىز بۆلگۈنچى، شىنجاڭ تۈپرىقىنى قانغا بويىغان ۋە شىنجاڭ خەلقىنى خانۇۋەيران قىلغان باندىت، شىنجاڭ خەلقىنىڭ قان - تەر بەدىلىگە كەلگەن دۇنياسىنى چەتئەلگە ئېلىپ قېچىپ كەتكەن بۇلاڭچى. شىنجاڭ خەلقىنى مەڭگۈ قەد كۆتەرگۈسىز قىلمۇبتىشكە ئۇرۇنغان ماجۇڭيىڭنىڭ ھەقىقىي ئەپتى - بەشىرەسى ئەنە شۇ.

ئەگەر سىز ھازىرقى 60 - 70 ياشلىق كىشىلەرنىڭ ماجۇڭيىڭ ئۇستىدىن قىلغان شىكايەتلىرىنى ئاڭلىسىڭىز، ھەيران قالىسىز، سىزنىڭمۇ ماجۇڭيىڭغا غەزەپ - نەپرىتىڭىز قاينىپ تاشىدۇ. دېمەك، ماجۇڭيىڭ شىنجاڭ خەلقىنىڭ پاك قەلبىدە مەڭگۈ ئۇنتۇلغۇسىز ئازاب - ئوقۇبەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغان يىرگىنىشلىك تارىخىي شەخس.

مېنىڭچە، يېرىم ئەسەردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، ماجۇڭ-يىك ۋەقەسىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ھەقىقىي تۈردە ئېچىپ بە-رەلىگۈدەك تولۇق ئەسلىمە يېزىلمىدى (مۇنداق ئەسلىمىنى مەنمۇ يازالماسلىقىم مۇمكىن). بۇ توغرىدا بەزىبىر ئەسلىمىلەر يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بېشى بار ئاخىرى يوق بىر نەرسە بولۇپ قالدى؛ بەزىلىرى ئوتتۇرىدىن بۆسۈپلا يېزىلدى. شۇڭا مەن تۆۋەندە، بىرىنچىدىن، ماجۇڭيىك بىلەن شىنجاڭدا بىرگە بولغان يولۇاس ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نىيازبەگ، ياقۇپبەگ، قاسىم فۇگۇەن، جۇملىدىن باياخۇن (ماجۇڭيىك شىنجاڭغا يۇرۇش قىلغاندا بىرگە بولغان ۋە 1934 - يىللىرى يەكەنگە ھاكىم بولغان) قاتارلىقلارنى ھەمدە مۇندىن 50 نەچچە يىل ئىلگىرى يەنى 1938 - يىللىرى چىگخەيدە ئاڭلىغانلىرىمنى، ئىككىنچىدىن، 1933 - يىلىدىن 1938 - يىلغا قەدەر ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆر-گەنلىرىمنى تۆۋەندىكىچە ئەسلىمە قىلىپ يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم. بىراق، 50 نەچچە يىل ئىلگىرىكى بۇ ۋەقە توغرىسىدا يېزىپ قويغان ماتېرىياللىرىم بەزى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقىلىپ كەتتى. بۇ يەردە پەقەت ئېسىمدە قالغانلىرىنلا كىتابخانىلارنىڭ بىلىپ قېلىشىغا تۆۋەنچىلىك بىلەن سۆزلەيمەن. بۇ ئەسلىمەمدە ساقلانغان بەزى سەۋەنلىكلەرنى زامانداشلارنىڭ تۈزىتىپ كېتىشىنى سەمە-مىي ئۈمىد قىلىمەن.

ماجۇڭيىڭنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

ماجۇڭيىڭ تەخمىنەن 1911 - يىلى گەنسۇنىڭ جەنۇبىدىكى خېجۇ دېگەن يەردە كىچىك بىر ئوفتسېر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 17 ياش ۋاقتىدا شىنجاڭدىكى مابۇفاڭ قوشۇنىدا شاگىرت (پولكو-نىك) بولغان. ئۇنىڭ دادىسى ماباۋ گەنسۇنىڭ جىنجۇ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، يىڭ (باتالئون) كوماندىرى بولغان. دېمەك،

ماجۇڭيىڭ ھەربىي ئائىلىدىن كېلىپ چىققان بولغاچقا، ئۇنىڭدا كىچىكىدىن تارتىپلا غەربىي شىمالدىكى تۆت ئۆلكە بويىچە «باتۇر» بولۇش قارا نىيىتى بىخلاشقا باشلىغان. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ، 1928 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي شىمالدىكى تۆت ئۆلكىدە قۇتراپ يۈرۈپ، «باتۇر» لۇقمنى نامايان قىلغان، ئۇ، باش كۆ-تۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا دادا جەمەتى مابۇفاڭغا قاتتىق قوساق كۆپكى پەيدا بولغاچقا، ئەسلىدىكى «مابۇيىڭ» دېگەن ئىسمىنى «ماجۇڭيىڭ» غا ئۆزگەرتىپ، مابۇفاڭدىن ئادا - جۇدا قول ئۈزگەن. ئۇ، 1930 - يىلى ئېتىيازدا، نەنجىڭغا بېرىپ، جياڭ جېيشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن، بىر ھەربىي مەكتەپتە ئوچ ئاي ئوقۇغان؛ ئاندىن گەنسۇغا قايتىپ كېلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىدىكى جۇڭۇبي ناھىيىسىدە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى قوشۇنلىرىنى توپلاپ، بىر شى (دېۋىزىيە) تەشكىل قىلغان ۋە ئۆزىنى شجاڭ دەپ ئېلان قىلغان. كېيىن نەنجىڭ ھۆكۈمىتى-نىڭ تەستىقلىشى بىلەن، ئۇنىڭ قوشۇنىغا 36 - شى دەپ نام بېرىلىپ، ماجۇڭيىڭ رەسمىي شجاڭلىققا تەينىلەنگەن.

ماجۇڭيىڭنىڭ قوزغىلىپ چىقىشى

ما جۇڭيىڭ مابۇفاڭدەك مىللىتارىستلاردىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ قوزغىلىپ چىققاندىن كېيىن، ئاۋۋال خېجۇ ناھىيىسىنىڭ تۇرمىسىدىكى جىنايەتچىلەرنى ئازاد قىلىپ، ئاندىن خېجۇ نا-ھىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان. شۇ ۋاقىتلاردا لەنجۇدا ماشاۋۇۇ قوماندانلىقىدا تۇرۇۋاتقان خېماتۇەن ① ماشاۋۇۇغا قارشى قوزغىلىپ، ما جۇڭيىڭغا قوشۇلۇۋالغان. شۇنىڭ بىلەن، ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەر-

① خېماتۇەن — بەزى ماتېرىياللاردا «خېمايىڭ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خېمايىڭنىڭ يىگىرمە نەچچە مىڭچاڭى × × × شىنجاڭنىڭ تارباغاتاي ئۇرۇشىدا ئۆلگەن. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلىمۇ ماجۇڭيىڭ يىگىرمە مىڭچاڭ بولغان، ئۇ چىگخەيدە ئۆلگەن.

لىرى كۆپەيسە كەتكەن.

ماجۇڭيىك مىللىتارىستلار ھاكىمىيىتىگە قارشى تەرەپتە تۇرۇپ، غەربىي شىمال تۆت ئۆلكىدە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا يېلىنىز تارتىپ كەتكەن مىللىتارىستلارنى خېلى ئەندىشىگە سالغان. ماجۇڭيىڭنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە يەرلىك ياشلار زور ھېسداشلىق بىلەن قوشۇلغاچقا، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى تېخىمۇ كۆچەيگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، غەربىي شىمال چېگرىسىغا قەدەر توسالغۇسىز ئىلگىرىلەۋەرگەن.

ماجۇڭيىڭ ۋەقەسى 1928 - يىلدىن 1937 - يىلغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشا، شىنجاڭ ۋە شىمالىي قاتارلىق ئۆلكىلەردىكى مىللەتلەرنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە ھاقارەت كەلتۈرگەن ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا مىراسلىرىنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقان قەبىھ ۋەقە. ماجۇڭيىڭنىڭ ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى «ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، بايلارنى قويماي بۇلايمىز» دېگەن شۇئار بىلەن نىقاپلىنىپ، گەنسۇ خەلقىنى بىر مەزگىل گۆللىگەچكە، تاريختىن بۇيان ئېزىلىپ كەلگەن گەنسۇ خەلقى ئۇنىڭ ھەققىدە «گاسىلىڭ — بېشى كىچىك، مىسران قېلىچى ئىتتىك، ئەجدىھارغا ئوخشىماس، مەرگەن شاكىچىك» دەپ قوشاق توقۇشقان (1938 - يىلى چىڭخەيدە ئاڭلىغان).

ماجۇڭيىڭ قوزغىلىپ چىقىشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنمۇ ئۇنىڭ يېتىدىغان نىشانى ۋە تۇتىدىغان يولى رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان. ئۇنىڭغا ئەگەشگۈچىلەر ئادەتتىكى دېھقان ۋە يەر - مال كانسىز يېتىمچى پۇقرالاردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭمۇ ۋاقتىلىق قورساق بېقىشتىن باشقا سىياسىي كۆز قاراشلىرى بولمىغان. ئۇلار ئۆزلىرىنى دەسلەپ «قوراللىق كۈچلەر»، «قارا يولۇاس» دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، كېيىن ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن «غەربىي شىمال چېگرا مۇداپىئە بىرلەشمە قوشۇنى» دەپ ئاتىغان. ماجۇڭيىڭ خېجۇغا قىلغان 1 - قېتىملىق ھۇجۇمدا غەلبە قىلغان بولسىمۇ، 3 - قېتىملىق

ھۇجۇمدا مەغلۇپ بولۇپ، شىزاڭغا چېكىنگەن. لېكىن، يەرلىك خەلقنىڭ جان پىدالىق بىلەن قىلغان قارشىلىقىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، بارغانلا يېرىدە شىزاڭ خەلقىگە مىسلىسىز ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى سالغان، شىزاڭ خەلقىنىڭ ئاتا مىراس مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن 7 ياشتىن 70 ياشقىچە بولغان شىزاڭ خەلقى خۇاڭخې دەرياسىدەك سەل بولۇپ ماجۇڭيىڭغا ھۇجۇم قىلغاندا، ماجۇڭيىڭ ئاخىر بولالماي، شىزاڭدىن چېكىنىپ چىڭخەيگە كېلىپ، چىڭخەينى ئىشغال قىلغان. چىڭخەيدە يېرىم كۈنمۇ تۇرالماي مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، نىڭشيا ۋە سۇيۈەن قاتارلىق جايلارغا چېكىنگەن. ئۇ يەرلەردە ئارىسالدى بولۇپ يۈرگەندە، 1928 - يىلى لياڭجۇدا مەغلۇپ بولۇپ نەنجىڭگە بېرىۋالغان ماتىڭشاڭنىڭ تۇنۇشتۇرۇشى بىلەن نەنجىڭگە بېرىپ، جاڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان. ئۇزاق ئۆتمەي، ئوتتۇرا تۆزلەڭلىكتە مىللىتارىستلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلانغاندا، ماخۇەنلياڭ بىرىگادىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چوڭ كۆلەملىك بۇ ئىچكى ئۇرۇشقا قاتناشقان ماجۇڭيىڭ ئۆزىنى خېلى چېنىقتۇرۇۋالغان. بۇ ئىشتا يەنىسسەن، فىڭ يۈيشاڭلار مەغلۇپ بولۇپ، ئوتتۇرا تۆزلەڭلىك ئۇرۇشى ئاخىرلاشقان.

ماجۇڭيىڭ 1930 - يىلى 7 - ئايدا غەربىي شىمالغا قايتىپ، گەنجۇغا كەلگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى كونا قىسىملىرىدىن قېپقالغان كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ، گەنجۇ ئەتراپىدا پۈتۈن ھەربىي ھوقۇقنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى غەربىي شىمال ئۆلكىلىرىنىڭ باش قوماندانى دەپ ئېلان قىلغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجى ۋە قېينى ئاغىسى ماخوسەنلەرمۇ كېلىپ قوشۇلغان. ئۇنىڭ تەسىر كۈچى بارغانسېرى ئۇلغايغان، باشقا جايلاردىكىلەرمۇ ئۇنىڭغا دەققەت قىلىشقا باشلىغان. شىمالىي ئۆلكىلەردە چىقىدىغان گېزىتلەردە ماجۇڭيىڭنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان. بۇ ھال ما-

بۇفاڭنى خېشى كاردىدوردا پۈت تېرەپ تۇزالمايدىمان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. مابۇفاڭ بۇ ھالەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دەرھال بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، گەنجۇ، سۇجۇ، جايۇيگۇەن ۋە يۇمىڭگۇەن قاتارلىق جايلاردا ماجۇڭيىڭغا قارشى قانلىق ئۇرۇش قىلغان، نەتىجىدە، ماجۇڭيىڭ ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىغان. ماجۇڭيىڭ جايۇيگۇەندىن يۆتكەلگەندىن كېيىن، شەرق تەرەپكە قايتىشقا ئىمكانىيەت بولمىغان. ئۇنىڭ ئالدىدا، يەنە تارقىلىپ كېتىش ياكى غەربكە چېكىنىشتىن ئىبارەت ئىككى يول قالغان. شۇ مەزگىللەردە، ماجۇڭيىڭنىڭ بەختىگە يارىشا، قۇمۇل خەلقىنىڭ قانخور، زالىم مەنچىڭ قالدۇقلىرىغا قارشى ھەققانىي قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەچكە، ماجۇڭيىڭنىڭ غەرب تەرەپكە كېلىشىگە شارائىت تۇغۇلغان.

ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا 1 - قېتىم كېلىشى

ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، غۇجانىياز ھاجى بىلەن جاپادىمۇ - ھالاۋەتتىمۇ بىرگە بولۇش، بىر - بىرىگە خىيانەت ۋە ساتقۇنلۇق قىلىشماسلىق، بارنى تەڭ كۆرۈش تۇغرۇلۇق ئىككى تەرەپ ئاخۇنلىرىنىڭ ئالدىدا قۇرئان تۇتۇپ قەسەمياد قىلىشقان؛ ھەر ئىككى تەرەپ ئەسكەرلىرىنىڭ بىلەكلىرىگە «فىسەبىلىللاھ»① دېگەن بەلگە ئېسىلغان. ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى قالدۇقلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى بىر مەقسەت - بىر نىيەتتە ئۇرۇشقا ئاتلانغان.

شۇ مەزگىلدە ماجۇڭيىڭ قۇماندانلىقىدا جەمئىي 700 دەك ئادەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ چوڭراق باشلىقلىرى، ماجۇڭيىڭدىن قالسا، ماخبېيىڭ، ماشىڭگۇي، ماشىمىن، ماخوسەن ۋە مايىڭچىلاردىن

① فىسەبىلىللا ــ ئاللا يولىدا پىدائىلار، دېگەن مەنىدە.

ئىبارەت بولغان. ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ 50 پىرسەنتتىن كۆپرەكى ئاز سانلىق مىللەت دېھقانلىرىدىن باشقا، تامامەن دېگۈدەك سەرگەردانلاردىن بولغاچقا، ئۇلار قوزغىلاڭچىلارغا ئەگىشىپ پۈرسەت تاپسىلا ئولجا ئېلىپ بېيىش نىيىتىدە قوزغىلاڭغا قاتناشقۇچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى «بولا - بولماس ئاخۇن»، «ئۆدەك بولوك»، «قارا ئاتلىقلار»، «تورۇق ئاتلىقلار» دەپ ئاتالغان. ئۇلار ياش ماجۇڭيىڭغا ئەگىشىپ، 4 - 5 يىل پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى بېشىدىن كەچۈرگەچكە، تولا ئۇرۇش قىلىپ يۈرەكلىرى توختىغان. جەڭنىڭ ئېچى - چېچىنى بىلىۋالغان بۇ «قارا قورساق»، «قارا باتۇر»لار شۇ مەزگىللەردە ھۆكۈمەتنىڭ مۇنتىزىم ئەسكەرلىرىگە توغرىدىن توغرا ئوت ئاچالايدىكەن.

ماجۇڭيىڭ خوجانىياز ھاجى بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن، ئەسكىرىي كۈچىنى كۆپەيتىپ، 1931 - يىلى يازدا، قۇمۇلنىڭ شەرقىدە قۇمۇلنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان جۇرۇجىڭ، شۇڭ پايۇلار قوماندانلىقىدىكى ئۆلكە ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ، قۇمۇلنىڭ يېڭى ۋە كونا شەھەرلىرىنى سىرتىدىن قورشىۋالغان. ئۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ ۋە خوجانىياز ھاجىلارنىڭ ئېغىر تېپتىكى قوراللىرى چەكلىك بولغاچقا، شەھەر ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە ئىلاج قىلالمىغانلىقتىن، يىراقتىن يەر ئاستى يولى كولاپ ۋە كېچىلىرى سېپىلگە شوتا قويۇپ ھۇجۇم قىلىپمۇ شەھەرنى ئالالمىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شەھەر ئىچىدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى شەھەر ئىچىگە يېتەرلىك ئوق - ياراق ۋە ئاشلىق تەييارلاپ ئالغاچقا، شەھەرنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ۋاقتى يېرىم يىلغا سوزۇلۇپ كەتكەن. بۇ چاغدا ئۇلار، خوجانىياز ھاجىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، باريكۆلدىكى قازاق خەلقى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ۋە بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى قۇمۇل ئەترapىدا قالدۇرۇپ، ئاساسىي كۈچىنى باريكۆلنى ئېلىشقا ماڭدۇرغان. باريكۆلدە جىڭ شۇرىنىڭ بىر تۇمەن ئەسكىرى بار ئىدى. قۇمۇل ۋەقەسى

يۇز بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار باريكۆل شەھىرىگە كىرىۋالغان. ماجۇڭيىك باريكۆلگە ھۇجۇم قىلماي تۇرۇپلا، ئۇلارنىڭ تەسلىم بولۇشقا ئۇندىگەندە، ئۇلار شەرتسىز تەسلىم بولغان. ماجۇڭيىك ئۇ يەردىن ئۇرۇش قىلمايلا مىڭدەك قورال ۋە ئوق - دورا غەنىمەت ئالغان. نەتىجىدە تېخىمۇ كۆچىيىپ، قۇمۇل ۋە گۇچۇڭ ئارقىلىق شىمالىي شىنجاڭغا يۆزلەنمەكچى بولغان.

جىڭ شۇرىن قۇمۇلدىن بارغان جەددىي خەۋەرگە ئاساسەن، باش كاتىپى لۇشاۋزۇڭنى باش قوماندان، شېڭ شىسەينى سەنمۇجاڭ قىلىپ تەينىلەپ، دۇجىگۈينىڭ بىر يىڭ ئەسكىرىنى ئۇلار-نىڭ ئالدىغا سېلىپ، قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. جىڭ شۇرىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئەسكىرىي كۆچىنى كۆپەيتىپ قوراللىرىنى خىل قىلغان بولسىمۇ، ئەسكەرلىرىنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامى ۋە جەڭگىۋارلىقى ناچار بولغاچقا، دۇجىگۈينىڭ بىر يىڭ ئەسكىرى لودۇڭ① دېگەن جايغا بارغاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭنىڭ بىرلا ھۇجۇمى بىلەن تار - مار بولۇپ كەتكەن، دوجىگۈي شۇ يەر-دىلا ئۆلگەن. لۇشاۋزۇڭ دۇجىگۈينىڭ مەغلۇپ بولۇپ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يەتتە قۇدۇق دېگەن يەردە زاپاس ساقلانغان ھەربىي ئەسلىھەلەر ۋە ماددىي ئەشيالارغا ئوت قويۇۋېتىپ، ئۆزى گۇچۇڭغا قېچىپ بېرىۋالغان. ماجۇڭيىڭ ئۇرۇمچى تەرەپىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلمىگەچكە، مەغلۇپ بولغانلار-نىڭ ئارقىسىدىن قوغلىمىغان. جىڭ شۇرىن قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ جەڭدە بەرداشلىق بېرەلمىگەنلىكىگە قاراپ، ئىلى ۋالىسى جاڭ پېيىۋەن باشچىلىقىدىكى ئىككى مىڭدەك ئاق ئوروسنى قايتىدىن تەشكىللەپ، قۇمۇل قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا ۋە ماجۇڭيىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتكەن. بۇلار يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ماجۇڭيىڭ لودۇڭ ئۇرۇشىدا پۈتىدىن يارىلانغاچقا، ئۆز ئورنىدا ماشىمىن بىلەن يولۋاسنى قالدۇرۇپ جۇچۇەنگە

① قۇمۇل بىلەن پىچان ئارىلىقىدىكى مۇھىم جاي.

گە قايتماقچى بولغان (باريكۆل ۋە لودۇڭ ئۇرۇشلىرىدا غەنىمەت ئېلىنغان ئوق - ياراقلار خوجانىياز ھاجىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلمىگەچكە، ماجۇڭيىڭ بىلەن خوجانىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان كۆڭۈلسىزلىكتىن پايدىلانغان يولۋاس خوجانىياز ھاجىدىن يۆز ئۆرۈپ، ماجۇڭيىڭ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن). ئۇ، جۇچۇەنگە قايتىش ئالدىدا، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئات - ئۇلاق، مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ - تالىغان، قارشىلىق قىلغانلارنى ئۆز جايىدىلا ئاتقان ۋە چاپقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شېڭ شىسەينىڭ چوڭ قوشۇن باشلاپ قۇمۇلغا باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان قۇمۇل خەلقى قورقۇپ، يىغا - زارى قىلىشىپ، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان يىغىپ توپلىغان مال - مۈلۈك، ئوي - ئىمارەت ۋە باغ - ۋارانلىرىنى تاشلاپ، سەرسان ۋە سەرگەردان بولۇپ تاغقا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. باندىتلىق قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى پۇقرالارنىڭ يەر تېرىيدىغان ئۇلاق - قارىلىرى، يەيدىغان ئاشلىقلىرى، ھەتتا يوتقان - كۆرپىلىرىنىمۇ بۇلاپ كەتكەچكە، قۇمۇل خەلقى بىر - ئىككى يىلغىچە ئەسلىگە كېلەلمىگەن. قۇمۇل خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرىشىگە ياردەم بېرىش نىقابى بىلەن شىنجاڭغا چىققان ماجۇڭيىڭ خەلقىنى ئەنە شۇنداق قاڭغىر قاقشىتىپ، ئاچ - يالىڭاچ قالدۇرۇپ، جۇچۇەنگە كەتكەن. ماجۇڭيىڭ قۇمۇلغا دەسلەپ كەلگەندە خەلق ئۇنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغان بولسا، قۇمۇلدىن كېتەر ۋاقتىدا قارغاش - تىللاش بىلەن يولغا سالغان. يولۋاس بىلەن خوجانىياز ھاجى بولسا، مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ، ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋە خوجانىياز ھاجى تاغقا چىقىپ كەتكەن. ماجۇڭيىڭ جۇچۇەنگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا قالدۇرۇپ كەتكەن ئىشەنچلىك ئادىمى يولۋاسقا يازدەملىشىشكە جۇچۇەندىن 30 دەك ئادەم ئەۋەتكەن. دەل شۇ پەيتتە شېڭ شىسەينىڭ قوشۇنى قۇمۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ، قۇمۇل ۋاڭى شا مەخسۇت

ئوردىسىنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى بۇلاپ - تالاپ، ئاندىن ئوردىغا ئوت قويۇۋەتكەن. بۇ ئەھۋالدىن چۆچۈگەن يولۋاس قۇ- مۇلنىڭ شىمالىي يولى بىلەن تىيەنجىنگە كېتىۋاتقان ئاق ئو- رۇس سودىگەرلىرىنىڭ 400 دەك تۆگىسىدىكى مال - مۈلۈكلەرنى بۇلاپ، بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن گەنسۇنىڭ غەربىدىكى مە- لۇم جايغا بېرىۋالغان. ماشىمىن بىلەن ماجەنسائ قۇمۇلنىڭ جە- نۇبىدىكى ئوغرى يول بىلەن پىچانغا كېلىپ، پىچاننى ئىشغال قىلىۋالغان. ئارقىدىنلا شېك شىسەي بىلەن شۇڭ پايۇ پىچانغا كېلىپ، ماشىمننى قوغلاپ چىقارغان. شۇڭ پايۇ تۇرپان ھاكە- مى دىك فۇۋۇنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن تۇرپانغا كېلىش ئالدىدا، تۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئەسكەر باشلىقى مافۇمن ماشىمنگە سېتە- لىپ كەتكەچكە، بۇ ئىشتىن بىخەۋەر ئەسكەر باشلاپ كەلگەن شۇڭ پايۇ تىرىك قولغا چۈشكەن ۋە ئۆلتۈرۈلگەن. ئىلگىرىدىن پولكوۋنىك ئۇنىۋانىدا بولۇپ كەلگەن ماشىمن ئۆزىنى 36 - شە- نىڭ شجاڭى، مافۇمننى شەھەر مۇداپىئە سىلىڭى قىلىپ ئېلان قىلغان. كېيىن ماشىمن ئۆزى تۇرپان، تۇقسۇن، قاراشەھەر ئەتراپىدا قېلىپ ماجەنساڭنى تۆمۇر سىجاڭغا قوشۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئازاد قىلىشقا ماڭدۇرغان. ئەمەلىيەتتە، جەنۇبىي شىنجاڭنى تۆمۇر ئەلى ئا- زاد قىلغان. ئەمما، تۆمۇر ئەلى كېيىن خائىن ماجەنساڭنىڭ قولىدا شەھىد بولغان.

ماجۇڭيىڭنىڭ قۇمۇلنى 2 - قېتىم بېسۋېلىشى

1933 - يىلنىڭ باشلىرىدا قارا نىيىتى چېكىدىن ئاشقان، ۋاپاسىز ماجۇڭيىڭ جۇڭچۇەندىن بارلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چىقىپ قۇمۇلغا قايتا بېسىپ كىرىدۇ. ئۇلار يول بويى «جىڭ- شۇرىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئەشەددىي زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇمىز» دې-

گەن مەزمۇندا خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىلانلار چىقىرىپ، قۇمۇل خەلقىنى يەنە ئالداشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، دەسلەپ بۇرۇنقا يې- گەن قۇمۇل خەلقى ئۇنىڭ ھىلە - نەيرەڭلىرىگە پەقەت ئىشەنـ مەيدۇ ۋە بۇرۇنقىدەك ئىللىق مۇئامىلە قىلمايدۇ. ماجۇڭيىڭ ئەمدى پۇتۇن ئۇمىدىنى يولۋاسقا باغلاپ، يولۋاسنى تېپىپ ئۇ- نىڭغا بىر قانچە ئون يامبۇ، 200 — 300 تاختىدەك قارا چاي ۋە بىر قىسىم ھەربىي ئەسلىھەلەرنى بېرىدۇ. بۇ نەرسىلەرنى كۆرگەن يولۋاس ماجۇڭيىڭنىڭ ھەممە ئىشقا ماقۇل بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ دەسلەپ ئۇنى ئۆزىگە ھەربىي مەسلىھەتچى قىلىپ، ئەسكەر توپلاشقا قۇترىتىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ مەقسىتى يولۋاسنى كۆچەيتىش ئارقىلىق خوجانىياز ھاجىنى يوقىتىپ، شىنجاڭنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈش ئىدى. دېمەك ئۇ، يولۋاسقا ئاۋۋال ئۆزـ نىڭ مۇئاۋىن قوماندانى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىپ، كېيىنچە خو- جانىياز ھاجىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى پىلانلىغان. ئىككى يۈز- لىمچى، ئاچكۆز يولۋاس بۇنىڭ بەدىلىگە پۇتۇن قۇمۇل خەلقىنى ماجۇڭيىڭغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ما- جۇڭيىڭ قۇمۇل خەلقىنى خالىغانچە ئاياغ - ئاستى قىلىپ، بان- دىتلىق بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللانغان. يولۋاسمۇ ئۆزىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنى كۆچەيتكەن ۋە زورايتقان. ئاندىن ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجى ئۆز قوشۇنىنىڭ بىر قىسمىنى قۇ- مۇلدا قالدۇرۇپ، قالغان قىسمىنى باشلاپ 1933 - يىلى 5 - ئايلاردا يەتتە قۇدۇق ۋە داشتۇ ئارقىلىق موري ۋە گۈچۈڭلارغا يۇرۇش قىلغان. ئۇلار موسۇلباينىڭ مەسلىھەتى بىلەن، «مۇسۇل- مانلار ئىتتىپاقى» قۇرۇپ، مەھمۇد مۇھىتى ۋە خوجانىياز ھاجـ- لار جىمىسارغا، ماجۇڭيىڭ گۈچۈڭغا تەڭ ھۇجۇم قىلىشقا كېلىش- كەن. گۈچۈڭغا قىلىنغان ھۇجۇمدا ماجۇڭجى ئۆلگەن. ماجۇڭيىڭ گۈچۈڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، گۈچۈڭ شەھىرىدە چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال دېمەي، ئۇچ كېچە - كۈندۈز قىرغىن

قىلغان. بۇنىڭ بىلەن، بىر تەرەپتىن ئىنىسى ماجۇڭجىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ بېيىغان.

خوجانىياز هاجىنىڭ قوشۇنلىرى جىمسارغا هۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، جىن شۇرىننىڭ جىمساردىكى بىر تۇەن ئەسكىرى تەسلىم بولماقچى بولۇپ، خوجانىياز هاجىدىن بىر كۈن لۇك مۆهلەت سورىغان. تەجرىبىسىز خوجانىياز هاجى ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، مۇهاسىرىنى بوشتىپ ئارقىغا چېكىنگەن. جىڭ شۇرىن ئەسكەرلىرىنىڭ مەقسىتى قورالنى خوجانىياز هاجىغا تاپشۇرماي، ماجۇڭيىڭغا تاپشۇرۇش ئىدى. ماجۇڭيىڭ شۇ كېچىسىلا كېلىپ، ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنى قويماي تاپشۇرۇۋالغان. خوجانىياز هاجى بۇنىڭدىن ۋاقىپلىنىپ، ماجۇڭيىڭغا كايىغان، ئەمما ماجۇڭيىڭ بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىغان. شۇنىڭ بىلەن، مۇسۇلمانلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە قۇرۇلغان «مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى» نىڭ كۇلى كۆككە سورۇلۇپ كەتكەن. ماجۇڭيىڭ گۇچۇڭ ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن ئەسكەرلىرىگە ئولجا ئالغان دۇنيادىن بىر مىليون سەر پۇل مۇكاپات بەرگەن ۋە جىڭ شۇرىن قوشۇنىدىن ئەسىرگە چۈشكەن 300 نەچچە ئەسكەرنى ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوشۇپ، ئۆلگەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇۋالغان.

ماجۇڭيىڭنىڭ شىمالىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشى

ماجۇڭيىڭ شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ، نۆۋەتتە هەربىي كۈچىمىز تاينىپ تۇرۇۋەرمەي، خارجى يول تېپىشنىڭ لازىملىقىنى هېس قىلغاندىن كېيىن، ماخبىيىڭنى ئۈچ لىيەن ئەسكەر بىلەن چۆچەكنى ئىشغال قىلىپ، شۇ يەردىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى بىلەن ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتكەن. شىيڭ شى

سەي بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ماجۇڭيىڭ بىلەن سۆهبەت ئۆتكۈزمەكچى بولغاندا، ماجۇڭيىڭ ماقۇل كۆرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ماقۇل كۆرمەي، هاكىمىيەتنى قوراللىق كۈچ بىلەن تارتىۋېلىشنى تەشەببۇس قىلغان. چۇنكى، ئۇلار ئۇرۇش بىلەن بېيىشنى ياخشى كۆرەتتى. 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شىڭ شىسەي ماجۇڭيىڭ بىلەن سۆهبەت ئۆتكۈزۈشكە ئادەم ئەۋەتكەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە قويۇشقان شەرتلىرى باراۋەرلىك ئاساسىدا بولمىغاچقا، ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، زىچۇەنزى دېگەن جايدا ئۇرۇش باشلىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، هاۋارايىدا قاتتىق ئۆزگىرىش بولۇپ، قار ئاردىلاش يامغۇر يېغىپ، شۇنىڭدىن چىقىپ كەتكەن. ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى يالاڭ كىيىملىك بولغاچقا، هۆل - يېغىن تۇپەيلىدىن زور چىقىمدار بولغان. بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەسكەرلەر سانى ماجۇڭيىڭ تەرەپتىن ئاتلىق ۋە پىيادىلەر بولۇپ 5 مىڭدەك، شىڭشىسەي تەرەپتىن شەرقىي شىمالىق پىدائىيلار، ئاق ئوروس، شۇەە، داغۇر ۋە موڭغۇللار بولۇپ 3 — 4 مىڭدەك ئىدى. بۇ ئۇرۇشتا شىڭشىسەي تەرەپمۇ ئاز چىقىمدار بولمايدۇ. ئاخىر ماجۇڭيىڭ مەغلۇپ بولۇپ، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى تۆگىگە ئارتىپ، تۇرپان، پىچان تەرەپكە چۇشۇپ كېتىدۇ.

ماجۇڭيىڭ تۇرپان - پىچانغا چېكىنگەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن يېڭى ئەسكەر ئېلىپ تەربىيلەپ، ماشىمىنىڭ نەنسەندە قالدۇرۇپ كەتكەن قىسىملىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇرۇمچىگە داۋاملىق تەهدىت سالىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن جاڭ ياشۇ قاتارلىق ئۇچ كىشىنى ۋەكىل قىلىپ ئۇرۇمچىگە سۆهبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتىدۇ. ئۆلكە تەرەپمۇ ۋەكىل تەيىنلەپ ماجۇڭيىڭ ۋەكىللىرى بىلەن سۆهبەت ئۆتكۈزىدۇ. بۇ سۆهبەتتە ئۆلكە تەرەپ ماجۇڭيىڭنىڭ قۇمۇل — بارىكۆل تەرەپكە چېكىنىشىنى

شەرت قىلىدۇ. ماجۇئىيىك ماقۇل بولۇپ، ھۆكۈمەت تەرەپنىك ھەربىي تەمىنات بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن، شېك شىسەي تەرەپ: بىرىنچىدىن، ئىككى تەرەپ بىرلىشىپ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى يوقىتىش، ئىككىنچىدىن ماجۇئىيىك قىسىملىرى شەرقىي يولنىك ئامانلىقىغا مەسئۇل بولۇش، ئۈچىنچىدىن ھۆكۈمەت تەرەپ ھەربىي تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىشنى شەرت قىلىپ قويىدۇ.

خوجانىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلار گۇچۇڭ ۋە جىمسار ئۇرۇشدا ئېلىنغان غەنىمەتلەرنىك ئىككى تەرەپكە تەڭ تەقسىم قىلىنمىغانلىقىدەك ناھەقچىلىق تۇيۇلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا يۆزلەنگەندىن كېيىن، توقسۇن، ئايغىرىۋلاق ۋە قارا شەھەرلەرنى بېسىپ ياتقان ماشمەن بىلەن بىر قەپەز ئېلىشىپ، ماشمەننى يېڭىپ كورلىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. بەرداشلىق بېرەلمىگەن ماشمەن يوشۇرۇن يول بىلەن تۇرپانغا چېكىنىپ، ماجۇئىيىڭغا قوشۇلىدۇ. شېك شىسەي زىچۇەنزىدە تەبىئەتنىك يارىدىمى بىلەن ماجۇئىيىك ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە بىر قەدەر بۇرۇلۇش ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭغا ئۆزى يالغۇز ھۆكۈمران بولۇش نىيىتىگە كېلىدۇ. ئۇ، ئۆلكە ئەسكەرلىرىنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ، ئىككىنچى يول قوماندانى لى زوڭشاك بىلەن بىرلىكتە داۋانچىڭغا ئەسكەر ماڭدۇرۇپ، ماجۇئىيىك قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، سۆھبەتنى يەنە بۇزىدۇ. بۇ ئۇرۇش 1933 - يىلى 8 - ئاينىك 15 - كۈنى باشلىنىدۇ، بۇ ئۇرۇشتا شېك شىسەي تەرەپ مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدۇ.

ماجۇئىيىك گۇچۇڭدا ۋاقتىدا خەلقئارا بىر يول ئېپىش ئۈچۈن چۆچەك تەرەپكە ئەۋەتكەن ماخبىيىك يول ئۈستىدە بىرمۇنچە ئۇيغۇر، قازاق، ۋە موڭغۇل ياشلىرىنى ۋە ئالتۇن كان ئىشچىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، تارباغاتايغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، دورىلىجىن ناھىيىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئاندىن ئالتايدىن قوزغىلىپ

كەلگەن مىڭدەك ئادەم بىلەن بىرلىكتە چۆچەككە ھۇجۇم قىلىدۇ. چۆچەك ۋالىسى چىن جىشەن ئامالسىز قالغاندا، ئالتايدىكى شەرىپقان ۋە دەللىقان قاتارلىقلار ئالتايدىن يەنە ئىككى لۇي قازاق، موڭغۇل ۋە ئاق ئۇرۇسلارنى تەشكىللەپ، شىمال تەرەپتىن قىستاپ كېلىدۇ. ئۇرۇمچى تەرەپتىن ئۆلكە ئەسكەرلىرى ۋە خېلو پوسكى باشچىلىقىدىكى بىر پولىك ئاق ئورۇسلار جەنۇب تەرەپتىن قىستاپ بارىدۇ. نەتىجىدە چۆچەكتە ئىككى كۈن قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ، ماخبىيىك ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، جاك تەرەپكە چېكىنىدۇ. لېكىن، ماخبىيىك قېچىپ فۇكاڭ ئەتراپىغا كەلگەندە، ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنىك ئوقى تېگىپ ئۆلىدۇ. ئۇنىك ئورنىغا مافۇيۇەن ئەسكەر باشلىقى بولۇپ، يەنىلا قارا ئاتلىقلارغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ماجۇئىيىك ماخبىيىڭنى ئىشقا سېلىپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن، شېك شىسەينىك بىردىنبىر رەقىبى بولغان ئىلى ۋالىسى ۋە ئۆز يۇرتلىقى جاك پېيىۇەن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، شېك شىسەينىك ئەدىۋىنى بېرىپ، پۇتۇن شىنجاڭنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. شۇنىك بىلەن ماجۇئىيىك داۋانچىڭدىكى ئۇرۇشتا غەلبە قىلىپ، جاك پېيىۇەننى ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. جاك پېيىۇەن ماقۇل بولۇپ، ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى ماجۇئىيىڭغا يېقىنلىدىن ماسلىشىپ، ئۇرۇمچىگە قىستاپ كەلگەندە، شېك شىسەي ۋەزىيەتنىك ئۆزىگە پايدىسىز بولۇپ قالغانلىقىنى بىلىپ، سۆھبەتنى ئىتتىپاقىغا يالۇرىدۇ. سۆھبەت ئىتتىپاقى شېك شىسەيگە يارەدەم بېرىشكە ماقۇل بولۇپ، بىر قىسىم قىزىل ئارمىيىنى چۆچەك ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزىدۇ. شېك شىسەينىك يولبورىغا ئاساسەن، چۆچەكتىكى باشلىقلار شىنجاڭغا كىرگەن قىزىل ئارمىيىگە جۇگوچە كېيىم - كېچەك ھازىرلاپ، ئۇلارنى ئاق ئورۇسلاردىن تەركىب تاپقان ئەسكەرلەر سۈپىتىگە كىرگۈزىدۇ. شېك شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇلارنى «ئالتاي

يىسكى» دەپ **ئىلان** قىلىپ، ئۇنىڭغا جاۋابەيشۇنىنى باش قوماندان قىلىپ بەلگىلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۇرۇمچىگە ئالدۇرىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئۇلارنى بىرپولىك دېگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ سانى 2000 غا يېتىپ قالغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاتلىق بولسىمۇ، كۆپىنچىسى بىرونۇمۇك قىسىملار يەنى پىيادە ئەسكەرلەر ئىدى، يەنە بىر قىسىم ئايروپىلانلىرىمۇ بار ئىدى. پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ پۈتىدا كاۋىكى بولۇپ، ئۇلار ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلانغان ئاغامچىنى تۇتۇپ ئات بىلەن تەڭ ماڭاتتى. ئەسلىدە ئۇرۇمچىنى ماجۇڭيىڭ ۋە جاڭ پېيىۋەنلەرنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇشقا كېلىۋاتقان بۇ «ئالتايىسكى» قىسىملار سانجىدىن ئۆتۈپ تۇدۇڭخې دەريا سىنىڭ بويىغا كەلگەندە، ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تۇيۇقسىز توساپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىغان، ئۇلار بولالماي، سانجى ناھىيىسىگە چېكىنگەن. ئۇلارنىڭ قوراللىرى ناھايىتى خىل بولسىمۇ، ئۇلار تۇدۇڭخې دەريا سىدا توسۇلۇپ زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئالغا ئىلگىرىلىيەلمىگەن. ئۇلار ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى بىر پەشۋاغا يارىمايدىغان بۇلاڭچىلار دەپ ئويلاپ، تۇدۇڭخې ئەتراپىدا ئۇچ كۈن ئۇرۇشقان بولسىمۇ، تۇدۇڭخې دەريا سىدىن ئۆتەلمىگەن. بىر كۈنى كەچتە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى تۇدۇڭخې دەريا سىدىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن ئۆتكەندە، «ئالتايىسكى» لار پۈتۈن لىنىيە بويىچە مەغلۇپ بولۇپ، شەھەر ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالغان. ئىچكىرى يارىدارلارنىڭ ھەممىسى سانجى نەنگۇەندىكى دەڭگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ يارىدارلارنى يۆتكەشكە ئۇلگۇرەلمىگەندە، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۆينىڭ تېمىنىڭ ھۇلىنى كولاپ، يارىدارلارنى كۆمۈپ ئىشنى تاماملىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «ئالتايىسكى» لارنىڭ ھەممىسى 20 ياشلار ئەتراپىدا ئىكەن، ئۇلار شىنجاڭدىكى قېرى ئاق ئورۇسلارغا ئوخشايدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش جۈۋا ۋە پاختىلىق چاپان كېيگەن

بولسىمۇ، ئىشتانلىرى ھەر خىل رەڭدىكى يىرتىق سوكنودا تىكىلگەن ئەستەرلىك ئىشتان بولۇپ، تولىمۇ رەتسىز ئىكەن. ئۇلارنىڭ قوراللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن يېڭى قوراللار بولۇپ، ھەر بىرى يەنە ئۈچتىن بوتۇلكا شەكىللىك گىرانات ئېسىۋالغان. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى شۇ كۈنى سانجىنىڭ نەنگۇەن ئەتراپىغىچە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىلگىرىلەشنى توختىتىپ، دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا قايتىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ، ماجۇڭيىڭ يارىدەمگە كەلگەن «ئالتايىسكى» لارغا بىرىنچى قېتىم ئۆزىنى تونۇتۇپ قويغان، «ئالتايىسكى» لارمۇ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى بوش چاغلىمايدىغان بولۇپ قالغان. ئۇلار ئۆز مەملىكىتىدىن يەنە ئوق، قورال - ياراق ۋە ئەسكەر ئەكەلدۈرگەن. بۇ ئارىلىقتا ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى تۇدۇڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا يوشۇرۇن ھالدا پوتەي ۋە ئىستىھكاملار ياسىغان. دەريا ئىچى تۆز ۋە كەڭرى بولغاچقا، قېلىن قار دۆۋىلىرى بىلەن توشۇپ كەتكەن. يوشۇرۇن ئىستىھكامدىن دەريا يۈزىنى كۆزىتىش ئاسان ئىدى. ئەگەر قارشى تەرەپ دەريادىن ئۆتمەكچى بولسا، دەريا يۈزىدە ئاشكارىلىنىپ قالاتتى- دە، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئۇلارنى ئاسانلا يوقىتالايتتى. بىر كۈنى «ئالتايىسكى» لارنىڭ ھەر بىرى ئىككى - ئۈچ خىلدىن قورال - ئېلىشىپ، ئوستىگە ئاق خالات كېيىپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە يولغا چىققان. ئۇلار بۇ سەپىرىدە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىغا تۇيۇقسىز زەربە بەرمەكچى بولغان بولسىمۇ، بۇ زەربىدار ئەتىرەت دەريانىڭ قارشى تەرىپىگە ئۆتۈپلا، خۇددى دېگىزغا چۈشكەن تاشتەك، يوقىلىپ كەتكەن. بۇ ئەھۋالدىن ئۇلارنىڭ قوماندانلىرى گاڭگىراپ قېلىشقان. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۇرۇش باشلىنىپ كەتكەن. «ئالتايىسكى» لار ئالدى تەرەپتىكى بىر قانچە ئېغىز كونا ئۆيلەرنىڭ تاملىرىدىن تۆشۈك ئېچىپ، تۆشۈكلەردىن قارشى تەرەپكە ئوق چىقارغان. ماجۇڭيىڭ قىسىم-

لىرىمۇ ئۇلارغا داۋاملىق تاقابىل تۇرغان. بىرده‌مدىن كېيىن، ماجۇڭيىنك قىسىملىرى ئوق چىقىرىشنى توختىتىپ، قوللىرىغا قىلىچ ئېلىپ، «قورالنى تاپشۇرساڭلار ئۆلتۈرمەيمىز» دەپ توۋلاپ، بىر قىسمى قارشى تەرەپنىك ئوق ياغدۇرۇۋاتقانلىقىغا قارىماي، كونا ئۆيلەرنىڭ تۆۋىگە يان تەرەپتىن ئوقتەك ئېتىلىپ بېرىپ، ئوق ياغدۇرۇۋاتقان بىر پىلىموتنىك ئۈچىدىن تارتىپ يېرىمىنى سىرتقا چىقىرىۋالغان؛ يەنە بىر قىسمى كونا ئۆينىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ، نەيزىۋازلىق قىلغان. (بۇ ئەھۋالنى مانا‌سلىق سەيپۇللا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەن).

ئۇرۇمچىدىكىلەر «ئالتايىسكى» لارنىڭ بالدۇرراق كېلىپ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇشىنى كۈتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تۇدۇڭخې بويىدا نەچچە ئون كۈن توسۇلۇپ قالغان. كېيىن ئۇلار زەمبىرەك سانىنى كۆپەيتىپ، ئىككى - ئۈچ كىلومېتر كەڭ لىنىتكى سەپتىن دەريانىڭ قارشى تەرىپىنى كېچە - كۈندۈز توختىماي توپقا تۇتقان، ئۈچ دانە ئايروپىلان كۈن بويى توختىماي بومبا تاشلىغان. كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۈچ كۈن ئۇدا بومباردىمان قىلىش ۋە توپقا تۇتۇش نەتىجىسىده، بۇ ئار‌مىيە تۇدۇڭخې دەريا‌سىدىن ئاران ئۆتكەن. ئەمما ماجۇڭيىنك قىسىملىرى بۇنىڭلىق بىلەن ئۇرۇمچى ئەتراپىدىن چېكىنمەي، دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقى ئەتراپىدا داۋاملىق قارشىلىق كۆر‌سەتكەن ۋە يەنە بىر كېچە - كۈندۈز ئۇرۇشۇپ ئاندىن ئۇرۇمچى ئەتراپىدىن چېكىنگەن. «ئالتايىسكى» لار ئۇرۇمچىگە داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ، ماجۇڭيىنڭ مۇداپىئەسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇرۇمچى ئەتراپىغا كەتكەن. ئايروپىلانلار ئۇرۇمچى شەھەر ئەتراپىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، ماجۇڭيىنڭ ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى ئەسكەرلىرىنى تار - مار قىلغان. شەھەرده قالغانلار شەھەردىن چىقىپ، «ئالتايىسكى» لارغا ماسلىشىپ، ماجۇڭيىنك قىسىملىرى بىلەن داۋانچىڭ ئەتراپىدا قانلىق جەڭ قىلغان. بۇ

چاغدا ماجۇڭيىنڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانى، قېيىنئاغىسى ماخۇسەننىڭ پۈتىغا ئوق تېگىدۇ. 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى 8 مىڭدەك ئۆلكە ئەسكىرى بىلەن «ئالتايىسكى» لار داۋانچىڭدا مۇداپىئەلىنىپ تۇرغان ماجۇڭيىنڭ ئەسكەرلىرىگە ئايروپىلان ۋە تانكا بىلەن بىر نەچچە كۈن ھۇجۇم قىلىپ، ماجۇڭيىنىڭ جەنۇبقا قوغلىغان. ماجۇڭيىنڭ شىمالدا مافۇيۇەن رەھبەرلىكىدىكى ئۇرۇشتا ئۆلمەي قالغان قىسىملىرى بىلەن ئۇرۇمچى نەنسەن ئەتراپىدا ماشىمىن رەھبەرلىكىده ئۇرۇش قىلىۋاتقان قىسىملىرى بىر يەرگە جەم بولۇپ، ماجۇڭيىڭغا ئەگىشىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقان. شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئاق ئورۇسلار ماجۇڭيىنىڭ قوغلاش مۇناسىۋىتى بىلەن، تۇرپان، پەچان ۋە توقسۇنلارغا باستۇرۇپ بېرىپ، خوجانىياز ھاجى، ماھمۇت مۇھىتى، ئوسمان ئېلى، تۆمۇر سىجاڭلارغا ھېسسىداشلىق قىلغان سانسىز بىگۇناھ خەلقنى قەتلى قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلىغان. مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قالدۇقلىرىدىن بولغان لۇكچىن ۋاڭنىڭ پىچان ۋە لۇكچۈنلەردىكى ئوردىسىغا ئوت قويۇپ كۈلنى كۆككە سورۇغان. لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ ئارقىسىدىن داۋاملىق قوغلىغان.

ماجۇڭيىنڭ ئۇرۇمچى ئەتراپىدا ۋاقتىدا جاڭ پېيىۋەن بىلەن تىل بېرىكتۈرۈپ ئالغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىنى راسا ئىسكەنجىگە ئالغان ئىدى. جاڭ پېيىۋەن قىسىملىرى ئۇرۇمچىنىڭ شىمالىدىكى قۇتۇبى، سەنداۋخېزى، ماناس، شىخو ۋە جىڭنى ئىشغال قىلىپ ئۇرۇمچىگە يېقىنلاپ قالغاندا، بىر قىسىم قىزىل ئارمىيە چۆچەكتىن كىرىپ، بۈيرۇقنى بىنائەن شىخو ئارقىلىق ئىلىغا بۇرالغان. بۇ ئىكىدىن خەۋەر تاپقان جاڭ پېيىۋەن مۇز داۋان ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا بارماقچى بولۇپ، 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تېكەس شوتىغا بارغاندا، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر پېتراپ قېچىشقا باشلىغان. ئاخىرى ئەمدى 40 ياشقا توشقان جاڭ پېيى-

يۈەن ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالغان. قىزىل ئارمىيە بۇنى ئاڭلاپ، ئۆز دۆلتى چېگرىسىغا چېكىنگەن. جاڭ پېيىۈەننىڭ جەنۇبىدىكى ئەسكەر باشلىقى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئىلغا چېكىنگەندە، قىزىل ئارمىيە يەنە ئارقىسىغا قايتىپ ئىلغا كەلگەن. شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئىلغا ئەۋەتىلگەن لىيۇبىڭ ئىلغا بارغىچە قىزىل ئارمىيىنىڭ كۆپ قىسمى ئىلىدىن چېكىنىپ كەتكەن. ئۇلار چېكىنىشتىن بۇرۇن، سۇيدۈكۈرەدە ئۆزۈندىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئوق دورىسىنى ساندۇقلىرى بىلەن سېپىل دەرۋازىسىنىڭ ئاستىغا كۆمدۈرۈپ، دەرۋازىنى پارتلىتىۋەتكەن. جاڭ پېيىۈەننىڭ ئىلىدىكى ئەسكەر باشلىقى ياڭ جىڭجۇڭ مۇزداۋان ئارقىلىق باي، كۇچا، شايار ناھىيىلىرىگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ، ئۇرۇمچىدىن قېچىپ كۇچاغا بارغان ماجۇڭيىڭغا ئىتائەت قىلغان. ماجۇڭيىڭ كۇچادا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ئاقسۇ، قەشقەرگە قاراپ ماڭغان. دەل شۇ چاغدا ئاقسۇنىڭ قارا يۇلغۇن ئەتراپىدا مۆكۈنۈپ ياتقان خوتەن پىدائىيلىرى ئۇلارغا توسۇپ زەربە بەرگەن. لېكىن ئاجىز خوتەن پىدائىيلىرى ئاقسۇ دەرياسى بويىدىكى بۇلۇت قۇمغا پاناھلانغاندا، ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى قوغلاپ بېرىپ نۇرغۇن پىدائىيىلارنى قىرغىن قىلغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاقسۇدىكى خوجانىيازھاجى يارەمگە ئەسكەر ئەۋەتكەن. بۇ ئۇرۇشتا خوجانىياز ھاجىنىڭ سەردارى ھەمدەم بەگ ھاجى قۇربان بولغان. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى پېتىراپ كېتىپ، قوماندانسىز ئەسكەرلەر بېشى قايغان تەرەپكە كەتكەن. خوجانىياز ھاجى ئاقسۇدىن ئاقچى ناھىيىسى ئارقىلىق ئاتۇش ۋە قەشقەرلەرگە بارغاندا، ماجۇڭيىڭمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تاپان دەسسەپ مەكتتكە بېرىپ، ئەسكەرلىرىنى بىر قۇر رەتلەپ، قەشقەرگە يۇرۇش قىلغان. خوجانىياز ھاجى يەنە قارشىلىق بىلدۇرمەي، ئاتۇشنىڭ ئاغۇ كەنتىگە چېكىنگەن. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بارغان ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ئاتۇش خەلقىنى بۇلاڭ -

تالاڭ قىلىپ، قاتتىق پات - پاراقچىلىققا سالغان؛ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى ئۇرغان ۋە چاپقان، ياشلارنى زورمۇ زور ئەسكەرلىككە تۇتقان. خوجانىياز ھاجى بىر قىسىم پىدائىي ئەسكەرلىرىنى ئاستىن ئاتۇشنىڭ غەربىدىكى بوغۇز ئېغىزىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغقا بۇكتەمە قىلىپ قويۇپ، ئۆزى ئاتۇشنىڭ ئاغۇ كەنتىدىكى چېدىر تېغىغا چىقىۋالغان. ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بوغۇز جىلغىسىغا بىر - بىرلەپ كىرىپ بولغاندا، ئۇلارنىڭ كۆزىتىپ تۇرغان پىدائىيلار بىراقلا ھەربىكەتلىنىپ، ھېرىپ كەتكەن بىر نەچچە يۈز ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنى قىرىپ تاشلىغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ماجۇڭيىڭ ئارقا - ئارقىدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ، خوجانىياز ھاجىنى ئاغۇدىن قوغلاپ، ئەركەش تام تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋەتكەن؛ ئارقىدىنلا ئاغۇ خەلقىنى بىر كېچە - كۈندۈز قىرغىن قىلغان. بۇ خەۋەر ئاتۇشقا يېتىپ كېلىشى بىلەن، ئاتۇش خەلقى ئەتراپتىكى تاغلارغا قېچىپ بېرىپ مۆكۈنۈۋالغان. ماجۇڭيىڭ قەشقەردە تۇرغان مەزگىلىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونسۇلخانىسى بىلەن غەرەزلىك باردى - كەلدى قىلىپ تۇرغان. كونسۇلخانىنىڭ مەسلىھەتچى بويىچە، ئۇنىڭدىن بىر نەچچە ئاي بۇرۇن ساۋۇت دامولا رەھبەرلىكىدە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ماجۇڭيىڭنىڭ مافۇيۇەن، ماخۇسەن، شەن فۇخەن قىسىملىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىۋېتىلگەن.

ماجۇڭيىڭ قەشقەر ئەتراپىدىكى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنى يېڭىباشتىن رەتكە سالغان: ياڭ مىڭچۈڭ رەھبەرلىكىدىكى 8 - شىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ياڭ مىڭچۈڭ بىلەن ماشۇڭ ئىككىسىنى 36 - شىنىڭ مۇئاۋىن شىجاڭلىقىغا تەينىلىگەن؛ قوشۇنلارنى 9 لۇيگە ئايرىپ، 1 - لۇيگە مايەنلياڭنى، 2 - لۇيگە مارۇلۇڭنى، 3 - لۇيگە شەن فۇخەينى، 4 - لۇيگە مافۇيۇەننى، 5 - لۇيگە ماشىگۈينى، 6 - لۇيگە بەيزىلى (خەنزۇ) نى، 7 - لۇيگە مايۇسەينى، 8 - لۇيگە ××× (ئۇيغۇر) نى،

9 - لۇيگه ماشجەننى بەلگىلىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، زەمبىرەكچى قىسىم، ئالاھىدە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان قىسىم ۋە خەۋەرلىشىش قىسىملىرىنى تەشكىللىگەن. ھەر بىر لۇيگە 1.300 دىن ئارتۇق ئەسكەر بولۇنگەن. ئۇ چاغدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەر سانى 15 مىڭغا يېتەتتى.

ماجۇڭيىڭ قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى پۈتۈنلەي يوقاتقاندىن كېيىنمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى بىلەن داۋاملىق مۇناسىۋەتلىشىپ تۇرغان. يەنە بىر تەرەپتىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، ئىچكى جەھەتتە شېڭ شىسەي بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرۈۋالغانلىقتىن، قىزىل ئارمىيە ۋە شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرىنمۇ ماجۇڭيىڭنى ئىزچىل قوغلاشمىغان. قۇمۇل ئىنقىلابىي ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نەتىجىسىز ئاخىرلاشقان.

ماجۇڭيىڭمۇ ئاخىر خوجا بۇلۇش خىيالىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، شىنجاڭ خەلقىدىن يېغىۋالغان ئالتۇن، تىللا، كۈمۈش، يامبۇلارنى ئات، خېچىر ۋە تۆگىلەرگە ئارتىپ، ئىككى يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن.

ماخۇسەنىڭ خوتەنگە يۈرۈش قىلىشى

ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىش ئالدىدا ئۆز ئورنىدا قالدۇرۇپ كەتكەن ماشۇكىدىن ماخۇسەن ھەربىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، ماجۇڭيىڭغا ۋارىسلىق قىلغان. ئۇ 1934 - يىلىدىن باشلاپ ئۆز ئالدىغا بېيىش ئۈچۈن، 36 - شىغا باش بولۇۋېلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا قەشقەرنى قۇرۇغداپ، ئۇنى شېڭ شىسەي قەشقەرگە ئۆۋەتكەن ئەسكەر باشلىقى لىيۇبىڭ ۋە مۇئاۋىن باشلىقى مەھمۇت مۇھىتلارغا تاشلاپ بېرىپ، خوتەنگە يول ئالغان. ئۇ يول ئۈستىدە ئاۋۋال قەشقەر تازغۇن، ياپچان قاتارلىق جايلاردا

خوتەن پىدائىيلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. بۇ ئۇرۇشتا نۇرغۇن پىدائىيلار زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان دۈشمەنگە كالتەك، چوماقلار بىلەن قارشى تۇرۇپ، ئاخىر ئۆلۈپ تۈگىگەن؛ ئامان قالغانلىرى قەشقەر يېڭىسارغا بېرىپ، كەلگۈسى، دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش تەييارلىقىنى قىلغان. تازغۇن، ياپچانلاردا ئۆلگەنلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ماخۇسەن ئەسكەرلىرى بىلەن يۈز تۇرانە ئېلىشىپ، گىرەلىشىپ چېلىشقان. ئۆلگەنلەرنىڭ ئېغىزلىرىدا دۈشمەنلەرنىڭ قۇلاقلىرى، بارماقلىرى چىشلەكلىك قالغان. يېزىدا ئادەم بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى بىر نەچچە كۈنگىچە كۆمۈكسىز تاشلىنىپ قالغان ۋە قاغا - قۇزغۇن، لالما ئىتلارغا يەم بولغان.

ماخۇسەن خوتەن تەرەپكە كېتىۋېتىپ يېڭىسارغا يېقىنلاشقاندا، بارلىق كۈچىنى ئوك ۋە سول قاناتقا ئايرىپ، يېڭىسارنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىشقا ئورۇنغان. ئۇنىڭ بۇ ھېيلىسىنى ئاللىقاچان سەزگەن شاھ مەنسۇر ۋە ئىمىر ساھىبلار ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئۆز كۈچىنى ۋە خەلق ئاممىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ماخۇسەنگە قارشى تۇرۇشقا تەييارلىق قىلدۇاتقاندا، ماخۇسەن ئەسكەرلىرى يېڭىسار ئەتراپىدا پەيدا بولغان. يېڭىسار ئەتراپىدا بىر ھەپتە دەك كېچە - كۈندۈز قاتتىق جەڭ بولغان، شاھ مەنسۇر ۋە ئىمىر ساھىبلار يېزىدىن شەھەرگە چېكىنگەن. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى شەھەر سىپىلىنىڭ تۆۋىنى كولاپ، ئارقىمۇ ئارقا پارتلاتقان؛ كېچىسى سىپىلگە شوتا قويۇپ، سىپىل ئۈستىگە چىقىشقا ئورۇنغان. بۇ شوتىلارنى خوتەن پىدائىيلىرى ئىتتىرىپ تاشلىغان. يەزى پىدائىيلار شوتىنى ئىتتەرگەندە، شوتا بىللە سىپىل تۆۋىدىكى خەندەككە تاشلىنىپ، خۇددىنى بىلمەي قالغان ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ راسا ئەدىپىنى بېرىپ قۇربان بولغان. ئاخىر سىپىل ئىچىدىكىلەرنىڭ ئوق - دورىلىرى تۈگىگەندە، ئۇلار قولىغا قىلىچ ئېلىپ، سىپىل سىرتىغا چىقىپ،

ماخۇسەن ئەسكەرلىرى بىلەن يۈز تۇرانە ئېلىشقان. بۇ چاپ - چاپلىق يېرىم كۈنلۈك داۋام قىلغان. شاھ مەنسۇر ئەنە شۇ قەبىھ چاپ - چاپلىقتا ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى مەھكەم قوچاقلاپ، ئۇلارنىڭ قولىقىنى چىشلىگەن ۋە ئۆزىنىڭ تۆت - بەش يېرىگە ئوق تەككەن ھالدا ئۆلگەن. بۇ ئۇرۇش يېڭسار شەھىرىنىڭ شەرقىي تۆپلىكىگە جايلاشقان زاراتگاھلىقتا قاتتىق داۋاملاشقان. پىدائىيلارنىڭ بىر قىسمى شۇ يەردە داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتكەن، بىر قىسمى يەكەنىنىڭ غەربىدىكى قىزىل كەنتىگە، يەنە بىر قىسمى كارۋان كەنتىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي قىسمىغا جايلىشىپ، ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توسقان. يېڭسارنىڭ شەرقىدىكى تۆپلىكتە جەڭ قىلغانلارنىڭ ھەممىسى شۇ يەردە ئۆلۈپ تۈگىگەن. ماخۇسەنىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى ئۇ يەردىن قىزىل تەرەپكە يۈرۈپ كەتكەندە، قەشقەرنى ماخۇسەن قىسىملىرىدىن تارتىۋالغان مەھمۇت سىجاڭ يېڭسارغا سەمەت ۋە نۇر تۇەنجاڭلارنى ئەۋەتىپ، ھېلىقى قىرغىنچىلىقتا ئۆلگەنلەرنى شۇ يەردىكى زاراتگاھلىققا قويدۇرۇپ، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزگەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يېڭسار خەلقى بىر يىلدەك ۋاقىتتىن كېيىن ئۆزىنى ئاران ئوڭشىۋالغان.

مەھمۇت سىجاڭ خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئاستىرتتىن بەرگەن يوليورۇقىغا ئىتائەت قىلىپ، خوتەن پىدائىيلىرىغا ياردەم قىلالمىغان. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى بولسا، ئۇششۇك ھەرىدەك ھەر تەرەپكە ھۇجۇم قىلىۋەرگەن ۋە ئارقا تەرەپتىن خاتىرجەم بولۇپ، ئالدىغا قاراپ ئىلگىرىلەۋەرگەن؛ بارغانلا يېرىدە غەلبە قىلىپ، يەكەن شەھەر ئەتراپىغا يېتىپ بارغان. ماخۇسەن قىسىملىرى يەكەنگە يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، خوتەندىن بەزىلىرى ئۇزۇن - قىسقا كونا قورال، بەزىلىرى ئۇزۇن - قىسقا قىلىچ، بەزىلىرى پالتا، ئورغاق كۆتۈرگەن 1000 دەك پىدائىي يەكەنگە كەلگەنىدى. لېكىن، ئۇلار زامانىۋى ئېغىر - يېنىك پىلىموتلار ۋە زەمبىرەك

لەر بىلەن قوراللانغان، تۆت - بەش يىللىق ئۇرۇشتا پىششىپ كەتكەن، ھەتتا بىر مەزگىل «ئالتايسكى» لارنى مەغلۇپ قىلغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىغا تاقابىل تۇرالمايتتى، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئۇلار يەكەن شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپىدا، ئاخىردا زەرەپشان دەرياسىنىڭ غەرب ۋە شەرق تەرەپلىرىدە مۇداپىئەلىنىپ قانلىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولۇپ، زەرەپشان دەرياسى قانغا بويالغان؛ ماخۇسەن ئەسكەرلىرى قان قەرزگە بوغۇلغان، پوسكام ۋە قاغىلىقتا تېخىمۇ قاتتىق جەڭ بولغان. ماخۇسەن قىسىملىرى زەرەپشان دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇرۇش سەپنى جەنۇبقا قاراپ كېڭەيتىپ، خوتەن پىدائىيلىرىنىڭ ئارقا سەپ يارىدەمچىلىرىنى توسۇپ يوقاتماقچى بولغان. ئەمەلىيەتتىمۇ خوتەن پىدائىيلىرى يارىدەمچىسىز قېلىپ، قاغىلىقتىن بىراقلا گۈمىغا چېكىنگەن. ئەڭ ئاخىرقى ئۇرۇشقا مەھەممەت ئىمىن بۇغرا يېتەكچىلىك قىلغان. خوتەن خەلقى گۈمىدا قانلىق جەڭ قىلغان. ئاخىر ئوق - دورا تۈگىگەندە، مەھەممەت ئىمىن بۇغرا بىمۇدە قۇربان بېرىۋېرىشنى خالىماي، پىدائىيلارغا نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنى تىنچ تارقىلىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان. ئەمما، بەزىبىر مۇتەئەسسىپلەر قارىغۇلارچە قۇربان بېرىشكە دەۋەت قىلىپ تۇرۇۋالغان. شۇنىڭ بىلەن، ئۇرۇش يۇرتۇازلىققا ئايلانغان. بەزىلەر مەھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ روھىي جەھەتتىن مەدەت بەرگەن. بولۇپمۇ سىرتقى چارقىلىق، چەرچەن، نىيە، كىرىيە ۋە چىرىيەلەردىن پىدائىي بولۇپ كەلگەنلەر «يۇرتىمىزغا تىرىك قايتمايمىز» دەپ جاھىللىق بىلەن تۇرۇۋالغان. مەھەممەت ئىمىن بۇغرا خەلقنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، گۈما ئەتراپىدىكى چولاقنىڭ سېپىي، زاڭگۈي، مۇجا ۋە پىيالما قاتارلىق جايلاردا قاتتىق جەڭ ئېلىپ بارغان. لېكىن ئاخىر يەنە بۇرۇنقى پىكرى بويىچە پىدائىيلارنى تارقىتىۋېتىپ، 1934 - يىلى كۈز پەسلىدە چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن. گۈما ئۇرۇشىدا «غالىپ» كەلگەن ماخۇسەن ئەسكەرلى-

رى، ئالدىدا ئاتلىق كاناپچىلار كاناپلىرىنى چىرقىرىتىپ چالغان هالدا، خوتەن شەھىرىگە كىرىپ كەلگەن. ئۇلارنى مەتتوختى ئەلەم. مۇلۇك ھەزرەت (مەھەممەت نىياز ئاخۇن) قاتارلىق دىنىي مۇتەئەسسىپلەر قارشى ئالغان. لېكىن، ئۇزۇندىن بۇيان دىنىنىڭ ئاسارىتىدە قالغان ياۋاش خوتەن خەلقى خوتەن شەھىرىگە كىرگەن بۇ «مېھمان» لارغا گۈمانلىق قارىغان. شۇنداقتىمۇ، يەنىلا ئاخۇنلارنىڭ دىنىي پەرمانىغا ئاساسەن، «مېھمان» لارنى ئاش - نان، ئېسىل ھۆل يېمىشلەر بىلەن سورۇن تەييارلاپ، نەغمە - ناۋا بىلەن كۈتۈۋالغان. چاقىرىلمىغان بۇ «مېھمان» لار ۋاستە ئارقىلىق ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ۋە ھەربىي گازارمىغا، ئاندىن قالسا سودا ساراي‌لىرىغا، دەڭلەرگە، ھەتتا شەخسىلەرنىڭ ھويلا - ئارام‌لىرىغىچە ئورۇنلاشقان. يۇرت مۆتىۋەرلىرى دەرھال كوچا - كوچىلارغا چىقىپ، خوتەن قەغىزىگە «دىنىي ئىسلام ۋە پىسخىكىلا قەھرىمانلىرىنى قىزغىن قارشى ئالايلى!» دېگەن خەتلەرنى يوغان قىلىپ يېزىپ، دوقمۇش - دوقمۇشلارغا ۋە مەسچىتلەرگە چاپلىغان. توختى ئەلەمنى مەركەز قىلغان، ئىشىنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلمەيدىغان نادان موللا ۋە ئاخۇنلار، بەگ ۋە دوغلار خۇشاللىقىدىن پايپېتەك بولۇشۇپ، ماخۇسەن ئەسكەرلىرى ئوچۇن ئاش-ئوزۇق، يەم - خەشەك ھازىرلاشقا ئاتالانغان، قوللۇقتا كۆنۈپ قالغان نادان خەلق ۋە ئاق - قارىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان بەزى جاماەت دەرت - ئەلەمنى ئىچىگە يۇتۇپ قالغان.

ماخۇسەن ئىشغالىيەتچىدىكى خوتەن

ما خۇسەن 1934 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە خوتەندە پادىشاھ بولۇۋالغان. ئۇ، خوتەننى ئىشغال قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، مۇلۇك ھەزرەت يەنى مەھەممەت نىياز دېگەن مۇتەئەسسىپ ئاخۇننى خوتەنگە ۋالىي قىلىپ تەينىلىگەن. ئۆزىگە سادىق چىك

سىلىكنى مۇئاۋىن ۋالىي قىلىپ ئۇنىڭغا چېتىپ قويغان؛ مەھەممەت ئىمىن مۇپتىنىڭ خوتەن ناھىيىسىگە ئامبال قىلىپ تەينىلىگەن. ماخۇسەن دىنىي خوراپاتلىقنىڭ ئاسارىتىدە قالغان خوتەن خەلقىگە پۈرسەت تاپقانلا يەردە ۋە مەسچىتلەردە «ھەممىز مۇسۇلمان، سىلەرنى ھايات - ماماتىمىز بىلەن قوغدايمىز، زۇلۇمدىن ئازاد قىلىمىز، سىلەرگە بەخت - سائادەت ئېلىپ كېلىدۇق» دېگەن يالغان ۋەدىلەرنى بەرگەن. جۈمە كۈنلىرى ھەممە ئەسكەرلىرىنى جۈمە نامىزىغا ئەكەلگەن؛ خوتەندىكى چوڭ جامائەدە چىڭخەيدىن بىللە ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن «بولا - بولماس» ئاخۇنلىرى ئارقىلىق ۋەز - نەسىھەت ئېيتقۇزۇپ، خوتەن خەلقىنى بىر مەھەل ئۆزىگە مايىل قىلىۋالغان. ئۆز كۈچىنىڭ دائىرىسىنى پوسكامدىن تارتىپ تا چەرچەنگىچە كېڭەيتىپ، پۈتۈن خوتەن دائىرىسىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. بىرلا قاراڭغۇ تاغلىقلار 1936 - يىلىغا قەدەر ماخۇسەنگە بويسۇنماي، قاراڭغۇ تاغنىڭ بارلىق ئېغىزلىرىنى توسۇپ، ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى يېقىن كەلتۈرمىگەن. ماخۇسەننىڭ خوتەن ۋىلايىتىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق بولغان:

1) ھەربىي، تەشكىلىي جەھەتتە:

شۇ دەۋردىكى دۇنيا ۋەزىيىتى ۋە شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە، شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ تۇراقلىق بولماسلىقىغا ئەھۋالىغا ئاساسەن، خوتەننى ھەربىي ھاكىمىيەت ئۇسۇلى بويىچە باشقۇرماقچى بولغان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەسلىدىكى ئەسكىرىي كۈچىنى ئاساس قىلغان ھالدا، يەرلىك خەلقتىن ئەسكەر ئېلىپ ھەربىي كۈچىنى ئۈلغايتقان، قورال كۆتۈرەلىگۈدەكلەرنىڭ 15 ياشتىن يۇقىرى، 50 ياشتىن تۆۋەن ئەرلىرىنى مەجبۇرىي ھالدا ئەسكەرلىككە تۇتقان (بۇ، ئۇلارنىڭ ئاتا مىراس ئادىتى). ساقاللىقلارنىڭ ساقلىنى قىرقىتىۋەتكەن. يەرلىك بەگلەرنىڭ، ئاخۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ تالىپلىرى، بايلارنىڭ بالىلىرى ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇشتىن خالى قالغان. ئۇ چاغدا خوتەندە ئەسكەرلىككە تۇتۇلمىغانلار بەكمۇ ئاز

ئىدى. ماخۇسەننىڭ خوتەندىكى ئەسكەر سانى 5 — 6 مىڭغا يېتەتتى. ئۇلارنىڭ مىللەت تەركىبىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ، خۇيزۇلار 20پىرسەنتنى، خەنزۇلار 30 پىرسەنتنى، موڭغۇل، شۇڭە، داغۇرلار 10 پىرسەنتنى ئۇيغۇرلار 40 پىرسەنتنى تەشكىل قىلاتتى. ئونبەشىدىن تارتىپ شۇ جاڭخىچە بولغان ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ كۆپۈنچىسى ئۆز كىشىلىرىدىن ئىدى. ماجۇڭيىڭغا ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئەگىشىپ چىققان خۇيزۇ ئۇ خەنزۇ ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئەسلىدە 7 — 8 يۈز ئەتراپىدا ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ، ئورنى شۇ جايلاردا تولدۇرۇلغان. 1934 - يىلىدىكى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ سانى 15 مىڭغا يەتكەن. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يەنە قەشقەر، تازغۇن، ياپچان، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، گۇما ئەتراپلىرىدا چىقىمغا ئۇچرىغان؛ بۇلارنىڭ ئۆزى خوتەنىدە تولدۇرۇلغان.

بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئاز قىسمى ئاتلىق، كۆپ قىسمى پىيادىلەر بولۇپ، ئاتلىقلىرى ئاتلارنىڭ رەڭگى بويىچە بۆلۈنگەن، يەنى تۆت مىڭدەك ئاتلىق ئەسكەر ئاق، قىزىلتۇرۇق، جەرەن تۇرۇق، قارا ۋە ئارىلاش بەش خىل رەڭدىكى ئاتلىق قىسمغا بۆلۈنگەن. ھەممە ئاتلارنىڭ قويرۇقى كېسىلگەن، يايلىق قىرقىلغان. ئاتلىق ئەسكەرلەر مەشق قىلغان ۋاقتىتا ئالا - بالداق رەڭلىك كىيىم كىيەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ كېيىمى ئەسلىدە توق كۆلرەڭ بولۇپ، پۇتىغا لاتا خەي، لاتا قونجۇلۇق سانىا كىيەتتى. ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى خوتەنىدە كۆك رەڭلىك قىلىپ مەخسۇس تىكتۇرۇلدى. بۇ كىيىملەر ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتر، كەڭلىكى 80 سانتىمېتر كېلىدىغان سەپەر خۇرجۇنىدا تۇراتتى. ئۇنىڭغا «36 - شى» دەپ خەت يېزىلغان. ئەسكەرلەرنىڭ كۇندىلىك ۋە كېچىلىك مەشغۇلاتلىرى يەنى مەشق پائالىيەتلىرى بەك ئېغىر ئىدى. بىراق، يېمەك - ئىچمىكى مول ۋە گۆشلۈك ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر خىل چىغىرىق ئويۇنلىرى، بولۇپمۇ ئېگىز

لىكى ئون مېتر كېلىدىغان تەختىراۋاندىن ھاۋا تاپان بولۇپ تۆۋەندىكى قوم ئۇستىگە تىك سەكرەش ئاسانغا چۈشمەيتتى؛ بۇنىڭدا بەزىلىرىنىڭ بوينى سۇنۇاتتى ياكى مېيىپ بولۇپ قالاتتى. شۇنىڭدەك داپاۋبۇ (ئارقىغا پۈت ئېتىپ ئالدىغا يېرىم مېتر ئېگىزلىك چاممىسىدا سەكرەش) مەشقىمۇ بەك قىيىن ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ قارىغا ئېتىش، چىۋىق چېپىش، ئات ئۇستىدە پۈتىنى ئۇستۇن بېشىنى تۆۋەن قىلىپ تىك تۇرۇش، يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ قورسىقىغا يۇشۇرۇنۇپ قارىغا ئېتىش، يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ئىككى ئاتنىڭ ساغرىسىغا ئىككى پۇتى بىلەن دەسسەپ تۇرۇپ ئالدى - ئارقىغا قاراپ قارىغا ئېتىش، ئاتنى ياتقۇزۇپ قويۇپ 10 — 20 مېتىردەك يەرگە يۈگۈرۈپ بېرىپ قارىغا ئېتىش، يەنە قايتىپ كېلىپ ئاتنى قوپۇرۇپ مىنۋېلىپ، چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ قارىغا ئېتىش ياكى چۇۋىق چېپىش قاتارلىق مەشقلەر قىلدۇرۇلاتتى. يەنە كېچىسى تۈيۈقسىز جىددىي تابور قىلىنىپ، 5 — 10 كىلومېتر يەرگىچە يۈگۈرتۈپ ئاپىرىپ، ئاندىن قوراللار ۋە كىيىم-كېچەكنىڭ راۋرۇس ئىكەنلىكى تەكشۈرۈلەتتى ياكى كېچىلىرى تۈيۈقسىز مانېۋىر ئۆتكۈزۈلۈپ، قارشى تەرەپنىڭ گازارمىلىرى ئىشغال قىلىناتتى. ئۇتتۇرۇپ قويغان تەرەپتىكى ئەسكەرلەر سىرتقا چىقىشقا توغرا كەلسە، بەنجاڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە چىقىپ، ئىشلىرىنى پۈتكۈزۈپ قايتاتتى.

ماخۇسەن ئەسكەرلىرى ئارىسىدا، مەيلى ئوفتسىر ياكى ئادەتتىكى ئەسكەرلەر بولسۇن، قىمار ئويناش ئەۋج ئالغان (قىمار ئويناش مەنئى قىلىنمايتتى). بەنجاڭلار باشچىلىقىدا كېچىسى ئوغرىلىققا چىقىپ، خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى ئوغرىلايتتى، قويلىرىنى ئوغرىلاپ كېلىپ ئوغرىلىقچە يەيتتى. لېكىن، ھاراق ئىچىش ۋە نەشە چېكىش قاتتىق مەنئى قىلىناتتى. يەرلىك ئەسكەرلەرنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى يوقلاپ كەلسە، خۇددى تۇرمە

دىكى جىنايەتچىلەرنىڭ تۇغقانلىرىغا مۇئامىلە قىلغانلىقى، ئۇلارنى بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە كۆرۈشتۈرۈپ، تۇغقانلىرى ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرنى تەكشۈرۈپ ئالدۇراتتى، تۇغقانلىرى بەرگەن پۇلنى قىمارىدا ئۇتتۇرغۇزاتتى، ئۇنى ئامىتى كەلگەنلەر ئۇتۇۋالاتتى، بۇنىڭدىن بەنجاكىلارمۇ بەھرىمان بولاتتى. بەزىبىر ئەركىن ئوفىتسېر ۋە بەنجاكىلار تۇرمۇش ئىستىلىدا ساپ ئەمەس ئىدى. سانتىن بەگلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن، يەرلىكتىكى كىشىلەرنىڭ ئايالىرىنىڭ نومۇسىغا تېگەتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جىدەل-ماجرا چىقىپ تۇراتتى، سانقىنلار بۇ ئەھۋالنى ياپاتتى.

2) پۇل مۇئامىلىسى ۋە سودا - سانائەت جەھەتتە:

خوتەنده 1934 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە تۆۋەندىكى پۇللار ئىشلىتىلگەن: 1) خوتەن قەغىزىدىن ئەتراپى قىزىل قىلىپ ئىشلەنگەن ئۇچ سەرلىك تىزا. 2) قەشقەردە ياكى زىكشىك دەپتەردە چىقىرىلغان بىر سەرلىك ۋە تۆت تەڭگىلىك تىزا. 3) مىس داچەن ۋە تىيىن (تۆمۇر سىجاكى چىقارغان يىگىرمە فۇڭلۇق تىيىن. 4) ئالتۇن (خوتەنىنىڭ ئالتۇنى). 5) تىللا. 6) چوك - كىچىك تەڭگە پۇل. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشەنچلىكى ئالتۇن، تىللا، ھەر خىل كۈمۈش پۇل ۋە مىس پۇللار ئىدى. ماخۇسەن خوتەن خەلقىنىڭ قولىدىكى ئالتۇن - تىللالارنى ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن قەغەز پۇل ئارقىلىق يىغىۋالغان.

ماخۇسەن خوتەنده يەرلىك خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرىشنى كۆچەيتكەن، بولۇپمۇ يۇك، يىپەك، گىلەم ۋە خوتەن كىيىك ئالتۇنى ئىشلەپچىقىرىشنى نۇقتىلىق چىڭ تۇتقان؛ ھىندىستان سودىگەرلىرىنىڭ خوتەنگە كېلىپ ئىچىپ بەرگەن. شۇ مەزگىللەردە تۇركىيىدىن كەلگەن ئىدرىس ئەپەندىمۇ خوتەندىن تۇركىيىگە نۇرغۇن پىلە ئۇرۇقى ئېلىپ كەتكەن. ئىككى تەرەپنىڭ سودىگەرلىرى لاداق يولىنى قوغۇنلۇق يولىغا ئايلان-

دۇرغان. خوتەن تەرەپ ھىندىستان ئارقىلىق ئەنگلىيىدىن ئوق-دورا، قورال (كۆپۈنچە ئون ئاتار ملىتىق، قول بومبىلىرى)، قوشۇمچە دورا - دەرمەك ۋە يۇك رەخلەرنى سېتىۋالغان.

3) مەدەنىيەت ماۋارىپ جەھەتتە:

ئەزەلدىن ئاساسەتتە ياشاپ كېلىۋاتقان خوتەن خەلقىنىڭ تېخىمۇ ئاساسەتتە قالدۇرۇش ئۈچۈن، ماخۇسەن مەدەنىي مەكتەپلەرنى ئەمەس، دىنىي مەكتەپلەرنى راۋاجلاندۇرۇشقا مەدەت بەرگەن. ئۇ، توختى ئەلەم قاتارلىق مۇتەئەسسىپ ئاخۇنلارنى ئەتراپىغا يىغىۋېلىپ، ئۇلارغا دىنىي ھوقۇق بەرگەن. بۇ ئاخۇنلارنىڭ كۆچەپ تەرغىب قىلىشى بىلەن، مەسچىتلەردىمۇ دىنىي دەرسلەر ئۆتۈلگەن، مەدەنىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ دىن بىلەن پەننى تەڭ ئوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار جەدىتلەر قاتارىغا چىقىرىۋېتىلگەن. يۇز بېشى ۋە بەگلەرگىمۇ ئۆز تەۋەلىكىدە ماخۇسەننىڭ مەقسىتىنى مەركەز قىلىپ دىنىي مەكتەپ ئېچىش تاپشۇرۇلغان. خوتەنده دوختۇرخانا يوق ئىدى، لېكىن ماخۇسەن باشلىق 10 — 20 ئادەمنىڭ ئىككى ھىندىستانلىق دوختۇرى بار ئىدى. يەرلىك خەلقلەر ئۇ دوختۇرلارغا داۋالىنالمايتتى. ئەسكەرلەر ۋە يەرلىك خەلقلەر كېسەل بولۇپ قالسا، يەرلىك ئۇسۇلىدا داۋالىناتتى. ماخۇسەننىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالغان ھاللىق كارۋانلار ھىندىستانغا يۇك توشۇش بانىسى بىلەن ھىندىستانغا كېتىۋېلىپ، قايتىپ كەلمەيتتى. كېيىن ھىندىلارنىڭ خوتەنگە كېلىشىگە رۇخسەت قىلىنىپ، يەرلىك خەلقنىڭ ھىندىستانغا بېرىشى مەنئى قىلىندى.

4) يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە:

خوتەن تەكلىماكانىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، تۇپرىقى قۇم ئارىلاش. شۇڭا، تېرىقچىلىق قىلماق قەشقەرنىڭكىگە قا-

ربغاندا بىر قەدەر ئاستا، يەرنى كەتمەن بىلەن ئۆرۈپ - چۆ-
رۈپ تېرىغىلى بولىدۇ. خوتەنده ئاساسەن بۇغداي بىلەن قوناق
تېرىلىدۇ، بېدىمۇ خېلى كۆپ تېرىلىدۇ. تېرىلغان بۇغدايىنى پىش-
قان چاغدا، ئاخشىمى سۇغۇرۇپ قويۇپ، ئەتىسى قول بىلەن يۇ-
لۇپ يىغىۋالغىلى بولىدۇ (ئوغاق بىلەن ئورىغانلارمۇ بار). بۇغ-
داي ئېگىزىغا قوناق تېرىسا، ئۇنىمۇ پىشۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. خو-
تەنلىك «ئۇندى پىشتى» قونىقىنلىك تامىقى ۋە نېنى بەك مەززە-
لىك بولىدۇ. لېكىن، ئۇ چاغلاردا خوتەنده سۇ ئىنىشائاتى بەك
ناچار ئىدى. بولۇپمۇ 7 - 8 - ئايلاردا كېلىدىغان كەلكۇن قا-
رىقاش ۋە يورۇققاش دەريالىرىغا پاتماي، دەريانىڭ ئىككى قىر-
غىقىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر ۋە ئۆيلەرنى بىراقلا سۇپۇرۇپ كېتەتە-
تى. ئۇنداق چاغدا دەريادىن كېمىسىز ئۆتۈش ئەسلا مۇمكىن
ئەمەس ئىدى. ئەمما، ماخۇسەن قىسىلىرى سالغان ئاش - ئۇ-
زۇق ۋە ئوتان - سامان ئالۋاڭلىرىنى تاپشۇرىدىغان دېھقانلار
بۇ ئالۋاڭلارنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇش ئۈچۈن، كېمىنىڭ كېلىشىنى
ساقلىماي، دەريادىن كېچىسى سۇ پەسەيگەنده ئۆتىمىز دەپ ئاخ-
شىمى دەريانغا چۈشەتتى - دە، بەزىلىرى ئات - ئۇلاقلىرى بە-
لەنلا سۇغا غەرق بولۇپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەر تېرى-
دىغان ئەرلەر ۋە ياشلار ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ كېتىپ، يەر تې-
رىش ۋە ئالۋاڭ - ياساق تاپشۇرۇش ئايالىلار، قېرى - چۈرلەر
ۋە ئاغرىق - سىلاقلارغا قالغاچقا، ماخۇسەنلىڭ ئالۋاڭلىرىنى
تولۇق ۋە ۋاقتىدا تاپشۇرۇش خوتەن خەلقىگە تاغدىنمۇ ئېغىر
كېلەتتى. ئۆزى تېرىپ، ئۆزى يىمەي ئاش تاپشۇرغانلارنىڭ ھا-
لى تېخىمۇ ناچار ئىدى.

شۇنداق تۇرۇقلۇق، غەللە - پاراق تاپشۇرۇپ ئالىدىغان
تۆۋەن قاتلامدىكى زالىم ئەمەلدارلار دېھقانلار ئېلىپ بارغان
ئاشلىقلارنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇپ ئالمىغاچقا، دېھقانلار ئۇ يەردە
كۈنلەپ، ھەتتا ھەپتىلەپ ساقلاپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى.

تاپشۇرۇپ ئېلىشقا چىققاندا بولسا، تاپشۇرۇپ ئالغۇچىلار «بۇغ-
داينىڭ ياخشى تازىلانماپتۇ، باشقىدىن تازىلا» دەپ قەستەن
ئاۋارىچىلىق سالاتتى. مۇشۇ سەۋەب بىلەن، دېھقانلارنىڭ تېخى-
مۇ كۆپ ۋاقتى ئىسراپ بولاتتى. بولۇپمۇ ئوتان تاپشۇرغۇچى-
لارنى «ئوتىنىڭ ھۆل ئىكەن، كۆيمەيدۇ» دەپ ھەيدىۋېتەتتى.
بىچارە دېھقانلار ئائىلاج قايتىپ كېتەتتى. بەزى دېھقانلار نا-
ھىيە ئاتلاپ غەللە - پاراق تاپشۇراتتى. لېكىن، ناھىيىلەرنىڭ
ئارىلىقلىرىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان چۆل - جەزىرىلەر بولۇپ، ئۇ
يەردىكى يوللارنى تەكلىماكان تەرەپتىن چىققان قارا بوران
قۇم بىلەن كۆمۈۋېتكەچكە، بىچارە دېھقانلار يولدىن ئېزىپ كې-
تىپ، ئۇلاقلىرى بىلەن بىللە قاغا - قۇزغۇنلارغا يەم بولۇپ كې-
تەتتى. ماخۇسەنلىڭ خوتەن خەلقىگە ئېلىپ كەلگەن «بەخت
سائادىتى» ئەنە شۇنىدى.

5) ئىجتىمائىي تۈزۈم جەھەتتە

ماخۇسەن بۇرۇنقى ھاكىمىيەتلەردىن قېپقالغان بىر قاتار
تۈزۈملەرنى داۋاملىق يولغا قويۇپ، ئاھالىنى باشقۇرۇشتا ئون
بېشىلىك، يۈز بېشىلىك تۈزۈمنى قوللانغان. يۈز بېشىلىككە
خوجىزۇ ئاخۇنلارنى قويغان، ئۇلارنىڭ يارىدەمچىلىكىگە ۋە خىز-
مەتچىلىكىگە ئۇيغۇر ئاخۇنلارنى قويغان. بۇ تۈزۈم دېھقانلارنى
ئالۋاڭ - ياساق تۆلەشكە، ئەسكەر بولۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۆ-
تەشكە تەشكىللەشتە، دېھقانلارنىڭ ئۈستىدىن نازارەت قىلىشنى
كۈچەيتىشتە كۆپ ئاسانلىق ۋە يەڭگىللىك يارىتىپ بەرگەن.
بۇ ئاسانلىقتىن پايدا كۆرگەن ماخۇسەن ئەمەلدارلىرى خەلق
ئۈستىدىن دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، خەلقنىڭ مال-
مۈلكىنى خالىغانچە بۇلاپ - تالىغان، خوتۇن - قىزلىرىنىڭ نو-
مۇسىغا تەككەن. ياش دېھقان ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى لەڭزىگە تۈ-
تۈپ كېتىپ، ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنى تارتىۋالغان. قاچقانلارنى

تۇتۇپ كېلىش يۈز بېشى ۋە بەگلەرنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسى قىلىپ بەلگىلەنگەن. نەتىجىدە، قاچقان ئەسكەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر-نىڭ ھاياتى ئۆلۈم بىلەن ئاخىرلاشقان. شۇنىڭ بىلەن، يۇقىرى-دا ئېيتىلغاندەك، نۇرغۇن يەرلەر ئەمگەك كۈچىنىڭ يېتىشمەس-لىكى تۈپەيلىدىن قۇملۇققا ئايلىنىپ كەتكەن، نۇرغۇن ئائىلىلەر زۇلۇم - كۈلپەت تۈپەيلىدىن خانۇەيران بولغان. ماخۇسەننىڭ خوتەن خەلقىگە سالغان زۇلۇمى 1864 — 1877 - يىللىرى خو-تەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھېبىبۇللا ھاجى ۋە نىياز ھېكىم بەگلەرنىڭ زۇلمىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتكەن. قىسقىسى، ماخۇسەن ئەمەلدارلىرى خوتەندە چاي ئورنىغا قان ئىچكەن، ئاتلىرى سۇ ئورنىغا چاي ئىچكەن. بۇ — ئەمەلىي ئەھۋال. دې-مەك، خوتەن خەلقى شۇ مەزگىلدە قاتتىق زۇلۇم، قاراڭغۇ زۇل-مەت ئىچىدە قالغان. چۈنكى، خەلقتىن ئېلىنىدىغان ئالۋاڭ - ياساق، باج، غەللە - پاراق، ئوتۇن - سامان، يەم - خەشەكلەر-نىڭ سىرتىدا، تاپان ھەققى، چاي پۇلى، ھەر بىر ئامبالنىڭ تەۋەسىدىكى ئامبالدىن تارتىپ دوغا - يايلاغچە بولغان ئە-مەلدارلارنىڭ ھەممىسى چاي پۇلى، تاپان ھەققى قاتارلىق قو-شۇمچە ئالۋاڭلارنى ئالغان. بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمەي، يۇقىرىدە-كى تۈرلۈك ئالۋاڭ - ياساقلارنى تىلماچ ئون ھەسسە، بەگ يۈز ھەسسە، يۈز بېشى مىڭ ھەسسە كۆپەيتىپ، خەلقنى ئۇستى-ئۇستىلەپ شىلغان. خەلق ئاممىسى يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە، مەسچىت - مەدرىسىلەرگە، ئىمام - ئاخۇن ۋە قازىلارغا ئۆشرە-زاكات تۆلەش، ۋەخپىي يەرلەرنى ھەقسىز تېرىپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان.

ماخۇسەن خوتەن خەلقىنى باشقۇرۇشتا، يەرلىك ئاخۇن ۋە بەگلەرنىڭ ياردىمىگە تايانغاندىن باشقا، نادان خەلقنى يۇرت-ۋازلىققا سېلىپ، بىر يۇرت بىلەن يەنە بىر يۇرتنى سۇ ياكى ئوتلاق تالىشىش باھانىسى بىلەن قارىمۇ قارشى قىلىپ قويۇپ،

ئوتتۇرىدىن پايدا ئوندۇرۇۋېلىش ئۇسۇلىنىمۇ قوللانغان. ماخۇ-سەن گۇرۇھىنىڭ چۇشكۈنلىشىپ ئەيشى - ئىشرەتكە بېرىلىشى، ھەر يىلى بولۇپ تۇرىدىغان تەبىئىي ئاپەت، يۇقۇملۇق كېسەل-لىك، ئاچارچىلىق، ئېغىر ئالۋاڭ - ياساق خەلق ئاممىسىنى پۈ-تۈنلەي ھالىدىن كەتكۈزۈپ، ھايۋاندىنمۇ بەتتەر ھالەتكە چۈ-شۈرۈپ قويغان. بولۇپمۇ ماخۇسەننىڭ خوتەن شەھىرىدىكى تۆ-مۇر دەرۋازا ئىچىدە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ئاخۇن لۇيجاڭ خوتەن شەھەر خەلقىگە ھەددى ھېسابسىز زۇلۇم سالغان. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كېيىم - كېچەكلىرى، ئات - ئۇلاغ جابدۇقلىرى، سەپەر خۇرجۇنلىرى ۋە قاش تېشى زىننەت بۇيۇم-لىرىنى شەھەر ھۈنەرۋەنلىرى نەزەر بەنت ئاستىدا مەجبۇرىي ئىشلەپچىققان. ئاخۇن لۇيجاڭ شەھەر سېپىلىنىڭ ئاستىنى ئويۇ-دۇرۇپ، بىر كىشىلىك، ئىككى كىشىلىك مەخسۇس تۇرمىلەر ۋە دەھشەتلىك كۆل يەنى سۇ زىندانى ياساتقان. بۇ تۇرمە ۋە زىندانلارغا ئاخۇن لۇيجاڭنىڭ بۇيرۇقىغا بويۇن تولغىغان كە-شىلەر تاشلانغان. ئاخۇن لۇيجاڭنىڭ زۇلۇمىدىن ئۆلگەن ئەسكە-رلەر بولسا، «توغراق مازار» غا كۆمۈلگەن. بۇ مازار خوتەننىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئات بازىرىنىڭ يەنى قارىقاش بېكىتىنىڭ ئور-نىدا بولۇپ، ئۆلگەن ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلىكىگە بۇ مازارمۇ تار-لىق قىلىپ قالغان.

1936 - يىلى خوتەن خەلقىنىڭ ماخۇسەنگە قارشى قىلغان قوزغىلىڭى

خوتەننىڭ جەنۇبىدىكى قاراڭغۇ تاغ شەيخلىرىنىڭ بىر قىسمىنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە بەل باغلىغان ئاقتۇرسۇن موللام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئاق چۆچەك ئىگىلەپ ئالغاندى. شۇ چاغدا ئەينىدىن ئىسىملىك بىر ئافغان قاراڭغۇ تاغدا ئوغ-

ربلىقچە پەيدا بولۇپ، ئاقتۇرسۇن مولالمغا: «سىلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن مېنى شاھ مەنسۇر ئەۋەتتى» دەيدۇ ۋە ئاقتۇرسۇن مولالام بىلەن بىرلىكتە ھەربىرىگە ئېلىپ بارىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ماخۇسەن ئۇلاردىن قاتتىق ئەندىشىقىلىدۇ. ئەمما، ئۇلارنى ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ئۆزىگە ئەل قىلالمايۋ، ئاخىرى قاراڭغۇ تاغقا خوتەندىن بىرنەچچە ئاخۇنلارنى سۆھبەتكە ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قاراڭغۇ تاغقا بېرىپ ئاقتۇرسۇن مولالامنى تېپىپ، سۆھبەتنى ئەمدى باشلايلى دەپ تۇرۇشقا، ماخۇسەن خوتەن، قارمقاش ۋە چىرىيلەردىن بىر نەچچە يۈز ئاتلىق ئەسكەرنى يوشۇرۇن ئەۋەتىپ، سۆھبەتلىشۋاتقانلارنىڭ ھەممىسىنى قورشاپ يوقىتىپ مال - مۈلكىنى تالان - تاراج قىلماقچى بولىدۇ. بىراق، ماخۇسەننىڭ بۇ قارا نىيىتى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. باستۇرۇپ بارغان ئەسكەرلەر ئاقتۇرسۇن مولانىڭ بۈكتۈرمە قىلىپ قويغان ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن بەت - چەت قىلىنىدۇ. ماخۇسەن ئۆز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، نەچچە يۈزلىگەن پارتىزانلارغا قارشى يەنە بىر نەچچە يۈز ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنى تەرەپتىن - تەرەپ قورشۇۋالىپ، ھەممىنى خوجا باشلىق توققۇز نەپەر كىشىنى تۇتۇپ كېلىپ ئاتىدۇ ۋە تاغلىقلارنىڭ بارلىق مۈلكىنى تالان - تاراج قىلىپ، قاراڭغۇ تاغ قوزغىلىڭىنى باستۇرىدۇ. لېكىن، خوتەنلىك تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋات دېگەن جايلىرىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئەخمەت سەردار باشچىلىقىدىكى بىرەر مىڭدەك قوزغىلاڭچىلار ماخۇسەنلىك بىر لېگەن ئەسكىرىنى يوقىتىپ، خوتەنگە قاراپ ماڭىدۇ. بىراق، خوتەندە قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنى ئۆز ئىچىدىكىلەر پاش قىلىپ قويۇپ، بۇ قوزغىلاڭچىلارمۇ خوتەنگە ئۆز تەسىرىنى كىرگۈزەلمەي، يېرىم يولدا مەغلۇپ بولىدۇ. بىر قىسىم پىدائىيلار يۈرۈڭقاش دەرياسىنى بويلاپ، ئاقسۇ، كۇچا تەرەپلەرگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. تەۋەككۇلدىن كەتمەي قالغانلار ماخۇسەنلىك

رەھىمسىز قىرغىنچىلىقىغا دۇچ كېلىدۇ؛ گۇزەل تەۋەككۇل بىر تەرەپتىن ماخۇسەندەك سۈنئىي ئاپەتنىڭ زۇلمى، يەنە بىر تەرەپتىن تەكلىماكاندىن كەلگەن تەبىئىي ئاپەتنىڭ زۇلمى بىلەن، بىر مەھەل ئېغىر ئاقىۋەتكە قالىدۇ. دېمەك، ماخۇسەن خوتەن خەلقىنى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئاسارەتكە مۇپتىلا قىلغان. ماخۇسەنگە ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ياشلار ماخۇسەننىڭ كېچە - كۈندۈز ئارام بەرمەي مەشق قىلدۇرۇشىغا چىدىمايۋ، ئەسكەرلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئېسىلىپ ياكى يورۇقتاش دەريا سىغا ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋالغان ۋە ياكى پۇرسەت تاپىسلا تەكلىماكان ئارقىلىق ئاقسۇ - كۇچاغا قاراپ قاچقان. لېكىن، ئۇلارنىڭ تولىسى تەكلىماندا بوران - چاپقۇن ئىچىدە قېلىپ، يولدىن ئېزىپ كېتىپ، چۆلدىن چىقالمايۋ، قاغا - قۇزغۇنلارغا يەم بولۇپ كەتكەن.

ماجۇڭيىڭ بىلەن ماخۇسەننىڭ زىددىيىتى

ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ماخۇسەن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، 1937 - يىلى ئۆز يېنىدىكىلەردىن لاشۇلى، مايەنلياڭ، ماشىمى ۋە ياڭ فۇشكلارنى لاشۇلى باشچىلىقىدا ئەركەش تام ئارقىلىق خوتەنگە ئەۋەتكەن. ئۇلار قەشقەرگە كەلگەندە، شېڭ شىسەينىڭ قەشقەر يېڭى شەھەردە تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ سىلكى لىيۇ بىڭ بىلەن كۆرۈشۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ نېمە ۋەزىپە بىلەن كەلگەنلىكىنى دوكلات قىلغان. لىيۇ بىڭ ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن خوتەنگە يولغا سېلىپ قويغان. ئۇلار خوتەنگە بارغاندىن كېيىن ماجۇڭيىڭنىڭ يولىيورۇقى بويىچە، ماخۇسەننى شېڭشىسەي بىلەن بىرلىشىپ قەشقەردىكى مەھمۇت سىجاڭنى يوقىتىشقا دەۋەت قىلغان

(مەھمۇت سجاك ئۇ چاغلاردا شېك شىسەينىك قارىمىقىدا بول-
سىمۇ، كۆرۈنۈشته شېك شىسەيگە بويسۇنغان بولۇپ، ئەمەلىيەت-
ته ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتقان، جۇملىدىن قەشقەرنىك مەدەنىـ
يەت - مائارىپ ئىشلىرىنى ئۆز خاھىشى بويىچە راۋاجلاندۇر-
غان؛ ئۇنىك ئۇستىگە، شېك شىسەي ئۇرۇمچىگە چاقىرتسا بار-
مىغان، بولۇپمۇ ئابدۇغوپۇر داموللا جاجىسىنى يېگەندىن كېيىن
ئۇرۇمچىگە «مەجلىس» كە چاقىرتسا، يوقىلاك ئىشلارنى بانا
قىلىپ بارغىلى ئۇنىمىغان. بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولغان
شېك شىسەي ئاخىر، سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن ماجۇڭـ
يىك ئارقىلىق خوتەندىكى ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىپ مەھمۇت
سجاڭنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىش، سوۋېت ئىتتىپاقى بە-
لەن سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانىنى تۇزگەن. ماجۇڭـ
يىك شېك شىسەينىك مۇشۇ پىلانى بويىچە ماخۇسەنگە يولىيو-
رۇق بەرگەن.) ئەمما، ماخۇسەن ئۆزىنىك كەلگۈسى مەنپەئىتىنى
كۆزلەپ، ماجۇڭىيىڭنىك يولىيورۇقىنى رەت قىلىپ، باشقىچە يول
تۇتقان. ماجۇڭىيىك سوۋېتتىن ئەۋەتكەن ئادەملەرنى كۆرۈنۈشته
قارشى ئالغاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتته ئۇلاردىن گۇمانلىنىپ،
ئۇلارنىك بەزىلىرىنى نەزەر بەنت قىلىپ قويغان، لاشۇلى بىلەن
ياك فۇشىڭنى ئۆزىنىك چەرچەندىكى بىر يىك ئەسكىرىگە ئو-
ستىبر قىلىپ ئەۋەتكەن؛ ئاندىن ھەربىي تەمىنات باشلىقى ما-
جۇڭنى ھىندىستانغا ئەۋەتىپ، ھىندىستان بىلەن سودا مۇناسىۋە-
تىنى يولغا قويغان. ماخۇسەن شېك شىسەينىك پىلانىغا جاۋا-
بەن، «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» دەپ، ئۇنىك قەشقەر-
دىكى رەقىبى مەھمۇت سجاك بىلەن بىرلىشىپ شېك شىسەينى ئاغدۇ-
رۇپ، پۈتۈن شىنجاڭغا يالغۇز خوجايىن بولۇش خام خىيالىنى
قىلغان ۋە بۇ توغرىدا مەھمۇت سجاك بىلەن ئالاقىلاشقان. لې-
كىن، ماجۇڭىيىك قىسىلىرىنىك قارا نىيىتىنى ئېسىدىن چىقار-
مىغان مەھمۇت سجاك ئۇمۇمىي ۋەزىيەتنىك ئۆزىگە پايدىلىق

بولمايۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ماخۇسەنىنىك مەسلىھەتىگە قوشۇلماي،
«ئۆلمەك بار، كۆنمەك يوق» دەپ، كەلگۈسىدە باشقا يول تې-
پىشقا پۇرسەت كۈتۈش ئۈچۈن، ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتكەن.
بۇنى بىلگەن ماخۇسەن سەنمۇجاڭنى بەي زىلى بىلەن مەخپى
مەسلىھەتلىشىپ، مەھمۇت سجاك ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتكەندە
ئۇنىك ئورنىغا قېيقالغان ئابدۇنىياز ۋە كىچىك ئاخۇن تۆھنـ
جاڭلار بىلەن بىرلىشىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش نىيىتىگە كەل-
گەن. ئاندىن ئۆزىنىك ئىشەنچىلىك ئادەملىرىدىن شەن فۇخەي
ۋە مافۇيۇەنلەر باشچىلىقىدىكى بىرىگادىلىرى ۋە زەمبىرەك باتا-
لىئونلىرىنى قەشقەرگە ماڭدۇرۇپ، ئۆزى قاغىلىقتا
تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغان؛ خوتەندە نەزەر بەنت قىلىپ قوي-
غان مايەنلياك، ماشجىلارنى قاغىلىقتا ئالدۇرۇپ، ئۇلارغا مەھ-
مۇت سجاڭنىك قەشقەردىكى قالدۇق ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلە-
شىپ شېك شىسەيگە قارشى ئۇرۇش قىلدىغانلىقىنى ئېيتقاندا،
ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ماجۇڭىيىڭنىك يولىيورۇقى بويىچە ئىش
ئېلىپ بېرىش پىكىرىدە چىك تۇرۇۋالغان. ماخۇسەن ئۇلارنىك
پىكىرىگە ۋە شېك شىسەينىك ھاۋادىن تاشلىغان تەشۋىقاتىغا
كۆنمەي، مەھمۇت سجاڭنىك يەكەن ۋە قەشقەردىكى قالدۇق
ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شېك شىسەيگە قارشى ئۇرۇش
باشلىۋەتكەن. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى خوتەن تەۋەسىدىن ئۇچ
كېچە - كۈندۈزدە قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ، قەشقەر يېڭىشەھەردە-
كى ئايرودرومنى ئىگىلىۋىلىپ، قەشقەر كونىشەھەرنى بىر كېچە-
دىلا ئىشغال قىلغان، بۇ ئۇرۇش دەھشەتلىك بولغان. ماخۇسەن
ئەسكەرلىرى شېك شىسەينىك قەشقەر كونىشەھەردىكى بىر قىسىم
ئەسكەرلىرىنى ۋە ساقچى ئىدارىسىنىك باشلىقى قادىر ھاجى
(سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن) رەھبەرلىكىدە ۋاقىتلىق تەشـ
كىللەنگەن قىرغىز، خۇيزۇ، خەنزۇ، ۋە ئۇيغۇر ساقچى قىسىملىرىنى
تارمار قىلىپ، ئاندىن قەشقەر يېڭى دەرۋازا (شتەي يامۇل)

ئىچىكە كىرىۋالغانلارنى بىرەر ھەپتىدەك قورشاۋدا تۇتۇپ، ئاچ، زارلىقتىن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇرلىغان. بۇ ئۇرۇشتا، ساقچى باشلىقى قادىر ھاجى بوينىغا ئوق تېگىپ ئەسىرگە چۈشكەن. تەسلىم بولغان خەنزۇلار (دۇڭبېيدىن كەلگەن خۇڭخۇزلار) قەشقەر يېڭىشەھەردىكى لىيۇبىڭنىڭ خۇڭخۇزلىرىغا قوشۇۋېتىلىپ، ئومۇمىي يۈزلۈك نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىنغان؛ قادىر ھاجى داۋالتىپ ساقايتىلىپ، قەشقەر ئوردا بېشىدىكى بىر شەخسىنىڭ ھويلىسىغا نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سابىق ساقچىلار قەشقەر شەھىرىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاشقا قويۇلغان.

بۇ يەردە ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر ئەھۋال شۇكى، ماخۇسەن ئەسكەرلىرى قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرىشتىن بىر ئاي بۇرۇن، مەھمۇت سىجاڭ رەھبەرلىكىدە قەشقەر مائارىپىنى گۇللەندۈرگەن خەلقپەرۋەر مەكتەپ مۇدىرلىرى ۋە مۇئەللىملەر ساقچى باشلىقى قادىر ھاجى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، قەشقەر يارباغ دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى چىنباغ ئەتراپىدا بىر قورۇغا (ۋاقىتلىق تۇرمىگە) سولاپ قويۇلۇپ، ساقچىلار بىلەن نەزەربەنت قىلىنغان. ماخۇسەن ئەسكەرلىرى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان كېچىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان قادىر ھاجى بۇ مەھبۇسلارنى شۇ قورۇنىڭ بېغىغا بىر - بىرلەپ ئېلىپ چىقىپ ئېتىپ تاشلاۋاتقاندا، ئوق ئاۋازىنى ئاڭلىغان قارشى تەرەپ (مەھمۇت سىجاڭنىڭ بۇ ئىشتىن بىخەۋەر قالدۇق ئەسكەرلىرى) «دۇشمەن تەرەپ بىزگە ئوق چىقىرىۋاتقان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، ئوق ئاۋازى چىقىۋاتقان باغقا قول بومبىسى تاشلىغان. بومبا جەسەتلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشكەچكە، بەزى جەسەتلەر كۆيۈپ كۈل بولۇپ كەتكەن. ئاربىدىن ئۈزاق ئۆتمەي، ئوق ئاۋازى توختىغان. مەھمۇت سىجاڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى باغقا ھۇجۇم قىلىپ كىرسە، قادىر ھاجىنىڭ ساقچى ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئۆز ئادەملىرىنىڭ جەسەتلىرى بىلەن مەھبۇسلارنىڭ جەسەتلىرىنى ۋە ئارقا

سەپ يېمەكلىكلەر ئامبىرىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن. ئۆلگەن مەھبۇسلارنىڭ ئارىسىدا ئاتۇشلۇق مەھەممەت ئېلى (توپىق) ئەپەندى، ئۇنىڭ ئاكىسى جۇمايىدىن، قەشقەر نوبەتچى مەكتەبنىڭ مۇدىرى تۇرغۇنجان ئەپەندى، قەشقەر كېپەكبازىرىدىكى نەمۇنە مەكتەپنىڭ مۇدىرى يۈسۈپ زىيا ئەپەندىلەر بار ئىدى. ۋەقە يۈز بېرىپ ئاربىدىن بىر كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، نوبەتچى مەكتەپنىڭ مۇئەللىمى ئابلىز ئەپەندى ۋە كامال ئەپەندىلەر ئۆلگۈچىلەرنىڭ كۆيمەي قالغان مەلۇم بەلگىلىرىنى تونۇۋېلىپ، بۇ جەسەتلەرنى يۆتكەپ چىقىپ كەتكەن.

يەنە شۇ باستۇرۇلغان مەھبۇسلارنىڭ ئارىسىدا يىراقتىن ئېتىلغان ئوقنىڭ بەختكە يارىشا تەگمەي قېلىشى بىلەن ھايات قالغانلاردىن بىرى — قەشقەر نوبەتچى مەكتەپنىڭ رەسىم مۇئەللىمى ھەسەن ئاخۇن (ئۇرۇمچىلىك سەررات قادىر ھاجىنىڭ كۆيۈمۈغلى). ئۇنىڭغا يىراقتا تۇرۇپ ئارقىدىن ئېتىلغان ئوق شامالدا لەپىلدەپ تۇرغان كۆڭلىكىنىڭ يان تەرىپىدىن ئۆتۈپ كېتىپ ئۇنىڭغا تەگمەي قالغان. ئەمما ئۇ ئۆلۈم خەۋىپىدىن قورقۇپ كەتكەچكە، ئوق ئاۋازى چىقىشى بىلەن تەڭ «ئەمدى ئۆلدۇمغۇ» دەپ جەسەتلەرنىڭ ئۈستىگە يېقىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن ئېتىلغان مەھبۇسلارنىڭ ئارىسىدا كۆمۈلۈپ ياتقاندا، بىر ئوق ھەسەن ئاخۇننىڭ تاپىنىغا تېگىپ توختاپ قالغان. مەھبۇسلار ئېتىلىپ بولۇپ بىرەر سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، ھەسەن مۇئەللىم ئۆزىنىڭ تېخى ھايات ئىكەنلىكىنى سېزىپ، جەسەتلەر ئارىسىدىن مىڭبىر بالادا سۈغۇرۇلۇپ چىقىپ، تامنىڭ تۈۋىدىكى شاپتۇللۇقتا يوشۇرۇنۇۋالغان؛ ئاندىن باغقا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەر تەرىپىدىن قۇتۇلدۇرۇلۇپ، قەشقەر يارباغ سىرتىدىكى دارىلئېتام مەكتىپىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە بىر كۈندىن كېيىن كېرەمباغ دوختۇرخانىسىغا ئاپىرىپ قويۇلغان. ھايات قالغانلاردىن يەنە بىرى — 25 ياشلار چامىسىدىكى يەكەنلىك بىر سودىگەر.

ئۇ، ساقچى تەرىپىدىن «چەت ئەل ئىشپىيونى» دېگەن گۇمان بىلەن سولاپ قويۇلغان. شۇ كېچىسى ئۇمۇ مەھبۇسلار قاتاردا ئېتىلغان بولسىمۇ بەختكە يارىشا ئۇنىڭغا ئېتىلغان ئوقمۇ تەگمەي قېلىپ، ئۇمۇ بىر مەھەل جەسەتلەر ئارىسىدا كۆمۈلۈپ يېتىپ قالغان.

ماخۇسەننىڭ قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان ئەسكەرلىرى يەنە شۇ كېچىسى ئۇقۇشماسلىق تۈپەيلىدىن، ياربۇغ دەرۋازىسى سىرتىدىكى دارىلئېتامدا يېتىپ ئوقۇيدىغان يېتىم بالىلارنى «قادىر ھاجىنىڭ ساقچىلىرى ئوخشايدۇ» دەپ ئوققا تۇتۇشقا تاس قالغان (بچارە يېتىم بالىلار بىر بالايىئاپەتتىن ساقلىنىپ قالغان). ئەنە شۇ ماخۇسەن قىرغىنچىلىق پەيدا قىلىشتىن بىر نەچچە كۈن بۇرۇن، مەكتەپلەردە دەرس توختىغان، قەشقەر شەھىرىدىكى، ھەتتا يېزا - كەنتلەردىكى نەچچە يۈزلىگەن ئوقۇغۇچىلار ئۇستازلىرىدىن ۋە ئوقۇشتىن مەھرۇم بولۇپ، يېتىم قوزا ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان؛ شەھەر ئاھالىسى ئارىسىدا ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈلۈپ، شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ كۈندۈزى بالدۇرلا تاقىلىپ قېلىشى بىلەن شەھەر ئىچىدە قۇرقۇنچلۇق بىر ۋەھىمە ھۆكۈم سۈرگەن؛ 1934 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا پەيدا بولغان ئۇرۇش يارىلىرى ئەمدىلا تۇگەپ، مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋەئىسانپەرۋەرلىك تەدبىرلىرى بىلەن قايتا تەرەققىياتقا يۈزلىنىۋاتقان قەشقەر مەدەنىيىتى ۋە سودا - سانائىتى يەنە مىسلىسىز بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. قەشقەر شەھىرى ئىشغال قىلىنىپ تۇرغان ئىككى ئۇچ كۈن ئىچىدە شەھەر ئىچىدىكى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى، شەخسىيلەرنىڭ دۇكانلىرى ۋە ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ئۆيلىرىنى تاشلاپ قاچقان بەزى شەخسىيلەرنىڭ ئۆي ۋارانلىرى تالان - تاراج قىلىنغان. بۇ ھال بەزى قىمارۋاز ئەسكەرلەر ۋەئۇياق - بۇياقتىن ئېقىپ كېلىپ قالغان سەرگەردانلارنىڭ ھارامدىن بېيىشىغا ياخشى پۇرسەت بولۇپ بەرگەن.

ماخۇسەن 1937 - يىلى 7 - ئايلاردا، قەشقەرنى ئاساسىي

بازا قىلىش ئۇچۇن، قول ئاستىدىكى 1 - ۋە 2 - بىرىگادىلارنى يەنى جەمئى ئاتلىقلار بىلەن تۇرۇق ئاتلىقلارنى قەشقەردە ئېلىپ قېلىپ، قەشقەر كونا شەھەر ۋە يېڭىشەھەرنى ئۆز نازارىتى ئاستىغا؛ ئالغان؛ 3 - بىرىگادا بىلەن 4 - بىرىگادىنى يەنى ئاق ئاتلىقلار بىلەن قارا ئاتلىقلارنى شېك شىسەيگە قارشى شىمالىي شىنجاڭغا يۇرۇش قىلىشقا ماڭدۇرغان. بۇلارئاقسۇ، كۇچاۋەكورلىغچە ئۇرۇشۇپ بېرىپ، ئۇيەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۇرۇمچىگە قاراپ دلۇاملىق ئىلگىرىلىگەندە، شېك شىسەي ئۆز بېشىغا كېلىۋاتقان بۇ بالايىئاپەتتىن چۆچۈپ، ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى بارلىق ئەسكەرلىرىگەھەربىي مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى قوشۇپ، ماخۇسەنگە قارشى يولغا سالغان. شېك شىسەي ئەسكەرلىرى كۈمۈش، ئايغىر بۇلاق، قارا شەھەر ئەترايلىرىدا مۇداپىئەلەنگەن، ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق قانلىق جەڭ بولغان. ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىنى ئالدىنئالا سەزگەن شېك شىسەي دەرھال سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ياردەم سوراپ مۇراجىئەت قىلغان. سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ شېك شىسەيگە ياردەم بېرىشكە ئەۋەتىلگەن ئايروپىلان ۋە تانكىلىرى ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنى كورلىدا توسۇپ، قاتتىق زەربە بىلەن تارمار قىلىۋەتكەن. «سازلىقتا ھاكىرغان ئېشەك جۇۋۇدا ھاكىرىيالماپتۇ» دېگەندەك، ئايروپىلان ۋە تانكىلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ باقمىغان ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى قەشقەرگە، بىر قىسمى لوپنۇر، چاقىلىق ۋە چەرچەنلەرگە قاراپ تىكىۋەتكەن. ئەمما، بۇ قاچاقلار بارغانلا يېرىدە خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويغان. بولۇپمۇ قارا ئاتلىقلار قەشقەرگە چېكىنمەي، تەكلىماكانغا يوشۇرۇنۇش جەريانىدا، تارىم بويلىرىدىكى چارۋىچىلارنى راسا بۇلىغان. كۇچا ۋە ئاقسۇ تەرەپكە چېكىنگەنلەرمۇ يول بويى تالان - تاراج قىلىپ ماڭغان؛ خەلقنىڭ جاپا تارتىپ تېرىپ تېخى يىغىۋالالمىغان ئاشلىقلىرى ئىگە - چاقسىز قالغان چارۋا - ماللارغا ۋە ماخۇسەننىڭ ئات ئۇلاقلىرىغا

يەم - خەشەك بولغان. بۇ ئاپەتلىك ئۇرۇش تۈپەيلىدىن، ئۆي - ژارانلارمۇ ئېگىسىز قالغان، قارا باسقانلار ئۆلگەن، قاچالىغانلار قاچقان. دېمەك، پۈتۈن ئالتە شەھەر قارا تۇمان، قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە قالغان.

ماخۇسەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگە قىزىل ئارمىيىگە تەڭ كېلەلمىگەندىن كېيىن، بىر كۈنى نامازدىگەر ۋاقتىدا، قەشقەردىكى ھەممە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئوپال ئارقىلىق بىر كېچە يول يۈرۈپ، يېڭىسارغا بېرىۋالغان. ئۇ، يېڭىساردا ئىلگىرى ئاخىر ئۈچ كۈن مۇداپىئەلىنىپ تۇرغان. ئەمما، ماخۇسەننىڭ شېڭ شىسەيگە مايىل بىر قىسىم ئوفىتسېرلىرى ماخۇسەنگە ئەگەشمەي، ياپچان ئەترايىدا قېپقالغان، ماخۇسەنگە ئەگەشكەنلەر ئاردىسىدا بۆلۈنۈش پەيدا بولغان. ئۇلار يېڭىساردا ۋاقتىدا يەنى 8 - ئاينىڭ بىر كۈنى كەچتە، قىزىل ئارمىيە ئايروپىلانلىرى يېڭىسار شەھرىنىڭ ئاسمىنىدا پەيدا بولۇپ، شەھەر ئىچىگە بومبا تاشلىغان. ماخۇسەننىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى شەھەر ئەترايىدىكى دەڭلەرگە ۋە زاراتكاھلىقلارغا تارقىلىپ مۇداپىئەلەنگەن. شەھەر ئەتراپىدا بولسا، بىرونۇڭ ۋە تانكىلاردىن ئېتىلغان ئوقلار يامغۇردەك ياغقان. ئىلاجسىز قالغان ماخۇسەن ئەسكەرلىرى بىر كاناي بىلەنلا ئاتلىنىپ، نامازشام ۋاقتىدا يەكەنگە قاراپ قاچقان. ماخۇسەن بىر تۈركۈم ئادەملىرى بىلەن ئالدىدا يول باشلاپ ماڭغان. ئۇلار بىر كېچە يول يۈرۈپ، يەكەنگە تەۋە كورۋاتقا بېرىۋالغان. ئەمما، شۇ كېچىسى ماخۇسەن بىر تۈركۈم ئادەملىرى بىلەن كۆزدىن غايىپ بولغان.

كېيىن مەلۇم بولۇشچە، ماخۇسەن كورۋاتتىن چىققانچە زەرەپشان دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ، ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى لاداخ دېگەن يەرگە يېتىپ بارغان. ئۇ يەردە شىنجاڭدىن ئېلىپ ئۆتكەن قورال - ياراق ۋە ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى چېگرا باققۇچى ھىندىستانلىقلارغا تاپشۇرۇپ، ئاندىن ھىندىستانىنىڭ مەركىزىي

شەھىرى دېھلىگە بېرىپ، ئۆزىنى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلغان. ئەمما، ماخۇسەن ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر مۇھاجىرلارنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تاپا - تەنىسىگە چىدىيالماي، بىر يىل ئۆتكەندە، چىڭخەيگە قايتىپ كەلمەكچى بولغان. بىراق، خىراجەتتىن قىسىلغانلىقتىن، ئاخىر ئۆز ۋاقتىدا ھىندىستانغا سودا ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتكەن ماجۇڭ ئارقىلىق ھىندىستانىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە ئۆتكۈزگەن خام ئەشيالارنىڭ پۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، نېپال - تىبەت يولى بىلەن چىڭخەيگە ئاران ئۇلىشۋالغان (بۇنى شۇلار بىلەن چىڭخەيگە بىللە ئۆتكەن مەھمۇت چاقماق دېگەن ئادەمنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغانىدىم). ئاندىن ئۇ، چىڭخەيدىكى مىلتاريست مابۇفاڭنىڭ يېنىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئاخىر ئۆز يۇرتى خېجۇغا كەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 1949 - يىلى كۈزدە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى خېجۇ ئارقىلىق چىڭخەيگە ئۆتۈش ۋاقتىدا، ماخۇسەن مابۇفاڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قارشىلىق كۆرسەتكەن. ئاخىر بولالمىغاندا، ئوغلى بىلەن بىر راۋاق ئۇستىگە چىقىۋېلىپ داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتكەن. يېنىدىكى ئوقلىرى تۈگەپ، ئىككى پاي ئوق قالغاندا، ئاۋۋال ئوغلىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن ئاخىرقى بىر پاي ئوقتا ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلۈۋالغان.

بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئۆتۈدىغان بىر مەسىلە شۇكى، ماخۇسەن ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭدىن ھىندىستانغا ئېلىپ ئۆتكەن نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشلەر توغرىسىدا، ئەڭ ئاۋۋال شېڭ شىسەي ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە دەۋا قىلىپ، ئۇنى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان؛ كېيىن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەركىبىدە تەپتىش پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ تۇرغان مەسئۇد ۋە قانۇن تۈزۈش پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ تۇرغان ئەيسا بەگلەر گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئارقىلىق ھىندىستان ھۆكۈ-

مىتىگە ئەرز قىلىپ، مەزكۇر ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى شىنجاڭ ھۆ-كۈمىتى نامىدىن ئەمەس، شىنجاڭ خەلقى نامىدىن ئەنگلىيىنىڭ خانلىق بانكىسىدا ئامانەت ساقلاپ بېرىشكە ھاۋالە قىلغان. بۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسىنىڭ قانداق بولغانلىقى نامەلۇم.

قالدۇق ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ گەنسۇغا قېچىشى

ماخۇسەندىن قەشقەر ياپچاندا ئايرىلمۇالغان ماسىكۈي باش-چىلىقىدىكى بىرلۈي (بىرىگادا) ئەسكەر قەشقەر بىلەن يەكەن ئارا-لىقىدىكى قىزىل دېگەن سايدا، قوراللىرىنى چىدىر شەكلىدە رەتـ-لىك تىزىپ قويۇپ، قەشقەردىن كېلىۋاتقان سوۋېت قىزىل ئار-مىيىسىگە تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئاتلىقلىرى قىرغىز ۋە ئۇيغۇرلاردىن، بىرونزۋېك ۋە تاتارلارغا چېقىۋالغان پىيادىلىرى رۇسلاردىن تەركىب تاپقان سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇۋاتقان ماجۇڭيىڭدىن ئېلىپ كەلگەن يولىۋرۇق بويىچە، ماسىكۈي ۋە بەي زىلىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ماخۇسەنىڭ كورۋاتتا قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنىمۇ ئەكەلدۇرۇپ، ھەممىسىنى يەكەنگە يىغىپ باشقىدىن تەشكىللەپ رەتكە سالغان. شۇ مەزگىلدە، ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلان كېلىپ، ماسىكۈي قاتارلىق بىر قانچە بىرىگادا باش-لىقلىرىنى ئۇرۇمچىگە كېلىشىم قىلىشقا ئېلىپ كەتكەن؛ ماخۇسەنـ-نىڭ كورلىغىچە ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ، شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى ۋە ئايروپىلانلىرىنىڭ ھۇجۇمى بىلەن كۇچاغا چېكىنگەن مافۇيۈەن بىرىگادىسى بولسا، يۇرۇكقاش دەرياسىنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ، 1937 - يىلى 9 - ئايدا خوتەن شەھىرىگە ئورۇنلاشقان. ئەمما، مافۇيۈەن كۆرۈنۈشتە بەي زىلىگە ۋە يەكەندىكى سوۋېت قىزىل ئارمىيە شتابىغا بويسۇنغاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆز يېنىنى چىڭداشنىڭ غېمىنى قىلىپ، ھەر ئىككىسىگە بويسۇنماي تۇرۇۋالـ-

غان. ماخۇسەننىڭ تەۋەككۇل دېگەن يەردە قالدۇرۇپ كەتكەن بىر لىيەن ئەسكىرى ئۆز لىيەنجاڭىنى ئۆلتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرگەن. مۇشۇ ۋاقىتتا لوپ ناھىيىسىدە تۇرۇۋاتقان بەي زىلى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال تەۋەككۇلغا ئەسكەر ئەۋەتكەن. بۇ ئەسكەرلەر تەۋەككۇلغا بىر كېچىدىلا يېتىپ بارغان. ئەمما، بەي زىلىنىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ بارغىچە، ئىسيانچى ئەسكەرلەر تەۋەككۇل خەلقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، تەكلىماكانغا قېچىپ كىرىۋالغان. بەي زىلىنىڭ ئەسكەرلىرى ئەتىسى تەۋەككۇلدا چۈشلۈك ئۇزۇق-لىنىپ، شۇ كۈنى كېچىسى يەنە لوپقا قايتىپ كەلگەن. كېيىن مەلۇم بولۇشچە، تەۋەككۇلدىن قېچىپ كەتكەن ئىسيانچى ئەسكەر-لەر يولنى تەكلىماكانغا سېلىپ قويۇپ، ئەمەلىيەتتە چەرچەنگە ئۆتۈپ كەتكەن.

بۇ ئەھۋاللارنى بىلگەندىن كېيىن، بەي زىلىمۇ ئىككىلىنىپ، يەكەندىكى قىزىل ئارمىيە قوماندانلىق شتابىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ، گەنسۇغا ئۆتۈپ كېتىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلغان. لېكىن ئۇ، ئىككى ئىشتىن: بىرى — سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ھاۋادا ئايروپىلان بىلەن، يەردە بىرونزۋېك قىسىملىرى بىلەن كۈندە دېگۈدەك كۆزىتىپ تۇرۇۋاتقانلىقىدىن، يەنە بىرى — چەر-چەندىكى ئەشەددىي دۈشمىنى لاشۇ لى بىرىگادىسىنىڭ گەنسۇغا ئۆتۈدىغان يولنى توسۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىدىن تەندىشلەنگەن. شۇڭا ئۇ، خوتەن بىلەن لوپ ئارىلىقىدىكى سازلىقنى ئايروپىلان قونالـ-مۇدەك قىلىپ ياساۋاتقان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، بىرەر ھەپتىنى ئۆتكۈزگەن. بۇ ۋاقىتتا شېڭ شىسەينىڭ ئېغىر تېپتىكى قوراللار بىلەن قوراللانغان رازۋېتچىك ماشىنىلىرى ناھىيىلەرنى ئارىلاپ كېلىپ - كېتىپ تۇرغان. بەي زىلىنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى «ئاكاڭ كىمنى ئالسا يەڭگەڭ شۇ» دېگەن پوزىتسىيە بىلەن كېچە - كۈندۈز قىمارغا بېرىلىپ كەتكەن؛ خەنزۇ ۋە خۇيزۇ ئەسكەرلىرى ئۆزاقتىن بۇيانقى جەڭلەردە كۆپ ئولجىغا ئىگە

بولۇپ، يانبلرىنى چىڭدىۋالغاچقا، پاتراق يۇرتىغا كېتىش كويىدا بولغان. بەي زىلى ئاخىر ھەممە ئەسكەرلىرىنى تارقاق ماڭدۇرۇپ، شەرقىقە قاراپ يول ئالغان. مافۇيۇەنمۇ ئەسكەرلىرىنى بەي زىلىنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوشماي، بەي زىلىنىڭ ئارقىسىدىن ئىز بېسىپ ماڭغان. ئۇلار چىرىيىگە بېرىپ، ئىككى - ئۈچ كۈن ئۇياق - بۇياقتا رازۋېتچىك ماڭدۇرۇپ تىڭ - تىنىلاپ باققاندىن كېيىن، ئاندىن كىرىيىگە بارغان.

ماخۇسەننىڭ بۇ قالدۇق ۋە چېچىلاڭغۇ ئەسكەرلىرى ناھىيىدىن ناھىيىگە ئاتلاپ پاراكەندىچىلىك سېلىش جەريانىدا، خوتەن خەلقى يەنە مىسلى كۆرۈلمىگەن بۈلاڭ - تالاڭغا ۋە دەپسەندە قىلىشقا ئۇچرىغان. بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ كىرىيىدە بەك ئەۋج ئالغان. بەي زىلى پۇقرالارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك كۆتۈرۈلۈپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ ھالاك بولۇپ كېتىشىدىن چۆچۈپ، بۇلاڭچىلىق قىلغان ئىككى - ئۈچ ئەسكەرنى ئېتىپ، خەلقنىڭ غەزىپىنى باسقان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، قېچىش تەييارلىقىنى قىلىۋەرگەن. قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنقىمۇ يوق ۋە تاربختىن بۇيان ئېزىلىپ كەلگەن خوتەن خەلقى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھايات قالغان جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يەر - زېمىنلىرىنى ۋە تېخى يىغىلمىغان زىرائەتلىرىنى تاشلاپ، قاراڭغۇ تاغلارغا كۆچۈپ كەتكەن. پۈتۈن كىرىيە شەھىرى دەككە - دۈككە ئېچىدە تۇرغان بەي زىلى ئەسكەرلىرىگە قالغان. قالدۇق ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ قەدەممۇ قەدەم شەرقىقە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزگەن شېكى شىسەي قىسىملىرى رازۋېتكا قىلىشنى كۈچەيتكەن. ئاخىر بەي زىلى بىلەن شېكى شىسەي ئوتتۇرىسىدا سوقۇش باشلانغان. بەي زىلىنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى شېكى شىسەي تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. كۈچىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى سەزگەن بەي زىلى 4 — 5 يۈزدەك خۇيزۇ خەنزۇ ئەسكەرلىرى ۋە قاچماي قالغان قازاق، موڭغۇل ئەسكەر-

لىرىنى ئەگەشتۇرۇپ بىر كېچىدىلا كىرىيىنىڭ ئويتوغراق كەنتىگە بېرىۋالغان. بۇلاڭچىلىققا ئادەتلىنىپ كەتكەن بەزى ئەبلەخلەر خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلىغاندىن تاشقىرى، ئۆز ئىچىدىكى بۇلاڭچىلىق بىلەن بېيىغان سەپداشلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۇلارنىڭ يانلىرىنى قۇرۇقداپ قويغان. ئۇلار كىرىيىدە تۇرغان ۋاقىتتا كۆپىرەك يۇز بەرگەن بۇ ئەھۋال ئويتوغراقتا كەلگەندە تېخىمۇ ئەۋج ئالغان. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچ - تۆتلەردە، بەي زىلى ئەسكەرلىرى سەپ تارتىپ شەرقىقە قاراپ (كېچىچە نىيىگە بارماقچى بولغان) يول ئېلىشقا، ھاۋادا ئۇچ ئايروپىلان پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى قېچىپ كېتىۋاتقانلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، پەسلەپ ئۇچۇپ، بەزى يىلى ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ پىلىموتقا تۇتقان؛ يەنە بىر ئايروپىلان پاتىپاراق بولۇپ كەتكەن سەپنىڭ بېلىدىن ئۇزۇپ، بومبارداىمان قىلغان؛ يەنە بىرى بولسا، قېچىپ كېتىۋاتقانلارنىڭ كەينىگە كىرىۋېلىپ، يۇز مېتر ئېگىزلىكتە ئۇچۇپ پىلىموتقا تۇتقان. ئەس ھوشىنى يوقاتقان بۇ ياۋۇز قاچقۇنلار ئاخىر زاۋال مەزگىلىدە زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ، كىرىيە بىلەن نىيە ئوتتۇرىسىدىكى بىيابان چۆلىدە پىتراپ كەتكەن. ھاۋادىن چۈشكەن بومبىنىڭ زەربىسى ۋە قاچاقلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۆت تەرەپكە ھۈكۈپ يۈگۈرۈشىدىن توزۇپ چىققان قۇم - تۆپراقنىڭ دەستىدىن پۈتۈن دالا زۇلمەتلىك قاراڭغۇلۇق ئىچىدە قالغان. ئۆلمەي قالغان قاچاق ئەسكەرلەر ئەتراپنى پەرق ئېتەلمەي، باشلىرى گاڭگىراپ، ئايروپىلانىنىڭ شەپىسى ئاخىرلاشقان ھامان چۆلدىكى قۇم دۆۋىلىرى ۋە چاتقاللار ئارىسىغا ھۈكۈنۈپ لىپ، تۈن بويى كىرپىك قاقماي ياتقان. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئۇلار چولپان يۇلتۇزدىن شەرق تەرەپنى پەرق ئېتىپ، بەزىلىرى نىيە تەرەپكە، بەزىلىرى كىرىيە تەرەپكە، قاراپ يول ئالغان. كىرىيە تەرەپكە ماڭغانلار كىرىيىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان مافۇيۈەن ئەسكەرلىرىگە قوشۇلۇپ يەنە نىيە تەرەپكە قاچقان. شۇ مالمانچىلىق

قىتا ئايروپىلان زەربىسىدىن ئۆلگەن ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاقنىڭ، چۆلدە قالغان ئوق ـ ياراقنىڭ سانىنى ئېيتىپ بېرىش تەس. شۇنىڭدەك، بومبا پىلىموت زەربىسىدىن يارىدار بولۇپ، ئاتلىرىدىن ئايرىلىپ چۆلدە قېلىپ، قارغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولغانلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس.

ئۇلارنىڭ ئۆلۈمىدىن ئېشىپ قېلىپ، مېڭىر جاپادا نېمىگە كېلىۋاتقانلىرى بۇ ئوكۇشسىز سەپىرىدە تارتقان زىيانلىرىنى تولىدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، نېمە ئاھىيىسىدىمۇ بۇلاڭچىلىق قىلىشقان. ئۇلار خەلقنىڭ چارۋىلىرىنى ھەتتا توخۇلىرىغا قەدەر تۇتۇۋېلىپ، تويماس نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، گۆلخان يېقىپ، شورپا سېلىپ ياكى كاۋاپ قىلىپ، ئەمدىلا يېيىلى دەپ تۇرۇشقا، نېمە ئاسمىندا ئۇشتۇمتۇت ئايروپىلان پەيدا بولۇپ، بۇ چىلبۆرىلەرنى تىنىم تاپتۇرماي بومبارىدىمان قىلىشقا باشلىغان. بۇ قاچاق بۆرىلەر يېمەك ـ ئىچمەكلىرىنى تاشلاپ، جېنىنى قوغدىغان يەر تاپالماي، ئۆزلىرىنى ئاران دالدىغا ئالغان. ئۇلارنىڭ ئوتلاشقا قويۇۋەتكەن ئاتلىرى ئايروپىلانىنىڭ ئاۋازىدىن ھۆكۈپ، بېشى قايغان تەرەپكە پىتراپ كەتكەن. بۇ مالمانچىلىق ۋە بالايى ـ قازادىن چۆچۈگەن نېمە خەلقى ئۆي ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ، نېمىنىڭ شىمالىدىكى توغراقلىققا كىرىۋالغان. نېمىنىڭ پۈتۈن بايلىقى شۇ بىر ـ ئىككى كۈن ئىچىدە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغان. ماخۇسەننىڭ بۇلاڭچى قاچقۇنلىرى نېمە ئاھىيىسىنى قۇرۇقداپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق، بەزىلىرى تۆگىلىك، بەزىلىرى ئۆكۈز ـ ئېشەكلىك بولۇپ نېمە ئاھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى كوئېنلۇنغا ـ قاراڭغۇ تاغقا كىرىپ كەتكەن. شۇ جەريانداء نېمىنىڭ ئالتۇنلۇق دېگەن كىچىك بىر كەنتىدە بىر كۈن تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى ئالتۇن قازغۇچى مۇساپىرلارنى «ئالتۇن تاپشۇرۇ» دەپ مەجبۇرلاپ، ئۇچرىغانلا ئەر ـ ئاياللارنى كانارى قىلىپ ئېسىپ، ئۇلارنىڭ بار ـ يوقىنى ئېلىپ،

ئاندىن تاغقا ئېچىرىلەپ كىرىپ كەتكەن. شۇ كۈنلەردىمۇ ئايروپىلانلار كۈندە دېگۈدەك ئىز بېسىپ قوغلاپ ئۇچۇپ پىلىموتقا تۇتقان. لېكىن، قاچقۇنلار تاغقا كىرىۋالغاندىن كېيىن، يول مېڭىشنى كۈندۈز ئەمەس، كېچىسى داۋام قىلدۇرغان. شۇنداقتىمۇ، تاغلىق چارۋىچىلارنى ئۇچراتقانلا يەردە قۇرۇغداپ ماڭغان. ئۇلار قورقۇنچ، ۋەسۋەسەلىك ۋە مۇشكۈللۈك ئىچىدە بىر ھەپتە ماڭغاندىن كېيىن، چەرچەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان بىر كەنتكە كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئېيتىلىشچە، شۇ چاغدا بەي زىلىگە ئەگىشىپ ماڭغان قاچقۇنلارنىڭ سانى 3 ـــ 4 يۈزگە چۈشۈپ قالغان، بەي زىلىنىڭ ئارقىسىدىن ئارىلىق تاشلاپ ماڭغان مافۇيۇەن قىسىملىرىنىڭ سانى 100 گە يەتمىگەن. بەي زىلى چىمەن يايلىقىنىڭ غەربىدىكى بىر كەنتكە يېتىپ كەلگەندە، ئۆزى ئېلىپ مېڭىشقا ئېغىر كەلگەن كۈمۈش تەڭگىدىن ھەر بىر ئەسكەرگە 5 ـــ 10 سەردىن ئىنئام قىلىپ، ئۆزىنى ئوبدان قوغداشنى تاپىلىغان ۋە ئۇلارنى چەرچەن ـــ چاقىلىق ئارقىلىق دۇكخۇاڭغا ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىشقا چاقىرغان. ئۇلار بېرىپ چۈشكەن كەنتنىڭ جەنۇبىي چەرچەن ناھىيىسىدىكى چارۋىچىلارنىڭ چارۋا يايلىتىدىغان يايلىقى بولۇپ، ئۇ يەردە چارۋا سانى ئىنتايىن كۆپ، جۈملىدىن تۆگىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. بۇ كەنتتىكى خەلق قاچقۇن ماخۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ تاغلارنىڭ ئارىسىغا مۆكۈنۈۋالغانىكەن. بۇ قاچقۇنلار ئۇ يەردىمۇ چارۋىچىلارغا ئارام بەرمەي، ئىز قوغلاپ يۈرۈپ، ئۇچرىغانلا ئاممىنىڭ يېنىنى ئاختۇرۇپ، پۈلغا يارىغۇدەكلا نەرسە يولسا بۇلاپ ئېلىۋالغان. ئۇلارنىڭ قىشلىق كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋالغان؛ ئۇ يەردە ئىككى ـ ئۈچ كۈن قانات قۇيرۇقىنى تەڭشىۋالغاندىن كېيىن، شىمال تەرەپكە يەنى چەرچەن ناھىيىسىگە قاراپ يول ئالغان. بىراق، ماخۇسەن ۋە بەي زىللار تەرىپىدىن چەرچەنگە سۈرگۈن قىلىنغان

لاشۇكى بىلەن ماجۇك بەي زىلىنىك شېك شىسەي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، دۇخۇاڭغا كېتىش ئۈچۈن چەرچەنگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ قالغان. بەي زىلىمۇ ئۇلارنىڭ تەيياردىلىقىنى پايلاپ تۇرغانلىقىنى سېزىپ، يېرىم يولدىن يەنە ھېلىقى كەنتكە چېكىنگەن. ئۇ يەردە يەنە ئىككى - ئۈچ كۈن تىكتىلاپ، ئاخىر بولمىغاندا، دۇخۇاڭغا بارىدىغان يولنى چىمەن تېغى بىلەن مېڭىشقا تىوغرىلاپ، دۇخۇاڭغا ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغان. لېكىن بۇ يول چاقىلىقتىن ماڭىدىغان يولغا قارىغاندا، بىرنەچىدىن يىراق؛ ئىككىنچىدىن ئۈچ - تۆت كۈنلۈك يول سۇسىز، قۇرغاق، تاغلىق؛ ئۈچىنچىدىن چەرچەن يايلىقىدا قوراللىق موڭغۇل، سېرىق ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىك چارۋىچىلار بولغاچقا، بۇ يول قاچقۇنلار ئۈچۈن بەكمۇ قورقۇنچلۇق بولىنگەن. بەي زىلى قاچقۇنلارنىڭ بېشى راسا قېتىۋاتقاندا، بەي زىلى ئەسكەرلىرىگە كۆپرەك ئوزۇقلۇق ئاشلىق تەييارلاشنى بۇيرۇغان. ئۇلار تۇرغان كەنت چىمەن تېغىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى ئارپا تېرىلىدىغان كەنت ئىدى. قاچقۇنلار بۇيرۇققا بىنائەن، ئالدىراش ھالدا ھەدەپ تۆگە تۇتۇشقا ۋە ئاش ھازىرلاشقا كىرىشىپ، پۈتۈن كەنتنىڭ ئۆزلىرى گۇمان قىلغان يەرلىرىنى سوغۇردەك كولاپ، خەلقنىڭ قىشلىق ئوزۇق ئۈچۈن ھازىرلاپ كۆمۈپ قويغان ئارپا، بۇغداي ۋە قوناقلىرىنى تاغارلاغا قاچلاپ ئېلىپ كەتكەن. ھەممە ھازىرلىق پۈتكەندىن كېيىن، چىمەن تېغى ئارقىلىق دۇخۇاڭغا يول ئالغان. بىراق، چىمەنگە بارىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپى كۆز يەتكۈسىز ئېگىز تاغ، ئوتتۇرىسى ئىتنىڭ ئۈچىيىدەك تار جىلغا بولۇپ، ئالدىدا يول باشلاپ كېتىۋاتقانلار ئەگىشىپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ئەھۋالىدىن، ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلار ئالدىدا كېتىۋاتقانلارنىڭ ئەھۋالىدىن بىخەۋەر ئىدى. چەرچەندىكىلەر بەي زىلىنىڭ يولنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى بىلىپ، بارلىق كۈچىنى مەركەزلەشتۇرۇپ، چەرچەن يولىنىڭ تازا تار بوغىزىنى تاللاپ توسقان. بىر قىسىم

ئەسكەرلىرىنى پىلەموتلىق قىلىپ، تاغنىڭ قاپتىلىغا بۇكتۇرمە قىلىپ قويغان. بەي زىلىنىڭ سوزۇلۇپ كېلىۋاتقان قاچقۇنلىرى ئۇلارنىڭ قىلتىقىغا بىر - بىرلەپ چۈشكەن. بۇ قىلتاقا ئاۋۇال بەي زىلى ئۆزى ئۆيى ئىچىدىكىلىرى بىلەن چۈشكەن دېمەك، لاشۇلى قىسىملىرى قاڭشالىق تاغنىڭ ئارقىسىغا قۇرغان بۇكتۇرمىسى بىلەن بەي زىلىنىڭ بىخوت كېلىۋاتقان باشباشتاق قاچقۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مىلتىقىنىڭ زاتورىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئىككى كۈن ئىچىدە نەچچە يۈزلىگەن قاچقۇنىنى قورالسىزلاندۇرۇپ قويغان. ئەمما، بۇنداق ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشىنى پەرەز قىلىپ كېلىۋاتقان مافۇيۇەن لاشۇلىنىڭ قىلتىقىغا چۈشمىگەن. ئۇچىنچى كۈنى بەي زىلى لاشۇلى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنىنى لاشۇلىنىڭ ئوفىتسېرلىرى ئىگىلىۋالغان (ئىككى خوتۇنىنىڭ بىرى ئەر جۇەنزى، يەنە بىرى خەنزۇ ئىدى). ئالاقزادىلىكتە ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ بىر قىسمى تاغنىڭ باغرىنى قونالغۇ قىلىپ ياتقان. شۇ كۈنى كەچتىن باشلاپ راسا ياغقان قار كېچىسى تاغ چوققىسىدىن كۆچۈپ چۈشۈپ، تاغ باغرىدا ياتقان قاچقۇنلارنى بېسىپ ئۆلتۈرۈپ قويغان. ئۆلمەي قالغان 20 — 30 دەك ئادەممۇ چالا ئۆلۈك پېتى شۇ يەردە قېپقالغان.

لاشۇلى چىمەن يولىدا بەي زىلىنىڭ بارلىق قاچقۇنلىرىنى ئۆز ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە ئۇلارنى باشقىدىن بەن - لىيەنلەرگە بۆلۈپ، ئۇلاردىن سالدۇرۇۋالغان زاتورلارنى ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بەرگەن. ئۇ يەر قوزۇق قاقتى جىلغىسىنىڭ ئاغزى بولۇپ، شامىلى قاتتىق، ئوتان دىدارى يوق، سوغۇقى يامان بولغاچقا، بەزى يولۇچىلار توڭلاپ، قوزۇقتەك قېتىپ قالغان. شۇڭا، ئۇ يەر «قوزۇق قاقتى» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردە تۇرۇش مۇمكىن بولمىغاچقا، لاشۇلىنىڭ يولىورۇقى بويىچە، بارلىق قاچقۇنلار قوزۇق قاقتى

جىلغىسىدىن يۇقىرى ئۆرلەپ، چىمەنگە يۇزلەنگەن. ئۇلار بىر كۈن يول يۈرۈپ قوزۇق قاقتىنىك مەركىزىگە بارغاندىن كېيىن، تۇمانىنىك ۋە قاردىن كېپەن كېيگەن خادا تاشلارنىك كۆپلۈكىدىن يولنى پەرق ئېتەلمەي، سوغۇق بولسىمۇ شۇ يەردە قونۇشقا مەجبۇر بولغان. ئاخىر چىدىر - بارىگاھلىرىنى تىكىپ، ئات - ئۇلاغلىرىنى بىر - بىرىگە چېتىپ، غەبلەتكە پېتىپ، بىر كېچىنى كىرپىك قاقماي ئۆتكۈزگەن. بەزىبىر ياردار ۋە كېسەللەر سوغۇتتىن قوزۇقتەك قېتىپ قالغان. بۇ جايدا ھەر كۈنى دېگۈدەك قار يېغىپ تۇرغاچقا، يوللار قارغا كۆمۈلۈپ، شامال چىققان كۈنلىرى ئۆزگىرىپ تۇرىدىكەن. ئەگەر بۇ خادا مۇز تۇڭۇرۇكلىكتە نەچچە ئون قېتىم قاتىغان ئادەم بولمىسا، بۇ يەرنىك ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا سالامەت چىقىپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. بۇ ئوغرى يولدا يول باشلىغۇچى بولغان ئەپيۇن ئەتكەسچىسى بىر خۇيزۇنىك ئېيتىشچە، بۇ يولدا پەقەت جېنىدىن تويغان ئەتكەسچىلەرلا دۇكخۇاڭدىن ئەپيۇن ئېلىپ شىنجاڭغا ئۆتىدىكەن. قار - مۇز بىلەن قاپلانغان بۇ يولنىك ئۇزۇنلۇقى ئوچ كۈنلۈك بولۇپ، بۇ يولدا سوغۇققا چىداپ بىر كۈن قونماي، كېچىدە مېڭىش بەكمۇ خەتەرلىك ئىكەن. «خوجامنىك خوجىسى بار، چامغۇرنىك ئورىسى»، «ئەل قىساسى مىنەل ھەق» دېگەندەك، شىنجاڭدا تۆت - بەش يىل ئۆز خان - ئۆزبەگ بولۇۋېلىپ، شىنجاڭ خەلقىنى زار يىغلاتقان ماخۇسەن قاچقۇنلىرى قوزۇق قاقتى رايونغا بارغاندا، تەبىئەتنىك جازاسىغا ئۇچراپ، سوغۇق ئازابىدىن غال - غال تىترىشىپ، جانلىرىنى قويىدىغان يەر تالماي قالغان؛ ئاشۇ قار - مۇزلۇق رايوندا دوزاخ ئازابىنى تارتىپ، ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، ھايات قالغانلىرى ئازان دېگەندە ئاتلىق ياكى پىيادە ھالىتىدە، چىمەن يايلىقىدىن بىر كۈنلۈك يېرىدىكى، تاغ بېغىرلاپ ئېقىۋاتقان بىر دەريا بويىدىكى قاقشاللىققا يېتىۋالغان؛ شۇ قاقشاللىقتا ئىككى كۈندەك ئوتقا قاقلىنىپ ئارام ئېلىپ، كېيىم -

كېچەكلىرىنى قۇرۇتۇپ، ئۆلگەن ئات - ئۇلاغلىرىنىك گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يەپ، جانلىرىنى قوتقۇزۇپ قالىدۇ. لېكىن، چىمەن يايلىقىنىك شىمالىي تاغ باغرىنى بويلاپ ئاققان سۇ بويىدا ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان قوزۇق قاقشاللىقىنىك تەرەپ - تەرەپلىرىدە يالقۇنجا پيانغان گۈلخانلاردىن چاچراپ چىققان ئوت ئوچقۇنلىرى ئەتراپتىكى قورايلىقلارغا تۇتىشىپ، قاقشاللىقىنىك جەنۇبىدىكى ئارامگاھتا دەم ئېلىۋاتقان قاچقۇنلارغا تەھدىت سالىدۇ. بۇ قاچقۇنلار ئاخىر ئۇ يەردىن يۆتكىلىپ، چىمەنگە قاراپ يول ئالىدۇ. ئۇلار بىر كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، چىمەن يايلىقىنىك كېنىدىكىدە ئۇرغۇپ چىقىۋاتقان سازلىق بۇلاقنىك ئەتراپىغا ئورۇنلىشىدۇ. چىمەن يايلىقى ھەقىقەتەن ئىسمى جىسمىغا لايىق بىپايان يايلاق بولۇپ، ئاتلىق ئادەم كىرسە كۆرۈنمىگۈدەك چىغلىق ئىكەن. ئۇ يەرنىك 12 - ئايلاردىكى مەنزىرىسىمۇ كىشىگە خۇددى ئېكىنچىلىك قىلىنىدىغان يېزىلارنىك كەچ كۈز پەسلىدىكى ئالتۇن رەڭلىك مەنزىرىسىنى ئەسلىتىدىكەن. چىمەن يايلىقىنىك شىمالىي قاپتىلىدىن يېڭىلا قوزغىلىپ قېچىپ كەتكەن چارۋىچىلار قالدۇرۇپ كەتكەن ئېغىل ۋە قورۇلارنىك ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇ يەر چارۋىچىلارنىك قىشلاۋسى ئىكەن. بەزى قارا قورساق قاچقۇنلارنىك نىيىتى بۇزۇلۇپ، ئەتراپتىكى چىغلىقلارغا ئوت قويۇۋېتىشى بىلەن، بۇ چىغلىقلارغا ماكانلاشقان ياۋا ئاتلار، ياۋا تۆگىلەر، تېكە - ماراللار، سانسىزلىغان كىيىك - جەرەن، بۆكەن، توشقان، قىرغاۋۇل ۋە باشقا قۇشلار ئۇۋىسىغا سۇ كىرگەن چۈمۈلىدەك تەرەپ - تەرەپكە پېتراپ كەتكەن. يول بويى قورال - يارالىرىنى تاشلىماي كەلگەن بەزى قاچقۇنلار ئۇچرىغانلا ياۋايى ھايۋانلارنى ئاتقان. نىشانسىز ئېتىلغان ئوقلار ئۆز ئادەملىرىگە ۋە ئوتلاشقا قويۇپ بېرىلگەن ئاتلارغا تېگىپ، ئوتتۇرىدا جېدەل بولغان. قالايمىقان ئوق ئاتقانلارنىك قورالىرى يىغۇۋېلىنىپ، ئەتىسىدىن باشلاپ تەشكىللىك ئوۋ ئوۋ

لاش پولغا قويۇلغان. ئۇلار چىغلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇلاقنىڭ ئەترابىغا بۆكتۈرمە قويۇپ، سۇ ئىچىشكە كەلگەن جانىۋارلارنى ئېتىپ، كېيىنكى سەپىرىگە گۆش هازىرلىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىمەن يايلىقىدا سېرىق ئۇيغۇر، موڭغۇل چارۋىچىلار ياشايدىكەن. ئۇلار خوتەندىن قېچىپ كېلىۋاتقان بۇ بالا - قازالاردىن چۆچۈپ، چىمەننىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىققا كىرىپ پاناهلانغان. يول بويى ئات - ئۇلاغلىرى ۋە يېمەك - ئىچمەكلىرىدىن ئايرىلغان بۇ نىيىتى بۇزۇق، قارا قورساق قاچقۇنلار ئۇچ - تۆت كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن ئاز تولا جان كىرىپ، تۇغما ئادەتتى بويىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۈچۈن، هېلىقى چارۋىچىلارنى ئارقىدىن قوغلاپ بارغان. بىراق، سەزگۈر ۋە مەرگەن چارۋىچىلار دۈشمەننى ئېتىشقا ئەپلىك تاغ چوقىلىرىنى ئالدىنئالا ئىگىلەپ، قوغلاپ كەلگەنلەرنى نېرىدىن ئېتىپ، ئۆزلىرىگە يېقىن كەلتۈرمىگەن، كۆزگە ئىلىنغانلىرىنىڭ هەممىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغانلىرى ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، ئاۋۋالقى ئورنىغا قايتىپ كەلگەن. ئۇلار سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئىككى كۈن ماڭغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بەزى ئادەملىرى ۋە بەزى ئاتلىرى سوغۇق، ئاچلىق ۋە هارغىنلىقتىن ئازابىدىن هالسىزلىنىپ، يول بويى بىر - بىرلەپ چۈشۈپ قالغان. ئۇلار بىلەن هېچكىمنىڭ كارى بولمىغان، هەركىم ئۆز جېنىنىڭ غېمىدە قالغان. هەممىدىن قىزىقى شۇكى، بۇ قاچقۇنلار يولدا قېيقېلىۋاتقان ئاشۇ سەپداشلىرىنى يۆلەشتۇرۇپ بىللە ئېلىپ مېڭىش ئۈيالقتا تۇرسۇن، قىلچە ئەيمەنمەستىن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ تۇرۇپ، يانچۇقلىرىدىكى پۇلغا يارىغۇدەكلا نەرسىلەرنى ياكى خورجۇنىدىكى نان - تالقانلارنىڭ قالدۇقلىرىنى بەس - بەس بىلەن ئېلىۋالغان. مۇنداق تاشلىنىپ قالغان ئادەم ۋە ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئۆلۈكلىرى، ئېغىر كېلىپ تاشلىۋېتىلگەن هەر خىل قورال، ئىگەر - جابدۇق، خورجۇن - قاچا، قازان - چۆمۈچلەر

بولۇپمۇ چىمەن يايلىقى بىلەن خانئامبال يايلىقى ئارىسىدا هەدەي - هېسابسىز. شۇنداق قىلىپ، ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغان 200 نەچچە قاچقۇن مىڭبىر جاپادا لەنئەرخۇەن ۋە لەنسەخۇەن چۆللىرىدە ئون كۈندەك يول يۈرۈپ، دۇڭخۇاڭغا ئون كۈنلۈك كېلىدىغان خانئامبال يايلىقىغا ئۇلىشىۋالغان.

خانئامبال يايلىقى ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، سۇيى مول، سوكسوك ئوتۇنلۇق ۋە ئوت - چۆپلۈك يايلاق بولۇپ، كۆلىمى ئانچە چوڭ ئەمەس. ئەهۋالدىن قارىغاندا، ئىۇ يەر دۇڭخۇاڭدىكى چارۋىچى خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋا قىشلىتىدىغان قىشلىقىدەك قىلاتتى. لېكىن، ئۇ يەردىكى چارۋىچىلارمۇ، غەربتىن كېلىۋاتقان بالا - قازا قاچقۇنلارنىڭ شەپسىنى ئاڭلاپ، چارۋىلىرىنى هەيدەپ، خانئامبالغا يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغقا يوشۇرۇنۇۋالغان. قاچقۇنلار خانئامبال بېرىپ ئۇچىنچى كۈنى ئۇلاردىن ئون نەچچىسى قېچىپ كەتكەن چارۋىچىلارنىڭ ئىزىنى قوغلاپ كەتكەنىدى. ئۇلار ئەتىسى كۈن ئولتۇراي دېگەن مەزگىلدە، ئىككى نەپەر ئۇيغۇر قويچىنىڭ ئۈچ يۈزدەك قوينى ئېگىسى بىلەن بىللە هەيدەپ كەپتۇ. ئۇزاقتىن بۇيان چىلبۆرىدەك ئاچ قالغان قاچقۇنلار قويلارنى كۆرۈپلا ئۇشۇك هەردەك ئولىشىپ كېلىپ، قوي ئېگىلىرىنىڭ زارلىشىغا قارىماي، بەزىلىرى بىردىن، بەزىلىرى ئىككىدىن تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشتى. تۇغاي دەپ قالغان ساغلىقلارنىڭ ئىچىدىن بىردىن ياكى ئىككىدىن قوزا چىقتى. ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان قاچقۇنلار ساغلىقلارنى بالىسى بىلەن قوشۇپ چالا - بۇلا پىشۇرۇپ يېيىشتى. قاچقۇنلار بۇ ئەهۋالدىن هەيران بولۇپ داڭ قېتىپ قالغان قويچىلارنى بىر كېچە باغلاپ ئوقۇپ، ئەتىسى ئۇلار ئارقىلىق يەنە باشقا قويچىلارنىڭ قويلىرى ۋە مال - مۇلكىنى بۇلاپ كەلمەكچى بولىدۇ. يەنە ئون نەچچە قاچقۇن ئىككى قويچىنى ئالدىغا سېلىپ، تاغلاردىن هالقىپ بىر تاغنىڭ ئىچىگە كىرگەندە كەچ كىرىپ كېتىدۇ. يول باشلاپ

ماڭغان ئىككى قويچى قاچقۇنلارنى باشقا ئىشقا بەنت قىلىپ قويۇپ، تاغنىڭ تۈمشۇقىدىن بۇرۇلۇپلا كۆزدىن غايىب بولىدۇ. بۇلاڭچىلار تاغ ئارىسىدا نىشانسىز گاڭگىراپ يۈرگەندە، غايىب بولغان كەلگەن ئوق ئۇلارنى جېنىدىن جۇدا قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قوراللىرى غايىب ئوقنىڭ ئىگىلىرىگە نىسىپ بولىدۇ. قوي بۇلاپ كېلىشكە كەتكەنلەر ئىككى كۈنگىچە كەلمىگەندىن كېيىن، باشقا بۇلاڭچىلار يىراق ئەتراپقا ببرىشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار گۆشنى خام - خوتۇلا يەۋەتكەچكە، ئىچى سۇ-رۇپ هالسىزلىنىپ، يېتىپ قالىدۇ. ئارىدىن تۆت - بەش كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، دۇخاۋاڭ تەرەپتىن 20 - 30 تۆگىگە ئاش - ئوزۇق يۈكلىگەن تۆگىچىلەر بىلەن بىللە ئاز - تولا دورا ئېلىپ ئىككى دوختۇر يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار دۇخاۋاڭدىكى يەرلىك ھۆ-كۈمەت ئامىدىن ماخۇسەننىڭ بۇ قالدۇق قاچقۇنلىرىدىن هال سوراپ كەلگەنىكەن. شۇنىڭ بىلەن قاچقۇنلارغا جان كىرىپ، خانئامبال بايلىقىدىن يۆتكۈلىدۇ. ئەتىسى مەن ئەگىشىپ ماڭغان جاڭ لىيەنجاڭ (خۇيزۇ) نىڭ داڭلىق ئېتى هېرىپ قېلىپ چۆلدە قالغاندا، جاڭ لىيەنجاڭ مېنىڭ يېمەي پېدۇرۇپ، يول بويى مىنىپ كېلىۋاتقان پاكار ۋە كۆرۈمسىز تورۇق ئېتىمنى ئىگىلىۋالدى. مېنىڭمۇ ئىچىم سۇرۇپ، جېنىم تۇمشۇقۇمغا كېلىپ قالغاچقا، گەنە سۇغا يېقىنلاشقانسېرى هالسىزلىنىپ، بىر كۈنلۈك يول يۈز كۈن-لۈكتەك بىلىنىپ كەتكەندى. ئاخىر خانئامبالدىن دۇخاۋاڭغىچە يەتتە كۈن يول يۈرۈپ، دۇخاۋاڭنىڭ قارىسىنى ئالدۇق. ماخۇ-سەننىڭ بۇ قالدۇق قاچقۇنلىرى دۇخاۋاڭ شەھرىگە زاۋال ۋاقتى-دا ناھايىتى ۋەيرانە هالەتتە يەنى ساقال - بۇرۇتلىرى ئۆسۈپ كەتكەن، يۈزلىرى مەيىتەت، كىيىم - كېچەكلىرى جۇل - جۇل هالەتتە كىرىپ بارىدى. بەزىلىرى هەتتا كىرلىشىپ كەتكەن مىل-لەتلەرنىڭ ئاستىدا مۆكچىيىپ كەتكەن بولۇپ، مېڭىشتىن توختى-سا دەرهال يېقىلىپ چۈشىدىغاندەك هالەتتە ئىدى. گويا ئەسىر

چۈشكەن گۇناهكارلاردەك ئۆتۈۋاتقان بۇ قاچقۇنلارنى كۆرۈپ، شەھەر خەلقى هەيران قالدى. بىز شۇ هالىتىمىز بىلەن، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان دۇخاۋاڭ هەربىي گەزەرمىسكە ئورۇنلاشتۇ-رۇلدۇق. هەربىي گەزەرمىدە ئون نەچچە كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، قاچقۇنلارغا باشقىدىن جان كىردى. ئۇلار بىكارچىلىقتا قىمار ئويناشقا باشلىدى. 1938 - يىللىرى گەنسۇ تەۋەسىدە قىمار ئويناش ئاشكارا ئىكەن. شۇڭا هەربىي گەزەرمىدىمۇ هەر-بىيلەر (بولۇپمۇ يەرلىك هەربىيلەر) بىلەن يەرلىك قىمارۋازلار ئالاهىدە تاۋاكا تۈزۈشۈپ، ئالتۇن - تىللا (تولاراق خوتەنلىك كىپەك ئالتۇنى، ئايالىرنىڭ زىبۇ - زىننەتلىرىنى) تىكىشىپ ئويناشتى. لېكىن، شىنجاڭدىن بارغانلارنىڭ ئىچكى جەھەتتە پۇقراچە كىيىنگەن يەرلىك هەربىيلەر تەرىپىدىن نەزەربەنت قىلىنغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەمەلدارلىر-دىن باشقا ئاددىي ئەسكەرلىرىنىڭ سىرتقا چىقىشى مەنئى قى-لىنغانىدى. ئارىدىن يېرىم ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، شىنجاڭدىن بارغان قاچقۇنلار يەرلىك بىر لىيەن هەربىنىڭ نازارىتى ئاستىدا جايۇگۈەن، سۇجۇ (هازىرقى جۇچۈەن) لەرگە يولغا سېلىندى.

جەسەتنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇپ قويۇلغان ئالتۇننىڭ ئوغرىلىنىشى

1932 - يىللىرى دۇخاۋاڭ ناهىيىسىنىڭ ئەنشى كەنتىدىن جاڭ مىن ئىسىملىك بىر خۇيزۇ ئىنسى جاڭ ... (كېيىنكى جاڭ لىيەنجاڭ) نى ئەگەشتۇرۇپ ماجۇڭيىڭغا ئەسكەر بولۇپ، شىنجاڭ-غا چىققاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭنىڭ 36 - شىسىنىڭ مەلۇم لىيەن-دە تا خوتەنگە كەلگەنگە قەدەر زاپخوز (سۇۋاجاڭ) بولۇپ ئىش-لەيدۇ. ئۇ، 1935 - يىلى خوتەننىڭ قارىقاش ناهىيىسىدە زاپ-خوز بولۇپ ئىشلەۋاتقاندا، بىر كۈنى بىر گىرانا تىنىڭ ئىچىدىن

فونتان سۈيىدەك ئېشىلىپ چىققان ئوق دورىسىنىڭ ئوتى ئۇنىڭ يۈزىگە چاچراپ، ئۇنىڭ ئىككى كۆزىنى قارىغۇ قىلىپ قويىدۇ. ماخۇسەن قىسىملىرى 1937 - يىلى خوتەندىن قەشقەرگە ماڭغاندا، ئۇ خوتەندە قېپقالغان ئىكەن. ماخۇسەن قىسىملىرى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ خوتەنگە چېكىنگەندىن كېيىن جاڭ لىيەنجاڭ خوتەندىن دۇكخۇاڭغا قاراپ يولغا چىققاندا، ئاكىسى جاڭ مىننى بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ ۋە 9 - بەنىڭ مۇئاۋىن بەنجىڭى گامازا (تۇرپانلىق خۇيزۇ) نىڭ يول بويى خەۋەر ئېلىپ مېڭىشىغا تاپشۇرىدۇ. ئۇ، گامازا بىلەن جاڭ مىنگە ئىككى ئات، بىر تۆگە ۋە ئاش - ئوزۇق بېرىپ، يەنە ماشىمن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئەسكەر (ئەسلى ئىسمى هاشىم) نى ئىككى ئات بىلەن قوشۇپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇچ ئادەم تۆت ئات ۋە يۈك ئارتىلغان بىر تۆگە بىلەن يول بويى بىللە ماڭىدۇ. لېكىن، چىمەن يايلىقىغا بارغىچە ئۇچ ئات هېرىپ ئۆلىدۇ، ئۇچ ئادەمگە بىر ئات، بىر تۆگە قالىدۇ. بۇ بىر ئاتمۇ لەنئەرخۇەندە يۈتۈپ كېتىدۇ، ئۇچ ئادەم بىر تۆگە بىلەن قالىدۇ. جاڭ لىيەنجاڭ، ئۇنىڭ بىر كانۇيى ۋە بىر كاتىپى ئۇچ كىشىدە بەش ئات ۋە بىر تۆگە بار ئىدى. بۇ بەش ئاتنىڭ ئۈچى چىمەن يايلىقىدا يوقلىپ كەتكەن، بىر تۆگىنىڭ تاپىنى تېشىلىپ ماڭالماس بولۇپ قالغاچقا لەنئەرخۇەندە تاشلۇېتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئالتە ئادەمگە ئىككى ئات، ئىككى تۆگە قالغان. ئىككى ئاتقا جاڭ لىيەنجاڭ بىلەن ئاكىسى جاڭ من مىنگەن. جاڭ مىننى خەۋەر ئېلىشقا يەنىلا گامازا مەسئۇل بولغان. ئەمما، لەنئەرخۇەندىن لەنسخۇەنگە كېتىۋاتقاندا، تار يولدا تاغ بويلاپ كېتىۋاتقان ئات جاڭ من بىلەن بىللە سول تەرەپتىكى هاڭغا چۈشۈپ كەتكەن. شۇ چاغدىكى يول ئازابىدىن ئېيتقاندا، جاڭ مىننىڭ ئۆلۈكىنى تاشلۇېتىش پۈتۈنلەي يولۇقتى ئىدى. چۈنكى، جاڭ لىيەنجاڭنىڭ كاتىپى توڭلاپ ئۆلگەندىمۇ تاشلۇېتىلگەن. ئەمما،

جاڭ لىيەنجاڭ جاڭ مىننى تاشلۇەتمىدى. ئۇ، جاڭ مىننىڭ ئۆلۈكىنى هاڭدىن ئالدۇرۇپ چىقىپ، تۆگىگە ئارتىۋالدى. هاۋا قەھرىتان سوغۇق بولغاچقا، جاڭ مىننىڭ جەسىتى توڭلاپ قالىدۇ. ئىككى كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ لەنسخۇەنگە كەلگەندە، جاڭ لىيەنجاڭ جەسەتنىڭ ئىچ - قارنىنى ئالدۇرۇۋېتىپ، جەسەتنىڭ ئىچىگە شىنجاڭ خەلقىدىن بۇلغۇالغان ئالتۇن - تىللالارنى قاچىلاپ، جەسەتنى يەنە تۆگىگە ئارتىپ، خانىمبالغا قاراپ ماڭىدۇ (بۇ ئەهۋالنى جاڭ لىيەنجاڭدىن قالسا پەقەت گامازىلا بىلەتتى). خانىمبالغا بېرىپ ئۇچىنچى كۈنى جاڭ مىننىڭ جەسىتى يوقلىپ كېتىدۇ. مەن 1949 - يىلى ئۇرۇمچى ئىككىنچى سەپەن مەكتەپنىڭ 3- ئوتتۇرا مەكتىپى نامىدىن تۇرپانغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغىلى بارغاندا، تۇرپان ئورمانچىلىق پونكىتىنىڭ كادىرى ئابدۇرېھىمجان (1951 - يىلى باستۇرۇلغان) بىلەن تۇرپان يېڭىشەهەر ئاشخانىسىغا تاماق يېگىلى كىرىپ، ئۇشتۇمتۇت گامازا بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم. گامازىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، شۇ چاغدا دۇكخۇاڭغا يېتىشكە بىر كۈنلۈك يول قالغان يەردە، جاڭ لىيەنجاڭ گامازىغا شىنجاڭدىن ئېلىپ ماڭغان گەزمالدىن 100 مېتر-دەك بېرىپ، ئۇنىڭ ۋاقتىنچە دۇكخۇاڭ شەهىرىگە كىرمەي، شۇ يەردىكى كەنتتە جېنىنى بېقىپ تۇرۇپ، ماخۇسەن قىسىملىرى دۇكخۇاڭدىن نېرىسىغا يۈرۈپ كەتكەندىن كېيىن ئاندىن دۇكخۇاڭغا بېرىشنى تاپىلىغان. گامازا بىر ئايدىن كېيىن دۇكخۇاڭ شەهىرىگە كىرىپ، بىر خۇيزۇ ئاشخانىسىدا تاڭجاڭلىق قىلغان. 1947 - يىلى مابۇفاڭنىڭ 5 - ئاتلىق شىسى شىنجاڭغا چىقىپ كېتىۋاتقاندا، شۇلارغا ئەگىشىپ قۇمۇلغا كېلىپ، شۇ يەردە قېپقالغان ۋە 1948 - يىلى تۇرپانغا كېلىۋالغان. خان ئامبالدا يوقلىپ كەتكەن جەسەت توغرۇلۇق، گامازا مۇنۇلارنى ئېيتىپ بەردى: جاڭ مىننىڭ جەسىتىنى ئىلى تېكەستىن بارغان ئىككى هوكۇغۇل بىلەن بىر قازاق بىرلىكتە ئوغرىلاپ قېچىپ، جەسەتنىڭ

ئىچىدىكى ئالتۇن - تىللالارنى بۆلۈشۈۋالغان. ئاندىن ئۇلار چەرچەنلىك ئىسھاق ھاجىنىڭ خانىمبال ئەتراپىدىكى قويچىلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ئاردىدىن بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار دۆڭخۇاڭغا پەيدا بولۇپ قالغان ۋە ھەر كۈنى دېگۈدەك قىمارخانىدا قىمار ئويناپ، خېلى ھاللىق قىمارۋازلاردىن بولۇپ قالغان؛ ئىككى موڭغۇل بالا قازاق بالىغا تولا ئۇتۇرۇپ، خېلى جىق قەرزدار بولۇپ قالغان. شۇ ئاردىدا قازاق بالا جايۇگۇەننىڭ جەنۇبىدىكى تاغقا ئورۇنلاشقان قازاق قېرىنداشلىرىغا (بۇ قازاقلار 1935 - يىلى ئىلياسخاننىڭ باشچىلىقىدا ئالتايدا شېڭ شىسەينىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاشۇ تاغقا بېرىپ ئورۇنلىشىپ قالغان) قوشۇلۇپ كەتمەكچى بولۇپ، ھېلىقى ئىككى موڭغۇل بالىدىن پۇل سورىسا، ئۇلار پۇل بەرمىگەن. بىر كۈنى بۇ قازاق بالا گامازا بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، خانىمبالدا بولغان ۋەقەنى ئۇنىڭغا دەپ قويغان. گامازا بۇ ئەھۋالنى يەرلىك ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، يەرلىك ھۆكۈمەت ئىككى موڭغۇل بالىنى قولغا ئالغان. بۇ موڭغۇل ۋە قازاق بالىلار جەسەتىنىڭ ئىچىدە ئالتۇن بارلىقىنى جاڭ لىيەنجاڭنىڭ فۇگۇەنى (كانۇيى) دىن ئاڭلاپ قالغان. بۇ فۇگۇەن بالىمۇ دۆڭخۇاڭغا بىر كۈنلۈك پول قالغاندا قېچىپ كەتكەن.

ماجۇڭيىڭ قالدۇقلىرىنىڭ ئاخىرقى ئاقىۋىتى

ماخۇسەننىڭ قالدۇق قاچقۇنلىرى دۆڭخۇاڭغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭ قوشۇنىغا 1930 - يىللىرى دۆڭخۇاڭ، ئەنشى، يۈمېن، جيايۇگۇەن ۋە سۇجۇ ئەتراپلىرىدىن قوشۇلغانلارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ - كېلىشىگە رۇخسەت قىلىنمىدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قاچقۇنلار دۆڭخۇاڭدىن سۇجۇغا ماڭغاندا، ئۇلارنىڭ

نىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى دۆڭخۇاڭدىن سۇجۇغىچە بولغان يول ئۈستىدە قاچقۇنلار ئارىسىدىن تۇغقانلىرىنى ئىزدىدى. قاچقۇنلارمۇ يولنىڭ ئىككى چېتىدە كۈتۈپ تۇرغان ئادەملەر ئارىسىدىن تۇغقانلىرىنى ئىزدىدى. تېپىشقان تۇغقانلار بىر - بىرلىرى بىلەن كۆرۈشۈۋالدى. بىراق، ئۇلارنىڭ ئۇزاق سۆزلىشىشگە يول قويمايتتى. قاچقۇنلار دۆڭخۇاڭدىن چېقىپ ئۇچىنچى كۈنى جيايۇگۇەنگە يېتىپ باردى (بۇ شەھەر سەددىچىن سېپىلى جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتىدىغان جايغا جايلاشقان) ۋە جيايۇگۇەن قەلئەسى ئىچىدىكى چوڭ - كىچىك دەئلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇ كۈنى دەل نامازدىگەر ۋاقتىدا، لاشۇلىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن، بارلىق ئەسكەرلەر چوڭ بىر دەگگە تىزىلدى. لاشۇلى دۆڭخۇاڭدىن جيايۇگۇەنگىچە بولغان ئارىلىقتا قېچىپ كېتىپ ئۇتۇلۇپ قالغاندىن كېيىن، بوغۇزلاپ ياكى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن بەش - ئالتە جەسەتنى باشقىلارغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن چوڭ دەئىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەكەلدۈرۈپ قويۇپ، ئاندىن كۆپچىلىككە: «ئەگەر يول ئۈستىدە كىمكى ھەربىي ئىنتىزامغا رىئايە قىلماي يەنە قاچىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئاقىۋىتىمۇ مۇشۇ ياتقانلارنىڭكىدەك بولىدۇ. بىز سۇجۇغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، 1930 - يىللىرى مۇشۇ تۆت ناھىيىدىن بىزگە قوشۇلۇپ بارغانلارنىڭ يۇرتىغا بېرىپ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ» دېدى. ئەتىسى جيايۇگۇەندىن قوزغىلىپ سۇجۇغا يېتىپ بارغاندا، شەھەرنىڭ چوڭ رەستىسىدىن رەتسىز ئۆتۈۋاتقان قاچقۇن «قەھرىمانلار» نى كۆرۈپ، سۇجۇ خەلقى ھەيران قېلىشىپ، نەپرەتلىك كۆزلىرى بىلەن قارىشىپ تۇردى. ئۆلمەي قالغان بۇ 200 نەچچە قالدۇق ئەسكەر ۋاقتىلىق ھەربىي گەزەرمە قىلىنغان تۆت چوڭ بۇتخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىرەر ئايدەك دەم ئالدى. بۇ جەريانداً، بازارغا چېقىپ - كىرىشكە رۇخسەت قىلىنغان بەزىبىر «ئىشەنچىلىك» كىشىلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭ

ئالتايدىن ئىلياسخان باشچىلىقىدا سۇجۇنىڭ جەنۇبىدىكى تاغقا كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە سۇجۇ شەھرىگە كىرىپ - چىقىپ تۇرىدىغان قازاقلارغا ئوغرىلىقچە قورال - ياراق ساتقانلىكەن (ھازىر مەركىزىي دىنىي ئىشلار ئىدارىسىدا ئىشلەۋاتقان ئەخمەت ۋاجىدىن شۇ چاغلاردا سۇجۇدا سودىگەرچىلىك قىلىپ يۈرەتتى. بۇ ۋەقەدىن ئۇ كىشىنىڭمۇ خەۋىرى بولۇشى مۇمكىن)، بۇ ئەھۋال يۇقىرى ئورۇنغا بىلىنىپ قېلىپ، بەزى كىشىلەرنىڭ بازارغا چىقىپ - كىرىشىمۇ پۈتۈنلەي مەنئى قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە پائالىيەتلەر نازارەت ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇلارمۇ مابۇفاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە چوڭ ھەربىي مەيدانغا، مابۇفاڭنىڭ ئەسكەر تەربىيىلەش تۈزۈمى بويىچە، كۈنىگە ئىككى سائەتتىن ھەربىي مەشىق قىلدۇرۇلدى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مابۇفاڭ شىنجاڭدىن قايتىپ بارغان ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قارىغا ئېتىش ماھارىتىنى سىناپ كۆرمەكچى بولۇپ، ئالاھىدە تەييارگەرلىكلەردىن كېيىن، چوڭ ھەربىي مەيدانغا ئۇلارنى 100 مېتر يىراقلىقتىكى چەمبىرەككە قارىغا ئاتقۇزۇپ كۆرگەنىدى. بۇ قاچقۇنلار ئالتە - يەتتە يىللىق ئەمەلىي ئۇرۇشنى بېشىدىن كەچۈرگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوراللىرى سۈپىتىتە ۋە ئەنگلىيەدە ئىشلەنگەن يېڭى بەش ئاتار ۋە ئون ئاتار مىلتىقلاردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ قارىغا ئېتىش ماھارىتى يارامليق بولۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قاچقۇنلاردا چوڭچىلىق، مەغرۇرلۇق پەيدا بولۇپ، يەرلىك ئەسكەرلەرنى كۆزگە ئىلمايدىغان، يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن ئولتۇرۇش قىلغاندا ھاراقنىڭ كۆچى بىلەن بىر - بىرىگە قورال تەڭلەيدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. نەتىجىدە ئىككى ئوتتۇرىدا ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلدى. قاچقۇنلار ئارىسىدا يەنە، ئىسيان كۆتۈرۈپ سوقۇش قىلىش، ماجۇڭيىڭنىڭ كونا يولداش مېڭشىنى تەشەببۇس قىلىش كەيپىياتى ئەۋج ئالدى. ھەتتا ئۇلار يەرلىك ھەربىيلەر نازارەت

قىلىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، مابۇفاڭنىڭ ئەسكەرلىرىدەك شەھەرگە ئەركىن كىرىپ - چىقىش، ئۆيى بارلارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ - كېلىشىگە رۇخسەت قىلىش تەلەپلىرىنى قويدى. مابۇفاڭ تەرەپ بۇ تەلەپلەرنىڭ بەزىلىرىگە ماقۇل بولدى. لېكىن، ئىچكى جەھەتتىن بولۇپمۇ كېچىلىرى نازارەتچىلىكىنى كۈچەيتىتى. ئاندىن ئۇلارنى شەھەردىن بەش كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئايرودرومنى ياساش ئەمگىكىگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار ئەمگەك ئورنىغا بەش كۈندەك قورالى بىلەن چىقىپ ھېرىپ كەتكەندىن كېيىن، يەرلىك ھەربىيلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، قوراللىرىنى گەزەرمىدە قويۇپ، ئۇنى ساقلاشقا مەلۇم سانداملىق ئادەم قالدۇرىدىغان بولدى. ئاندىن ئىككى - ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كۈنى يەرلىك ھەربىيلەر ئۇلارنىڭ يوق ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ گەزەرمىسىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ھەممە قوراللىرىنى يىغىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەمگەككە چىقىشمۇ ئاخىرلىشىدۇ، قاچقۇنلار ھەتتا مەشقىمۇ چىقماي يېتىۋالىدۇ. يەرلىك ھەربىيلەر ئۇلارغا بولغان نازارەتنى كۈچەيتىدۇ. 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مابۇفاڭنىڭ تاج - تەختىگە بىر مەھەل تەھدىت سالغان 36 - شىنىڭ بۇ قالدۇقلىرى نازارەت ئاستىدا ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ تۇرغان پەيتتە، گومىنداڭ مەركىزىدىن ما بۇفاڭغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇشقا ئەسكەر سېلىقى چۈشىدۇ. مابۇفاڭ پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، يەرلىك ئەسكەرلەردىن بىرەر يۈزنى، قالغىنىغا ماجۇڭيىڭنىڭ مۇشۇ قالدۇق قاچقۇنلىرىنى قوشۇپ، مەركەز ئارمىيىسىنىڭ شىمالىي شەنشىدىكى يەن شىسەن قوماندانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، ئۇلار تەيخۇاڭسەندە ئېلىپ بېرىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ تۈگىگەنمىش؛ بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، ئۇلار گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن 8 - ئارمىيە ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەردە ئۆلۈپ تۈگىگەن-

مىش. ماجۇئيىك قالدۇقلىرىنىڭ ئاخىرقى ئىستىقبالى ئەنە شۇنداق بولغان.

ئىزاھات:

① ماجۇئيىك «36 - شى» (36 - دىۋىزىيە دېگەن نامى جياڭ كەيشى قوماندانلىقىدىكى ھەربىي تەشكىلىي رەت سانى بويىچە جياڭ كەيشى تەرىپىدىن بېرىلگەن نام بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بايرىقى گومىنداڭ بايرىقىدىن ئىبارەت).

② 36 - شى دەسلىپىدە خۇيزۇلاردىن تەشكىللەنگەنىدى.

ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ھەققىدە ئەسلىمە

ئەنۋەر خانبابا

1933 - يىلى شىنجاڭدا ئاپرىل ئۆزگىرىشى (ئەينى ۋاقتتا 12- ئاپرىل ئىنقىلابىي دەپ ئاتالدى) بولدى. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭدا مەلۇم ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى. يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتى قوللىنىدى ۋە ياردەم بەردى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن كوممۇنىستلار، ئىلغار ئادەملەر كەلدى. ئۇلار خىزمەتلەرگە ياردەم بەردى. بىر قەدەر ئەمىلى سىياسەتلەر بەلگىلىنىپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە باشقا ساھەلەردە يېڭى تەرەققىياتلار مەيدانغا كەلدى، شىنجاڭ جەمئىيىتىدە يۇز بەرگەن يېڭىلىقلارغا ئەگىشىپ ھەر مىللەتنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. ئالدى بىلەن 1934 - يىلى ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ ھەر مىللەتنىڭ ئۆلكىلىك، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى مەدەنىيەت، مائارىپ، سەنئەت، تەشۋىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىللە، جەمئىيەتنىڭ باشقا ساھە پائالىيەتلىرىگىمۇ قاتنىشىش ئىدى.

1938 - يىلغا كەلگەندە ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدەك ئۆزبېكلەر

كۆپ ئورۇنلاشقان ئىلى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىدىمۇ ۋىلايەتلىك ئۆزبېك ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى مەيدانغا كەلدى.

ئۆلكىلىك ئۆزبېك ئۇيۇشمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، تۇنجى قېتىم رەئىسلىككە مىرمەخمۇت مىر خەمىت ئوغلى سايلاندى. ھەيئەت رىياسەت تەسىس قىلىندى. ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا رەئىسلىك يېتەكچىلىكىدە ھەيئەت رىياسەت رەھبەرلىك قىلاتتى. بىرىنچى نۆۋەتلىك ھەيئەت رىياسەت ئەزالىرى بولۇپ مىر مەخمۇت مىر خەمىت ئوغلى (رەئىس)، رەشىت بابا (مۇئاۋىن رەئىس)، ئەنۋەر خانبابا، ۋەلى خان، ھاجى ئەكبەر، ئىلھامجان ئىسھاقجان ئوغلى، ھاجى ئەكبەر نەزەربايوۋ، فەتتاخ شەنجاڭ (باش كاتىپ)، مەنان قېيۇم قاتارلىق كىشىلەر سايلاندى. رەھبەرلىك بەنزىسى تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن تەشكىلىي خىزمەت باشلىنىپ كەتتى. ئالدى بىلەن ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى قۇرۇلدى، مەسىلەن، كاتىبات بۆلۈمى، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى (بۇنىڭ قارمىقىدا سانايمىنەپسەبار)، خوجىلىق بۆلۈمى قاتارلىقلار ھەم بۆلۈملەرگە مەسئۇل خادىملار تەيىنلەندى. نۆرغۇن ئۇيۇشما ئەزالىرى خىزمەتكە جەلپ قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن رەئىس باشلىق ھەم بۆلۈم باشلىقلىرى ۋە خىزمەتكە قاتناشقان باشقا خىزمەتچىلەرمۇ ماۋاشسىز خىزمەت قىلاتتى، خىزمەتنى ئالاھىدە قىزغىنلىق بىلەن ئىشلەيتتى. پەقەت باش كاتىپ بىلەن تازىلىق خىزمەتچىسىگە ماۋاش بېرىلەتتى. تەشكىلىي ئاپپارات قۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇيۇشمىنىڭ نىزامنامىسى، پىلانلىرى تۈزۈلدى ۋە تۈرلۈك تۈزۈملەر ئورنىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن خىزمەتلەر باشلىنىپ كەتتى. گەرچە ئۇرۇمچىنىڭ ئۆزبېك ئاھالىسى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئەزالار ئۇيۇشما خىزمەتلىرىگە نىسبەتەن ئاكتىپ ئىدى. مەسىلەن، خىزمەتتىن كېيىن كەچكى ۋاقىتلاردا كۆپلىگەن ئادەملەر پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. ئالدى

بىلەن بىز سانايىنەپسە تەشكىل قىلدۇق. بىزدە فەتتاخجان، ئادىلجان، مىر ئەخمەت قاتارلىق يىرىك سازەندىلەرنى ئېتىبارغا ئالمىغاندا، سازەندىلەر بەك ئاز ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياش سازەندىلەرنى يېتىشتۇرۇش مۇھىم ۋەزىپە قىلىندى. بىزئۆزبېك ياشلىرىنى يېغىپ ساز ئۆگىنىش كورژوكى تەشكىل قىلدۇق. ئۇلار ھەر كۈنى كەچتە مەشغۇلات ئېلىپ باراتتى. شۇنداق قىلىپ قەدەممۇ قەدەم ياش سازەندىلەر كوللېكتىپى مەيدانغا كەلدى. سازەندىلىرىمىز ئىچىدە ئۇيغۇر ياشلىرىمۇ بارىدى. سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناش ئۈچۈن ئارتىسكىلار يوق ئىدى. ئورتا ياشلىق ئۆزبېك ئايالىرى سەھنىگە چىقىشنى خالىمايتتى. پەقەت يىگانە سەنئەتكار، راۋاقاسچى ساناۋەرخان بارىدى، ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇسسۇلچىلار كورژوكى تەشكىل قىلدى. ياش ئۇسسۇلچىلارنى تەربىيىلەشتە ساناۋەرخان چوڭ ھەسسە قوشتى. خەنىپە، سەلىم مۇختەبەر، رەئىسە قاتارلىق ياش ھەۋەسكارلىرىمىز ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۇستازلىرىدىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، كۆپ ئۇتۇقلىرىغا ئېرىشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاممىخان قاتارلىقلار بىزنىڭ داڭلىق ئۇسسۇلچىلىرىمىز ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك ھەسسىلىرىنى قوشتى.

ئەر ئارتىس ھەۋەسكارلىرىمىز ئاز ئەمەس ئىدى. چوڭلارمۇ، ئوتتۇرا ياشلىقلارمۇ، ياشلارمۇ تەكلىپ قىلساق قىزغىنلىق بىلەن قاتنىشاتتى. تىرىشچانلىق ۋە ئاكتىپلىق كۆرسىتىش نەتىجىسىدە، كۆپ ئۆتۈمەي سازەندىلىرىمىز، ئۇسسۇلچىلىرىمىز، ناخشىچىلىرىمىز ۋە دراما ئارتىس ھەۋەسكارلىرىمىز تەدرىجىي مەيدانغا كەلدى. تېز - تېز كونسېرت كېچىلىگى ئۆتكۈزۈش، سەھنە ئەسەرلىرىنى قويۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق. «نەسەپ قۇربانى»، «شاڭخەي كېچىسى»، «شارلاتان» قاتارلىق كۆپ

سەھنە ئەسەرلىرىنى قويىدۇق. سەھنە ئەسەرلىرىنى يازغۇچى ئابدۇشكۇر سبھزوم(تەخەللۇسى يالقۇن)غا ئوخشاش دراماتورگلار مۇ باربدى.

ئويۇن قويۇش ئارقىلىق ئۇيۇشمىنىڭ بەزى ماددىي قىينچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن بەزى سەنئەت چىلىرىمىزگە مەلۇم ئىش ھەققى ئاجرىتىپ بېرەتتۇق. ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ سەنئەت ئىشلىرى خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغانىدى.

بىز يەنەماۋارىپ ئىشلىرى بىلەنمۇ شوغۇللاندۇق. ئۇيۇشمىمىز ئۆزى ئىقتىساد چىقىرىپ، پارتا، ئورۇندۇق، دوسكىلار ياسىتىپ ساۋات چىقىرىش مەكتىپى ئاچتۇق. بۇ مەكتەپ «جاھانگىرلىككە قارشى 28 - ساۋات چىقىرىش مەكتىپى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ مەكتەپتە ساۋات چىقىرىش، ئۆلكە، مەملىكەت ۋە خەلقئارا ۋەزىيەتتىن خەۋەردار قىلىش، پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىتىش بىلەن شوغۇللاندۇق. ئۇ چاغلار سوۋېت ئۆزبېكستاندا ئۆزبېكلەر ئەرەب يېزىقىدىن سلاۋيان يېزىقىغا كۆچكەن ۋاقىت ئىدى. ئۆزبېكستاندىن سلاۋيان يېزىقىدا كىتاب، ژۇرناللار كېلىپ تۇراتتى. ئۆزبېكلەرنى سوۋېت ئۆزبېكستانىدىن كېلىدىغان كىتاب، ژۇرناللارنى ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئەزالارنىڭ لاتىن يېزىقىدا ساۋاتىنى چىقىرىش بىلەنمۇ شوغۇللاندۇق. سلاۋيانچە ھەرپ بىلەن ساۋات چىقىرىشقا ئايالارمۇ ھەۋەس بىلەن قاتناشتى، چۈنكى سلاۋيانچە يېزىقىنى ئۆگەنگەندە ھەر خىل كىتاب، ژۇرناللارنى ئوقۇشتىن بەھرەمەن بولاتتى.

ئۇيۇشما بىناسىدا قىرائەتخانامۇ تەشكىل قىلىنغان ئىدى. قىرائەتخانىمىزدا شىنجاڭنىڭ، ئۆزبېكستانىنىڭ ھەر خىل كىتاب، ژۇرنال ۋە گېزىتلىرى باربدى. ئەزالىرىمىز بوش ۋاقتىلاردا قىرائەتخانىمىزدا بىلىم ئېلىش بىلەن شوغۇللىناتتى.

مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى تەشۋىقات خىزمىتى ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. تام گېزىتى، قارا تاختا گېزىتى، رەسىملىك سان، تەشۋىق ۋەرەقلىرى ئارقىلىق يەنە ئويۇنقويۇش ئالدىدا، جامائەت توپلانغان ئورۇنلاردا، مەسچىت ۋە كوچىلاردا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلاتتى، تەشۋىقات مەزمۇنى كۆپرەك شىنجاڭدا قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر، ياپونىيا قارشى مۇداپىئە ئۇرۇش ئەھۋالى ۋە قولغا كەلتۈرۈلگەن غەلىبىلەر، ياپونىيا قارشى ئۇرۇشقا يارەم قىلىش ئۈچۈن ئىئانە توپلاش، ساۋات چىقىرىش، سوۋېت ئىتتىپاقى سوتسىيالىستىك تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىۋە قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى، جاھانگىرلىككە قارشى تەشۋىقاتلار ئېلىپ بېرىلاتتى. تەشۋىقات - تەرغىبات جەھەتلەردە ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى نۇرغۇن پايدىلىق خىزمەتلەر ئىشلىدى. بۇ ۋاقىتلارچىن تەنچىيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرى ۋە پارتىيىسىز ئىلغار ئادەملەر جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى تەرىپىدىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلىپ، شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرىگە قاتنىشىۋاتقان، سوۋېت يارەم بېرىۋاتقان، شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىلىنقىلابىي نىقابى خەلق ئىچىدە تېخى پاش بولمىغان چاغلار ئىدى. كېيىن شېڭ شىسەي «ئىنقىلابىي» چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، جىياڭ جېيشى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە سلىم بولدى. شىنجاڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يېڭى تەشكىل قىلىنغان ۋاقىتتا ھېچ نەرسىسى يوق ئىدى. دەسلەپتە ياڭخاڭدا (ھازىرقى غالىبىيەت يولى) مەسئۇرجان باينىڭ ئىككى ئېغىزلىق ئۆيىدە قورۇلۇپ ئىش باشلانغانىدى. ھۆكۈمەت ئۇيۇشمىلارغا بىر پۈتمۇ يارەم بەرمەس ئىدى. ئەزالارنىڭ قوللىشى ۋە قىزغىن يارەم قىلىشى ئارقىسىدا ياڭخاڭدىن (ھا-

زىرقى غالىبىيەت يولىدىكى گولۇ زاۋۇتنىڭ بىر قىسمى) چوڭ بىر قورا سېتىپ ئالدۇق. ئۇيۇشمىمىز شۇ جايدا ئۆزىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى.

مەن ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى تەسىس قىلغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدىم. ئۇيۇشما تەشكىل قىلىنغاندىن تارتىپ تاكى 1942 - يىلغىچە قوشۇمچە تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىدىم. 1942 - يىلى ئائىلەم بىلەن غۇلجىغا كۆچۈپ كەتتىم. 1946 - يىلى 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزا لانغاندىن كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ماتارىپ نازارىتىدە خىزمەت قىلدىم. بۇئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغان ۋاقىت ئىدى. مەن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگىنىمدىن كېيىن مېنى ئۆزبېك ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىگە سايلاپ قويۇشتى. كۆپچىلىكنىڭ رايىغا قاراپ قوشۇمچە رەئىس بولۇشقا توغرا كەلدى. بىتىم ئىمزالىغا سولىمدى، بىر يىلدىن ئوشۇق داۋام قىلدى. 1946 ، 1947 - يىللىرى شىنجاڭدا كەسكىن سىياسىي كۈرەش توختىماي داۋام قىلدى. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپدارلىرى بىلەن گومىنداڭ ئارىسىدا، ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن مەسئۇد، مەھەممەت ئىمىن (بوغرا)، ئەيسا قاتارلىق پانتۈركىست، پان ئىسلامىستلار ئوتتۇرىسىدا سىياسىي كۈرەش كەسكىن بولدى. بۇ كۈرەش 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىنى ئىجرا قىلىش بىلەن ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش، دېموكراتىيىنى قوللاش بىلەن دېموكراتىيىگە قارشىلىق قىلىش، باراۋەرلىك- ئەركىنلىك ئۇچۇن كۈرەش قىلىش بىلەن باراۋەرلىك ۋە ئەركىنلىكنى باستۇرۇش، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك، ھەق بىلەن ناھەقلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىش كۈرىشى ئىدى.

بۇ يىللاردا ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى سىياسىي كۈرەش بىلەن شوغۇللىنىپ، ئۆلكە دائىرىسىدە يۈز بەرگەن چوڭ

ۋەقەلەرگە نىسبەتەن ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتە تۇرۇپ ئۆزىنىڭ ھەققانىي، ئادىل، توغرا تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە 11 بىتىمنىڭ ئىجراسى ئۇچۇن كۈرەش قىلدى.

گومىنداڭ دائىرىلىرى ئارقا- ئارقىدىن ۋەقە سادىر قىلىپ، پۇتۇن كۈچى بىلەن بىتىمنى بۇزۇشقا ئۇرۇندى. گومىنداڭ تەرەپ پىلانلىق، تەشكىللىك ھالدا ئۆز قولى بىلەن ئۇيۇشتۇرغان 25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسى بۇنىڭ بىر مىسالى. ئەھۋال شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ئاساسىدا پۇتۇن ئۆلكىدىن سايلانغان كېڭەش ئەزالىرى ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ مەجلىسىنى ئېچىش ئۇچۇن، ھۆكۈمەتنىڭ قارارىغا ئاساسەن ئۇرۇمچىگە توپلانغانىدى. مەنمۇ ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ كېڭەش ئەزاسى ئىدىم. ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرى ئۇرۇمچىدە ھازىرقى شىنجاڭ داشۇنىڭ قىزىل بىناسىدا (ئۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدە بىرەر مۇمبەمانخانا يوقىدى) ئۆلكىلىك كېڭەش مەجلىسىنىڭ ئېچىلىشىنى بىر ئاي ساقلىدۇق. ئاخىرى مەجلىس ئېچىلماي تارقىلىشقا مەجبۇر بولدى. چۇنكى ئۆلكىلىك كېڭەش كە قاتناشقانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپدارلىرى ئىدى. ئايرىم مىللىي مۇناپىقلارنى ئېتىبارغا ئالمىغاندا، گومىنداڭ تەرەپ تۇرلۇك ھىيلە - مىكىرلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپمۇ، پۇل، ئەمەل بىلەن قىزىقتۇرۇپمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلالمىدى. كۆپچىلىكنىڭ ئۇچ ۋىلايەت تەرەپدارى ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتكەن گومىنداڭ دائىرلىرى مەجلىس ئېچىشقا يول قويمىدى. مەجلىس ئېچىلغان بولسا، تەبىئىيكى، كۆپچىلىك كېڭەش ئەزالىرى ئالدى بىلەن گومىنداڭنىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرەسىنى ۋە ئۆلكىنىڭ ھەر بىر جايلىرىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي قىلمىشلىرىنى پاش قىلاتتى. كۆپچىلىك ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ توغرا تەشەببۇسلىرىنى ياقلىغان بولاتتى. بۇ گومىنداڭ تەرەپ ئۇچۇن پايدىسىز ئىدى. ئاخىرى مەجلىس ئېچىشقا ئىمكانىيەت

بولماي ئۇچ ۋىلايەت تەرەپدارلىرى بولغان ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرى گومىنداڭ تەرەپنىڭ بارلىق قىلمىشلىرىنى پاش قىلىپ، ئوچۇق خەت ئارقىلىق شىنجاڭ گېزىتىدە ئاممىغا مۇراجىئەت چىقىرىپ، كېڭەشتىن تارقىلىشقا مەجبۇر بولدۇق. بۇ، گومىنداڭچىلارنىڭ 11 ماددىلىق بىتىمنى بۇزۇشقا ھەرىكەت قىلغانلىقىنىڭ ئوچۇق ئىسپاتى ئىدى. ئوچۇق خەتنى ئوقۇغاندىن كېيىن مەرھۇم رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى «ياخشى يېزىلىپتۇ» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. 11 ماددىلىق بىتىم بۇزۇلۇشقا باشلانغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىن كەلگەن نۇرغۇن كېڭەش ئەزالىرى ئۇچ ۋەكالەت تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سىدىق مۇسايۇۋ، ئابدۇرېھىم لىتىپ، خەلپەت سۇزۇكھاجى، ئابدۇرېشىت ئەلەم، ئابدۇكېرىم ھاشىم، ئابلىز نىياز، قۇربان دۆلەت، سىدىقخان غوجام، سوپى سەلەي، ئابدۇراخماتقارى ھاجى، ئىسمايىل ئىبراھىم، يۈسۈپ قارى ھاجى، مەمەت ھەسەن، مەمەت تۇرسۇن، ئەسەت ياقۇپ، نىغمەت ئەشرەپ، ئوسمان دا-مولا قاتارلىقلار. بىتىم دەۋرىدە يۇز بەرگەن نۇرغۇنلىغان ئىنقىلابىي، سىياسىي ھەرىكەتلەردە مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۆزبېك ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رولى ئاز بولمىدى.

بۇ مەزگىلدە ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى سىياسىي كۆرەشنى ئۆز خىزمىتىنىڭ مەركىزى قىلىش بىلەن بىللە مەدەنىيەت، سەنئەت، تەشۋىقات ۋە باشقا ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك خىزمەتلەردە داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن 1947 - يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا (27 - ئاۋغۇست كۈنى) مەن غۇلجىغا قايتىپ كەتتىم.

ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆز خىزمىتىنى ئازادلىقتىن كېيىن توختاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ تارىخى ئاخىرلاشتى.

نېمە ئۈچۈن ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇرۇق قول بىلەن جەمئىيەت ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان پايدىلىق ئىشلارنى قىلالىدى؟ مۇھىمى، ئۇيۇشمىنى ئۆزبېك جامائەتچىلىكى قىزغىن قوللايتتى. ئۆزبېكلەر ئۆز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشى ئۈچۈن كۆيۈنەتتى. تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىلەرنى قىزغىنلىق بىلەن ئىجرا قىلاتتى. ھەممە ئۆزىنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشۇپ، ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ خىزمەتلىرىنىڭ نەتىجىلىك بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى جەمئىيەت ئۈچۈن كۆپلىگەن پايدىلىق ئىشلارنى قىلالىغانىدى.

ئامان قالغان جان

كېرىمۇ توختى

ئادەم ئۆمرىدە خىلمۇ - خىل ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ،خۇددى ھاياتلىق مۇساپىسى تەكشى، تۈز بولمىغىنىدەك، بۇ سەرگۈزەشتىلەرنىڭمۇ شىرىن، لەززەتلىكلىرى، ئاچچىق - چۈچۈكلىرى، قاباھەتلىك چۈشتەك ئېچىنىشلىق، پاجىئەلىك، قورقۇنچلۇقلىرى بولىدۇ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئەسلەش ئىقتىدارىڭىزنىڭ بارا - بارا ئاجىزلىشىغا ئەگىشىپ ئېسىڭىزدىن كۆتۈرلۈپ كېتىدۇ، لېكىن، بەزىلىرى قەلبىڭىزدە مەڭگۈ ئۆچمەس نەقەشتەك ئويۇلۇپ مەڭگۈلۈك بولۇپ قالىدۇ.

بالىلىق دەۋرىم

مەن 1926 - يىل 12 - ئاينىڭ 30- كۈنى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيەسىدىكى قالمالدا كەنتىدەكبەرەم قولى ئىسىملىك بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئائىلىمىزدە 13 جان بولۇپ، مەن بالىلارنىڭ سەككىزىنچىسى ئىدىم. ئائىلىمىز بەك مۇ نامرات ئىدى، دادام يوقسۇزلۇق تۈپەيلىدىن باي - پو- مېشچىكلارغا يىل بويى جاپالىق ئىشلەپ تۇرۇپمۇ ئائىلىمىزنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىنچە بىر مۇنچە قەرز- گە بوغۇلۇپ قالاتتى، شۇڭا قۇرساق تويغۇدەك تاماق، ئۇچمىز ئىللىغىدەك كىيىم - كېچەككە ئېرىشەلمەيتتۇق. نامراتلىق ئازا-

بىدا ئانامنىڭ كۆزىدىن ياش قۇرۇمايتتى. ئۇ ۋاقىتلاردىكى ئالۋان - ياساق، ھەر خىل ھاشار ۋە خىلمۇ خىل باجلار جانـ دىن ئۆتەتتى، قىشتىن ئاران چىقىپ ئەتىيازدىكى سېرىق تال مەزگىللىرىدە بىچارە كەمبەغەللەر بىر ۋاق تاماقتا زار بولۇپ ئاماللىسزلىقتىن باي، پومېشچىكلاردىن ئۆلارنىڭ تۇرلۇك نامۇ- ۋاپىق شەرتلىرىنى ئورۇندىاپ بېرىش شەرتى بىلەن ئاشلىق قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولاتتى. باي، پومېشچىكلار قەرزگە بې- رىدىغان قوناق، تېرىقلارنى كۆزدە بىر جىڭغا بىر جىڭدىن بۇغداي تۆلەش شەرتى بىلەن بېرەتتى، بۇنىڭ بىلەن يەنىلا زار - زار قاخشاپ خۇداغا نالە قىلىپلا قالاتتۇق. قىشلىق، يازـ لىق كىيىملىرىمىزنىڭ ئانچە پەرقى بولمىغاچقا، قاتمۇ - قات كونا كىيىملەر بىلەن شۇ قىش كۈنلىرى توڭلاپ تالا - تۈز- گە چىقالمايتۇق. ئاخشاملىرى بولسا ئائىلىدە بىردىن - بىر يېپىنچىمىز بولغان نەچچە ئون يېرىگە ياماق چۈشكەن بىر دا- نە يوتقانىنى يېپىنچاقلايتۇق، ئۆيىمىزگە يېقىنلا يەردە بىر مەك- تەپ بار ئىدى. ئوقۇشنى ھەر قانچە ئارزۇ قىلساممۇ يوقسۇزلۇق تۈ- پەيلىدىن مەكتەپتە ئوقۇيالمىغان ئىدىم، مانا بۇ يوقسۇزلۇق تۈپەيلىدىن يۇقىرىدا ئېيتقان 11 بالىنىڭ يەتتىسى ئارقا - ئار- قىدىن كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى، شۇنداقتىمۇ ئائىلىمىز كۈندىن كۈنگە قەرزگە بۇغۇلۇپ، كۈن ئېلىشىمىز تېخىمۇ تەسكە چۈشكەنلىكـ تىن دادام مېنى قۇملۇق كەنتىدىكى چارۋىدار ئەيسا بەگنىڭ تاغـ دىكى مېلىنى بېقىپ بېرىدىغان يىللىقچى قىلىپ بېرىپتۇ. مەن يالغۇز ئۆزۈملا ئۇنىڭ بىر قوتان (200 ئەترابىدا) مېلىنى بـا- قاتتىم، دەسلەپتە يېشىمنىڭ كىچىكلىكى ۋە تەجرىبىسىزلىكىمدىن تاڭ ئاتقاندىن كۈن پاتقىچە بىر قوتان مالنىڭ كەينىدە يۈ- گۈرۈپ پۈتلىرىم ئۆزۈمدەك قاپىرىپ كېتەتتى. يازنىڭ پۈر قىزىرىم ئاپتىپى، قىشنىڭ زىمىستان سوغۇقلىرىدا بىر قوتان مالنىڭ كەينىدىن ئەتىدىن - كەچكىچە يۈگۈرۈپ، شۇ چۆل

جەزىرلەردە ئاياق باسمىغان يېرىم قالمىغانىدى، كۈندۈزى چۆلدە مال بېقىش بىلەن ئاۋارە بولسام، ئاخشىمى قوتاندا مال بىلەن بىرگە ياتاتتىم. بەزىدە قورسىقىمنىڭ قاتتىق ئاچقانلىقىدىن كېچىلىرى ئۇخلىيالمىسىز ئۇيغۇنۇپ كېتەتتىم، چۈنكى ھەر كۈنى قويلارنى ئۆيگە ھەيدەپ كېلەر چاغدا جاڭگالدىن بىر ژۇۋدۇم ئوتۇن تېپىپ كېلىشىم شەرت ئىدى. ئەكەلگەن ئوتۇن ئاز ياكى ھۆل بولۇپ قالسا شۇ كۈنى ئەيسا بەگدىن تاياق يەپ ئاھانەت ئىشتەتتىم. «گەپ ئاڭلىمىغان» لىقىم ئۈچۈن ئۇلار ماڭا تۆزۈككىنە تاماقمۇ بەرمەيتتى. كېيىن ئەيسا بەگ مېنى ئالداپ، بىر يىل ئاچ - توق يۇرۇپ مال باققىنىمغا بىر تىيىنمۇ پۇل بەرمەي، قىرغىز چارۋىدار ساتلىخانغا ئۆتۈنۈپ بېرىۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا قىلىشقان يەڭ سودىسى بىلەن چوڭ چارۋىدار ساتلىخانىنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتتىم، رەھمەتلىك دادام بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ مېنى ئۆيگە قايتۇرۇپ كېتىش ئۈچۈن ساتلىخانىنى ئىزدەپ كېلىپ ئەھۋال ئېيتسا، ئۇ زالىم دادامغا ئازار بېرىپ: مەن بالاڭنى ئەيسا بەگدىن سېتىۋالدىم، ھەق ئالماقچى بولساڭ ئەيسا بەگكە دېگىن، دەپ ھەيدىۋېتىپتۇ. ئامال بولمىغاچقا بىچارە دادام يەنە ئەيسا بەگنى ئىزدەپ مېنى قايتۇرۇپ ئەكىتىدىغانلىقىنى، ھېچ بولمىغاندا بىر يىللىق ئىش ھەققىنى بېرىشنى سورىغاندا، ئۇ دادامغا خىرىس قىلىپ: «بالاڭ شۇنچە كىچىك تۇرسا ماڭا قانچىلىك ئىش قىلىپ بېرەلەيتتى، ئۇنىڭ قورسىقىنى باققىنىمۇ يېتىپ ئاشىدۇ، يەنە قايسى ئىش ھەققىنى ئالماقچى ئىدىڭ. ئۇ ھازام تامىقىڭ مالالارنى ئوبدان باقمىغاچقا ئۇرغۇن قويلىرىم ئورۇقلاپ ئۆلدى. بىر مۇنچىلىرى بۆرىگە يەم بولدى. بۇلار پۇل ئەمەسمىكەن؟ ئەگەر مەن بىلەن ھېسابلىشىمەن دەيدىكەنسەن، ئۇنداقتا ھېسابنى ئىنچىكە قىلايلى، زىيانغا ئۇچىرىغان مالالارنى تۆلىيەلەمسەنكىن. ئىنساپ قىلىپ بۇ زىيانىنى تۆلەتمىگىنىمگە خوش بولۇپ كۆزۈمدىن

يوقال!» دەپ دادامنى قورقۇتۇپ ئۆيدىن ھەيدەپ چىقىرىۋەتكەنتۇ.

ئەسلىدە بىر يىللىق ئىش ھەققىم ئۈچۈن ئەيسا بەگ بىزگە ئىككى پاخلان، ئۈچ ئوغلاق بېرىدىغان بولۇپ دادام بىلەن پۇتۇشكەن ئىكەن، ئەمما بۇ مەككار زالىم ئىش ھەققىنى بېرىش ئۈيالقتا ئۇرسۇن، «ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك» دېگەندەك مالىنى ياخشى باقمىدى، دېگەن باھانە بىلەن مېنى باشقا چارۋىدارغا بېرىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن دادام ھەر ئىككى چارۋىدارىدىن ئاھانەت ئاڭلاپ، ئىلاجسىز دەرت - ئەلەمنى ئىچىگە يۇتۇپ ئۈچ كۈنلۈك يەردىن قۇرۇق قول قايتىپ كەتتى. گەرچە تارىخمىدىكى مۇشۇ سەرگۈزەشتىلەرنىڭ ئۇتكىنىگە بىر قانچە ئون يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ چاغدىكى بىچارە دادامنىڭ دەرت - ئەلەملىك چىرايى، غۇربەتچىلىكتىن يادەك ئېگىلگەن گەۋدىسى ھېلىمۇ يادىمدا. شۇ كۈنى دادامنىڭ كەينىدىن قارىسى يوقالغىچە قاراپ تۇرۇپ ئەيسا بەگنىڭ ئۆيىدىكى رىيازەتلىك تۇرمۇشۇم ۋە كېيىنكى كۆرىدىغان كۈنلىرىمنى ئويلاپ، خۇددى غايەت زور يىرتقۇچنىڭ ئاغزىغا كىرىپ كېتىۋاتقاندەك ھەم قورقۇپ، ھەم دادامغا چىدىمايلا قەلبىم گويا قوقاستا پۇچۇلغاندەك بولۇپ، ئىختىيارسىز ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتىم.

«بۆرىدىن قۇتۇلۇپ، يولۋاسقا تۇتۇلۇپتۇ» دېگەندەك، كېيىنكى چارۋىدار ساتلىخان ئەيسا بەگدىنمۇ ئۆتۈپ كەتكەن ھېلىگەر ئىدى. ئۇ كۆرۈنۈشكە ئانچە - مۇنچە خەيرىخاھلىق قىلغاندەك كۆرۈنەتتىيۇ ئەمەلىيەتتە «ئالدىغىلى بالا ياخشى» دېگەندەك مېنى گوللاپ يۇرۇپ، ئاز - ئېشەكنىڭ ئورنىدا ئىشلەتتى. مېنى يىل بويى قوتاندىكى مال بىلەن يالغۇزاتتى، ياز كۈنلىرى قوي پېتى، كۆكۈيۈنلەرنىڭ چېقىشى بىلەن بەدەنلىرىم ھۆرەك - ھۆرەك بولۇپ كېتەتتى، قىش كۈنلىرى بولسا

زىمىستان سوغۇق سۆڭەك - سۆڭەكلىرىمدىن ئۆتۈپ كېتەتتى.
بۇنىڭ بىلەن كېچىدە تاڭغا تەلپۈنۈپ خۇداغا نالە قىلىپ، ئاھ ئۇرۇپ، يىغلاپ چىقاتتىم. شۇنداقتىمۇ مەن ئىش ھەققىنى ئېلىپ، ئاتا - ئانام بىلەن كۆرۈشسەم دېگەن ئارزۇبىلەن چىشىنى چىشلەپ، ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلىرىمنىڭ بىرىدە، «يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگكىچە، بۇرنى قانايتۇ» دېگەندەك ئۆزۈم كېزىك كېسىلى بىلەن يېتىپ قالدىم. كۆڭلى قارا پومپىچىك كېسىلىنىڭ يۇقۇپ قېلىشىدىن ياكى ئۆيىدە ئۆلۈپ قېلىشىمدىن قوقتىمۇ ياكى تۆت يىللىق ئىش ھەققىنى بېرىشتىن قاچتىمۇ، دادامنى ئۇشتۇمتۇت كەلپىندىن چاقىرتىپ كېلىپ مېنى تېزراق قايتۇرۇپ كېتىشنى ئېيتىدۇ. بىچارە دادام مېنىڭ ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالغىنىمنى ئاڭلاپ، ئوچ كۈنلۈك يولنى ئىككى كۈندە بېسىپ، مېڭ بىر مۇشەقەتتە پومپىچىكنىڭ ئۆيىگە كېپتۇ، ساتلىخان دادامنى بىر كۈنمۇ دەم ئالغۇزماي ئاران بىر قوزا، بىر ئوغلاق بېرىپ، قالغان ئىشنى بالاڭ ساقايغاندا ھېسابلىشىمىز دەپ، دادام بىلەن ئىككىمىزنى ئالداپ - سالداپ يولغا سېلىۋەتتى. رەھمەتلىك دادام نائىلاج مېنى ئېشەككە مىندۈرۈپ، ئۆزى پىيادە يول يۈرۈپ يول ئازاۋىنى يەتكىچە تارتىپ، ئاقچى نادىر ھېيىسىدىن كەلپىن ناھىيىسىگە يانداۋۇپ كەلدى ۋە ئاز بولمىغان قەرزگە بوغۇلغان بولسىمۇ بىر ئاممالارنى قىلىپ مېنى ساقايتىۋالدى. شۇنداق قىلىپ ساتلىخان دېگەن مەككارنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇم. لېكىن تۆت يىللىق ئىش ھەققىنى دەپ ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىشقا جۈرئەت قىلالمايتتۇق، چۈنكى ئۇ چاغلاردا يوقسۇللارنىڭ دوپپىسى چۈشسە بايلارنىڭ پېرىگە چۈشىدىغان بولغاچقا نەگىمۇ دەۋا قىلىمىز، بىزلەر قىلغان دەۋا ئاقمايتتى. باي - پومپىچىكلار، قازى - قۇزاتلارنىڭ ھەممىسى بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى تۇرسا، نەدىمۇ دەۋانى ئادىل سورايدىغان ئەمەلدار بولسۇن؟

گەرچە كېزىك كېسىلىم ياخشى بولغان بولسىمۇ، لېكىن داۋالىنىش جەريانىدا كۆپ قەرزدار بولغانلىقىمىزدىن تۇرمۇشىمىز تېخىمۇ تەس كۈنگە قالدى. نەتىجىدە ئامالنىڭ يوقلىقىدىن ناھىيىمىزدىكى ئارايماق كەنتىدىكى ئىمىن دېگەن بايغا چاكار تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۆيىدە يېرىم يىل ئىشلىدىم. كېيىن ئۇمۇ زومىگەر ئاكىسى مەھەممەت باۋجاڭغا مېنى ئۆتۈنۈپ بېرىپتۇ. دۇنيادىكى قاغىلارنىڭ ھەممىسى قارا بولغىنىدەك، باي - پومپىچىكلارنىڭمۇ ھەممىسىنىڭ كۆڭلى قارا بولىدىكەن. ئۇلار مېنى ئات - ئېشەكنىڭ ئورنىدا ئىشلەتتى. ئىشنىڭ ئېغىرلىقىغا ئادەم چىداپ بولمايتتى. كۈندۈزى باينىڭ ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى بىلەن چارۋا مېلىغا قارىسام، كېچىلەرنى ئات بېقىش ۋە ئېتىز - ئېرىقتا سۇ تۆتۈش ئىشلىرىغا سالاتتى، قىش كۈنلىرى بىر قانچە تۆگە بىلەن جاڭگالدىن ئوتۇن توشۇتاتتى. قىسقىسى ئارام ئېلىش پۇرسىتى بەرمەيتتى. بۇنىڭ بىلەن ئاخىرى زۇلۇمغا چىدىماي بىر كۈنى ئۆز ئۆيۈمگە قېچىپ كەتتىم. لېكىن زومىگەر مۇھەممەت باۋجاڭ ئەتىسىلا ئۆيىمىزگە باستۇرۇپ كەلدى. ئۇ دادام بىلەن ئاپامغا تەھدىت سېلىپ، مېنى ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ مەجبۇرى ئۆيىگە ئېلىپ كەتتى. لېكىن ئۆيگە ئاپىرۇېلىپ، پۈتۈمدىكى ئەبجىغى چىقىپ كەتكەن كونا كۆن ئۆتۈك، ئۇچامدىكى جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن ئىشتان - چاپانىنىمۇ سالدۇرۇپ ئېلىپ، ياماق چۈشكەن ماتا كۈسار بىلەنلا قالدۇردى - دە، ھە «نوچى بولساڭ ئەمدى قاچە، بىر كۆرۈپ باقاي» دەپ مېنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ دەل 12 - ئاينىڭ ئاخىرى بولۇپ سوغۇقنىڭ تازا ئەۋجىگە چىققان چاغلىرى ئىدى. مەمەت باۋجاڭ كۆڭلىدە مېنى سوغۇقتىن قورقۇپ ماڭا يالۇۇرىدۇ ھەم قاچمايدۇ، بولمىسا قاتتىق سوغۇقتا قاچقانىنىڭ جاجىسىنى كۆرۈدۇ» - دەپ ئويلىدى بولغاي، - دېمىسىمۇ بۇ قاتتىق شۇنداغاندا 12 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئۆيگە

بىرىپ بولغىچە توڭلاپ قېتىپ قېلىشىم مۇمكىن ئىدى. قانداق قىلاي؟ قاچماسلىققا ۋەدە بىرىپ يالۇۋراي دېسەم زۇلۇمغا بولغان قارشىلىقىم يول قويمايتتى، نەتىجىدە غەزەپ - نەپرىتىمنى ئىشقا سېلىپ خەير دېدىمدە - يىغامنى توختىتىپ ئۆز غەيرىتىمگە ئېلىپ خۇددى نەشتەردەك سانجىلىۋاتقان سوغۇققا قارماي، جېنىمنىڭ بىرىچە يالاڭغاچ ھەم يالاڭ ئاياغ يۈگۈرگەن پېتىم 12 چاقىرىم مۇساپىنى بېسىپ ئۆيگە يېتىپ كەلدىم. مېنىڭ بۇ ھالىمنى كۆرگەن ئاپام ھاڭ - تاڭ قېلىپ مېنى باغرىغا باستى، ئارقىدىنلا ھۇشىدىن كەتتى. توڭلاپ ھەم قورقۇپ كەتكەنلىكىمدىن ئاپامغا ئۆزۈمنى ئېتىپ ھۆكۈرەپ قاتتىق يىغلاپ كەتتىم. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن بىچارە دادام غەزەپ - نەپرەتكە تولدى. ئامال قانچە، دەرھال تەجرىبىلىك ئادەم تېپىپ كېلىپ، پۇت - قولۇمنى قارغا تىقىپ ئۇگلاپ، پۇت - قول بارماقلىرىمنىڭ ئۇششۇپ ئىقىپ كېتىشىدىن ساقلاپ قالدى. بۇ زومىگەرنىڭ ئۆيىدە گەرچە بىر يېرىم يىلدىن ئارتۇق ئىشلىگەن بولساممۇ، ئاران بىر پاخلان بەرگەننى ئاز دەپ، قەھرىتان سوغۇقتا پۇت - قولۇمدىن ئايرىپ قويغىلى تاسلا قالدى. گەرچە مەن خۇددى باپكارنىڭ موكىسىدەك نەچچە قېتىملاپ بايلارنىڭ قولىدىن - قولغا ئۆتۈپ، ئات، كالىدىن ئۆتەرخارلىنىپ ئىشلەپ، ئىتنىڭ كۈنىنى كۆرگەن بولساممۇ، ئائىلىمىزنىڭ تۇرمۇشىدا قىلچە ياخشىلىنىش بولۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، قەرىزگە بوغۇلۇپ موردىن تۆتۈن چىقىرالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالدۇق. ئاپام بىلەن دادام مېنىڭ چاكارلىقتا كۆرگەن كۈلپەتلىرىمنى كۆزدە تۈتۈپ، تىلەپ يېيىشكە رازى بولدىكى، مېنى قايتا چاكارلىققا بەرمەسلىككە نىيەت قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مېنى بىر موزدوزغا شاگىرتلىققا بەرمەكچى بولدى. مەن بۇ مەسلىھەتنى ئاڭلاپ خۇددى ئالتۇن تېپىۋالغاندەك خۇشال بولۇپ، ھۇنەر ئۆگىنىشكە ئىشتىياق باغلىدىم،

كۆڭلۈمدە ئاتا - ئانامغا يار - يۆلەكتە بولىدىغان چاغلىرىم كېپىتۇ دەپ ئويلايتتىم. دەرۋەقە دادام مېنى قاش ئېرىق كەنتىدىكى ھاپىز ئۇستا دېگەن موزدوزغا شاگىرتلىققا بەردى.

بالىلىق چاغلىرىم ئۆتتى رېيازەتتە،
يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىدە، خىجالەتتە.
ئەلگە زۇلۇم سالغان ئەشۇ نائىنساپلار،
تارتقاي ئەل ئازاۋنى ئول «قىيامەتتە».

تۇتقۇن

1941 - يىلى 11 - ئايدا، جاللات شېكى شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ زوراۋانلىقى بىلەن ئادەم تۇتۇش باشلاندى. ئۇلارنىڭ تەشۋىقاتلىرىدىن قارىغاندا، تۇتقان ئادەملەرنى ئالتايغا ئاپىرىپ «ئالتۇن كېنى» ئاچارمىش. بۇ ئەھمەلىيەتتە «ئالتۇن كېنى» ئېچىش بانالىسى بىلەن ئەسكەرلىككە ئادەم تۇتۇش ئىكەن، گەرچە ئۇلار بىر نەچچە كۈن «ئالتۇن كېنى ئاچقىلى ئادەم ئالىمىز» دەپ ناھىيىمىز تەۋەسىدە تەشۋىقات قىلغان بولسىمۇ پۇتۇن كەلپىن تەۋەسىدىن ئۆزلىگىدىن تىزىمغا ئالدۇرىدىغان بىرمۇ ئادەم چىقمىغاچقا، ئۇلارنىڭ رەزىل پىلانى ئىشقا ئاشمىغان، بۇ چاغدا ئۇلار چۈمپەردىسىنى بىراقلا يىرتىپ تاشلاپ باشقىچە ئىش كۆرگەن. ئالتۇن كېنى ئاچقىلى ئادەم ئالغىلى كەلگەنلەر بىر بازار كۈنى «ناھىيە بويىچە يىغىن بار» دەپ بازارغا كەلگەن كىشىلەرنى كوچا - كوچىلاردا ئالدىنى توسۇپ، ئۇلارنىچىدىكى ئەركىشىلەرنى شەنيامۇلىنىڭ چوڭ قورامىغا سولاپتۇ. ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ياش قورامىغا يەتكەن بالىلاردىن 200 گە يېقىن ياشنى ئېلىپ قىلىپ، قالغانلىرىنى قويىۋېتىپتۇ. ئاخىرىدا يەنە تاللاپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئەڭ كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىدىن 73 نەپەرنى تاللاپ ئېلىپ، قالغانلىرىنى قويۇپ

بىرىپتۇ. ئاڭلىساق يىغىۋېلىنىپ قامالغانلارنىڭ ئىچىدە ئاكام ئەكرەم بارکەندۇق. بۇ 73 ياشنى ئۇچ كۈن قاماپ قويىدى. ئۇلار قامىلىپ ئەتىسىلا ئاكامنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سولاق خانىسىدىن قېچىپ كېتىپتۇ، دەپ ئاڭلىدۇق. پۈتۈن ئائىلىدىكىلەر ئىز دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن ئاكامنىڭ غېمىنى يەپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شېڭ شىسەينىڭ ناھىيەمىزدىكى سادىق چاپارمىنى ياقۇپ باۋجاڭ (ئۇزۇن ئۆتمەيلا ناھىيىگە ھاكىم بولغان)، كەنت باشلىقى ئىبراھىم، ماموت قاتارلىق ئۇچ ئاتلىق ئادەم تۈيۈقسىز ئۆيىمىزگىلا باستۇرۇپ كەلدى. ئۇلارنىڭ شۇملۇق يېغىپ تۇرغان ئەلپازىدىن ئائىلىمىزگە يەنە بىر بالا-قازانىڭ كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار كېلىپلا دادام بىلەن ئاپامغا تەھدىت سېلىپ، «بالاڭنى مەقسەتلىك قاچۇرۇپ تىشتىڭ، ھازىر نەدىن بولسا تېپىپ بېرىسەن!» دەپ ۋارقىرىدى، لېكىن ئاكامنىڭ قايەردە يۈرگەنلىكىنى ھېچقايسىمىز بىلمەيتتۇق. ئەھۋال بۇنداق تۇرسا ئاكامنى نەدىن تاپىمىز؟ يوقالغان ئاكامنىڭ ئىز دېرىكىنى بىلەلمەي پەرىشانلىقتا تۇرغان دادام دەرغەزەپكە كېلىپ ياقۇپ باۋجاڭغا گەپ يانداۋردى — بالامنى ئۆزەڭلار قامىۋېلىپ، كۆرگىلى بارساق كۆرۈشتۈرمەي، ئەمدىلىكتە بالىنى مەندىن سورىشامتىڭ؟ ..... ئاغزىڭنى يۇم گادای تولا گەپ قىلماي بالاڭنى چىقىرىپ بەر!» ياقۇپ باۋجاڭ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ، دادامغا ھومىيىپ، يالاقچىلىرىغا كۆز ئىشارىتى قىلىۋىدى، ئۇلار خۇددى قويغا تەگكەن بۆرىلەردەك ئۆيىمىزگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۆيدىكى نەرسىلىرىمىزنى ئۇياقتىن - بۇياققا ئېتىپ، ھەش-پەش دېگىچە ئۆيىمىزدىن بوران چىقىرۋەتتى. ياقۇپ باۋجاڭ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ، قامچىسىنى ئوينىتىپ ھەيۋە قىلماقتا ئىدى. يالاقچىلار ئۆيىمىزنى ئاختۇرغان بىلەنمۇ ئاكامنى نەدىن تاپالايتتى؟ تۇرۇۋېرىپ تىت-تىت بولغان ياقۇپ باۋجاڭ قولىدىكى

قامچىسى بىلەن دادامنىڭ غۇلغا كۆچەپ بىر نەچچىنى سېلىۋېدى، بىچارە دادام تاياق زەربىسىدىن يېقىلىپ ئاغزى-بۇرنىدىن قان كەتتى. باۋجاڭ دادامغا: بالاڭنى تېپىپ بېرەمسەن يوق، دېدى. دادام غەزەپلەنگەن ھالدا: — بالامنى سىلەر تۇتۇپ كەتكەن، تېپىش توغرا كە لسەسىلەرتېپىپ بېرىسىلەر، بالامنى سىلەردىن ئالىمەن! ..... دادامنىڭ غەزەپتىن ئۇنلىرى بوغۇلۇپ پۈتۈن بەدىنى تىترەيتتى، دادامنىڭ ھەقلانىي سۆزىگە چىدىيالمىغان ياقۇپ باۋجاڭ، ئىبرايىم يۈزبېگى ۋە ماموت يۈز بېگى ئىتتەك ئېتىلىپ كېلىپ ئاپام بىلەن دادامنىڭ ئۈدۈل كەلگەن يېرىگە ئورۇشقا باشلىدى. تاياق، قامچىلار ئۇلارنىڭ باش كۆزىنى قانغا پويىۋەتتى. مەن تاياق زەربىسىدىن ھوشسىزلانغان دادام بىلەن ئاپامنى چۆگىلەپ خۇددى بەرۋانىدەك ئۇلارغا ئۆزۈمنى ئېتىپ يېغلايتتىم. دادام بىلەن ئاپامنىڭ ئەھۋالىغا چىدىيالمای، ئاخىرى ياقۇپ باۋجاڭنىڭ ئالدىدا يۆكۈنۈپ ئولتۇرۇپ خۇدانى تىلغا ئېلىپ، دادام بىلەن ئاپامنى ئورىماسلىقنى تىلەپ يالۋۇردۇم. بۇنداق ئادەم سىياقىدىكى قانخورلاردىن ياخشىلىق كۈتۈش نادانلىق ئىشى، ئەلۋەتتە. ئۇلارمۇنىڭ نالەمگە پەرۋا قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە شۆكۈنىلا ئاكامنىڭ ئورنىغا مېنى تۇتۇپ يامۇلغا ئاپىرىپ سولاپ قويىدى. مېنى ئېلىپ ماڭغاندا ئاپام - دادام زار - زار يىغلاپ ھوشىدىن كېتىشتى، بۇنى كۆرگەن خولۇم-قوشنىلار ماڭا ئامانلىق تىلەپ، ئاتا - ئانامغا تەسەللى بېرىپ قالدى. مەن يامۇلغا سولىنىپ تۆتىنچى كۈنى مەندىن بۇرۇن سۇلاپ قويولغان 72 ياش بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە ھايداپ مېڭىلدىم.

شۇنداق قىلىپ قەھرىتان قىشتا مېھرىبان ئاتا - ئانامدىن، توغۇلۇپ ئۆسكەن ئەزىز يۇرتۇمدىن بىر كۆزۈم ياش، بىر كۆزۈم قان ھالدا ئايرىلدىم. ئۆزۈمنى خۇددى ئاخىرەتكە يول ئالغاندەك ھېس قىلىپ بارغانسېرى كەينىمىزدە قېلىۋاتقان

ئانا يۇرتۇمغا، تىرىك تۇروپ ئايرىلىۋاتقان ئاتا - ئانامغا چىدىماي، ئۆزۈمنى باسالماي يىغلاپ، يۇرتىمىزدىن خېلى ئۇزاپ كەتكەندىمۇ، هامان شۇ تەرەپكە يېنىشلاپ قارايتتىم. هاياتىمدىكى رىيازەت قايتىدىن باشلاندى. ئۇ چاغلاردا بىردىن - بىر قاتناش ۋاستىسى ئېشەك، كالا ۋە ئات هارۋىسى ئىدى. بىزنى يالاپ ماڭغانلار دەسلەپتە كەلپىندىن چىلانغىچە بىر ئادەمگە بىردىن ئېشەك بەردى، چىلاندىن ئاقسۇغىچە 16 ئادەمگە بىر- دىن ئات ياكى كالا هارۋىسى توغرا كەلدى. ئاقسۇدىن بايغىچە يەنە 16 ئادەمگە بىردىن هارۋا، بايدىن كۇچاغىچە بىر ئادەمگە بىردىن ئېشەك، كۇچادىن قارا شەهەرگىچە 16 ئادەمگە بىردىن ئات هارۋىسى، قارا شەهەردىن توقسۇن ناهىيىسىگىچە 40 ئادەمگە بىردىن ئات هارۋىسى توغرا كەلدى. كۇندىلىك ئۇزۇق - تۇلۇك، تالقانلىرىمىزنى ئېشەكلەرگە ئارتىپ ياكى هارۋىغا بېسىپ، ئۆزىمىز ئاساسەن پىيادە ماڭاتتۇق، شۇنداق قىلىپ چۆل - باياۋانلارنى پىيادە بېسىپ، مىڭبىر مۇ- شەققەتتە توقسۇنغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭدىن تۇتقۇن قىلىنغان پۇتۇن مۇساپىرلارنى ئۇچ خىلغا ئايرىدى، 1 - خىلدىكىلەر: قورامغا يەتكەن، ئۇزۇن مۇددەتلىك پىيادە يۇرۇشتە سەپتىن چۈشۈپ قالمىغانلار، بۇلار ئانچە - مۇنچە هەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىپ ئۇرۇشقا سالسىلا كېرەك كە كەلگۇدەكلەر ئىدى. شۇڭا ئۇلارغا هەربىيچە كىيىم تارقىتىپ بېرىپ، بىرىنچى قەدەمدە ماشىنىغا ئولتۇرغۇزۇپ ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كەتتى. 2 - خىلدىكىلەر: كېسەل، مىيىپ، ئاجىزلار ۋە يېشى چوڭلار بولۇپ، بۇلارنى تۇرپانغا ئەمگەككە سېلىش ئۈچۈن تۇرپانغا يولغا سالدى. 3 - خىلدىكىلەر: يېشى كىچىكلەر بولۇپ، ئۇلار ئەسكەرلىككە ياكى ئەمگەككە يارىمايدىغانلار بولۇپ، مېنى شۇ خىلدىكىلەرگە قوشۇۋەتتى. مەن دەل شۇ ۋاقىتتا ئۆزۈمنىڭ قاتتىق بىتەلەي، شۇمپىشانە

بالا ئىكەنلىكىمنى چوڭقۇر هېس قىلىپ ياراتقان ئاللاغا نالە- پەريـاد قىلىپ، ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتىم. چۈنكى بىرىنچى تۇركۈمدىكىلەر تۇرمۇشتا كاپالەتكە ئىگە ئىدى. ئىك- كىنچى تۇركۈمدىكىلەرمۇ تۇرمۇشتا ئاساسىي جەهەتتىن ئەركىن ئىدى.

مەن بولسام 3 - تۇركۈمدىكىلەر بىلەن قالدىم. چۈنكى بىزنى ئەڭ ئاخىرىدا يەنە قوراللىق مۇهاپىزەت ئاستىدا ئۇرۇم- چىگە پىيادە هەيدەپ ئېلىپ ماڭىدى. ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ياڭزىجاڭ كوچىسى (قىزىل تاغ ئېتىگىدە) دىكى هار- ۋىلىكەشلەر دېگىدەئۇچ كۈن سولاپ دەم ئالدۇردى. 3 - كۈنى تۈن نىسپىي بولغاندا بىزنى تۇيۇقسىز ئويغۇتۇپ، سىتروي قىلىپ مۇنچىغا (ئېهتىمال هازىرقى بوغدا مۇنچىسى بولسا كېرەك) ئەكىرىپ يۇيۇندۇردى. يۇيۇنۇپ چىققاندىن كېيىن هەر بىر- مىزگە كۆك بوياق خامدىن (ماتادىن) تىكىلگەن بىر قۇر ئىش- تان، چاپان ۋە پاختىلىق شەپكە، بىر جۈپتىن لاتا خەي تار- قىتىپ بەردى. ئارقىدىنلا قوراللىق ساقچىلارنىڭ يالىشى بىلەن كېچىلەپ يولغا چىقىپ هازىرقى سانجى ئوبلاستىغا يېتىپ بار- دۇق، ئۇلار بىزنى ئەترەتلەرگە ئايرىپ، بىر نەچچە كونا بۇتـ خانىلارغا سولىۋەتتى، بۇتخانىغا قامالغانلار 800 دىن كۆپرەك بولۇپ، ئۇلار شىنجاڭنىڭ هەر قايسى جايلىرىدىن ئېلىپ كېلىنـ گەنىدى. شۇ قېتىمدا سانجىغا ئورۇنلاشقان قىسمىنى 3 - زوڭدۇي دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ قارمىقىدا ئۈچ جۈڭدۇي (لىيەن دەرىجىلىك) بولۇپ، مەن تۇرغان دۇي 2 - جۈڭدۇي ئىدى. ئۇ يەردە بىز ئاساسلىقى هەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىش، سا- ۋات چىقىرىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندۇق. بىزنى دەسلەپتە «شۆسىڭ» (学生) دەپ، كېيىنچە «شۆبىڭ» (学兵) دەپ ئاتايـ دىغان بولدى. بۇ ۋاقىتدا بىزگە هەممىدىن ئېغىر چۈشكىنى ئاچارچىلىقنىڭ ئازابى بولدى. چۈنكى كونىگە كۆپ بولغاندا

بىر ئادەم 200 گرام چامىسىدىلا تاماق يەيمىز. بۇنىڭ بىلەن ھەممىمىز جىسمانىي جەھەتلەردىن ئاجىزلاپ خىلمۇ خىل كېسەللەرگە موپتىلا بولدۇق. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ يامان بولغىنى ھەممىمىزنى پىت بېسىپ كېتىپ، گازارما، ھويلا ھەتتا بۇتخانىلارغىچە پىت يامراپ كەتتى (يوتقان، كۆپە يوق بولغاچقا پەقەت شال پاخالغىلا ئورىنىپ ياتاتتۇق). ئەتىگەن قوپۇپ سۈپۈرگە بىلەن بىر - بىرىمىزنىڭ ئۈستى - بېشىغا يامراپ كەتكەن، ئاق قوناقتەك يوغۇناپ كەتكەن پىتلارنى ئۆز - ئارا سۈپۈرەتتۇق. بۇ ئاز كېلىپ قالغاندەك، نۇرغۇنلىرىمىز كېزىك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، بىر مۇنچە ھەمراھلىرىم كېسەلدىن ئۆلۈپ كەتتى. بەزىلىرى ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. ئەس - ھۇشى بارلىرى جاننى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قېچىپ كەتتى. قېچىپ تۇتۇۋېلىنغانلارنىڭ بىر قىسمى تاياق زەربىسىدىن ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭ ئارىسىدا مەنمۇ ئاچارچىلىق ئازابىدا قېلىپ ئېغىر دەرىجىدە كېزىك كېسىلى بولۇپ، خېلى ئۇزۇن داۋالانغاندىن كېيىن ساقايدىم. 1943 - يىلى 6 - ئايلاردا ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغانلىرىمىزنى سانجىدىن ئۇرۇمچى لاۋمەنچىڭ (ھازىرقى 1 - ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك شۆيۈەننىڭ ئورنى) غا يۆتكەپ كېلىپ، ئون نەچچە كۈندىن كېيىن قولىمىزغا قورال تاپقىتىپ بەردى. شۇنىڭدىن پاشلاپ 1945 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە شېكى شىسەي ۋە گومىنداڭ ئارمىيىسىدە مەجبۇرىي ئەسكەر بولۇپ، ئۇرۇمچى، فۇكاڭ، تىيەنچى (بۇغدا كۆلى)، ئالتاي، چىڭگىل، سارتوقاي، بورۇلتوقاي، دۆربىلجىن، تارباتاش، تولى قاتارلىق جايلاردا يۈردۈم. بۇ جەريانىدا كىرمىگىنىم گۆر، يېمىگىنىم پوق بولدى دېسەم ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولىدۇ. مەسىلەن: 1943 - يىل 6 - ئايدىن باشلاپ فۇكاڭ، تىيەنچى (بۇغدا كۆلى) سۇ قۇرۇلۇشىدا ئىشلىدۇق. ھازىرقى تىيەنچى كۆلىنىڭ سۇيى ئېقىشىاتقان ئۆستەڭ قورۇلۇشىنى

بىز ئىشلىگەن (تاغلارنى پارتلىتىپ تەشكەنىدۇق). شۇندىن كېيىن فۇكاڭ ناھىيىسىگە قايتىپ كەلدۇق. ئۇزۇن ئۆتمەي شۇ يىلى 11 - ئايلاردا، ئالتاي بىلەن گۈچۈك ئارىلىقىدىكى جىياگجۇن گوبى دېگەن قۇملۇققا 30 نەچچە قازاق باندىت پەيدا بولۇپ قاپتۇ، دېگەن خەۋەر تارقالدى. شۇنىڭ بىلەن زوڭدۇي بىزنىڭ قىسمىمىزنى ئالتىنچى قىسمغا ئۆزگەرتىپ «باندىتلارنى يوقىتىمىز» دەپ شۇ قۇملۇققا ئاپاردى. بۇ قۇملۇقتا بىر ئايدىن ئارتۇقراق «باندىت» لارنى ئىزدىگەن بولساقمۇ ئۇلارنىڭ بىرىنمۇ تاپالمىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىزنى ئۇ يەردىن يۆتكەپ، ئالتاي رايونىغا قاراشلىق تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىغا يېقىن چىڭگىل دەرياسى بويىغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇردى. بۇ يەردە ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ ئورۇنلاشقان قىسمىنىڭ ئادەم سانى يەتتە، سەككىز مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بۇ يەر تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىغا بەكمۇ يېقىن بولغاچقا، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قىسىملىرى پات - پات ئۆزئارا رازۋىت ئۇرۇشى قىلىپ تۇراتتى. 4 - ئايغا كەلگەندە، يەنى 1944 - يىل 4 - ئايدا ئوسمان تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ياردەمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، بىزنى تۈيۇقسىز قورشۇۋېلىپ، ھاۋادىن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ قىرغۇچى ئايروپىلانلىرى، يەردىن ئوسمان باندىتلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۆز ئارا ماسلىشىپ ھۇجۇم قىلدى. شۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ قوراللىق كۈچىمىزنىڭ ئادەم سانى يەتتە مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ جەڭ ئۇزۇلمەي بەش كېچە - كۈندۈز داۋام قىلغانلىقتىن ئادەملىرىمىز ھېرىپ - چارچاش بىلەنلا قالماي، ئۆلۈپ قېرىلىپ، ئاساسىي كۈچىمىز نابۇت بولدى. يېمەك - ئىچمەك ۋە ئاساسلىق قاتناش ترانسپورت كۈچىمىز بولغان ئات - تۆگىلەر ھاۋادىن تاشلانغان ۋە ئېتىلغان ھەر بىر بومبىلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ (كۆيۈپ) تۈگەشتى. نەتىجىدە بۇ قاتمۇ - قات مۇھاسىرە ۋە دەھشەتلىك زەربىدىن بىرمۇ ئادەم ساق چىقالمايدىغاندەك ۋەزىيەت شەكىللەنـ

دى. دەل مۇشۇ جەددىي پەيتتە بىزنىڭ قوماندانلىق شتابىمىز 300 كىشىلىك زەربىدارلار قوشۇنى تەشكىللىدى. جەڭنىڭ 5 - كېچىسى قارشى تەرەپنىڭ مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈش توغرىسىدىكى بويرۇقنى تاپشۇرۇپ ئالدۇق. شۇنىڭ بىلەن دەرھال ھەربىرىكە تېلىپ (دەريانى بويلاپ) بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا مۇھاسىرنى بۆسۈش جېڭىنى باشلۇەتتۇق. ئۇزۇن ئۆتمەي دۇشمەنلەر بىزگە يول بېرىشكە مەجبۇر بولغاندەك قىلدىيۇ، ئارقىسىدىنلا پۈتۈن سەپ بويىچە بىزگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم (ئاتاكا) باشلۇەتتى. نەتىجىدە دەھشەتلىك قېلىچۇازلىق، نەيزىۋازلىق، قوچاقلاشما سوقۇش باشلىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەچكە قايسى دۇشمەن، قايسى ئۆز ئادەم ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. مەن بۇ ئىس - تۇتەك ۋە قاراڭغۇلۇقتىن پايدىلىنىپ، دەريانى بويلاپ تاڭ ئاتقىچە بەلگىلەنگەن نىشانغا قاراپ ئاتلىق قاچتىم. تاڭ سۈزۈلگەندىن كېيىن ئاندىن ئالدى ئارقامغا قارىسام جەڭ مەيدانىدىن قېچىپ چىققان يالغۇز مەنلا ئەمەسكەنمەن. قاچاق ئەسكەرلەر يول بويى ئۇچراپ تۇردى. بىز 150 دەك ئادەم گۇچۇڭغا كېتىدىغان بولۇپ كېلىشتۇق. بىز جەڭدىن قۇتۇلۇپ چىققىنىمىزغا خوشال بولۇپ شېرىن خىيالدا كېتىۋاتساق، تاڭ ئېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي موڭغۇلىيىنىڭ ئىككى رازۋىتكا ئايروپىلانى (قىرغۇچى) ئارقىمىزدىن قوغلاپ كەلدى. ئايروپىلانىنى كۆرۈپلا ئۆزىمىزنى دالدىغا ئالدۇق. ئايروپىلان ئۇستىمىزدە ئۈن مىنۇتتەك ئايلىنىپ ئاخىرى كەلگەن تەرەپكە قاراپ قايتىپ كەتتى. بىز بۇنى كۆرگەندىن كېيىن (تېخىمۇ كۆپ ئايروپىلان كېلىدىغان بولدى دېگەن ئەندىشە بىلەن) قورقۇنچلۇقتا كەچ پىشىنغىچە يۇشۇرۇنۇپ ياتقان بولساقمۇ، ئايروپىلان ئىككىنچىلاپ كەلمىدى، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن گۇچۇڭغا قاراپ كېچىلەپ ماڭايلى دەپ تۇرساق، ئالدىنقى كۇنىدىكى جەڭگە قوماندانلىق

قىلغان شۇ زەخمى دېگەن مۇناپىق ئارمىمىزدا پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇ، ھېچقايسىمىزنى ئىختىيارىمىزغا قويماي ھەممىمىزنى قايتىدىن تەشكىللەپ، ھازىرقى سار توقاي (چىڭگىل ناھىيىسىگە قاراشلىق) دېگەن جايدىكى كونا خارابى سېپىل ئىچىگە قامايلى ھېچقايسىمىزنى قويۇپ بەرمىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى شېرىن خىيالىرىمىزمۇ يوققا چىقتى. بۇ چاغدا ھەممىدىن يامان بولغىنى ئوزۇق - تۇلۇكمۇ تۇگەپ قالغاچقا ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالغىلى تاسلا قالدۇق. بىز ئاتلىق قىسىم بولغاچقا، ئاتلار ئۈچۈن ساقلانغان گاۋلىياڭدىن ھەر قايسىمىزدا بىر ئازدىن بولۇپ ئۇنىڭ ھەممىسىنى يىغدۇق. باشلىقىمىز ئۇنىڭدىن بىر بەن ئادەمگە كۇنىگە ئىككى جىڭدىن شۇ گاۋلىياڭنى تارقىتىپ بەردى. بىز ئۇنى چېلەكتە قاينىتىپ يېيىش بىلەن بىللە سۇيىنىمۇقويماي ئىچىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالماسلىققا تىرىشتۇق. بۇ ئەھۋال خىلى ئۇزۇن دادام قىلغاچقا، ئۆلمىگەن بولساقمۇ جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلاپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە گاۋلىياڭمۇ تۇگەپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ تۇگەش خەۋپى توغۇلدى. نەتىجىدە كېچىلىرى بىرەر بىرىمىزنىڭ ئاتلىرىنى ئوغرىلاپ كېلىپسويۇپ(قاملاشتۇرالساق) تاڭ ئاتقىچە ئاكوپنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ يەپ بىر قېتىم تويۇۋالاتتۇق. بۇئەھۋال قىسىم ئىچىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، ئات ئىزدەپ يۇرگەن ئادەملەرنى ھەر كۇنى ئۇچرىتىپ تۇراتتۇق. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي. بۇ يەر ئالتاي رايونى بويىچە مۇھىم ھەربىي بازا قىلىندى، ئۇرۇمچى، گۇچۇڭدىن كەلگەن قىسىملار بۇ يەرگە يېغىپ كەتتى. دەل شۇ كۇنلەردە مۇنداق بىر ۋەقە يۇز بەردى: بىزنىڭ لى پەيجاڭ (ئۇ ۋاقتىدا بىزنىڭ قىسمىنىڭ پەيدىن يۇقىرى كادىرلىرىنىڭ ھەممىسى خەنزۇ، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئىدى) ئىش مەيدانىدا (ئاكوپ قىزىۋاتاتتۇق) چۇشلۇك تاماق يېۋېلىش ئۈچۈن پەقەت يېرىم سائەتلا رۇخسەت بەردى. بۇ قىسقىغىنا ۋاقىت

ئىچىدە بىرگە تەييار تاماق ياكى تاماق ئىتىشنىڭ باشقاشەرت-
شارائىتى يوق ئىدى. ئامال قانچە، ھەممىز ھەربىرىكەتكەكىلىپ
بىرىمىز چىلەكتە سۇ ئەكىلىپ، يەنە بىرىمىز ئەتراپتىن ئۇ-
تۇن تېرەپ، مېڭ تەسلىكتە يەنە شۇ چىلەكتە قايناقسۇ قايىن-
تىپ، تاشتەك قېتىپ كەتكەن سۇخارى (قورۇتقان نان) نانلىرىمىزنى
كورۇشكىلىرىمىزغا چىلاپ يەپ بولغىچە، ئۇ، ۋاقىت توشۇپ قال-
دى — دەپ پوشتەك چىلىپ ئىشقا ھەيدەشكە باشلىدى. بۇ ۋاقىت-
تا كۆپچىلىكىمىز تېخى چېيىمىزنى ئىچىپ بولالمىغان ئىدۇق.
ئارىمىزدىن تۇردى يەيپۇ (تۇردى توختى) دېگەن بىرسى لى
پەيجاڭغا: بۇلار تېخى چېيىنى ئىچىپ بولالمىدى، بىر ئاز تە-
خىر قىلسىڭىز دېيىش بىلەن تەڭ لى پەيجاڭ شاللىغىنى چېچىپ
قەتئىي بولمايدۇ، ۋاقىت توشتى دەپ ۋارقىراپ، بالىلارنى ھەيـ
دەشكە باشلىدى. بۇنى كۆرگەن تۇردى يەيپۇ، مۇسا بەنجاڭ
دېگەنلەر پەيجاڭنىڭ قىلغىنىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى، چاي ئى-
چىۋالمىسا ئەمگەك قىلالمايدىغانلىقىنى، قانچە تېز تۇتۇش قىل-
غان بىلەنمۇ يېرىم سائەت ۋاقىت ئازلىق قىلىدىغانلىقى ھەق-
قىدە بىكىر قىلغانلىقى ئۈچۈن، لى پەيجاڭ سەنلەر ماڭا گەپ
يانداۋرغىدەك بولدۇڭمۇ، دەپ كېلىپ تۇردى يەيپۇنى تارتىپ
ئىككى كاچات ئۇردى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ ئۇدۇل كەلگەن يېرىگە
تىپىشكە باشلىدى. بۇ ۋاقىتدا تۇرسۇن بەنجاڭ، مەن يەنە
ئىككى، ئۇچىمىز بىرىپ ئۇلارنى ئاجراتماقچى بولۇپ تۇرغاندا،
تۇردى يەيپۇ لى پەيجاڭنىڭ مەيدىسىنى بىر تارتىش بىلەن
پىدەي ئۈزۈلۈپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن جەمەل تېخىمۇ ئولغۇ-
يۇپ كەتتى. لى پەيجاڭ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
ئۈزۈلۈپ كەتكەن پىدەينى كۆتۈرۈپ ئۈيغۇر ئەسكەرلەر توپ-
لوشۇپ مېنى ئۇردى، ئۇلار ئىسيان كۆتەردى. دەپ ئالا - تا-
غىل ۋارقىراپ ئەتراپنى بىز ئالدى. ئارقىدىنلا بىزنى يالغان-
ياۋداق گەپلەر بىلەن قىسىم باشلىقىغا چىقىشتۇرۇپتۇ، بىردەم-

دىلا ئەتراپىمىزنى تولۇق قورالىلانغان خەنزۇ ئەسكەرلەر
قورشاپ بولدى. ئاندىن ئۇلار ئىش مەيدانىدىكى ئوق - قو-
رالىلىمىزنى يىغىۋېلىپ ھەممىمىزنى ئىستوروي قىلىپ تۇردى پەي-
پۇ، مۇسا بەنجاڭ، تۇرسۇن بەنجاڭ، ئايۇپ ھاجى، توختى
كېرەمنى (مەن) ئالدىغا (ئىستورويىنىڭ دېمەكچى) چىق
دەپ كامانداپ بەردى. بىز بەشىمىز ئالدىغا چىققاندىن كېيىن
يالاپ شىتابقا ئېلىپ ماڭدى، بۇ ۋاقىتتا پۈتۈن پەيدىكى
سەپداشلار بىزمۇ بارىمىز، نېمە بولساق تەڭ كۆرۈشىمىز، دەپ
ۋارقىرىشىپ ئارقىمىزدىن بىرگە ماڭدى. بۇنى كۆرۈپ ئۇلار
ھەممىمىزنى قوشۇپ يالاپ ئېلىپ ماڭدى. ھەممە شۇ يەردە تۇ-
رۇشلۇق پۈتۈن مىللىي ئەسكەرلەرنى يىغىپ ھەممىنى قورالسىز-
لاندۇردى. بۇ ۋاقىتتا ئەتراپىمىزنى خەنزۇ ئەسكەرلەر قاتمۇ
قات قورشاپ بولغانىدى. ئۇلار قورالىرىنى بىرگە قارىتىپ ئىنتا-
يىن سۈرلۈك قىياپەتتە ئوق چىقىرىشقا بويرۇق كۈتۈپ تۇرغا-
نىدى، بىر ھازادىن كېيىن قوماندانلىق شتابى تۇرۇشلۇق ئۆي-
دىن بىر قانچە كاتتىباش چىقتى. بۇ كاتتىباشلار ئەتراپنى
بىر قۇر كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن
بىرسى قىسىملارغا دىققەت كامانداپ بىرىپ بولغاندىن كېيىن
شتابنىڭ بىزنىڭ «جىنايەت» لىرىمىز ئۈستىدىن چىقارغان
ھۆكۈمنامىسىنى ئوقۇشقا باشلىدى. ھۆكۈمنامىدە: بىزنىڭ پەي-
دىكىلەرنى ئىسيان كۆتەردى، ئۇزىنىڭ پەيجاڭىنى قاتتىق ئۇ-
رۇپ، پىدەينى ئۈزۈپ تاشلىغان. بۇلارنىڭ باش جىنايەتچىلە-
رى مۇسا بەنجاڭ، تۇردى يەيپۇ، تۇرسۇن بەنجاڭ، ئايۇپ ھا-
جى، توختى كېرەملەردىن ئىبارەت. بۇ بەش جىنايەتچىنىڭ
ئىچىدە مەسلىسى ئەڭ ئېغىر بولغان مۇسا بەنجاڭغا ئۆلۈم
جازاسى بېرىلسۇن، قالغان تۆت جىنايەتچىگە ئېغىر تەن جازا-
سى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن ھەممىسى قامالغا ئېلىنسۇن، دې-
يىلگەنىدى. ھۆكۈمنامە ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ھۆكۈمـ

نى ئىجرا قىلغۇچى ئەسكەرلەر مۇسا بەنجاڭنى ئاتقىلى ئېلىپ ماڭدى. بۇ ۋاقىتتا تۇۋەن دەرىجىلىك بىر باشلىق قوماندانلىرى جازانى يەڭگىللىتىپ بېرىشنى، مۇسا بەنجاڭغا قاتتىق تەن جازاسى بەرگەنلىرىنى كېيىن ئۆزۈن مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ئۆزگەرتىشنى، باشقىلارغىمۇ يەڭگىلرەك جازاكۆرۈشنى ئۆزقىسى ناملىرىنى تىلىدى. باشقا قىسىملارمۇ ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ تىلىدى. بۇنىڭ بىلەن مۇسا بەنجاڭنى ئاتمايدىغان بولدى. ئەمما ھەممىز ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىلدۇق، ھۆكۈمنى ئىجرا قىلغۇچىلار بىزگە تەن جازاسى بېرىش ئۈچۈن قوللىرىغا كالتەكلەرنى ئېلىشىپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇراتتى. بويرۇق بېرىلىش بىلەن ئۇلار بىزنى يېقىتىپ ئارىمىزدىكى تۆت ئادەمنىڭ ھارغىچە كالتەكلەپ بىردەمدىلا چالا ئۆلۈك قىلىپ قويىدى. نۆۋەت ماڭا كەلگەندە يەنە بىر باشلىق ئۆز قىسمىغا دىققەت كامانداۋ بېرىپ، مېنىڭ ھەممىدىن كىچىك ئىكەنلىكىمنى، كەڭچىلىك قىلىپ مېنى ئۇرماسلىقنى تىلىدى. ئاخىرىدا ئۇلار ماڭا رەھىم قىلىپ مېنى ياتقۇزۇپ ئۇرۇشتىن قالدۇرۇپ قويىدى. تاياق يەپ چالا ئۆلۈك بولۇپ قالغان تۆتەيلەننى بولسا خۇددى ئىتنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك سۆرەپ قىسمىنىڭ يەر ئاستى قاماقخانىسىغا ئەكىرىپ كەتتى، مېنى قايتۇرۇپ ئىستورويغا قوشۇەتتى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ ۋەقە مىللىي ئەسكەرلەرنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ ۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزۈن ئۆتمەي بىزنىڭ قىسمىمىز ئارقا سەپكە، يەنى چۆچەك ۋىلايىتىگە يۆتكەلدى. قىسىم دۆربىلجىنگە بارغاندىن كېيىن بىزنىڭ باتالیون (يىڭ)نى دۆربىلجىنده قالدۇرۇپ، قالغانلار چۆچەككە كەتتى. ئۆزۈن ئۆتمەي مەن تۇرغان لىيەننى (بۇلىيەننىڭ 80% مىللىي ئىدى) ھازىرقى تولى ناھىيە سىگە قاراشلىق تارتاش دېگەن تاغ ئارىسىغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئايرىلىپ ئىزىز ئانا يۇرتۇمدىن كەتتىم ئۇزاپ،
ئاتا - ئانامنىڭ ھىجرانىدا چەكتىم پىراق.
سۈيۈنۈپ كېتەر خەلقىم يۇرمكى ئويناپ،
ئەگەر قىلساڭ ئەلنى جاھالەتتىن يىراق.

ئىنقىلابقا قاتنىشىش

1945 - يىلىنىڭ باشلىرى، مەن تۇرغان لىيەننى ھازىرقى تولى ناھىيە (ئەينى ۋاقىتتا تولى دۆربىلجىنگە قاراشلىق بىر رايون ئىدى) گە قاراشلىق تارتاش دېگەن جايغا ئالدىنقى قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسى بىلەن يۆتكىدى. تارتاش مۇھىم ھەربىي ئىستراتېگىيلىك تاغ ئېغىزى بولغاچقا، بىزگە بۇتاغ ئېغىزىنى قوغداش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغانىدى. ئۇۋاقىتتا بۇرايوندىكى گومىنداڭ نىڭ ئاساسىي دۈشمىنى ئوسمان بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئىلى «ئالتە ئوغرى» لىرى ئىدى.

بىر كۈنى لىيەنجاڭ مېنى ئالتە نەپەر جەڭچى بىلەن مەيىرگۈ (يەرلىك ئىسمى ئوتا) دا ئالدىنقى قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى ئوتەۋاتقان بىر پەيتى مىللىي ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. بىز يەتتە ئادەم ئۇ يەرگە بېرىپ، بىر كىچە قونۇپ ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئوققاندىن كېيىن قايتىپ كېلىۋاتقان جەنۇب تەرەپتىن شىمالغا قاراپ چوڭ يولنى كېسىپ ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان تۆت ئادەمنى كۆرۈپ قالدۇق. ئەمما ئۇلار ناھايىتى تېزلا كۆزدىن غايىب بولدى. بىز ئۇلارغا چېقىلمايلا يولىمىزغا مېڭىۋەردۇق، ئۇزۇن ماڭمايلا مەن ئۇلار توغرا كىسىپ ئۆتكەن يول بويىدىن يوغان بىر قورام تاش ئۇستىدە تۇرغان بىر باغلام قەغەزنى ئوچۇرتۇپ قالدىم. مەن ئۇنى ئېلىپ ئېچىپ قارىسام تەشۋىق ۋەرەقچىلىرى ئىكەن، بۇنى باشقىلارغا سەزدۈرمىدىم. دەل شۇ كۈنى

لەردە ھەر قايسى ليەنلەردە ئىلى «ئالتە ئوغرى» لىرىدىن پە-
خەس بولۇش توغرىلىق تەشۋىق ئېلىپ بېرىلمۇاتاتتى. ليەنگە
قايتىپ بارغاندىن كېيىن ھېلقى تەشۋىق ۋەزىپىسىنى يوشۇ-
رۇن ئوقۇپ كۆرسەم، بۇ تەشۋىق ۋەزىپىلىرى دەل ئاشۇ «ئالتە
ئوغرى» نىڭ بىزنى ئىچكى قىسمىدىن قوزغىلىشقا ئۇندىگەن
تەشۋىق ۋەزىپىلىرى ئىكەن. ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە-
لەر مەندە بۇ لەنتى تۇرمۇشتىن بالدۇرراق قوتۇلۇپ، «ئالتە ئوغ-
رى» غا قوشۇلۇپ خەلقنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا ئۆزۈمنى بې-
غىشلاش ئارزۇسىنى پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەن بۇ تەشـ
ۋىق ۋەزىپىلىرىنىڭ ئىلھامى بىلەن جىددىي ھەرىكەتلىنىپ، ئۆ-
زۇم تورغان لىيەندىكى گومىنداڭدىن بىزار بولغان ئىلغار پې-
كىرلىك جەڭچىلەرنى بىر - بىرلەپ ئەتراپىمغا يىغىشقا باشلە-
دىم. ئۇلار بىلەن مەخپىي كېڭىش ئارقىلىق ئىچكى جەھەتتە
ئىرادە بىرلىكى بولغان، مەيدانى مۇستەھكەم جەڭچى ۋە بەزـ
جاڭلاردىن 16 كىشى ئىستىخىيىلىك ھالدا بىر تەشكىلات بو-
لۇپ ئۇيۇشتۇق. گەرچە ئادىممىز ئاز بولسىمۇ بۇلار ھەر قاي-
سى پەي ۋە بەنلەرگىچە بار ئىدى. لىيەنجاڭ جاڭيۇشەن (مۇڭ-
غۇل بىلەن خەنزۇنىڭ پرۇتوكسى، ئايلى ئۇيغۇر ئىدى) نىڭ
ئات باققۇچىسى (كانۇبىي) ساتتار ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىممىز
ئىدى. بىز دەسلەپتە 16 ئادەم 18 ئات ۋە ھەر قايسىمىز
ئۆزىمىزنىڭ ئوق، گىرانات، مىلتىق، پىلىمو تلىرىمىزنى ئېلىپ
بىر كېچىدە تۇيۇقسىز قوزغىلىپ گازارمىدىن قېچىپ چىقىپ «ئال-
تە ئوغرى» لارغا قوشۇلۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن
ئاخىرغىچە ئېلىشىش قارارىغا كېلىپ قەسەم ئىچىشتۇق. شۇ
كۈنى 1945 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىدى. شۇنىڭدىن
كېيىن بىز ئۆز ئىشىمىزغا تولۇق ئىشەنچ قىلغان ھالدا مەخـ
پىي يوسۇندا جىددىي ھەرىكەتلەندۇق. 18 ئات ۋە ئىگەرگە
يولداش ساتتار مەسئۇل بولدى. قورال - ياراقلا ھەركىم ئۆ-

زىمىز مەسئۇل بولدۇق. ئەمما لىيەندىن 18 ئىگەر جابدۇقىنى
ئېلىپ چىقىش ئەڭ مۇھىم ئىش ئىدى. چۈنكى ئىگەر جابدۇقلار-
نى لىيەندۇي بىر تۇتاش باشقۇراتتى، بۇ شەرت ھازىرلانمىغان-
دا بەلگىلەنگەن جايدىن،ۋاقىت بىرلىكى بويىچە بۆسۈپ چىقىپ
كېتىش تەس ئىدى.ئەپسۇسكى، ئويلىمىغان يەردىن چاتاق چىقىپ،
ھەرىكىتىمىز بەكلا بالدۇر قارشى تەرەپنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قو-
يۇپتۇ. بۇنى پەقەت ئۆزۈم ئۇشتۇمتۇت سوراققا تارتىلغان كېچە
سىلا بىلدىم.

بىر كۈنى كېچىدە لىيەنجاڭ مېنى ئۇخلاۋاتقان يېرىمدىن
تۇيۇقسىزلا ئۆزىنىڭ چېدىرىغا چاقىرتتى.

— رۇخسەتمۇ؟

— ھە رۇخسەت.

چېدىرغا كىرىپلا ئۇنىڭ سۆزۈن تەلەتىنى كۆرۈپ، ئىشـ
مىزدىن چاتاق چىققانمۇ قانداق، دەپ ئويلاپ قالدىم. ئۇنىڭ
مۇئامىلىسى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىكىدەك ئەمەس ئىدى. ئۇ مېنى
توغرىدىن توغرىلا سوراق قىلىشقا باشلىدى.

— تۇۋىنسەي، بۇگۈن سېنى نېمىشقا چاقىرتقانلىقىمنى
بىلەمسەن؟ (ئۇ چاغلاردا مىللىي جەڭچىلەرنىڭ ئىسمى خەنزۇ-
چىگە مەجبۇرىي ئۆزگەرتىۋېتىلگەن بولۇپ، مېنىڭ ئىسمىم تۇ-
ۋىنسەي ئىدى، لىيەنجاڭ ئۆزىمۇ ئۇيغۇر تىلىدا راۋان
سۆزلىيەلەيتتى).

— بىلمەيمەن.

— مىيرگۈغا بارغاندا نېمە ئىشلارنى قىلدىڭ؟

— تاپشۇرغان ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىلا قايتىپ كەلدىم.

— يەنىچۇ؟

— ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن ھاردۇق
ئالغاچ بىردەم شىشخال (دەنشاڭ) ئويناپ ھاردۇق.

— قايتىپ كېلىۋېتىپ يولدا نېمە ئىشلارنى قىلدىڭ؟

— هېچ ئىش قىلمىدىم، ئۇدۇل لىيەنگە قايتىپ كەلدۇق.
— يولدا نېمىلەرنى كۆردۈك؟
سوراق بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىشقا باشلىدى. پەرەز قىلىشىمچە مەن بىلەن بىرگە بارغانلارنىڭ ئىچىدىكى يالاقچىلاردىن بىرسى، مېنىڭ مېيىرگۈدىن قايتىش يولىدا بىرەر نەرسە تېپىۋالغانلىقىمدىن باشقىچە گۇمانلىنىپ، لىيەنجاڭنى خەۋەرلەندۈرگەن ئىكەن. چۈنكى كېيىنكى ۋاقىتلاردا يول بويىدىن بىر نەرسە تېپىۋالسىمۇ ئېلىۋالغىنىنى بىزنىڭ بىر ئەسكەر (گومىنداڭنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى) كۆرۈپ قالغانىدى. تۇنىڭمېنىڭ ئۇ يەردىن تېپىۋالغان نەرسە مېنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغانلىقىنى دەرھال ئېسىمگە كەلتۈرۈپ، بىز لىيەنبوغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇ لىيەنجاڭغا يولدىكى ئەھۋاللارنى يەتكۈزۈپتۇ، دەپ ئويلىدىم. بۇنى ئويلىغاندىن كېيىن كۆڭلۈمدە جان كېتىدىغان ئىش بولسىمۇ ئەينى ئەھۋالنى ئېيتىماسلىق قارارىغا كەلدىمدە، كۆڭلۈمنى توق تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئارقا — ئارقىدىن بەرگەن سوئاللىرىغا جاۋاب بەردىم.
يولدا قايتىپ كېلىۋاتساق يىراقتىن بىر نەچچە ئاتلىق كىشىنىڭ يولنى كېسىپ ئۆتۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردۈق. ئۇلار هايت — هۇيت دېگۈچە كېيىم — كېچەكلىرىمنى، يۈز — كۆزلىرىمنى قانغا بويىۋەتتى. هەر بىر قېتىم ئۇرۇلغان قامچا ۋە تاياق ئۇلارغا بولغان غەزەپ — نەپرىتىمنى هەسسىلەپ ئاشۇردى. «ئالتە ئوغرى» غا قوشۇلۇپ كېتىش ئىرادەمنى يەنمۇ قەتئىيلەشتۈرۈۋەتتى. مۇبادا مۇشۇ يول بىلەن ئېلىشىپ ئۆلۈپ كەتسەم، شۇ «قىيامەت» لىك ئۇچۇن تۇگۈمەس «ساۋاب» ئالىدىغانلىقىم مېنىڭ روهىي دۇنيايىمدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئىدى.
شۇ چاغدا بىز تۇرۇۋاتقان قىسىم گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق 7 — تۇەن، 3 — يېڭ 2 — لىيەنى بولۇپ، شۇ كۈنىدىكى ئەھۋال تۇپەيلىدىن پۈتۈن لىيەننىڭ ئەھۋالى

ۋەتكەن. ناۋادا لىيەنجاڭ «گېزىت پارچىسىنى» يەنمۇ كوچىلاپ سوراپ قالسا ئۇنىڭغا بېرىدىغان جاۋابىنى ئالدىن ئالا كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قويغانىدىم. چۈنكى «گېزىت پارچىسى» توغرىسىدا ئىسپاتلىق بېرىدىغان سەپداشلار بىلەن پىكىر بىرلىكىمىز بار ئىدى.
لىيەنجاڭ سوئال — سوراقنى توختاتتى — دە، دەرغەزەپ ئورنىدىن تۇرۇپ، كاچىتىمغا ئىككىدىن تۆت شاپىلاق سېلىۋىدى كۆزلىرىمدىن ئوت چاقناپ، قۇلاقلىرىم زىڭىلداپ كەتتى.
— هۇ ئاناڭنى.
لىيەنجاڭنىڭ تەلۈلەرچە ئاغزىنى بۇزۇپ تىللىشى بىلەن تەڭلا ئاللا بۇرۇنلا غەزەپ — نەپرەتكە تولغانلىقىمدىن نە قورقۇشنى، نە ئۆلۈشنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرمىدىم بولغاي، ئاۋازىمنىڭ بېرىچە سۆزلەپ، مېنىڭمۇ ئاغزىم ئېچىلىپ كەتتى. ئۆزۈنى چېقىلغىلى بولمايدىغان ئەۋلىيا دەپ كەلگەن بۇ ئەبلەخ تارىخىدا بىرىنچى قېتىم قول ئاستىدىكى ئادىمىدىن تىل — ئاھانەت ئىشىتكەنلىكى قاتتىق هار كەلدى بولغاي، دەرهال ئادەم چاقىرتىپ بۇيرۇق بېرىپ، مېنى چەمبەرچەس قىلىپ باغلىتىۋەتتى. ئۇنىڭ چاپارمەنلىرى قامچىلىرىنى ئىشقا سېلىپ هايت — هۇيت دېگۈچە كېيىم — كېچەكلىرىمنى، يۈز — كۆزلىرىمنى قانغا بويىۋەتتى. هەر بىر قېتىم ئۇرۇلغان قامچا ۋە تاياق ئۇلارغا بولغان غەزەپ — نەپرىتىمنى هەسسىلەپ ئاشۇردى. «ئالتە ئوغرى» غا قوشۇلۇپ كېتىش ئىرادەمنى يەنمۇ قەتئىيلەشتۈرۈۋەتتى. مۇبادا مۇشۇ يول بىلەن ئېلىشىپ ئۆلۈپ كەتسەم، شۇ «قىيامەت» لىك ئۇچۇن تۇگۈمەس «ساۋاب» ئالىدىغانلىقىم مېنىڭ روهىي دۇنيايىمدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئىدى.
شۇ چاغدا بىز تۇرۇۋاتقان قىسىم گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق 7 — تۇەن، 3 — يېڭ 2 — لىيەنى بولۇپ، شۇ كۈنىدىكى ئەھۋال تۇپەيلىدىن پۈتۈن لىيەننىڭ ئەھۋالى

باشقچه تۈس ئالدى. بىزنىڭ ئىسىخىيلىك ھالدا ئۈيۇشقان سەپداشلىرىمىز مېنىڭ رەھىمسىزلەرچە دۈمبالانغانلىقىمغا چىداپ تۇرالماي، كەڭ ئەسكەرلەر ئىچىدە قوزغىتىش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ، پۈتۈن لىيەن بويىچە تىزىلىپ، لىيەنجاڭ جاڭ يۈشەننىڭ چېدىرى ئالدىغا توپلىشىپ، مېنى ئازابتىن، باغلاقتىن بوشىتىشنى قايتا - قايتا تەلەپ قىلدى. ئەمما بو ئەبلەخ بوشىتۈۋېتىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ماڭا بولغان نەزەرىبەنتنى تېخىمۇ چىڭىتۋەتتى. ئەسكەرلەرنى بۈيرۇق بېرىپ مەجبۇرىي تارقىتىۋەتتى. يولداشلارنىڭ ھېسداشلىقى، تىرىشچانلىقى ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن سەپداشلىرىم بۇنىڭلىق بىلەن توختاپ قالمىدى، ئۇلار مېنى قانداق قىلىپ قوتۇلدۇرۇۋېلىش ۋە قانداق قىلىپ تېزراق ھەرىكەت باشلاش مەسلىسى ئۈستىدە ئۈزلۈكسىز باش قاتۇرۇپ چارە - تەدبىر ئىزدىدى. شۇ ئەسنادا ئەبلەخ جاڭ يۈشەن لىيەننىڭ ۋەزىيىتىدىن قاتتىق چۆچۈپ، تولىمۇ بېرىپ چۆچەككە تېلېفون بېرىپ كەپتۇ (شۇ چاغدا چۆچەكتىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىق شتابى ھازىرقى چۆچەك شەھىرىدە بولۇپ، تولىرايونىدا تېلېفون بار ئىدى). مۇشۇنداق جىددىي ۋاقىتتا يولداش ساتتار، لىيەنجاڭ نەگىلا بارسا ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بولۇغاچقا ئەھۋالدىن دائىم خەۋەر تېپىپ، ئۆزى ئىگىلىگەن بارلىق ئەھۋاللاردىن مېنى ۋە يولداشلارنى ۋاقتىدا خەۋەردار قىلىپ تۇراتتى. ئۇقۇشمىزچە، قوماندانلىق شتابىنىڭ بەرگەن بۈيرۇقىدا مېنى ئۈچ كۈنگىچە قاتتىق نەزەربەنت قىلىپ، سىرت بىلەن ئالاقەمنى ئۈزۈۋېتىشنى ھەمدە بىز تۇرغان لىيەننى يۆتكەپ كېتىپ بىزنىڭ ئورنىمىزغا باشقا لىيەن ئەۋەتىدىغانلىقىنى، شۇڭا كەلمەكچى بولغان لىيەن يېتىپ كەلگۈچە بىرەر ۋەقە چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتتىق تاپىلانغان ئىكەن. يولداشلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، لىيەننى يۆتكەپ كەتكۈچە

بولغان ئارىلىقتىكى ئۈچ كۈن ئىچىدە دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، ئەسلىدىكى پىلاندا بەلگىلەنگەن ۋاقىتتىن بۇرۇن ئىش باشلاش، قورشاۋنى بۆسۈپ ئۆتۈش، پارتىزانلارنى ئىزدەپ تېپىش ھەمدە مېنى قۇتقۇزۇشقا ئايرىم - ئايرىم ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ.

بىزتۇرغان تارتاشتا ئۇزۇنسىغا سوزۇلغان، ئىككى تەرەپى تاغ بىلەن تەبىئىي توسالغان، كۈن چۈشمەيدىغان بىر چوڭ غار بولۇپ، لىيەن شتابى شۇ غارغا ئورۇنلاشقان ئىدى، ھەرقايسى پەيلەرنىڭ تۇرۇشلۇق جايى لىيەن شتابىدىن ئانچە يىراق بولمىغاچقا، ئۆزئارا ئالاقە باغلاش ئانچە تەس ئەمەس ئىدى. شۇڭا يولداشلار بۇ پۇرسەتتىن تولۇق پايدىلىنىپ، تېزدىن سىرتقا يوشۇرۇن ئادەم چىقىرىپ پارتىزانلار بىلەن ئالاقە باغلاپتۇ. نەتىجىدە يولداشلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، تىرىشچانلىقى ۋە پارتىزانلارنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىپ، ماسلىشىشى ئارقىلىق دەسلەپكى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. مەسىلەن: لىيەن بويىچە پەقەت بىر پەي خەنزۇ ئەسكەر بولۇپ (ئادەمى 20 گە يەتمەيتتى)، بۇلار ئىستانكوي بىلەمۇت بىلەن قوراللانغاچقا بۇ لىيەننىڭ جان تومۇرى ئىدى. ئالدى بىلەن بۇلارنى يوقاتماي تۇرۇپ ھەرقانداق ھەرىكەت قىلىش خەتەرلىك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ پەيجاڭ، بەنجاڭلىرىنى قىمارغا مەلكە قىلىپ قويۇپ، ئاكۇپتىكى ھەر بىر پىلىموتقا بىز تەرەپتىن ئىككىدىن ئادەم بەلگىلىگەن، ئاندىن بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە ئۇلارغا بىر تال ئوق چىقارماي تۇيۇقسىزلا ھەممىسىنى تىرىك قولغاچۇشۇرۇپ، قوراللىرىنى ئوڭۇشلۇق پارتىزانلارغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مەن بۇ ۋاقىتتا جاڭ يۈشەننىڭ چېدىرىنىڭ سىرتىدا قاتتىق باغلاقلىق بولۇپ، گەرچە يولداشلاردىن ئايرىۋېتىلگەن بولسامۇ،

بۇ ئىككى يىرىم كۈن ئىچىدە بولۇاتقان ئىچكى، تاشقى ئۆزگىرىش ۋە ھەرىكەتلىنىش ئەھۋاللىرىدىن ئاساسىي جەھەتتىن خەۋەردار بولۇپ تۇردۇم. چۈنكى تەشكىلاتتىكى يولداشلار مېنىڭ چېدىر سىرتىدا باغلاقتا بولۇش پۇرستىمدىن پايدىلىنىپ، ئۇياق - بۇياقتا ئۆتكەن ۋە تاماق، سۇ ئەكەلگەن بولۇپ ھارغىنلىق ئەھۋاللارنى ماڭا ئۇدۇللۇق يەتكۈزۈپ تۇرغانىدى. شۇڭا پۈتۈن دىققىتىم يولداشلاردا ئىدى. مەن قولىغا ئېلىنىپ ئىككىنچى كۈنى چۈشتىن كېيىن، تۈيۈقسىزلا شىمالىي تاغقا ئورۇنلاشقان بىر پەي ئەسكەر بار چوقىغا بىر ئاق بايراقنىڭ قادالغانلىقىنى كۆردۈم (سىرتقا باغلاقلىق بولغاچقا). دېمەك بىزنىڭ جەڭچىلەر بىلەن پارتىزانلار ئۆز - ئارا ئالاقىلىشىپ پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي، ئاللىبۇرۇن لىيەنبۇ ئەتراپىنى قورشاپ بولغانىكەن. ھەربىكەت پىلانىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇندىش ۋە مېنى سالامەت قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلىۋاتقانلار گەرچە مەندىن ئانچە يىراقتا بولمىسىمۇ، لېكىن قاتتىق باغلاقتا بولغانلىقىم ئۈچۈن ئىچىم بەكمۇ تىتىلداپ كېتىۋاتاتتى. دەل شۇ پەيتتە، ئەتراپىنى قورشاپ بۈيرۇق كۈتۈپ تۇرغان بىزنىڭ جەڭچىلەر بىلەن پارتىزانلارنى لىيەنبۇنى قوغداۋاتقان پوستىن بىرسى كۆرۈپ قېلىپ، لىيەنجاڭ جاڭ يۇشەنگە جىددىي مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان جاڭ يۇشەن چېدىردىن يۈگۈرۈپ چىقىپ لىيەن شىتابىنى قوغداشقا ۋە ماڭا قارشىقا قالدۇرغان ئەسكەرلەرگە، ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان جەڭچىلەرگە قارىتىپ «ئات، ئات» دەپ جېنىڭ بارىچە ۋارقىراپ بۈيرۇق بەردى. بۇ چاغدا مەن ئورنۇمدا تىپىرلاپ تۇرالماي قالدىم. دەل شۇ ۋاقىتتا ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان يولداشلاردىن بىر نەچچىسى مېنى خەۋپتىن قۇتۇلدۇرۇۋالىمىز،دەپ يەر ببغىرلاپ مېڭىپ، بارغانسېرى چېدىرغا يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئىكەن. جاڭ يۇشەننىڭ ئادەملىرىدىن بىرسى مېنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن يەر ببغىرلاپ كېلىۋاتقان سەپداشلىرىمغا قارىتىپ كەينى - كەينىدىن ئوچ پاي ئوق چىقاردى.

مەن باغلاقتا تۇرۇپ«ئاتما!» دەپ غەزەپ بىلەن ۋاقىرىدىم، بۇ چاغدا جاڭيۇشەن يېنىدىن ماۋزېرنى چىقاردى- دە، ماۋزۇرنىڭ كالىبۇرىنى ماڭا قارىتتى، دەلشۇ دەقىقىدە «تاشلا قورالنى، قولۇڭنى كۆتەر!» دېگەن ئاۋازلار تەرەپتىن ئاڭلاندى. ئۆز تەقدىرىنىڭ بۇنداق بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغان جاڭ يۇشەن سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك تىترەپ، قولىدىكى قورالنى (ماۋزۇرنى) چېدىرنىڭ ئارقىسىغا چۆرۈۋەتتى. قۇرشاپ كەلگەن ئادەملىرىمىز ۋە پارتىزانلار «چېدىر ئىچىدە ئادەم بارمۇ؟ ھەممىڭ بۇياقتا چىق! ياۋاشلىق بىلەن قورالنى تاپشۇر» دەپ ۋارقىرىدى. بىرەيلەن توختى كېرەم دېگەن كىم؟ ھەي توختى كېرەم، قېنى سەن! دەپ ۋارقىرىدى. مەن پۈتۈن كۈچۈم بىلەن مەن باغلاقتا، قۇرۇقماي كېلىۋېرىڭلار، دەپ ئارقا - ئارقىدىن ۋارقىرىدىم. ئۇلار كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە مەن تۇرغان يەرگە يېتىپ كەلدى، ھەممىسى چارىساقاللىق 50 ياشلار چامىسىدىكى يۇزدىن نۇرىيىغىپ تۇرىدىغان بىر ئۇيغۇر كىشى باش، كۆزۈمنى سىلاپ، ئىككى كۈن باغلاقتا تۇرۇپ ئۇيۇشۇپ كەتكەن پۈت - قوللىرىمنى بوشاتتى. بۇ كۈنى پۈتۈن جەڭچى - پارتىزانلار ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، دەم ئالماستىن چۈشتىن كېيىن ياماتوغا ھوجۇم قىلدۇق. بۇ يەرنى ئازاد قىلغۇچە مۇھىم ئادەمسىز ساتتارغا ئوق تېگىپ، ئېغىر يارلاندى. شۇ كۈنى كەچتە ياماتو ئازاد قىلىندى. بىز ئەتىسى بىر كۈن ئارام ئالغاچ ئەتراپتىكى

يەرلىك قازاق، مۇڭغول، ئۇيغۇر چارۋىچىلارغا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى ئورتاق كۈرەش قىلىش توغرىسىدا تەشۋىق-تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەر تەرەپلىمە ياردىمىنى قولغا كەلتۈردۇق. ئەتىسى پۈتۈن كۈچىمىزنى ئىشقا سېلىپ، تولىغا ھوجۇم قىلدۇق، ئەمما ئۇ يەردىكى ھەربىي ۋە ساقچىلارنىڭ ھەممىسى سېپىل ئىچىگە ئورۇنلىشىۋالغانلىقتىن، ئادەمىلىرىمىز خېلى كۆپ چىقىمغا ئۇچرىدى. شۇنداقتىمۇ شۇ كۈنى كەچتە ھەممىنى تەسلىم قىلىپ، ھازىرقى تولىنى ئازاد قىلدۇق (ئۇ ۋاقىتدا تولى دۆربىلجىننىڭ بىر رايونى ئىدى). ئاندىن تولى بازىرى ۋە ھەر قايسى يېزا-قىشلاقتىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان تەشۋىق - تەربىيىنى كۈچەيتىپ، دەسلەپكى قەدەمدە بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتۇق ھەمدە يەرلىك ياشلارنى ھەربىكە تەلەپ قىلىپ ئەسكەرىي كۈچىمىزنى تولۇقلىدۇق. يۇقىرىنىڭ بىر تۈتاش قوماندانلىقى بىلەن يېڭى، لېكىن، پەي بەنلەرگە يۆلىنىپ بىر قەدەر مۇنتىزىملاشقان قىسىمغا ئايلاندۇق. بۇ جەريانىدا ئارقا سەپتىنمۇ ئادەم، قورال ۋە ئوق - دورىلار ۋاقتىتى قەرەلىدە يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭنىڭ دۆربىلجىنىدە تۇرۇشلۇق قىسىملىرى بىلەن ئوچ كېچە - كۈندۈز شىددەتلىك جەڭ قىلىپ ئاخىرى دۆربىلجىننى ئازاد قىلدۇق. بىز بۇ يەردە قىسمىمىزنى تەرتىپكە سېلىپ ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، چۆچەكىكە ھوجۇم باشلاش ئالدىدا تۇرساق، چۆچەكتىكى گومىنداڭ قىسىملىرى شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ سوۋېت چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى ھەققىدە خەۋەر كەلدى. بۇنىڭ بىلەن چۆچەك، چاغانتوقاي، قوبۇقسار ناھىيىلىرى ئارقا - ئارقىدىن تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەن كېسەل بولۇپ دۆربىلجىن دوختۇرخانىسىدا بىر ئايدەك يېتىپ داۋالاندىم. مەن دوختۇرخانىدىن ساقىيىپ چىققاندىن كېيىن، قە-

سىم زەھبەرلىكى مېنى ساقايغان يارىدار ۋە كېسەل جەڭچىلەر بىلەن قوشۇپ دۆربىلجىن ناھىيىلىك جامائەت خەۋىپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئىختىيارىغا ۋاقتىلىق ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن 1946 - يىل 4 - ئايلارغىچە دۆربىلجىن ناھىيىلىك جامائەت خەۋىپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئىچكى قوغداش قاراۋۇللۇقىنى قىلدۇق. يىل ئاخىرىدا ئوچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى جەمئىيەتتىن يەنە ئەسكەرقوبۇل قىلىش چاقىرىقىنى چىقاردى. بۇنى ئۇققاندىن كېيىن دۆر بىلجىن ناھىيىلىك جامائەت خەۋىپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئىختىيارلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن 22 نەپەرکونا جەڭچى ئالدىنقى سەپكە بېرىش توغرىسىدا ئىلتماس سۇندۇق، ئىلتماس شۇ ھامان تەستىقلىنىپ 22 نەپەر جەڭچى يېڭىدىن ئالغان ئەسكەرلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ يىلى 5 - ئايدا دۆربىلجىندىن شىمالىي يۆلىنىش قوماندانلىق شتابىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن (شتاب شۇخۇ ناھىيىسىدە ئىدى) يەنسخەيدىكى غۇلجا پىيادە ئەسكەرلەر 4 - پولكىغا تەقسىم قىلىندۇق. ئۇلار 225 جەڭچىنى مېنىڭ مەسئۇللۇقىمدا شۇخۇدىن يەنسخەيگە يولغا سېلىپ قويىدى. مەن ئۇلارنى ساق - سالامەت ئاپىرىپ پولكقا تاپشۇردۇم. پولك ئەتىسى بىزنى قايتىدىن ھەر قايسى باتالىيون، روتىلارغا تەقسىم قىلدى، جامائەت خەۋىپسىزلىكى ئىدارىسىدىن كەلگەن يىگىرمە ئىككىمىزنى 1 - باتالىيونغا تەقسىم قىلىپ، بىزنى باتالىيونغا بىۋاستە قاراشلىق ئىزۋۇرت قىلىپ تەشكىللەپ، مېنى شۇ بىۋاستە قاراشلىق ئىزۋۇرتقا كاماندىر ئىزۋۇرت (پەيجۇ) قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ يەردە ئوچ ئايغا يېقىن ھەربىي مەشق ئېلىپ باردۇق. قىسىملار جىددىي ئۇرۇش تەييارلىقىنى كۆرۈۋاتقان پەيتتە، ئوچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بېتىم تۈزۈلگەنلىكتىن ئالدىنقى سەپتىكى قوشۇنلار ئارقا سەپكە چېكىنىدۇرۇلۇشكە باشلىدى. بىزنىڭ 4 - پولكىمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى غۇلجىغا قايتۇرۇلدى. قالغان بىر قىسىمىز يەنسخەينىڭ

ئۆزىدىلا يېڭىدىن تارغاباتاي 3 - پىيادە ئەسكەرلەر پولكى قىلىپ تەشكىللەندۇق. مەن بار ئىزۇورتمۇ شۇ 3 - پولك ئىختىيارغا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ چاغدا مەن 3 - پولك 1 - باتالىيون 4 - پىلىموت روتا 4 - ئىزۇورتقا كامانىدىر ئىزۇورت بولدۇم. 8 - ئايلاردا يەنىسخەيدىن چۆچەكىكە قاراپ يولغا چىقىپ، پۈتۈن قىسىم پىيادە ماڭغانچە شىخوددىن چۆچەكىكە يېتىپ كەلدۇق. مەن بار باتالىيون دەسلەپتە چۆچەك گىمنازىيە مەكتىپىگە ئورۇنلاشتى. 1946 - يىل 9 - ئايلاردا باتالىيۇن بويىچە خىللانغان 40 نەپەر جەڭچىگە مەن مەسئۇل بولۇپ، چۆچەككە قاراشلىق جۇڭگو - سوۋېت ئىككى دۆلەت ئىشكى بولغان ھازىرقى بەختە چېگرا پونكتىغا باردۇق، ھەمدە 1945 - يىلى ئارباغاتاي رايونىدىن سوۋېتكە قېچىپ ئۆتكەن گومىنداڭنىڭ قاچاق ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملىرىنى سوۋېتتىن ئۆتكۈزۈپ ئېلىشقا مەسئۇل بولدۇم. ئۇ يەردە 20 نەچچە كۈن تۇرۇپ سوۋېت تەرەپ تۇرىكۈمگە بۆلۈپ ئۆتكۈزۈپ بەرگەن گومىنداڭنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىدىن شۇي زىخەي (دېۋېزىيە باشلىقى) باشلىق 1400 نەپەر قاچاقلارنى بىر - بىرلەپ ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ، تارباغاتاي پولك شتابىدىن بەلگىلەنگەن مەخسۇس كىشىلەرگە ساق - سالامەت ئۆتكۈزۈپ بەردىم (كېيىن ئاڭلىسام مەن ئۆتكۈزۈپ بەرگەن قاچاقلار چۆچەك، دۆربىلجىن، تولى يول بويىلىرىدا ئەدىپنى يەپتۇ، يەنى غەزەپلەنگەن خەلق ئاممىسى پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي قوزغىلىپ ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ، بۇرۇن تونۇشلۇقى بولغان ھەمىيەرلىك خەلقە ئېغىر ئازاپ - ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرگەن 30 نەپەردەك قاچاقلارنى تاياق توقماق بىلەن ئۇرۇپ ئىنتىقامىنى ئاپتۇ). بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولۇپ، يەنە بۇرۇنقى خىزمەت ئورنۇمغا قايتىپ كەلدىم. شۇنداق قىلىپ 1946 - يىلدىن 1947 - يىل 9 - ئايلارغىچە چۆچەكتە تۇرۇپ، پولكقا بىۋاستە قاراشلىق مۇستەقىل

پىلىموتچىلار روتىسىدا 2 - ئىزۇورتنىڭ كامانىدىر ئىزۇورتلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدىم. 1847 - يىل 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئوسمان باندىتنىڭ كونا كېسلى يەنە قوزغىلىپ، ئىنقلابقا ئاسىيلىق قىلىپ گومىنداڭ بىلەن ئىچكى جەھەتتىن تىل بېرىكتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابىي ئارمىيىسىنىڭ ئالتاي شەھىرىدە تۇرۇشلۇق قىسىملىرىدىن ئالتاي ئاتلىق پولكىنىڭ ھەمىسىنى ۋە قوبۇقسار ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق 3 - ئاتلىق پولكىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ (ئۇ پولكلارنىڭ 90 پىرسەنتى قازاق ئىدى) ھەش پەش دېگۈچە پۈتۈن ئالتاي رايونىنى تارتىۋالدى. بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيە شىمالىي يۆنىلىش قوماندانلىقى ھەم ئالتاي 3 - ئاتلىق پولكىنىڭ قوشۇمچە باشلىقى گېنرال مايۇر دەلىلقان سۇگۇربايۇۋ (قازاق) باشلىق بىر تۇركۈم ھەربىي مەمۇرىي خادىملار ئامالسىزلىقتىن ئالتاي شەھىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ، چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق چۆچەككە قايتىپ كەلدى. ئۇلار كېيىنچە 3 - كۈنى (25 - سىنتەبىر كۈنى) گېنرال دەلىلقانىنىڭ سەپەرۋەرلىكى بىلەن چۆچەكتىكى پۈتۈن قىسىم ئالتاي رايونىغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، دۆربىلجىنگە كېلىپ بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ قالدۇق. دەل شۇ كۈنلەردە (9-ئۆكتەبىر) ئالتاينىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى تۇركستان (قازاق) ئۇرۇمچىدىن سايلامغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ، ناھىيە كولۇبىدا كىنو قويۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ۋەرەقلەرنى تارقاتقان، بۇنى كۆرگەن خەلق ئاممىسى تۇركستان چۇشكەن ئۆيگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغان بىر ۋەقە يۈز بەردى. شۇنداقتىمۇ بىز ئالتايغا قاراپ كېتىۋەردۇق. ھازىرقى قوبۇقسارىدىن باشلاپ بانىدىتلار بىلەن شىددەتلىك ئېلىشىپ، ئاخىرى ئۇلارنى بىتچىت قىلىپ، پۈتۈن ئالتاي رايونىنى ئىككىنچى قېتىم يەنە ئازاد قىلدۇق،

47 - يىل 7 - نويابردىن باشلاپ قىسىم بويىچە سار-
توقاي رايونىنى ئاساسي بازا قىلىپ، تاكى 1949 - يىل 7 - نو-
يابرغىچە ئۇ يەردە دەل ئىككى يىل تۇردۇق. بۇ يەردە ئۇچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئۇرۇش جەريانىدا مۇتلەق كۆرۈلۈپ باقمە-
غان پاجىئەلىك ۋەقەلەرنى باشتىن كەچۈردۇق. مەسىلەن، غۇل-
جا ئارقىلىق يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان ئارقا سەپ تەمىنات (ئادەم
ۋە ئاتلارنىڭ يېمەكلىكى)، كىيىم - كېچەك، قورال - ياراق ۋە
باشقا خەج - خىراجەتلەر ئۇزۇن ۋاقىت ئۇزۈلۈپ قالدى، بۇ-
نىڭدىكى تۈپ سەۋەب باندىتلار يولنى توساپ ھېچنەرسىنى بىز
تەرەپكە ئۆتكەزمىدى. بۇ ئەھۋال خېلى ئۇزۇن داۋام قىلدى.
بۇ جەريانىدا ھەممىدىن پاجىئەلىك بولغىنى ئاچارچىلىق بولۇپ
يېمىكەن ئات، تۆگە، ئىت ۋە ئۇلارنىڭ تېرىلىرى قالمىدى.ھەتتا قاغا،
سېغىزخان ۋە باشقا نەرسىلەرنى تېرىپ كېلىپ قاينىتىپ ئۇنىڭ سۈ-
يىنى ئىچىتۇق، ئاخىرى ئامالسىزلىقتىن ئۆزىمىزنىڭ جەڭگىۋار
ئاتلىرىنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئاساسي جەھەتتىن يەپ
تۈگەتتۇق. بۇ جەريانىدا قىسىم بويىچە 80 نەپەردىن ئارتۇق
جەڭچىلەر كومانىدىرلىرىمىز ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. ھەر
خىل كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولۇپ ياتقان، ئورنىدىن قوزغى-
لالماي جان تالىشىپ قالغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. بۇ ئەھۋال
يوقىرىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئىشىنىڭ قانچە ئالدىراش ۋە
ۋەزىپىسىنىڭ جىددىيلىكىگە قارىماي مەرھۇم ئەخمەتجان قاسى
1948 - يىل 18 - ئاۋغۇست كۈنى غۇلجىدىن قىسمىغا (سارتوقايغا)
يېتىپ كېلىپ قىسمىدىن ھال سوراپ، تېرىك قالغانلارنىڭ ھا-
ياتىنى ساقلاپ قالدى. چۈنكى ئەخمەتجان بىلەن بىرگە تەمە-
ناتمۇ يېتىپ كەلگەنىدى. ئەخمەتجان كېلىپلا دەم ئالماس-
تىن كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ، پۈتۈن قىسىم ۋە ئابورۇنلارنى
بىر - بىرلەپ كۆزدىن كەچۈرۈش بىلەن شۇ كېچىدە تىرۇگو
(جىددىي يىغىلىش)قىلىپ قىسمىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى تەكشۈردى،

تاك ئاتقاندىن كېيىن كادىرلار چوڭ يىغىنى ئېچىپ گۈلدۈراس
ئالقىش سادالىرى ئىچىدە نۇتۇق سۆزلىدى. شۇ كۈنى چۈشتىن
كېيىن ئۇ بىز بىلەن خوشلىشىپ غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. مەن
ئۇ ۋاقىتتائۇچىنچىلىەننىڭ زىداۋىيۇەنى ئىدىم. 1949 - يىل 7 - نو-
يابىر كۈنى مەن بۇيرۇقنا بىنائەن لىەنجاڭ ئەرشىدىن بىلەن
بىللە لىەننى باشلاپ كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ گارنىزونلۇق ۋە-
زىپىسىنى ئۈستىمىزگە ئېلىپ يولغا چىقتۇق، قارا تۆگىگە يې-
تىپ كەلگەندە ئارقىمىزدىن مۇئاۋىن پولك كوماندىرى شايە-
مەردان يېتىپ كېلىپ ئەخمەتجان قاسىملارنىڭ بېيجىڭگە كې-
تىۋاتقان ئايروپىلان ھادىسىگە ئۇچۇرغانلىق شۇم خەۋىرىنى يەت-
كۈزدى (ئەرشىدىن بىلەن ئىككىمىزگىلا). 8 - نويابىر كۈنى
كۆكتوقايغا يېتىپ باردۇق، كۆكتوقايدا 1950 - يىل 4 - ئايغىچە
ئاشۇ مۇستەقىل لىەندە زىداۋىيۇەنلىك خىزمىتىنى ئىشلىدىم،
قىسقىسى 1945 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ 1949-
يىل 9 - ئايغىچە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىدەبولدۇم، 1949 -
يىل 27 - ئىيون كۈنى مەن مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق
شتابى تەرىپىدىن «پىدائىي» نامىلىق ئوردىن بىلەن مۇكاپاتلان-
دىم. بۇ چاغدا ئوردىن بىلەن بىللە بىر گۇۋاھنامە بېرىلدى.
1949 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ پۈتۈن مىللىي ئارمىيىنىڭ نامى
خەلق ئازادلىق ئارمىيىگە ئۆزگەرتىلدى. 1950 - يىلى 4 - ئايلاردا-
مىللىي ئارمىيە كورپۇس قوماندانلىق شتابىنىڭ «ئۇچ ۋىلايەتتە
ئىشلەۋاتقان جەنۇبىي شىنجاڭلىق كادىرلارنىڭ كۆپ قىسمىنى شىمە-
الىي شىنجاڭدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئالماشتۇرۇش» توغرىسىدىكى
ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن، ئالمىشىشقا تېگىشلىك بولغانلىرىمىز ئالتاي
دىن يۆتكىلىپ چىقىپ، بەش ئايلاردا غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ
بەشىنچىكورپۇس شتابىغا ئۆزىمىزنى مەلۇم قىلدۇق، ئۇ يەردە
بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن ئايالىم شەمشەمەر بىلەن تۇر-
مۇش قۇردۇم. ئارىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا بەشىنچىكور-

پۇسىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن 27 نەپەر جەنۇبلۇق كادىرغا مەسئۇل بولۇپ، مۇز داۋان ئارقىلىق قەشقەردە تۇرۇشلۇق بەشىنچى كورپۇس 13 - دىۋىزىيىسىگە قاراپ يولغا چىقتۇق. 6 - ئايلاردا ئاقسۇ 37 - پولك (كونانىشەھەردە تۇرۇشلۇق)قا چۈشتۇق، ئۇ يەردە ئايرىلغانغا ئون يىل بولغان ئانا يۇرت مەھەللەمگە كېلىپ مېھرىبان ئاتا - ئانام، ئۇرۇق - تۇغقان، قوۋمى - قېرىنداشلىرىم بىلەن ساق - سالامەت كۆرۈشتۇم، چۈنكى مېنى ئۆلۈپ كەتتى دەپ ئاتا - ئانام، يۇرت - مەھەللە مەن ئۈچۈن ئاللىقاچان بىر قانچە قېتىملىق نەزىر - چىراغلارنى بېرىپ بولغانىكەن، ئۇلار مېنى ئۆلۈپ كەتتى دەپ بەكمۇ ھەسرەت چەككەن بولغاچقا، مەنمۇ يۇرت مېھرىگە، ئاتا - ئانا مېھرىگە بەكمۇ تەشنا بولغانىدىم. گەرچە يۇرتتا بىر ھەپتە تۇرغان بولسامۇ يۇرتتىن، ئاتا - ئانامدىن ئايرىلىشقا زادى رايىم بارمايتتى. ئۇزۇن يىللىق ئايرىلىش، جۇدالىق، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇمنىڭ مېھرى قەشقەرگە مېڭىش مەسلىسىدە مېنى ئارىسالدا قىلىپ قويدى، نەتىجىدە دىۋىزىيىگە ئاقسۇدا قېلىپ خىزمەت ئىشلەش توغرىسىدا ئىلتىماس يازدىم، ئېتىبارىبېرىش يۇزىسىدىن 13- دىۋىزىيە شتابى مېنىڭ 37 - پولكتا قېلىپ خىزمەت ئىشلىشىمگە رۇخسەت قىلدى. بىللە ئېلىپ كەلگەن 27 نەپەر كادىرنى قەشقەرگە يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزۈم ئاقسۇدا 37 - پولكتا قالدىم. 1950 - يىل 10- ئايدا ناسىروۋ ۋە ھەسەنوۋلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن كاندىداتسىزلا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىگە رەسمىي ئەزا بولدۇم، كېيىن پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى، پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى، باتالىئون پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى، پولك پارتكومىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدىم. 1951 - يىلى كۆرۈشۈپ تېخى دىدار قېنىشماي تۇرۇپلا دادام ئالەمدىن ئۆتتى، شۇ يىلى 7 - ئايدىن باشلاپ، ئاپتونوم رايونىمىزدا ئىجارە كېمەيتىپ، زومىگەرلەرگە قارشى

تۇرۇش ھەرىكىتى داغدۇغا بىلەن باشلىنىپ كەتتى، دەل شۇ مەزگىلدە يۇقىرىدىن ئازادلىق ئارمىيە بويىچە يەرلىككە يارىدەم بېرىپ، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ھەربىي قىسىمدىن (مىلىتسىيە قىسىملارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) بىر تۈركۈم كادىر ئاجرىتىپ، قاتناشتۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشتى. بۇيرۇققا ئاساسەن بىزنىڭ 37 - پولك پارتكومى مېنى مەسئۇل قىلىپ، مەن بىلەن 22 كادىرنى ئاقسۇ يەرلىك پارتكومىنىڭ ئىختىيارىغا ۋاقتىلىق ئۆتكۈزۈپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن بىز يەرلىك كادىرلار بىلەن بىرلىكتە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىپ، زومىگەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتىنى يۈرگۈزۈش ئىشى تۈگىگىچە تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە كۈچ چىلۋىك سىنىپىي ھېسسىيات بىلەن بۇ خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتناشتۇق. بۇ جەريانىدا باشتىن ئاياغ خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىدىم، ئىككى قېتىم خىزمەت نەمۇنىچىسى، ئىككى قېتىم ئۆگىنىش ئۇلگىسى بولۇپ مۇكاپاتلاندىم.

1952 - يىل 9 - ئايدا، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئارمىيىدىن چىققان خەنزۇ ۋە مىللىي كادىرلار ھەممىمىز يەرلىككە كەسىپ ئالمىشىپ كەتتۇق، مەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋىپسىزلىكى باشقارمىسىغا تەقسىم قىلىنىپ ئامانلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدۇم. 1953 - يىلى 1 - ئايدا ۋىلايەت بويىچە سىياسىي قانۇن كادىرلىرىدىن تەركىب تاپقان سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى، مەن 47 كادىرنى باشلاپ شەرقتىكى ئۇچ ناھىيىگە(كۇچا، شۇنخا، شايا ناھىيىلىرىگە) بېرىپ خىزمەت ئىشلىدىم، مەن مەسئۇل بولغان خىزمەت گۇرۇپپىسى شۇ چاغدا ۋىلايەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش خىزمەت گۇرۇپپىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ باھالاشتا ۋىلايەت بويىچە بېرىنچى بولۇپ باھالاندى.مەن «نەمۇنچى» بولۇپ مۇكاپاتلاندىم ۋە ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش قىلىندىم. 1954 - يىل 4 - ئايدىن 1956 - يىل 6 - ئايغىچە جەنۇبىي

شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا يۆتكىلىپ، ئۇچىنچى بۆلۈمنىڭ مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى (فۇتۇەنجى)، ئىداره پارتىيە باش ياچىيكىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ۋەئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش چوڭ ئەترەتنىڭ قوشۇمچە ئەترەت باشلىقى، شۇنداقلا چوڭ ئەترەت پارتىيە باش ياچىيكىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدىم. 1956 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىگە يۆتكىلىپ جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى خەلق قوزالمىق ساقچى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشقارما باشلىقلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەندىم، 1957 - يىل 7 - ئايدا مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا بېرىپ، 1959 - يىل 4 - ئايدا ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلدىم، بۇ چاغدا قوراللىق ساقچى باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولۇپ 1960 - يىل 5 - ئايغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىدە زاپاس ئىشلىدىم. 1960 - يىلى5 - ئايدائاپتونوم رايونلۇق بىرىنچى تۈرمەباشلىقلىقىغا تەيىنلەندىم ۋە تۈرمە پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولدۇم، 1962 - يىل 5 - ئاينىڭ 29- كۈنى يۇز بەرگەن ئىلى— چۆچەك ۋەقەسىنى بېسىقتۇرۇش خىزمىتىگە قاتنىشىپ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بۇرتالا خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ سىياسىي قانۇن گۇرۇپپا باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ، يىل ئاخىرىدا خىزمەتنى ئاخىرلاشتۇرۇپ قايتىپ كەلدىم. 1962 - يىل ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇ يىلى مەن 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەندىم، بۇ ۋاقىتتا ئىداره پارتكومىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئورگان پارتكومىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولدۇم. 1963 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 1966 - يىل 6 - ئايغىچە ئاپتونوم رايوندا ئېلىپ بېرىلغان تۆتىنى ئېنىقلاش ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە (شېجاۋ) ھەرىكىتىگە باشتىن ئاياغ قاتنىشىپ،

ھەرىكەت ئاخىرلاشقانغا قەدەر خىزمەت گۇرۇپپا باشلىقى ۋە خىزمەت گۇرۇپپا پارتىيە ياچىيكىسىنىڭ شۇجىسى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدىم. بۇ جەريانىدا ئىككى قېتىم بەشتە ياخشى كادىر ھەم ئىككى قېتىم ئۆگىنىش ئاكتىپى بولۇپ مۇكاپاتلاندىم ۋە تەقدىرلەندىم. 1966 - يىل 6- ئايدىن 1970 - يىل ئىچە «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»نىڭ قاينىمىدا ھوقۇقدارلىقىنىڭ ئازابىنى تارتتىم.

1970 - يىلدىن 1974 - يىلغىچىلىك ئاپتونوم رايونلۇق بىرىنچى تۈرمە باشلىقى، تۈرمە پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدىم، 1974 - يىلى ئەمەلدىن قالغان ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسى قايتىدىن قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئىدارىغا قايتىپ كېلىپ مۇئاۋىن ئىداره باشلىقى، ئىداره پارتكومىنىڭ ھەيئەت ئەزالىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدىم، 1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرى شىنجاڭ باش ئەترەتنىڭ مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى ھەم باش ئەترەت پارتكوم ھەيئەت ئەزالىقىغا تەيىنلەندىم. 1984 - يىل 9 - ئايدا مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىققا ئۆزگەرتىلدىم، 1987- يىل 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى دۈىزىيە دەرىجە بىلەن شەرەپلىك ھالدا دەم ئېلىشقا چىققانلىقىم ئېلان قىلىندى. 1988 - يىل 12- ئاينىڭ 30- كۈنى گوۋۈيۈەن ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى نەتىجىسىدە W0.473 نومۇرلۇق ئوردېن بىلەن مۇكاپاتلاندىم، ھازىر خاتىرجەم دەم ئېلىپ ھاياتىمنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىغا قەدەم قويدۇم. ماڭا يېڭىچە تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشلەرنى ئېلىپ كېلىشى چوقۇم.

بۇلبۇلمۇ قىزىلگۈلسىز سايرىمايدۇ،
كۆڭلۈممۇ مۇھەببەتسىز يايرىمايدۇ.
بولسا ئارزۇ، ئىستەك، ۋىجدان، ئىنسانداۋ،
ھەر قاچان ھەققەتتىن ئايرىلمايدۇ.

خاتىمە

ئاقىللار «ئۆتمۈشنى ئەسلەش خەيرلىك بولسۇن»، دېيىشىدۇ، ھەقىقەتەن توغرۇلۇپ ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر بولغان ۋاقىت ھەر بىر ئىنسانغا نىسبەتەن بىر تارىخ ھېسابلىنىدۇ. بىز ئىسنانىيەت ئۈچۈن، ۋەتەن ئۈچۈن ئىشلىگەن ئىكەنمىز، بىزنىڭ تارىخىمىزدىن ئىز باسارلىرىمىزنىڭ خەۋەرداز بولۇشى ھەممە، پەرزەنتلىرىم ئۈچۈن نەسىھەتنامە ۋە پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ قېلىشى ئۈچۈن بۇ دەسلەپكى ئەسلىمەمنى يېزىپ چىقتىم.

1947 - يىلىدىكى تۈرپان ئەھۋالى ۋە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تۈرپانغا بېرىشى ھەققىدە ئەسلىمە

مەخمۇت زەيدى

بۇ يىل ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغانلىقىنىڭ 41 يىللىقى، شۇنداقلا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى ۋاپات بولغانلىقىنىڭ 36 يىللىقى، ئۇ ۋاپات بولغاندا 35 ياشتا ئىدى.

1949 - يىلى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئەخمەتجان قاتارلىقلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى نامىدىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 - ئومۇمىي يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ، بەختكە قارشى ئايروپىلان ھادىسىگە ئۇچراپ قۇربان بولدى. («ئىنقىلابىي قۇربانلار ئەسلىمىسى» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى. بۇ كىتاب غۇلجا شەھەرلىك خەلق ئىشلار ئىدارىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن.)

بۇ توغرىدا «شىنجاڭ گېزىتى» 1979 - يىلى 1 - ئوبابىر كۈنى ئۆز سەھىپىسىدە: «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يالقۇنى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرىشىگە ئىلھام بەردى. بۇ ئىنقىلاب گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىك

هۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتىۋەتتى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى، بولۇپمۇ غەربىي ـ شىمال رايونىدىكى ئازادلىق ئۇرۇشىغا ماسلاشتى. شۇڭا رەئىس ماۋزېدۇڭ بۇ ئىنقىلابقا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ـ جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى، دەپ باھا بەردى» دېگەن بېخىشلىمىنى يەنە بىر قېتىم بېسىپ كۆرسەتكەنىدى.

× ×

لېنىن بىر ئىنقىلابچىنى خاتىرىلەش ۋاقتىدا: ماركسىزم چىلارنىڭ تارىخىدىكى ئىنقىلابچىلارنى خاتىرىلىشى ھەرگىز بەزى يامان غەرەزدىكى كىشىلەرگە ئوخشاش يالغان ـ ياۋىداق سۆزلەر بىلەن ئادەم ئالداش ئەمەس، بەلكى ئۆز ۋەزىپىلىرىنى شەرھىلەش ئۈچۈندۇر، دېگەن①.

بۇگۈن بىز ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى، شۇنداقلا ئەخمەتجان ئەپەندىنى خاتىرىلەۋاتىمىز. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا لېنىننىمۇ خاتىرىلەۋاتىمىز! چۈنكى، ئەخمەتجان قاسىمى ماركسىزم ۋە لېنىنزمچى. ئۇ ۋەتىنىمىزدە لېنىنزمنى تەشۋىق قىلغانىدى. جۇڭگودىكى ماركسىزم ـ لېنىنزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىقات قىلغانىدى. ھالبۇكى، ئەخمەتجان قاسىمى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئالدىنى ـ كەينىدە ناھايىتى كۆپ ماقالە ۋە نۇتۇقلار ئېلان قىلىپ خەلق ئاممىسىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا، ئىچكىرىدىكى جۇڭگو قىزىل ئارمىيەسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى بىلىشكە، كوممۇنىستلار بىلەن بىرلىشىشكە چاقىرىق قىلغانىدى.

مەن بۇ كۆنلەردە ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋاللارنى ئەسلەپ شۇ چاغلاردىكى ئۆلكە ۋەزىيىتىدە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ مۇھىم رول ئويناغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىر ـ ئىككى پاكىتلىق ۋەقەنى بايان قىلماقچىمەن.

× ×

مەن ئەخمەتجان قاسىمىنى تۇنجى قېتىم تۇرپاندا كۆرگەن. بۇ ئىش 1947 ـ يىل بولغان، شۇ يىلى تۇرپان خەلقى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تۇرپانغا كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ ئۇرۇمچىگە ئايرىم ئادەم چىقارغانىدى.① شۇ يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىپ كەتكەن 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، كەچقۇرۇن تۇرپان بازىرىنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىدىن «M» بەلگىسى بار بىر پىكاپ بىلەن «3NC» دېگەن ئاتىلىدىغان يەنە بىر كوزۇپلۇق ماشىنا بىرسىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرسى گۈرۈلدەپ كىرىپ كەلدى. ئۇ چاغلاردا تۇرپانغا كېلىدىغان ماشىنا يولى تۇرپان شەھىرىنىڭ غەربىدە ئىدى. قىلىۋى قوۋۇقتىن چەمپ يېڭى شەھەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى جايلاشقان ئىككى قەۋەتلىك بىنا ئالدىدا توختىدى. شۇ چاغدا دەرۋازا ئالدىدا مەن ۋە بىر قانچە مۇئەللىملەر پاراڭلىشىپ تۇرغانىدۇق. ماشىنىلاردىن بىر قانچە كىشى مويىسپىتلار چۈشۈشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭلۈك، قارا قاشلىق، ۋە قاپ ـ قارا قىرقىم بۇرۇتلۇق، ئۇچىسىغا تۆمۈر كۆك چەكمەن چاپان كىيگەن، بېشىدا قارا قاما تۇمىقى بار ئەخمەتجان قاسىمى بار ئىدى. يەنە، رەھىمجان سابىر ھاجى، ئۇيغۇر سايرانى، جۇڭدىخۇا، باھاۋۇدۇن يۈسۈپ قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇ كىشىلەرگە بىز ئېھتىرام بىلدۈرگەندە ئۇلار ئىلىك ئېلىپ، بىز بىلەن كۆرۈشتى. كېيىن ساھىبجان تەرىپىدىن مەخسۇس خاتىرىلەنگەن ئەسلىمىلەردە مۇنداق يېزىلغان:

① «لېنىنىزمنىڭ ئۇلۇغ ئەلچىسى» 1965 يىل، «قىزىل بايراق» ژۇرنىلىنىڭ لېنىن تۇغۇلغانلىقىنىڭ 95 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلان قىلغان باش ماقالىسى.

① باھاۋۇدۇن يۈسۈپ قاتارلىقلار چىققان ئىدى.

نیگه باشلاندی. بىز ئەخمەتجان قاسمنىڭ ئىلگىرى كۆزىگەن بولساقمۇ، بۇ رەھبىرىمىزنىڭ چوڭايتىلغان سۈرىتىنى كۆپ قېتىم كۆرگەنلىكىمىز ئۈچۈن بۇگۈن بىر قېتىملىق ئۇچرۇشۇشتىلا ئۇنى تونۇۋالدۇق. ئەتىراپىمىزدىكى مۇھىت خېلىلا مۇرەككەپ بولۇپ، ۋەقەلەرخېلى كۆپ ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئۇچ ۋىلايەت دەۋرىدىكى ئاجايىپ جەسۇر ۋە دانالىقىغا، تېتىكلىگى ـ ئىشچانلىقىغا، ھۇشيار ھەم ھازىر جاۋابلىقىغا دائىر تەرىپلىرىنى چوڭلار ئاغزىدىن ئاڭلاپ بەكمۇ قايىل بولغانىدۇق. مانا ئەمدى بىز كۆرۈشۈشنى ئارمان قىلغان ئەشۇ دانا رەھبەرنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشتۇق. ئۇنىڭ يېقىن سەپداشلىرى بىلەن ئۇچراشتۇق. ئۇلار ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەھبەرلىرى بىلەن بىللە تۇرپان ھاكىمى ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ ئالىسىدە قونۇپ قالدى. بىز ئۇلار تۇرغان قورودىن ئايرىلغىمىز كەلمىگەن ھالدا خېلى كەچ بولغاندىلا يارغا قايتىپ چىقتۇق.

مەن ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشكەنلىكىمنى يارىدىكى ئوقۇتقۇچىلارغا، خۇلۇم ـ خوشنىلارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەكلابىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بەردىم. ھەممىسى ئەخمەتجان قاسىمنىڭ نامىنى ئاڭلىغاندا جىم ـ جىت بولۇپ قۇلاق سالاتتى. بۇ رەھبىرىمىزنى كۆرۈشكە شۇنچە ئىنتىزار ئىكەنلىكى مەلۇم بولاتتى. ھەقىقەتەن، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىكى پۈتۈن تۇرپانلىقلار ئۈچۈن خۇددى چوڭ بىر تەنتەنىلىك تۇيۇ، بايرام بولغانىدى. تۇرپان شەھىرىنىڭ ئەڭ يىراقتىكى يېزىلىرىدىن يەتتە ياشتىن 70 ياشقىچە دېگۈدەك چوڭ ـ كىچىك، ياش ـ قېرى، ئەر ـ ئايال، ئوغۇل ـ قىزلىرى كېچىچە ئۇخلىماي تەييارلىق قىلىپ، ئات ـ ئىگەرلىرىنى جابدۇپ، سەپ تارتىپ شەھەرگە قاراپ يولغا چىققانىدى. ئەتتىگەندىلا بامدات ۋاقتى بىلەن نەچچە مىڭ ئات مىنگەن ۋە پىيادە يۈرگەن

كىشىلەر قاتارلىشىپ شەھەر ئىچىگە كىرىپ كەلگەنىدى. ھەيۋەتلىك شۇئار سادالىرى، رېتىملىق تەكبىر ئاۋازلىرى يەر ـ ئاسمانىنى تىترىتەتتى. شەھەر ئەتراپىدىكى ئۆگزىلەردە، يول ياقىسىدىكى تام ئۈستىلىرىدە قىزىل ـ قارا كىيىملىرى بىلەن چوڭ ـ كىچىك بالىلار ئۇرە تۇرغان ھالدا بويۇنلىرىنى سوزۇپ بۇ مەركىنى كۆرەتتى. گومىنداڭ ھەربىيلىرى بۇنداق ھەيۋەتلىك ئۇلۇغ تەنتەنىگە ھەيران قېلىپ، چۆچىگەنىدى. شۇڭا ھەممە ھەربىي كۈچلىرىنى ھەر قايىسى سېپىل، دەرۋازىلارغا، كوچا دوقمۇشلىرىدىكى پوتەيلەرگە قوراللىق پوستا تۇرغۇزغانىدى. خەلق بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىغان ھالدا: «ياشىسۇن ئەخمەت ئەپەندىم! خەلقچىل سىياسەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلسۇن! مۇستەبىت ـ ئىستىبدادتىلارغا يول قويۇلمىسۇن!» دېگەن شۇئارلارنى توۋلىشاتتى. بۇ سادالار ئاسمان ـ زېمىننى زىل ـ زىلىگە سالاتتى. ئون نەچچە مىڭ كىشىلىك قاتار سەپلەرنىڭ ئايىاق تاۋۇشلىرى گۈسۈلدەپ يەرلەرنى تىترىتەتتى.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئەخمەت ئەپەندىم سەھەر ناشتىمۇ قىلماي، سىرتقا چىقىپ ئاممىغا ھورمەت بىلدۈرگەنىدى. خەلق ئاممىسى ئەخمەتجاننى چىن كۆڭلىدىن ياخشى كۆرگەنلىكىنمۇ، ئۇنى ھەممە كىشى تولۇقراق كۆرۈۋالسۇن دېگەنلىكتىنمۇ، ئەيتاۋۇر كىشىلەر ئۇنى گۆتۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ بېشى ئۈستىگە ئۇرە تۇرغۇزدى. ئەخمەتجان ئەپەندىم ھەرگىز مۇنداق قىلماسلىقنى ئېيتسىمۇ، كىشىلەر: ئەخمەت ئەپەندىم ياشىسۇن، ياشىسۇن دەپ ئۆز كۆڭۈللىرىنى ئىزھار قىلىپ، ئالقانلىرى ئۈستىدە ئېلىپ ماڭاتتى. مۇنداق ئىش ئەزەلدىن كۆرمىلۈپ باقمىغانىكەن. تۇرپان كوچىلىرىدا كىشىلەر خۇددى ئەزىم دەريادەك دولقۇنلىناتتى. ئادەملەر توپىنىڭ ئۈستىدە ئەخمەت ئەپەندىنىڭ تىك تۇرۇپ ئاممىغا رەھمەت، رەھمەت، مۇھتەرەم خالايىق... دېگەن تاۋۇشلىرى خېلى ئارقىدىكىلەرگىمۇ ئېنىق ئاڭلىناتتى.

كىشىلەر تەك تۇرغان ئەپەندىمنى كۆرگەنلىكىگە چاۋاكلار چاقلاتتى. بۇ نېمە دېگەن ئۇنتۇلغۇسىز ۋەقە ـ ھە! ھەر بىر كىشى ئەپەندىمنى كۆرۈشنى، ئۇنىڭ ئايالىرىغا يولسىمۇ قوللىرىنى قويۇپ بېرىشىنى ئۆتىنەتتى. بىر بەختلىك ئىش دەپ ھېسابلايتتى.

.....

20 ـ فېۋرال، چۈشكە يېقىنقى ۋاقىت. تۇرپان يېڭى شەھەرنىڭ سېپىل سىرتىدىكى كەڭرى مەيدانغا يىغىن ئورنى راسلاندى. شۇ كۈنكى يىغىن ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان، زىننەتلەنگەن سەھنىدە ئەخمەتجان قاسىمى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى رەھىمجان سابىرھاجى، شىنجاڭ گېزىت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئۇيغۇر سايرانى ۋە جۇڭ دېخۇا، تۇرپان ھاكىمى ئابدۇراخمان مۇھتى قاتارلىقلار سەھنىگە چىقىشاندا خەلق ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئالقىش ياغدۇردى. تۇرپان ھاكىمى ئابدۇراخمان مۇھتى يىغىن باشلانغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، رەھىمجان ئەخمەتجان قاسىمى سۆزگە چىققانىدى. ئەپەندىم سەھنە ئالدىدا تىنىق تۇرغاندا سەھنە ئالدىدىن خەلقلەر ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئالقىش ساداللىرىنى ياڭراتقانىدى.

× ×

ـ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قەدىرلىك قېرىنداشلىرىم ـ دەپ سۆز باشلىدى، ئەخمەتجان قاسىمى، ـ مەن 11 ماددىلىق بېتىمگە ئېمزا قويغان ئەخمەت ئەپەندى بولىمەن. مەن خەلقىنىڭ پەرزەنتى بولىمەن ... » بۇ ئەسادا يىغىن مەيدانىدا ئالقىش ساداسى ياڭرىغانىدى. ئەپەندىم ئۆزىنىڭ خەلقتىن ھېچبىر ئارتۇقچىلىقى يوقلۇقىنى، خەلق نېمىنى

ئويلىغان بولسا، ئۆزىنىڭمۇ شۇنى ئويلىغانلىقىنى، خەلق نامىدىن مۇئاۋىن رەئىس بولغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى كىشىلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى، خەلق ئالممىسىنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئېھتىرام بىلدۈرىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى 11 ماددىلىق بېتىم قانداق قولغا كەلدى، دېگەن مەسىلە ئۇستىدە توختالدى. سۆزنىڭ ئاخىرىدا «11 ماددىلىق بېتىمدە خەلق ئەركىنلىكى ۋە سىياسەت خەلققە تاپشۇرۇلغاندۇر» دېگەن سۆزنى ئۇرغۇ بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتى. ئەپەندىم داۋام قىلىپ:

«ـ خەلق كىم؟ خەلق سىزلەر. ئەشۇ ئولتۇرغان دېھقان، ئۇ ئېتىزدا ئىشلەيدۇ. دېھقانچىلىقنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى بىلىدۇ. ئۇ ئۆز ئەھلىيىتىگە لايىق سىياسەت بەلگىلەپ بېرەلەيدۇ. ماۋۇ سودىگەر، سودىگەرچىلىكنىڭ قائىدىسىنى ياخشى بىلىدۇ. قايسى ئۇسۇلدا سودىگەرچىلىك قىلسا، پايدا ئېلىشقا بولىدىغانلىقىنى بىلىدۇ. شۇنىڭدەك ھەر قايسى كەسىپتىكىلەر ھەم ئۆز ئەھلىيىتىگە لايىق سىياسەت بەلگىلەپ بېرەلەيدۇ. بۇ ئولتۇرغان ئۆلىمالىرىمىز بىزنىڭ دىنىي رەھبەرلىرىمىز بولغانلىقتىن بۇلار ھەم سىياسەت بەلگىلىيەلەيدۇ. دېمەك ھەر بىر خەلق ۋەكىللىرى ئۆزى كۆرۈپ، بەلگىلىگەن سىياسەتنى ئەھەلگە ئاشۇرىدۇ. بۇنىڭدا خەلق سىياستىنى ئۆزى ئىدارە قىلغان بولىدۇ. بېتىمدە باراۋەرلىك كۆرسىتىلگەن. غۇلجىدا تۇغۇلغان بالا بىلەن نەنجىڭدە تۇغۇلغان بالا ئوخشاش بولۇپ، بۇلارنىڭ خۇسۇسىيتى ئوخشاش دېگەن سۆز ـ باراۋەرلىك تۇر. مانا بۇ تەلەبلەر قوبۇل قىلىنىپ ئېلان قىلىندى. نەنجىڭدە تۇغۇلغان بالا بىلەن تۇرپاندا تۇغۇلغان بالىنىڭ مېڭىسى ئوخشاش بولغانلىقتىن ئەمدى تۇرپانغا ھاكىمنى نەنجىڭدىن ئېلىپ كەلمەيمىز. يەرلىك خەلق ھاكىمنى ئۆز خەلقى

ئىچىدىن كۆتۈرۈپ سايلايدۇ. بۇ ھاكىم خەلقنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق خىزمەت قىلىپ بېرىدۇ. ئەگەر خەلق ھاكىمغا نارازى بولسا، ئېلىپ تاشلىيالايدۇ.

«بىزگە بىرلىك، ئىتتىپاقلىق كېرەك، سىلەرنىڭ بىرلىك ئىتتىپاقلىقىزلارنى كۆرۈپ كۆپ خۇرسەنده بولىدۇم ۋە ئىلھاملاندىم. بىز قوراللىق كۈرەشنى توختىتىپ بىتىم تۈزگەنىدۇق، تىنىچلاندۇق. ھازىر بىزده باشقا دۆلەت قۇرۇش خىيالىمىزدا ھەم يوق. بىز باشقا بولساق، بۇ پوتەيلەر (تۇرپان شەھىرىنى ئوراپ ئالغان پوتەي ئىستىھكاملىرىنى كۆرسىتىدۇ) قۇرۇلغان بولسا، بولار ئىدى. بىز بىر دۆلەت بولغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ پوتەيلەر بىزگە كېرەك بولمايدۇ.»

شۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەتجان ئەپەندىم بىرلىك، ئىتتىپاقلىق ئۈستىده توختالدى. بىرلىكنىڭ ئىتتىپاقلىق ئاساسىدىلا قولغا كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى. ئۇ مۇنداق دېدى: «ھەممە ئىشنى بىرلىكتە، ئىتتىپاق بىلەن، مەسلىھەت بىلەن ئويلاپ قىلساق ئۇ ئىش چوقۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. يېقىندا بۇ يەردە يىر ۋەقە يۈز بېرىپتۇ. بۇ ئىش مەسلىھەتلەشمەي قىلىنغانلىقتىن بۇ ئىشنى سىلەر بىسىپسىلەر. سىزلەرگە مىڭ رەھمەت. ئەگەر سىلەر بۇ ئىشقا ئەگىشىپ كەتكەن بولسىڭىزلار خاتالىق سادىر بولغان بولارئىدى.... سىزلەرنىڭ قوللانغان مۇئامىلىڭىزلەردىن سىزلەر بىرلىك نىشانغا ئىگە ئىكەنلىكىڭىزلارنى كۆرستىدۇ. پۈتۈن ھۆكۈمەت ئەزالىرى نامىدىن رەھمەت ئېيتىمەن.»

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ نۇتقى ئالقىش ۋە ھۇررا سادالىرى بىلەن ئۈزۈلۈپ تۇردى. ئۇ ئاخىرىدا: «ئەمدى بىز نېمە قىلىشىمىز كېرەك» دېگەن مەسىلە ئۈستىده توختالدى. ئەركىنلىك، باراۋەرلىك مەسىلىسىنى چۈشەندۈرگەندىن كېيىن: «مۇساۋات دېمەك — باراۋەرلىك بولۇپ، باشقا دىندىكىلەرنى قىرىش مەنىسى چىقمايدۇ» دەپ تەكىتلىدى. سۆز ئاخىرىدا بىر قانچە ئايەتلەرنى مىسال

كەلتۈرۈپ، ئىسلام مەزھىپەت ئۆگىنىشنىڭ دىندىمۇ ناھايىتى مۇھىم دەپ كۆرسىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈردى، ۋە «بىزگە ئەڭ مۇھىم كېرەك بولغىنى ئىسلام - پەن... كۈچمىزنىڭ بارىچە ماۋارىپنى ھىمايە قىلىپ ئۇنى ئۆستۈرۈشىمىز زۆرۈر»، دەپ تەكىتلىدى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىكىنى بىلگەن قارا غوجا، ئاستانە، تۇيۇق، پىچانلاردىن خەلق ئۆز ۋەكىللىرىنى تۇرپانغا ئەۋەتكەنىدى. ئەخمەت ئەپەندىم بۇ ۋەكىللەر بىلەن كۆرۈشۈپ، خەلقنىڭ ياخشى تەلەپ - ئارزۇلىرىنى ئاڭلىدى. بەزى مەسىلىلەرگە جاۋاب بەردى. ئاستانە رايونىغا باردى. ئۇ يەردىكى خەلق بىلەن يۈزكۆرۈشۈپ بىراز سۆزلىدى. ئاندىن پىچان ناھىيىسىگە باردى. ئەخمەتجان قاسىمى پىچان ھاكىمى ئىدارىسى ئالدىدىمۇ خەلقلەرگە نۇتۇق سۆزلىدى. ئەخمەتجاننىڭ ئەسلى پىلانىدا پىچانغا كېلىش مەقسىتى بولمىسىمۇ، خەلقنىڭ تەلىپىنى كۆزده تۇتۇپ بۇ يەرگە كەلگەنلىكىنى ئۆز سۆزىده كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئۇ ئۆز نۇتقىدا ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، كۆپرەك خەلق ھوقۇقى مەسىلىسى ئۈستىده نۇقتىلىق توختالدى.

ئەخمەتجان قاسىمى مۇنداق دېدى:

«ھازىرقى كۈندە ناھىيىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھاكىمىيەت ئورنى ناھىيىلىك كېڭەش مەجلىسى بولۇپ، بۇ مەجلىس ناھىيە خەلقىگە ۋەكالىتەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىجرائىيە ئورنى بولغان ھاكىم ئىدارىسى ئۈستىدىن نازارەت قىلىدۇ.»

ئەخمەتجان قاسىمى ۋالىيلارنىڭمۇ خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىش بېجىرىشنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۆلكىده ئەڭ يۇقىرى ھاكىمىيەت ئورگىنى بولغان پۈتۈن ئۆلكىلىك ۋەكىللەر مەجلىسىگىمۇ ۋەكىلنى خەلق ئۆزى سايلايدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى. ئاندىن: «پۈتۈن ئۆلكىلىك ۋەكىللەر مەجلىسى

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىشىنى تەكشۈرىدۇ ۋە نازارەت قىلىدۇ، مانا بۇ ھوقۇق بولىدۇ» دەپ كۆرسەتتى. بىستىدا مانا شۇلار ئوچۇق كۆرسىتىلگەنىدى. «مەسىلە مۇشۇ ھوقۇقلاردىن تولۇق پايدىلىنىشنى بىلىشتە ۋە ئۇنى ھىمايە قىلىشتا، بۇ ئىش ئۆزىمىزگە باغلىق. بىز بىرلىكتە، ئىتتىپاقلىقتا، تەرتىپ بىلەن ماڭساق، ئەنە شۇ ھوقۇقلىرىمىزنى ھىمايە قىلغان ۋە ساقلاپ قالغان بولىمىز» دېدى.

ئەخمەت ئەپەندىم مۇنداق كۆرسەتتى:

بىز بۈگۈنگە قەدەر ئىستىبداتچىلار تەرىپىدىن «ئىدارە قىلالمايدۇ» دېگەن ھاقارەت ئاستىدا كەلدۇق. بۈگۈن خەلقىمىز ھوقۇق ئىگىسى بولدى. خەلقىمىز مانا بۇ ھوقۇقى بىلەن ئىش يۈزىدە ئۇ ھاقارەت سۆزلەرگە ئورۇن قالدۇرماسلىقى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىككى ئىنغىز ھۇرلۇك، ئەركىنلىك ئۇستىدە سۆز سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ. ھۇرلۇك - ئەركىنلىك دېگەن سۆز — بىراۋنىڭ ھەقىقىي كەمچىلىكىنى تەنقىد قىلىش، مىنىڭ ئىشىمغا باھا بېرىش دېگەن سۆز بولىدۇ. كوچىدا كۆزگەن بىرسىنى تۈتۈپ ئۇرۇش — ئۇ ھۇرلۇك، ئەركىنلىك بولماستىن، بەلكى خەلقە دۈشمەنلىك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۇرلۇك، ئەركىنلىك بىلەن ئىنتىزامسىزلىق ۋە تەرتىپسىزلىكنىڭ پەرقىنى ياخشى بىلىش لازىم بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنتىزام، تەرتىپ دېگەن سۆزلەر بىلەن «ھوقۇق»، «ئەركىنلىك»، «ھۇرلۇك» دېگەن سۆزلەرنى ئاجرىتىپ ئىلىش لازىم.

«خەلقچىلىق سىياسەت، ئىنتىزام، تەرتىپ ئۆرنىكى دېگەن سۆز بولىدۇ. خەلقچىلىق سىياسەت ۋاقتىدا ھاكىمىيەت مۇستەھكەم بولىدۇ. لېكىن بۇ ھاكىمىيەت بىر كىشىنىڭ ھاكىمىيىتى بولماستىن، خەلق ئۆزى بەلگىلىگەن خەلق ھاكىمىيىتى بولىدۇ.»

ئەخمەتجان قاسىم مۇنداق دېدى.

«ھاكىمىيەت خەلق مەنپەئىتىگە قارىمۇ قارشى بولغان

كۈندىن ئېتىبارەن بۇ ھاكىمىيەت خەلق ھىمايىسىدىن مەھرۇم بولىدۇ. ئۇنداق ھاكىمىيەت مۇستەھكەم بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىمىز بەلگىلەپ بەرگەن ھاكىمىيەتكە ئۆزىمىز ئىتائەت قىلىشىمىز لازىم بولىدۇ. ئەگەر خەلق ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىدىغان كىشى بولسا، خەلق ئۇنى ئېلىپ تاشلايدۇ. دېمەك، خەلق ھوقۇقىغا زىيان يەتكۈزىدىغانلارنىڭ كۈنىنى خەلق ئۆزىلا بەلگىلەپ بېرىدۇ.

«بىتىمدە دىنغا ئەركىنلىك دېگەن ماددا بار. دىنىي ئۆلىمالىرىمىز ئەنە شۇنى كەڭ تۇردە خەلقە چۈشەندۈرۈشى كېرەك. بۈگۈن ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت قىلغۇچىلار بولسا، ئۇلارغا قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك. لېكىن بىتىمدىن تاشقىرى يەنە «ئىسلام ئاچىمەن» دەپ يۈرگۈچى ئۇنسۇرلار بولسا، ئۇنىڭغا ئەگىشىش ھەرگىز يارىمايدۇ. بۈگۈن ئۇ خەلقىمىزگە زىيانلىق ھەرىكەت بولىدۇ.»

ئەخمەت ئەپەندىم يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: بۈگۈنكى كۈندە خەلقىمىز بازاردا بىر يامان كىشىنى ئۆلتۈرسە، ئۇ ھوقۇقنى ھىمايە قىلغان بولمايدۇ. ئەكسىچە خەلق ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلغان بولىدۇ. ئەگەر شۇ يامان كىشىنىڭ ئەيىبىنى، جىنايىتىنى ئىسپاتلاپ، ئۇنى سوتقا تارتقىنى ۋە ئوچۇق سوت قىلىشنى تەلەپ قىلسا، مانا بۇ ھوقۇق بولىدۇ. خەلقىمىز بۇنى ياخشى ئاجرىتىپ ئېلىشى كېرەك. قېرىلىرىمىزنىڭ تەجرىبىسى بار. ياشلىرىمىزنىڭ ھىممىتى بار. مانا بۇ ئىككى كۈچنى قوشۇپ ھوقۇقنى ھىمايە قىلىشقا سەرپ قىلىش لازىم.»

ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: بۇ يەردە ئىستىبدات ۋاقتىدا خەلقىمىزگە جەبرى قىلغانلارنى ئۆرۈش ئىشلىرى بار ئىكەن. ئەگەردە شۇنداق زالىملار بولسا، مەجلىس ئېچىپ قىلمىشىنى خەلق ئالدىدا ئىقرار قىلدۇرساڭلار بولىدۇ، بۇ ھوقۇق. ئەگەردە كوچىلاردىلا ئۇرساڭلار بۇ ھوقۇق بولماستىن، خولىگەنلىك بولىدۇ.»

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تۇرپاندا ۋە پىچاندا سۆزلىگەن نوتۇقلىرى شۇ چاغنىڭ ۋەزىتىدە دەل ۋاقتىدا ياغقان باھار يامغۇرىدەك، كىشىلەر قەلبىنى ياشناتقانىدى. خەلقنىڭ 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىجرا قىلىش ۋە قوغداش جەھەتلىرىدە ۋە ئەركىنلىك، ھۆرلۈك، باراۋەرلىك دېموكراتىيە بىلەن خەلق ھوقۇقىنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەتلىكىنى كونكرېت ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ شەرھىلەپ بەرگەنىدى. ئاشۇ يىللاردا تۇرپاندا ۋەزىيەت جىددىي ئىدى. ئويغانغان خەلق ئاممىسى كەچلىك كۇرسلاردا ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىدا ئوچ ۋىلايەت ھەققىدىكى گېزىت - ژۇرناللارنى ئوقۇشاتتى. ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ياڭرىتىپ، گۈزەل ئىستىقبال ھەققىدە ھېكايىلەر ئېيتىشاتتى. 11 ماددىلىق بىتىمدىكى پرىنسىپلار بويىچە تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلگەن بىر قىسىم مەھبۇسلار ھايات جانلىرىنى باسالماي تۇرمە ھاياتىدىن بىزگە ئېچىنىشلىق ھېكايە سۆزلەپ بېرەتتى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ گۇناھسىز كىشىلەرنى دەھشەتلىك قىيىن - قىستاقلارغا ئېلىپ، قىزىتىلغان تۆمۈرلەر بىلەن ئۇلارنىڭ يۈرەك - باغرىنى داغلاپ. ئېغىز - بۇرۇنلىرىغا لازا سۈيى قۇيۇپ، چېچىدىن ئېسىپ قويىدىغان قاتمۇشتىلىك جازالىرى ئۇستىدىن شىكايەت قىلاتتى. تۇرپان دېھقانلىرى بۇ زۇلمەتلىك تۈنلەرنىڭ يورۇق كۈندۈز بىلەن ئالمىشىدىغان مەزگىللىرىدە ئۇلارنىڭ ئومىد ئۇچقۇنلىرى توسۇالغىلى بولمايدىغان مۇھەببەت ئۆتىدەك يالقۇنلىنىپ بارغانسېرى ئۇلغياتتى. باھار شامالىدا يانداۋۇلغان گۈلخانەدەك يېلىنجار ئىدى. ئىنقىلابىي ياشلارنىڭ شوئار سادالىرى ھەيۋەتلىك بوراندىن دېرەك بېرەتتى. «شەرق ھەقىقىتى» نىزامىدىكى كىتاب، ماتېرىياللارنى، ماكسىم گوركى يازغان «بورانقۇش قوشىقى» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئوقۇتقۇچى ئۇستازلار ئوقۇپ بېرەتتى. مۇئەللىملەرنىڭ سۆزلىرىدىن كۆز ئالدىمىزدا پايانسىز ئېگىز ئاسماندا بورانقۇشلىرى

پەرۋاز قىلغانىدەك كۆرۈنەتتى. يەنە بىر تەرەپتە، قاراڭغۇ بولۇڭ-پۇشقاقلاردا توڭگۇزنىڭ كۈچۈكلىرىدەك گومىنداڭنىڭ ئىشپىيون، غالچىلىرى ۋە باشقا ئېقىمدىكىلەر ئۆز مۇقاملىرىغا ئۇسسۇل ئويناپ يۈرەتتى. ناھايىتى سول ئىبارىلەرنى ئاردىلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىدىغان غەنى قاتارلىق ياشلاردىن بىر گۇرۇھى چەتچاناغا چىقىۋېلىپ ئىسيان كۆتەرمەكچى بولغانىدى. بۇ خىل ھەربىكەتلەرگە قارىتا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپدارلىرى ئاددىل چارە - تەدبىرلەر ئېلىپ بارغانىدى. لېكىن گومىنداڭنىڭ قول - چوماقلىرى بىر قىسىم نادان كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ، سۇنىي لېينىتىپ بىلىق تۇتۇش كويىدا بولۇشتى. ھەتتا ئىنقىلابچىلارغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان، قاراپ تۇرۇپ يالغان جىنايەت ئويدۇرۇپ قولغا ئالدىغان ئىشلارمۇ بار ىدى ۋەھاكازا.

مەن 1946 - 1947 - يىللارنى ئەسلىسەم ئەخمەتجان قاسىمنىڭ جەڭگىۋار سۆز نوتۇقلىرى، ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەققىدىكى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، بۇ ۋەقەلەر زەنجىرى يىللارنى بىر - بىرىگە ئۇلايدۇ، بىر پۈتۈن تارىخنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەن چوڭقۇر ئەسلىمىلەر دېڭىزىغا چوكىمەن. ھامان كۆز ئالدىمدا ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئوبرازى ۋە ئۇنىچە - مەرۋايىتتەك چاقناپ تۇرغان يارقىن سۆزلىرى مېنى مەپتۇن قىلىدۇ. ھامان ئۇنىڭ ئۆچمەس ئاۋازى قۇلىقىم تۈۋىدە جاراڭلاپ تۇرىدۇ: «باشقا مىللەتلەرنى ئەزگۈچى مىللەت، ئەركىن مىللەت بولالمايدۇ» دېگەن نەقىللىرى، خەلق كىم؟ ئەركىنلىك بىلەن ھۆرلۈك دېگەن نېمە؟ خەلق ھوقۇقى نېمە؟ ... قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئاددىي خەلق تىلى بىلەن شەرھىلىگەن كۆرۈنۈشلىرى ھامان كۆز ئالدىمدىن نېرى كەتمەيدۇ. شۇ يىللاردا يۈز بەرگەن سىياسىي مۇنازىرىلەرگە قارىتا ئۇنىڭ سۆز - نوتۇقلىرى جاۋاب تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. ئۇنىڭ سۆز - نوتۇقلىرىنى ھازىر ئوقۇساقمۇ

يەنىلا جۇشقۇن ھاياتنى كۆچكە، ھەمدە ئىلمنى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى ھەقىقەت ئىدى. لېكىن ئەينى ۋاقىتتا سۇئال شەكلىدىكى ئوخشاش بەزى كىشىلەر ئەخمەتجان قاسىمنى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ، يوققا چىقىرىشقا ئۇرۇندى. ماركسىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتساق، ھەقىقەت خۇددى بىر چوڭ چاقماق تېشىغا ئوخشايدۇ. ئۇ قانچىكى قاتتىق ئۇرۇلسا، شۇنچە يورۇق نۇر چىقىرىدۇ. دەرۋەقە ئەخمەتجان قاسىمنى خۇددى ماركس ئېيتقان ھەقىقەتكە سىمۋول قىلساق خاتا بولمايدۇ. ئەخمەتجان قاسىمنى دەۋرىمىزنىڭ تالانتلىق ئادىمى ئىدى. م. گوركى ئۆزىنىڭ «دەۋرىنىڭ ئاجايىپ ئادىمى» دېگەن ماقالىسىدا: «پرولېتارىيات دۇنياۋى ئىشى ئۈچۈن كۆرەشكۈچى ئادەم كېتىپ، ئۆز ئىشىنى توختاتماقتا» ئۇنى: «ئۇ، ئۆلدى» دېگىنىڭ كەلمەيدۇ» دېگەنىدى. دەرۋەقە ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئارىمىزدىن كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنى مەڭگۈ ھايات دېگىمىز كېلىدۇ. ئۇ بىزنىڭ قاتارىمىزدا....

ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ «يادنامە» سىدە «... ئۇلارنىڭ خىزمىتى ئىنقىلابىي تارىخ مىزدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ روھىي مەڭگۈ ياشايدۇ» دېيىلگەن. دەرۋەقە ئۇلار بىزدىن جىسمانىي تەرەپتىن ئايرىلغان بولسىمۇ، مەنىۋى تەرەپتىن ھېچ ئايرىلغىنى يوق. ئۇلارنىڭ ئۇلۇغۋار غايە، ئۈمىدلىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەمەلگە ئاشتى ۋە ئاشماقتا. ئۇلارنىڭ روھىي بۇگۈن بىز بىلەن بىللە. ئۇلارنىڭ ئوبرازى كۆرەش قاينامىلىرىدا، مۇنبەر ۋە ئېكرانلاردا نامايان بولماقتا.

ئاھ، ئەخمەتجان قاسىمى، سىز تۇغۇلغان ۋە ئۆسكەن ئانا زېمىن — قەدىمكى بۇ ۋەتەن ئاجايىپ چوڭ تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. سىز تۇرغان ئۇرۇمچى شەھرىمۇ ناھايىتى چوڭ تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، زامانىۋىلاشقان سوتسىيالىستىك يېڭىشەھەر بولۇپ قالدى. سىز كۆرگەن كونا تۇرپانمۇ، بۇگۈن يېڭى تۇرپانغا ئايلاندى. پۈتۈن تۇرپان خەلقى ھەقىقىي بەختىيار بولدۇق. سىزنىڭ ئېيتقانلىرىڭىز تارىخ ئەمەلىيەتتە نامايان بولدى، سىزنىڭ ھەقىقەتەن دانا، تەدبىرلىك، چوڭقۇر پىكرلىك ۋە كۆپ بىلىمگە ئىگە رەھبەر بولۇشقا مۇناسىپلىقىڭىزنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق.

بىز سىزنىڭ جەڭگىۋار، ھېرىشنى بىلمەيدىغان روھىڭىزغا ۋارىسلىق قىلىمىز.

ئەسكەرتىش:

بۇ ماقالىنىڭ دەسلەپكى كۆپىيىسىنى ئۇيغۇر سايرانى تولۇق كۆرۈپ چىقىپ، بەزى پىكىرلەرنى بەردى. شۇ پىكىرلەر بويىچە يېزىپ چىقتىم. بۇ ئادەم ئەخمەت ئەپەندىم بىلەن تۇرپانغا بىللە بارغان، بىللە بولغانىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي دەۋرىدىكى مىللىي ئارمىيە توغرىسىدىكى بەزى ئەھۋاللار

رەھىم مۇقىت

مەن مىللىي ئارمىيىنىڭ كەڭسىي پولكى، كەڭسىي بىرىگادىسى، تارباغاتاي پولكى قاتارلىق قىسىملاردا ئىشلىگەن. تۆۋەندە مىللىي ئارمىيىنىڭ سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەتلىرى، تەشكىلىي ئىنتىزامى جەھەتتىكى بىر قىسىم ئەھۋاللار ۋە ئەينى ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيە تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلغان بىر قىسىم ئەھۋاللارنى ئەسلەپ ئۆتىمەن.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيىسى — كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتەرگەن قورال لىق كۈرەش قاينامىلىرى ئىچىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ كىچىكلىك تىن زورىيىشقا، پارتىزانلىق ئۇرۇشتىن مۇنتىزىملىققا قاراپ تەرەققىي قىلىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈش نەتىجىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن ئارمىيىدۇر.

مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىدا ھەربىي تەلىم-تەربىيىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە سىياسىي ئىدىيىۋى تەلىم-تەربىيە، ھەربىي ئىنتىزام خىزمىتى ئالاھىدە چىڭ تۇتۇلاتتى. يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە سىياسىي-ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلەش سىستېمىسى بەرپا قىلىنىپ ئىسكادىرون (لىيەن)، ئىزۇت (پەي) لەردىمۇ سىياسىي ئىنسپېكتور (زىداۋيۈەن) لەر بارىدى، ھەربىي ئىن-

تىزام جەھەتتە تۈزۈملەر بېكىتىلىپ، كادىر - جەڭچىلەرگە قاتتىق تەلەپلەر قويۇلدى. چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىش، كىچىكلەرنى ئاسراش، خەلقلەرنى بوزەك قىلماسلىق، خەلقلەرنىڭ نەرسە-كېرەكلىرىگە تەگمەسلىك، ئادەم ئۇرماسلىق - تىللىماسلىق، خوتۇن - قىزلارغا چاخچاق قىلماسلىق، ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرمەسلىك - خارلىماسلىق، ئەسىرلەرنىڭ نەرسە-كېرەكلىرىنى ئالماسلىق - تەگمەسلىك، باشقا يامان ئىشلارنى قىلماسلىق قاتارلىق مەزمۇنلارنى ھەربىي ئىنتىزام قىلىپ بېكىتىپ ياخشىلارنى تەقدىرلەش، مۇكاپاتلاش، ناچارلارنى تەنقىدلەش ۋە ئىنتىزامنى بۇزغانلارنى جازالاش مىللىي ئارمىيىنىڭ تۈزۈمىگە ئايلاندى. مەسىلە پەيدا بولغاندا دەرھال تەكشۈرۈپ قاتتىق بىر تەرەپ قىلىناتتى. بۇ ھەقتە بىر نەچچە مىسالنى كۆرسىتىپ بېرەلەيمەن:

1) 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا مىللىي ئارمىيە كەڭ ساي بىرىگادىسى ئالتايدىكى ۋاقتىدا 4 - پولك جەڭچىلىرى ئىچىدە قىمار ئويناش ۋەقەسى كۆرۈلدى. بۇ ۋەقە تېزدىن تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىپ بىرىگادا ۋاقتىلىق ھەربىي سوتى قىمار ئويناشقا باشچىلىق قىلغان ئىككى نەپەر جەڭچىنى ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىپ دەرھال ئىجرا قىلغان (ئالتاي ناھىيىسىنىڭ ئاۋىيتەن دېگەن يېرىدە)، ئەينى ۋاقىتتا مەن بىرىگادا شتابىدا ئىدىم.

2) 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرى 10 - ئاينىڭ باشلىرى، كەڭسىي بىرىگادىسى كونا ساۋەن ناھىيىسىگە يېتىپ كېلىپ بىر قانچە كۈن ئۆتمەي، بىرىگادا كامىندات ئىسكادىرونىدىكى جەڭچى ھاشىم بىلەن يەنە بىر جەڭچىنىڭ ياسقۇنچىلىق قىلىشقا ئۇرۇنۇپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەن دېلوسى پاش قىلىنغان. ۋەقە پەيدا بولۇش بىلەن بىرىگادا شتابى بۇ مەسىلىنى دەرھال تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ چىققاندىن كېيىن، بىرىگادا ۋاقتىلىق ھەربىي سوتى بۇ ئىككىيلەنگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىپ

دەرھال ئىجرا قىلدى (كونا ساۋەن ناھىيىسىنىڭ قارا سۇ دېگەن جايىدا، شۇچاغدا مەن بىرىگادا شتابىدا ئىدىم).

3) پولكوۋنىك ئابلاخانىنىڭ جازالىنىشى. 1946 - يىلى 6 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىك ئورگىنى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تىنچلىق بېتىم ئىمزالغاندىن كېيىن، 7 - ئايدا مىللىي ئارمىيىنى قايتىدىن رەتكە سېلىش جەريانىدا ساۋەن ناھىيىسىنىڭ يەنسخەي دېگەن جايىدا تارباغاتاي پىيادە ئەسكەر 3 - پولكى قۇرۇلۇپ، ئابلاخان مەزكۇر پولكقا كوماندىر بولدى، مەزكۇر پولك ئۇزۇن ئۆتمەي چۆچەككە قايتتى. ئابلاخان چۆچەككە بارغاندىن كېيىن بارغانسېرى بېئورۇكراتلىشىپ كەتتى، جۇملىدىن مىللىي ئارمىيىنىڭ ئىنتىزامىنى چەتكە قايرىپ قويۇپ ئىنتىزامغا خىلاپ ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللۇنۇپ، يامان كۆرگەن ئادەملىرىگە زەربە بەردى، تۇرلۇك ئەيشە - ئىشرەتلەرگە بېرىلىپ، كەڭ ئوفىتسېر - جەڭچىلەر ئىچىدە ناچار تەسىراتلارنى پەيدا قىلغانلىقى ئۈچۈن ئوفىتسېر - جەڭچىلەر يۇقىرىغا ئابلاخان ئۈستىدە پاش قىلىش ئەرز خەتلىرىنى يازدى. يۇقىرىدىن ۋە ئورتا يۆنىلىشتىن ئادەم كېلىپ ئابلاخان ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ئابلاخان ھەربىي ئىنتىزامنى بۇزۇپ ناچار ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئىسپاتلانغانلىقى ئۈچۈن، مىللىي ئارمىيە باش شتابى 1947 - يىلى ئەتىيازدا ئابلاخاننى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ غۇلجىغا يۆتكەپ كەتمى (مەن ئەينى ۋاقتىدا تارباغاتاي پولكىدا ئىدىم).

4) 1946 - يىلى 10 - ئايدا، چۆچەك بازىرىدا ئولتۇرۇشلۇق مەلۇم بىر پۇقرانىڭ ئۆيىگە ئوغرى كىرىپ، ئۆي ئىگىسى بولغان ئەر - خوتۇن ئىككىيلەننى ئۆلتۈرۈپ بىر قىسىم نەرسىلىرىنى بۇلاپ كېتىشتەك قاتىللىق دېلوسى يۈز بېرىپ، قاتىللارنىڭ ھەربىي ئىكەنلىكى ئېنىقاس قىلىندى. قاتىل كىم؟ تارباغاتاي

پولكى بۇ دېلونى ئېنىقلاپ چىقىش ئۈچۈن ئادەم تەشكىللەپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بىر ئاي تەكشۈرۈش - رازۋېتكا قىلىش ئارقىلىق ھەقىقىي ئەھۋال ئاخىرى ئايدىڭلاشتى. قاتىل 3 - باتالىيوننىڭ ئەدىلكومى (بەنجاڭ) ئۇبۇلقاسىم قاتارلىقلار ئىدى. ئۇبۇلقاسىم كېچىسى بىر بەن ئادەم بىلەن سىرتقا خىزمەتكە چىقىش پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئەر - خوتۇن ئىككىيلەننى ئۆلتۈرۈپ، بىر قىسىم مال - مۈلۈكلەرنى بۇلاپ كەتكەن. بۇ دېلونى ئېنىقلاش خىزمىتىگە مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى ۋە ئوتتۇرا يۆنىلىش ئالاھىدە ئېتىبار بەردى. بۇ دېلونى بىر تەرەپ قىلىشتىن بۇرۇن مىللىي ئارمىيە ھەربىي شتاب ھەربىي سوت باشلىقى پولكوۋنىك ئايدۇغۇپۇر سابىر ھاجى چۆچەككە كەلدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا مىللىي ئارمىيە ھەربىي سوت چۆچەك گىمنازىيە چوڭ مەيدانىدا ھەربىي ۋە خەلقنىڭ قاتنىشىشىدا ئۇچۇق سوت يىغىنى ئېچىپ، ئۇبۇلقاسىم قاتارلىق بەش ئادەمگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىپ، شۇ مەيداندا دەرھال ئىجرا قىلىندى، باشقا قاتناشقۇچىلارغا قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلدى. سوت يىغىنغا ئايدۇغۇپۇر سابىر ھاجىمۇ قاتناشتى. ئەينى ۋاقتتا ئەخمەت ئەپەندىم، ئىسھاكبېك، ئايدۇكبېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق رەھبەرلەر چۆچەكتە خىزمەت تەكشۈرۈۋاتاتتى.

5) 1945 - يىلى 7 - ئايدا، مىللىي ئارمىيە چۆچەكنى ئازاد قىلىش ھارپىسىدا، گومىنداڭ تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى پىك دۇك، ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ياك خېتىنىڭ قاتارلىقلار گومىنداڭنىڭ چۆچەكتىكى مەمۇرىي، ھەربىي، ساقچى خادىملىرىنى باشلاپ پانا ئىزدەپ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قېچىپ كەتتى (2600 دەك ئادەم). بۇلار سوۋېت بېرىدە بىر يىل تۇرغاندىن كېيىن، جوڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ كېلىشىشى بىلەن جوڭگو ھۆكۈمىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدىغان بولدى. 1946 - يىلى 8 - ئايدا ئۆتكۈزۈپ ئېلىندى.

بۇ گومىنداڭ خادىملىرىنى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ، ماناسقا ئاپىرىپ گومىنداڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋەزىپىسى تارباغاتاي پولكىغا تاپشۇرۇلدى. ئۆتكۈزۈپ ئېلىشتىن بۇرۇن پولك شتابى بىر قاتار ئۆتكۈزۈپ ئېلىش تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. بۇ ئادەملەرنىڭ ئىچىدە خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆچى بار بىر قىسىم ئادەملەر بارىدى، شۇڭلاشقا ئۆچ ئېلىش ئىشلىرىنىڭ سادىر بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، مەزكۇر ئادەملەرنىڭ ھايات-تىغا، مال - مۈلكىنىڭ دەخلىسىزلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن قاتتىق تەرتىپ ئورنۇتۇش لازىم ئىكەنلىكى، مەسىلە چىقسا جاۋابكارلىق سۈرۈشتە قىلىنىدىغانلىقى تەكىتلەندى.

ئۆتكۈزۈپ ئېلىش كۈنى بەختىنى چېگرىسىدىن مەزكۇر ئادەملەرنى قوناقلۇ قىلىدىغان جايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يول ياقىسىغا ھەربىيلەرنى تۇرغۇزۇپ مۇھاپىزەت تورى شەكىللەندۈرۈلدى. مىڭلىغان شەھەر ئاھالىسى كۆك تۇمادىن شەھەر كوچىلىرىغچە يول بويىدا تۇرۇپ ئۆتكۈزۈپ ئېلىنغان گومىنداڭ ئادەملىرىنى كۆردى. سوۋېتتىكە قېچىپ ئۆتۈپ كەتكەن گومىنداڭ خادىملىرى ئاساسەن خەنزۇلار بولۇپ، ئىچىدە ئاز ساندا مىللىلىيلارمۇ بارىدى. بۇ ئادەملەرنىڭ ئىچىدە بۇرۇن چۆچەكتە ئىشلىگەن × × × ئىسىملىك گومىنداڭ ساقچى ئىشپىيونى (ئۇيغۇر) بولۇپ، بۇ ئادەمگە خەلق ئاممىسىنىڭ غەزىپى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا كۆك تۇما دېگەن جايدىن مەزكۇر ئادەملەر ئۆتكەندە، بىر توپ ئادەملەر ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ سەپ ئىچىدىن × × × دېگەن ئادەمنى يۇلۇپ چىقىپ ئاتقا سۈرۈتۈپ ئاخىرى ئېتىپ تاشلىدى. ئۇنىڭدىن باشقىلارغا ھېچقانداق زىيان - زەخمەت يەتمىدى. بۇنىڭدىن سوۋېتتىكە قاچقان گومىنداڭ خادىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ ماناسقا ئاپىرىپ تاپشۇرۇشتا تارباغاتاي پولكىنىڭ قانچىلىك تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى، مىللىي ئارمىيىنىڭ كۈچلۈك ئىنتىزامچان ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. ئەينى چاغدا مەن تارباغاتاي پولكى 1 - باتالىئون شتابىدا ئىدىم.

قورغاس، سۇيدۇڭ ۋە كۆرەلەرنىڭ ئازاد قىلىنىشى

ئىسمەۋۇ ئېلاخۇن

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمىغا چىداپ تۇرالمىغان ھەر مىللەت خەلقى، 1944 - يىلى كۈزدە نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئۇلاستاي دېگەن تاغلىق رايونىدا كۆرەشنىڭ بىرىنچى پاي ئوقىنى ئاتتى.

نىلقا ناھىيىسىدە كۆتۈرۈلگەن بۇ قورالىق قوزغىلاڭنىڭ تەسىرى پۈتۈن ئىلى ۋىلايىتىگە جۈملىدىن غۇلجا شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان قورغاس، سۇيدۇڭ ۋە كۆرە قاتارلىق جايلارغىمۇ تېزدىن كېڭەيدى.

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، قوزغىلاڭچىلار غۇلجا شەھرىنى ئىشغال قىلىش بىلەنلا بىرلىك مىللەتلەردىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلار قوشۇنى شەكىللەندى.

قورغاس، سۇيدۇڭ ۋە كۆرەلەر غۇلجا شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، غۇلجا شەھرىگە قورغاس 90 كىلومېتر، سۇيدۇڭ شەھرىگە 40 كىلومېتر، كۆرە غۇلجا شەھرىگە 30 كىلومېتر كېلىدۇ.

دۇشمەن ئەھۋالىغا كەلسەك، دۇشمەننىڭ تولۇق قورالىنىغان 38 - تۇەنى كۆرەدە، ئۇنىڭدىن باشقا بىر لىيەندىن ئارتۇق قورچاق ساقچى ئەسكەرلىرى بولۇپ ئۇلارغا تۇەنجاڭ چىن پىلاڭ كۆرەدە تۇرۇپ قوماندانلىق قىلاتتى.

سۈيدۈك، كۆرەدىكى دۈشمەنلەرنىڭ مەقستى: بىرىنچىدىن، ئۆز ئىشغالىيىتىدىكى رايونلارنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ ساقلاش بىلەن شۇ رايوندىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، ئۇرۇمچىگە قىلىنىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئاساسىي يۆنىلىشى بولغان تەلكە داۋىنىنى ساقلاش بىلەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چەكلەش؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇرۇمچىدىن يارەمگە كېلىدىغان ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ غۇلجا شەھىرى ھەرەمباغدا مۇھاسىرىدە قالغان ئەسكەرلەرگە يارەم بېرىپ ئىلى قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ تاشلاش ئىدى.

1944 - يىلى 11 - ئايىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، ئۇرۇمچىدە جۇ شاۋلىياڭ (ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى) ھەربىي قۇماندانلارنىڭ جىددىي يىغىنىنى ئاچىدۇ، بۇ يىغىنىدا ئىلىغا بەش تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىش بىلەن ھەرەمباغ ۋە كۆرەدىكى مۇھاسىرىدە قالغان قىسىملارغا يارەم كۆچى ئەۋەتىپ، ئىلى قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ تاشلاشنى قارار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش پىلانى تۈزۈپ چىقىلىپ، بۈيرۇق چۈشۈرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ پىلانى تۆۋەندىكىچە:

(1) كۈچەيتىلگەن بەش لىيەن پولكوۋنىك خۇنىڭ قوماندانلىقىدا ئۇرۇمچى — ئىلى تاشيولىنى بويلاپ، تەلكە داۋىنىدىن ئېشىپ چۈشۈپ، كەڭسايدا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىككى يىڭ ئەسكەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۇرۇش قىلىش بىلەن قوزغىلاڭچىلارنى يوقىتىپ، ئارقىدىن سۈيدۈك، كۆرەدىكى قىسىملار بىلەن قوشۇلۇپ غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش.

(2) ئاچال داۋىنى ئارقىلىق كۈچەيتىلگەن بىر ئاتلىق يىڭنى ئەۋەتىپ، ئاچال داۋىنىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقان لىيەنلەر بىلەن بىرلىشىپ غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىدىن چۈشۈش. (3) قارا شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى داغۇتۇ داۋىنى ئارقىلىق ئىككى ئاتلىق لىيەننى ئارالتۆپىگە چۈشۈرۈپ، توققۇزتارا ئارقىلىق

غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش. (4) ئاقسۇدىن مۇز داۋان ئارقىلىق كۈچەيتىلگەن بىر ئاتلىق يىڭنى ئەۋەتىپ مۇڭغۇلكۆرەنى بېسىۋېلىپ جەنۇپ، تەرەپتىن غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش. (5) كۈچەيتىلگەن بىر يىڭ ئەسكىرى كۈچنى بۆرتالا، ئارشاڭ ئارقىلىق سايرام كۆلىنى بويلاپ ئاقسۇ داۋىنى (كەڭسای داۋىنىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ تاغ) ئارقىلىق داشۇگۇر ۋە قورغاستىكى قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ غەربىي جەنۇب تەرەپتىن غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىش. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بەش تەرەپتىن قىلىنغان ھۇجۇمنىڭ ئىچكۈشلۈق ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن، ھەر بىر يوللاردىكى خەلقلەرنى سىياسىي جەھەتتىن قولغا كەلتۈرۈش ياكى ھەربىي جەھەتتىن باستۇرۇشتىن ئىبارەت رەزىل ئۇسۇللارنى ئىلىپ بارىدى.

مانا بۇ ۋاقىتتا ۋەزىيەت ناھايىتى جىددىي بولۇپ، تەلكە داۋىنىدا دۈشمەنلىنىڭ ئالدىنقى كۈچلىرى بىلەن پارتىزان ئەترەتلەر قاتتىق ئۇرۇشماقتا ئىدى. غۇلجا شەھەر ھەرەمباغدا مۇھاسىرىدا قالغان دۈشمەنلەر بولسا كۈچلۈك ھالدا قارشىلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. ئەھۋال ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ ئىچكى - تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ بىرلىشىۋېلىش ئېھتىمالى مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۆز ئالدىدا ئىنتايىن مۇھىم بولغان ستراتېگىيىلىك جەڭگىۋار ۋەزىپە تۇراتتى، بولۇپمۇ قورغاس، سۈيدۈك ۋە كۆرە قاتارلىق ئۇچ ئورۇندىكى دۈشمەنلەرنى تېزدىن، ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىش، گومىنداڭنىڭ بەش تەرەپتىن قورشاپ قىلغان ھوجۇمىنى تارمار قىلىپ ھەرەمباغدىكى دۈشمەنلەرنى يېتىم قالدۇرۇش، تەلكە داۋىنىنى توسۇپ تاشلاش بىلەن دۈشمەنلىنىڭ ئارقاسىپىدە پارتىزانلىق ھەرىكەتنى قانات يايدۇرۇش، دۈشمەن ئىشغالىيىتىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلىشتەك مۇھىم ۋەزىپىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە لوسىگوك، چىلپەكزە ۋە سۈي

دۇك، كۆرەلەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىش بىلەن دۇشمەنلەرنى يوقىتىپ، خەلقنى ئازاد قىلىش، پارتىزانلار سېپىنى ئۇلغايتىش تەك جەڭگىۋار ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى.

لوسگۇك ساقچى ئىدارىسىنى ئېلىش

لوسگۇك سۇيدۇك ناھىيىسىنىڭ بىر رايونى بولۇپ، ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تەلكە داۋىنىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان. بۇ يەر گومىنداڭنىڭ رايونلۇق ساقچى ئىدارىسى بولۇپ، ئون نەچچە قوراللىق ئادەمى بار ئىدى. پارتىزانلار دەسلەپكى ھۇجۇمنى دۇشمەننىڭ ئاجىز ئورنىغا خەنجەر ئۇرۇش تاكتىكىسى بويىچە ئېلىپ باردى. 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى لىسكىن، پالنۇپ باشچىلىقىدىكى يىگىرمىدىن ئارتۇق پارتىزان لوسگۇك ساقچى ئىدارىسىگە ھۇجۇم قىلىپ بىر نەچچە سائەت ئىچىدە دۇشمەننىڭ توققۇز نەپەر ئادەمنى يوقىتىپ، نۇرغۇنلىغان ئوق - دورا ۋە باشقا مال - مۇلۇكلەرنى غەنىمەت ئالدى. شۇنىڭ بىلەن غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربىدىكى دۇشمەنلەر تىزگىنلىنىپ، قورغاس، سۇيدۇك تەۋەسىدە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى كۈرەشنىڭ سېگنالى چېلىنىدۇ.

لوسگۇكدا پارتىزانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەرگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان سۇيدۇك، چىلپەكۆزە، ساربۇلاق، قارۇاغ قاتارلىق ئورۇنلاردىن بىر تۈركۈم ئىلغار كىشىلەر گومىنداڭ ئىشغالىيىتىدىكى ئورۇنلاردىن قېچىپ لوسگۇكقا كېلىپ پارتىزانلارغا قوشۇلۇشقا باشلايدۇ. سۇيدۇكدىن: شاياخۇن، ياسىن خۇدابەردى، مەمەت نەزەر قاتارلىقلار، چىلپەكۆزىدىن: ئوسمانقارى رەخىم شاكىيو، كىشىر شاكىيو، نىزام مىجىت، ئابدىقادىر قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر كەينىدىن كېلىپ پارتىزانلار سېپىگە قوشۇلۇپ، سەپنى كېڭەيتىدۇ.

تارقاق ھەرىكەتلىنىۋاتقان پارتىزانلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ دۇشمەنگە ئۇنۇملۇك زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئۇلارنى تەشكىللەپ، تەرتىپكە سېلىپ، ئاتلىق چوك ئەترەتنى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ ئەترەتلەر موگۇپ ئەترىتى، پالنۇپ ئەترىتى، مەنسۇرلومىيۇپ ئەترىتى (كۆپىنچىسى خۇيزۇلار)، ئوسمان قالى، قاسىم قانلار ئەتراپىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئادەمى سانى 400 دىن ئارتۇق ئىدى. بۇ پارتىزان ئەترەتلىرىدىن باشقا يەنە بىر تۈركۈم پارتىزانلار لىسكىن باشچىلىقىدا تەلكە داۋىنىنى توسۇش ئۈچۈن يۇرۇپ كېتىدۇ. لوسگۇكدىكى پارتىزان ئەترەتلەر 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنىگە قەدەر تەشكىلىي ئىنتىزام، ھەربىي ئىشلار، قورال، ئوق-دورا قاتارلىقلاردا ئوبدان تەييارلىق كۆرۈپ ئۈرۈشقا تەييارلىنىدۇ.

چىلپەكۆزە (كونا قورغاس) نىڭ ئىشغال قىلىنىشى

قورغاس ناھىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېگرىداش ناھىيە بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا داشگۇر، مازار، كىگەن، قارىباغ قاتارلىق يېزا - قىشلاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسى 20 مىڭغا يېقىن ئىدى. گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ ھەممىسى چىلپەكۆزە بازار ئىچىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئىككى يۈزگە يېقىن ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇلار 7-نويابىر كۈنى پارتىزانلارنىڭ غۇلجا شەھىرىنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ سېپىل ئىچىگە كىرىۋېلىپ، سېپىل ئارقىلىق ئۆزلىرىنى مەھكەم مۇداپىئە قىلىدۇ. چىلپەكۆزىدىكى دۇشمەنلەر غۇلجا، سۇيدۇك ۋە كۆرەلەردىن خېلى يىراقتا بولۇپ، ھەربىي كۈچ جەھەتتىمۇ ئاجىز بولغاچقا، پارتىزانلار ئالدى بىلەن دۇشمەننىڭ ئاجىز يېرىگە ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلىدۇ.

چىلپەكۆزىنى ئىشغال قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغان موگۇتـ

ئوپ پارتىزان ئەترىتى 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چىلپەكۆزىگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ ۋاقىت كۈز ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بولۇپ ھاۋا خېلى سوغۇق ئىدى. پارتىزانلار ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقىغا قارىماي كېچىلەپ چىڭسىخوزا ۋە قار پاغنىڭ ئۈستى تەرىپىدىكى يولسىز يەرلەرنى بېسىپ يۈرۈش قىلىش ئارقىلىق يېرىم كېچىدە چىلپەكۆزىگە يېتىپ كېلىپ، داشىگۇر تەرەپ بىلەن دۆڭ مەھەللىنىڭ ئارقىسىدىن چۈشۈپ مەھەللىدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ئورۇنلىشىدۇ. خەلقلەر بىر نەچچە كۈندىن بۇرۇن پارتىزانلار بىلەن مەخپىي ئالاقە لىشىپ تەييارلىق قىلىپ، پارتىزانلارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغانىدى، شۇنىڭ بىلەن پارتىزانلار بىلەن خەلقلەر سېپىلگە ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇغىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.

چىلپەكۆزە سېپىلىگە ھۇجۇم قىلىدىغان چوڭ ئەترەت تۆت شۆبە پارتىزان ئەترىتى بولۇپ، ئۇلار بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ: تۆتىنچى ئەترەت بىلەن پىدائىيلارغا سېپىلنىڭ شەرقى تەرىپىدىن، ئىككىنچى، ئۈچۈنچى ئەترەتكە سېپىلنىڭ غەربىي تەرىپىدىن، بىرىنچى ئەترەتكە سېپىلنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بىرىنچى ئەترەت قوماندانلىق شتابىنى مۇھاپىزەت قىلىش بىلەن زاپاس كۈچ بولۇپ تۇرىدۇ.

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى تاڭ سەھەردە، ئۈچ قىزىل راكېتا ئاسمان بوشلۇقىدا كۆرۈنۈش بىلەن تەڭلا بۈيرۇق كۈتۈپ تۇرغان پارتىزانلار ۋە پىدائىيلار ئۆي - ئۆيلەردىن يۈگرەپ چىقىپ ھۇررا، ئالغا دېگەن جەڭ ساداسىنى ياڭرىتىپ سېپىلگە ھۇجۇم قىلىدۇ. دۇشمەنلەر سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ مىلتىقلىرىدىن ئۈزلۈكسىز ئوق ئۇزۇپ پارتىزانلارنى چېكىنىدۇرمەكچى بولىدۇ. لېكىن گومىنداڭنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىدا قاتتىق زۇلۇم، ئىزىلىشكە ئۇچرىغان خەلق قۇرغان بىرىشكە قارىماي ئالغا ئىلگىرىلەپ سېپىلغا يېقىنلىشىپ

كېلىپ، شۇنا ئارقىلىق سېپىل ئوستىگە چىقىشقا باشلايدۇ. دۇشمەن جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ پارتىزانلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، سېپىل تۈۋىنگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان مەخسۇس گەن، ئوتۇنلارغا ئوت قويىدۇ. ئوت يالقۇنلىرى بىر دەمدىلا ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ سېپىلنىڭ ئەتراپىنى ئىس - تۈتەك قاپلاپ كېتىدۇ. سېپىلنىڭ شەھەر دەرۋازىسىدىكى دۇشمەنلەر قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ پارتىزانلارنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. شۇنداقتىمۇ پارتىزانلار قەيسەرلىك بىلەن ھۇجۇمنى توختاتماي ئىلگىرىلەپ، سېپىل ئوستىگە چىقىپ دۇشمەنگە زەربە بېرىدۇ. دۇشمەنلەر سېپىلنى تاشلاپ شەھەرگە قېچىشقا باشلايدۇ. پارتىزانلار شەھەر ئىچىگە كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش بىر مەزگىل شەھەر ئىچىدە داۋاملىشىدۇ.

پارتىزانلار قەيسەرلىك بىلەن بىر كۈن ئۇرۇش قىلىپ، چىلپەكۆزىنى ئازاد قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا بىر قىسىم دۇشمەنلەر يوقىتىلىپ، بىر قىسىملىرى ئەسىرگە ئېلىنىدۇ. بارلىق قوراللار غەنىمەت ئېلىنىدۇ. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پىدائىي بولۇپ پارتىزان ئەترەتلىرىگە قاتنىشىشى ئارقىسىدا پارتىزانلار سېپى تېخىمۇ ئۇلغۇيىدۇ. چىلپەكۆزىنى ئازاد قىلىشقا قاتناشقان بۇ پارتىزانلار چىلپەكۆزىدە ئۇچ كۈن تۇرۇپ سۈيدۇك - كۆرەلەرنى ئازاد قىلىشقا يۈرۈپ كېتىدۇ.

سۈيدۇكنىڭ ئىشغال قىلىنىشى

سۈيدۇك ناھىيىسى ئىلى ۋىلايىتى بويىچە چوڭ ناھىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، نوپۇسى ئەينى ۋاقىتتا 40 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. بۇ ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بولۇپ، سودا - سانائەت، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان ناھىيە ھېسابلى-

ناتتى. سۈيدۈك سېپىلى خېلى بۇرۇن سوقۇلغان بولۇپ، شەرق جەنۇب ۋە غەربىي تەرەپلەردە چوڭ دەرۋازىسى بار، قوۋۇقلىرى مۇستەھكەم بولۇپ، مۇداپىلىنىش ئۇچۇن خېلى ئەپلىك ئىدى.

سۈيدۈكدە دۇشمەننىڭ 1 - ئاتلىق تۇەنىنىڭ ئىككى لىيەنى، ئامانلىقنى ساقلاش تۆتىنچى پولكىنىڭ بىر لىيەسى ئەسكەر كۇچى ۋە ساقچىلىرى بولۇپ، ھەربىي قوغداش قوماندانلىق شتابىغا شىيەنجاڭ جۇجنشاڭ، چېگرا قاراۋۇل دادۇيىنىڭ باشلىقى لىيۇۋېنجى مەسئۇل ئىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى غۇلجا شەھىرى ئىشغال قىلىنىشى بىلەن سۈيدۈك سېپىلىنى كۇچلۇك مۇداپىئە قورغانىغا ئايلاندۇرۇشقا كىرىشتى. سېپىل ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنى چېقىپ ئوت - توچكىلىرىنىڭ ئالدىنى توزلىدى. بۇ غۇلجا ھەرەمباغدا، كەڭ ساپدا جىددىي جەڭ بولۇۋاتقان مەزگىل ئىدى، سۈيدۈك بىلەن كۆرەدىكى دۇشمەنلەر ئىشپىيونلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇدۇل كەلگەن ۋاستىلارنى قوللىنىپ سېپىل ئەتراپىدىكى ئۆيلەرگە ئوت قويدى. سېپىلنىڭ سىرتىغا چېقىپ قوي، كالا، ئات، ئاشلىق قاتارلىق مال-مۈلۈكلەرنى بۇلاپ، سېپىل ئىچىگە ئەكىرىپ ئۆزلىرى ئۇچۇن ماددىي ئوزۇقلارنى تولۇقلىدى. بىگۇنا ھەلقەرنى گۇمانلىق ئادەم دەپ تۇتۇپ قامىدى، ئېچىنىشلىق ھالدا قىينىپ ئۆلتۈرۈشتەك جىنايى ئىشلارنى ئېلىپ باردى. يەنە بىر تەرەپتىن دۇشمەنلەر ئاساسىي كۇچلىرىنى سېپىل ئىچىگە ئەكىرىپ شەنگەن يامۇلىنى ئاساس قىلىپ ئورۇنلىشىپ، سېپىلنىڭ ھەممە دەرۋازىلىرىنى تاقاپ، سېپىل ئۇستىگە ھەر خىل قوراللارنى ئورنىتىپ ئۇرۇش تەييارلىقىنى كۇچەيتىدۇ، بۇ ۋاقىتتا دۇشمەن ھەلقە ئېغىر زۇلۇم سالىدۇ. ھەلقىنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلىغانىڭ سىرتىدا سېپىل ئۇستىدە تۇرۇپ بازار ئىچىگەۋە مەھەللەدەكى ئائىلىلەرگە ئوق چېقىرىپ ھەلقەرنى ئەندىشىگە سالىدۇ.

سېپىلنىڭ سىرتىدا قانداق ئادەم بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ئادەم كۆرۈنسىلا ئوق چىقىرىپ، ھەلقەرنى بەك ۋەھىمىگە سالىدۇ. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇ ۋەھشى قىلمىشىنى بىلگەن قوزغىلاڭچىلار چىلپەكزە ۋە كەڭ سايىدىكى جەكنى ھەلنىبىلىك ئاخىرلاشتۇرۇپ، چاقماقلىق بىلەن دۇشمەنگە تۇيدۇرماستىن سۈيدۈكگە كېچىلەپ كىرىپ، 1944 - يىلى 12 - ئاينىڭ 2 - كۇنى سېپىلنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. موگۇتنۇن قاتارلىقلارنىڭ پارتىزان ئەترەتلىرى سۈيدۈك لەگگەردىكى دوختۇرخانىغا ۋە ھەلقەرنىڭ ئۆيلىرىگە ئورۇنلىشىدۇ. مەسئۇرلۇمىيۇپنىڭ ئەترىتى سۈيدۈكنىڭ دۇكگەن تەرەپ، سېپىلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ھەلقەرنىڭ ئۆيلىرىگە ئورۇنلىشىدۇ.

پارتىزان ئەترىتى سۈيدۈكگە كېلىش بىلەن يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن شاياخۇن ئاكا، موللا مەھەممەت ھاجى، ۋۇتىكشى (خەنزۇ)، زىيالىلاردىن ياسىن خۇدا بەردى، ئابدۇرېھىم تۆلەنباي، ئابلىز خۇدابەردى، ئىسمائىلوۋ، مەمەت نەزەر، مەمەت توختى، باۋۇدۇن ناسىر قاتارلىقلار پارتىزانلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ. ياسىن خۇدابەردى، ئابدۇرېھىم تۆلەنباي‌ۇ دەرھال سۈيدۈكدىن ياش ۋە ئورتا ياشلىقلاردىن تەركىب تاپقان بىر پارتىزان ئەترىتىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭغا ئابدۇرېھىم تۆلەنباي‌ۇ ئەترەت باشلىقى، ياسىن خۇدابەردى كومىسسار بولۇپ بەلگىلىنىدۇ. سۈيدۈك سېپىلىنى ئىشغال قىلىش ئۇچۇن قۇمانداڭلىق شتاپ تەشكىللىنىدۇ. بۇنۇكغا لىسكىن، موگوتنۇپ، شاياخۇن ئاكا قاتارلىق كىشىلەر مەسئۇل بولىدۇ. پارتىزان باشلىقلىرى يۇرت مۆتىۋەرلىرى ۋە زىيالىلار بىلەن بىۋاستە سۆھبەتلىشىپ، سېپىلنى ئېلىشنىڭ چارە - تەدبىرلىرىنى مۇزاكىرە شىدۇ.

قوماندانلىق شتابىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەلقە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشنىڭ شانلىق ئەھمىيىتى ھەق-

قىدە. تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن تېزدىن تەييارلىق كۆرۈدۇ. خەلقلەر پارتىزانلار بىلەن سېپىلغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ھەر تۈرلۈك جەڭ قوراللىرىنى تەييارلىغاندىن باشقا، ھەر تۈرلۈك يەرلىك قوراللار - نەيزە، قېلىچ، كالتەك- چوماق ۋە شوتا قاتارلىقلارنى تەييارلايدۇ. سۈيدۈڭ ناھىيىسىنىڭ ياشلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ پىدائىي بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، پارتىزان ئەترەتلىرىگە كېلىپ تىزىمغا ئالدۇرىدۇ. ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىنى پارتىزان ئەترەتلىرىگە ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئەكېلىپ بېرىدۇ. مەنمۇ شۇ ۋاقىتتا ئۆز ئىختىيارىم بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا پىدائىي بولۇپ قاتناشقانىدىم. بۇلارنىڭ ئۇلۇگىسى بولغان تاتار ئايال جەڭگە ئانا (خەلقلەر ئۇنى جەڭگە ئانا دەپ ھۆرمەتلەيتتى) ئوغلى رەھىمجاننى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇرغانلىقى سەرتىدا، 17 ياشلىق قىزى پاتىمەنىمۇ ئىنقىلابىي قوشۇنغا پىدائىي قىلىپ بېرىدۇ. خەلقلەر تاتار ئاننىڭ بۇ ئالىيجاناپ پەزىلىتىدىن قاتتىق تەسىرلىنىدۇ (تاتار ئاننىڭ ئوغلى رەھىمجان كەڭسايدىكى ئۇرۇشتا قەھرىمانلارچە قۇربان بولدۇ. قىزى پاتىمە مەنسۇر لوميوۋ پارتىزان ئەترىتى بىلەن ھەرەمباغنىڭ شىياڭ ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ شەرەپ بىلەن قۇربان بولدۇ). ھەر مىللەت خەلقى پارتىزانلارغا ھەممە تەرەپتىن ياردەم بېرىپ ماددىي بۇيۇملارنى تەقدىم قىلىدۇ. پارتىزانلارنىڭ سېپىلنى تېزراق ئىشغال قىلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈدۇ، سېپىل پارتىزانلار تەرىپىدىن قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىنىدۇ. سۈيدۈڭ بىلەن كۆرەنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ تاشلىنىدۇ. بىر - بىرىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن سەرتقا چىقىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ.

1944 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، پارتىزانلار قوماندانلىق شتاب باشلىقلىرىدىن پەلىنوۋ، ۋىلادىمىر ستېپان ۋە كازلوۋلار سۈيدۈڭگە كېلىپ پارتىزانلار باشلىقلىرىدىن لېبت

كىن، موگۈتنوۋ ۋە مەنسۇر لومىيوۋ قاتارلىقلار ۋە يۇرت موتەۋەرلىرى بىلەن سېپىلگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىنى بېكىتىدۇ. پىلان بويىچە سېپىل ئاستىدىن لەخمە كولاپ، دورا كۆمۈپ سېپىلنى پارتلىتىش 26 - دېكابىر كېچىسى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. سۈيدۈڭ سېپىلنى ئىشغال قىلىشقا لېسكىن مەسئۇل بولىدۇ. موگۈتنوۋ، پەلىنوۋ، ياسىن خۇداۋەردى، ئابدۇرېھىم تۆلەنبايۇۋ لار باشچىلىقىدىكى پارتىزان ئەترەتلىرى بازار - كۆچىلىرى ۋە غەربىي دەرۋازىنىڭ ئالدى تەرىپىدىن، مەنسۇر لۇمىيوۋ باشچىلىقىدىكى خۇيزۇ پارتىزان ئەترىتى شەرق تەرەپتىن، مەغپىر تۆرە باشچىلىقىدىكى پارتىزان ئەترىتى جەنۇبىي دەرۋازا ئالدىدىن ھوجوم قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

مۇشۇ كۈنلەردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تاشقورغاندىكى ئىسھاقبېك، مەۋلانۇۋ، نوغايبايۇۋ رەھبەرلىكىدىكى ئىككى يۈزگە يېقىن پارتىزان سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق سۈيدۈڭگە يېتىپ كېلىپ، سۈيدۈڭنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىدۇ.

سۈيدۈڭ قوماندانلىق شتاب پارتىزانلارنى مەلۇم مىقدارda مىلتىق، ئاپتۇمات ۋە يېتەرلىك ئوق دورالار بىلەن تەمىنلەيدۇ. قارار بويىچە سۈيدۈڭ سېپىلنىڭ غەربىي جەنۇب (بازار تەرەپ) تەرىپىدىكى سېپىلنىڭ ئاستىدىن لەخمە كولاپ، ئىككى تونىا دورا كۆمۈپ سېپىلنى پارتلىتىش ۋەزىپىسىنى ئەترەت باشلىقى باۋۇدۇن ئابلا خۇجابايۇۋ قاتارلىق كىشىلەرگە تاپشۇرۇلىدۇ. بۇلار سېپىلنى پارتلىتىش تەييارلىقىنى تامام- لاپ بولۇپ تاغلەڭزىدىن جەڭ باشلاش سىگنالىنى كۈتىدۇ. 12 - ئاينىڭ26 - كۈنى كېچىسى سائەت دەل 12 دە جەڭ باشلاش سىگنالىنى تاغلەڭزىدىن (سۈيدۈڭنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى ئېگىزلىك) بېرىدۇ. شۇ زاماتلا پارتلىتىش پىلتىسىگە ئوت يېقىدۇ. كۆمۈلگەن ئىككى تونىا دورا قاتتىق گۈمبىرلىگەن ئاۋاز بىلەن سېپىل كۈكۈم - تالقان بولىدۇ. پارتلاش ئاۋازى

بىلەن تەڭ پارتىزانلار ۋە پىدائىيلار سېپىلغا ھەممە تەرەپتىن ھۇررا بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ھەممە تەرەپتىن سېپىلغا ھوجۇمغا ئۆتكەن پارتىزانلار قەيسەرلىك بىلەن ئىلگىرىلەپ شەھەر ئىچىگە كىرىدۇ. جەڭ شەھەر ئىچىدە بولىدۇ. پارتىزانلارنىڭ بىرنەچچە سائەت شىددەت بىلەن قىلغان ھۇجۇمى ئارقىلىق شەھەر ئىچى دۇشمەندىن تازىلىنىدۇ. سېپىلنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن قاچقان بىر قىسىم دۇشمەنلەرنى ئاتلىق پارتىزانلار ئارقىدىن قوغلاپ بېرىپ يوقىتىدۇ. سۆيدۇك قورچاق ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق قىرىقتىن ئارتۇق دۇشمەن قېچىپ چىقىپ كۆرە سېپىلىگە كىرىۋالغاندىن باشقا، بارلىق دۇشمەنلەر ئەسىرگە ئېلىندى، قارشىلىق قىلغان دۇشمەنلەر يوقىتىلدى.

كۆرەنىڭ ئىشغال قىلىنىشى

كۆرە — سۆيدۇك ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق بىر رايونى بولۇپ، غۇلجا شەھىرى بىلەن سۆيدۇك شەھىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى جاي، كۆرە سېپىلى يېقىنقى زامانداۋى سۇقۇلۇپ پۈتكەندىن كېيىن كۆرە (شىنچېك) قەلئەسى دەپ ئاتىلىپ، بۇ ئورۇندا جاڭ جۇن مەھكىمىسى قايتىدىن تىكلەنگەن. كۆرە سېپىلى شىنجاڭ بويىچە يېڭى ھەم پۈختا سېپىل بولۇپ، مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدىن تارتىپلا جاڭجۇنلەر مۇشۇ يەردە تۇرۇپ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ھوقۇق يۈرگۈزەتتى، كۆرەدە شىنخەي ئىنقىلابىغا قەدەر جاڭجۇن تۇرۇپ كەلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ گومىنداڭنىڭ ئىلى ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق ھەربىي قىسىملىرى كۆرەدە تۇراتتى، قوماندانلىق شتابىمۇ كۆرە سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى (دوتۇك يامۇلىمۇ دەپ ئاتىلاتتى) نەچچە قەۋەت داتاڭدىن ئىبارەت چوڭ گازارمىنىڭ ئىچىدە تۇراتتى.

كۆرە سېپىلى مۇداپىئەلىنىشكە پۈختا ئورۇن بولغانلىقتىن، ئىلگىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن، 1944 - يىلى 5 - ئايدا گومىنداڭنىڭ 38 - تۇەنى كۆرەگە كېلىپ ئورونلاشتى. بۇ تۇەن كېلىپلا ئاتلىق قىسىمغا ئۆزگەرتىلدى.

ئىلى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى گاۋۇي قاتارلىق بىر تۈركۈم ئادەملەر، چاپچال، سۆيدۇك ناھىيىلىرىدىن نمۇ كۆرە سېپىلىنى مۇستەھكەم ئورۇن دەپ قېچىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەرنىڭ سانى كۆپىيىپ، 1500 دىن ئارتۇق تولۇق قۇراللانغان ئەسكىرىي كۈچكە يەتتى. بۇلارغا تۇەنجاڭ چىن پىلاڭ بىلەن ساقچى باشلىقى گاۋ ۋىلەر قوماندانلىق قىلاتتى.

كۆرە سېپىلىنىڭ شەرقى بازار بولۇپ، ئاساسلىقى ئۇيغۇر لار ئولتۇراقلاشقان زىچ مەھەللىلەر ئىدى. سېپىل چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە سۆيدۇك كۈچا، دەريا كوچىلىرى بولۇپ، بۇ كوچىلار بۇك - باراخسان دەرەخلەر بىلەن قاپلانغانىدى. شۇڭا دۇشمەنلەر بۇلارنى ئوت توچكىسىغا تۇسالغۇ بولىدۇ دەپ كېسىپ تاشلايدۇ. يەنە بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالماستىن سېپىلدىن چۈشۈپ خەلقنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويىدۇ. مەھەللە ئىچىگە قارىتىپ ئوق چىقىرىپ خەلقنى زور ئەندىشىگە سالىدۇ. گومىنداڭنىڭ بۇ زوراۋانلىقىدىن قورقان خەلقلەر ئۆيلەرنى تاشلاپ يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدە 700 دەك ئۇيغۇر ئەسكەر بولۇپ، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى جەنۇبىي شىنجاڭدىن مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلار ئىدى. دۇشمەنلەر بۇ ئۇيغۇر ئەسكەرلەرگە ئىشەنمەيتتى. سىرتتا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەرىكىتى كۈچەيگەنسېرى سېپىل ئىچىدىكى دۇشمەنلەرمۇ جىددىيلىشىپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ئىچىدىكى «گۇمانلىق» دەپ قارالغانلارنى كېچىلىرى ئايرىم ئېلىپ چىقىپ كېتىپ سېپىل تۇۋىگە

ئۆرەك كولاپ ياكى كونا قۇدۇقلارغا تاشلاپ پاجىئەلىك هالدا ئۆلتۈرگەن.

خارلانغان ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ سېپىلدىن قېچىپ چىقىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ كېتىش ئارزۇسى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىدۇ. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا تۈرغانۇۋ ئوسمان باشچىلىقىدىكى بىر بەن ئەسكەرگە سېپىل ئۈستىگە چىقىپ كېچىلىك پوس تۈرۈش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلىدۇ. ئۇلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ناهايىتى چاققانلىق بىلەن دۈشمەنگە سەزدۈرمەي ئاغامچا بىلەن سېپىلدىن سىرىلىپ چۈشۈپ قېچىپ، سۈيدۈك شەھىرىگە كېلىپ پارتىزانلار شتابىغا ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىدۇ. كۆرەدىكى دۈشمەن ئەھۋالىدىن تەپسىلىي مەلۇمات بېرىپ پارتىزانلارنى يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئون نەپەر ئۇيغۇر ئەسكەر قاچقاندىن كېيىن، كۆرە سېپىلى ئىچىدىكى دۈشمەنلەر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى قورال-سىزلاندۇرۇپ گازارمىلارغا نەزەربەنت قىلىدۇ. توپلىشىپ ئۆز ئارا سۆزلىشىشكە رۇخسەت قىلمايدۇ. تاماقتىن، داۋالىنىشتىن قىسىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ هالى خاراب-لىشىپ ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى يۈز بېرىدۇ، كېسەللەر كۆپىيىدۇ. كۆرە سېپىلى ئىچىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ مۇداپىئەسى مۇنداق بولغان: شەرقىي بازار تەرەپتىكى سېپىل دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدە-كى ئۇچ قەۋەتلىك ئىگىز قوقتىغا ئىككى دانە يېنىك پىلىموت بىلەن تولۇق قوراللانغان بىر پەي ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. سېپىلنى ئايلاندۇرۇپ هەر بىر قوقتىغا بېرىدىن ئادەم قويۇلۇپ ئەتراپ كۈزۈتۈلگەن. سېپىل هەر بىر ئۈچاستىكىلارغا ئايرىلىپ مۇداپىئە رايونى قىلىپ بېرىلگەن، تۆت تەرەپتىكى دەرۋازا بول-سا قۇم قاچىلانغان تاغار - خالتىلار بىلەن مەھكەم ئىتتىلىپ توسۇلغان. ئۇيغۇر ئەسكەر ئاساسەن قورالسىزلاندۇرۇلغانىدى.

1944 - يىل 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، كۆرە سېپىلى پارتىزان-

لار تەرىپىدىن رەسمىي مۇھاسىرىگە ئېلىنىدۇ. كۆرە خەلقى پار-تىزانلارغا هەممە جەهەتتىن ياردەم بېرىدۇ. سېپىلنىڭ تۆت ئەتراپى مۇھاسىرىگە ئېلىنغاندىن كېيىن، دۈشمەن يا هۇجۇم قىلالمايدىغان يا قاچالمايدىغان پالەچ هالغا چۈشۈپ قالىدۇ. يىگىرمە نەچچە كۈن موهاسىرە ئىچىدە قالغان دۈشمەن ئۇزۇق تۇلۇك ۋە باشقا يېمەكلىكلەردىن قىسىلىشقا باشلايدۇ. ئۇرۇمچى-دىن كېلىدىغان ياردەم كېلەلمەيدۇ. سىرتتىن زەربە يەپ كۆرە سېپىلى ئىچىگە قېچىپ كېلىۋالغانلار، بولۇپمۇ سۈيدۈك ساقچى ئىدارىسى باشلىقى پارتىزانلار ۋە خەلقنىڭ كۈچىنىڭ ئاددى ئەمەس ئىكەنلىكىنى تۇنۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلەر ئىچىدە تەسلىم بولۇش - بولماسلىق توغرىسىدائىختىلاپ تۇغۇلۇپ ئەسكەرلەرنىڭ روهى چۈشۈپ كەتتى.

بىز تەشۋىقات ئارقىلىق دۈشمەنلەرنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدۇق. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئالدىنقى ئاچچىق تەجرىبە - ساۋقىنى يەكۈنلەپ ئون ماددىلىق تەسلىمنامىگە ئىمزا قويۇپ، 1944 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى سائەت ئونىدا قورال تاپشۇرۇشنى توختام قىلدى. تەسلىم بولۇش توخ-تىمى تۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن پارتىزانلار ئىككى قوللۇق تەييارلىق كۆردى. ئەگەر دۈشمەن توختامنى بۇزۇپ، تەسلىم بولۇشنى رەت قىلسا، قارشىلىق قىلىدىغان بولسا قورال كۈچى بىلەن سېپىلغا هۇجۇم قىلىش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز سېپىلغا شوتا قويۇپ هۇجۇم قىلىشقا تەييار تۇردۇق. ۋاقىت توشۇپ ئېشىپ كەتتى، لېكىن سېپىل ئىچىدىن خەۋەر يوق ئىدى. بۇ ۋاقىتتا دۈشمەنلەر ئىچىدە مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەرگەن ئىكەن: تۇەنجاڭ چىن پىلاڭ، ساقچى باشلىقى گاۋ ژىيلار تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرۇش ئۇچۇن، پۈتۈن قوراللىرىنى دوتۇڭ يامۇلىنىڭ ئىككىنچى داتاڭ مەيدانغا يېغىپ قويۇپ ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالـ-غانىكەن.

بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان دۇشمەنلەرنىڭ بەزىلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يېغىپ قويۇلغان قوراللىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئېلىپ، سۇمبۇل (جەنۇب) دەرۋازىسىدىن ئات پاتقىدەك تۆشۈك ئېچىپ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئادەم چاپچال ناھىيە سىگە قاراپ قاچىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان پارتىزانلار ۋاقتىنى كۈتۈپ تۇرماستىن سېپىلگە دەرھال شوتا قويۇپ شەھەر ئىچىگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. قاچالمىغان دۇشمەنلەر تەسلىم بولىدۇ. چاپچالغا قاراپ قاچقانلىرى پارتىزانلار تەرىپىدىن ئىلى دەريا‌سى بويىدا يوقىتىلىدۇ.

كۆرە ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن دەرھال ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، پارتىزان ئەترەتلەردىن پەلنۇۋۇ ئەترىتى كۆرە گارنىزۇنلىقىغا قالدۇرۇلىدۇ. پارتىزانلار ئاچال ۋە كەڭساي ئالدىنقى سېپىگە ئاتلاندى.

قورغاس، سۇيدۇڭ ۋە كۆرەلەرنى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشىدا پارتىزانلاردىن 120 گە يېقىن كىشى قۇربان بولدى ۋە يارالاندى. ئۇرۇش داۋامىدا ھەر مىللەت خەلقى پارتىزانلار بىلەن بىرگە بولدى. مەسىلەن، ئۇزۇق ـ تۆلۈك، يەم ـ خەشەك قاتارلىق ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەپ ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىگە كاپالەتلىك قىلدى. سار بۇلاق يېزىسى 50 دىن ئارتۇق كالا، 150 كە يېقىن قوي يارىدەم قىلدى. شۇنىڭدەك ھەر قايسى يېزا ـ قىشلاقلاردىن پارتىزانلارغا يارىدەم ئىئانىلىرى تەقدىم قىلىندى. خەلقلەر يېشىنىڭ چوڭ كىچىكلىكىگە قارىماي، ئاتلىرى بارلار ئات بىلەن پارتىزانلار سېپىگە پىدائىي بولۇپ كىرىپ پارتىزانلار سېپىنى زورايتتى.

1945 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، يېڭىدىن قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل سۈپىتىدە سۇيدۇڭگە كېلىپ يېڭى ھاكىمىيەتنى تەشكىللەيدۇ، ئابدۇرېھىم ھاجىنى ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىغا،

شايا‌خۇن ئاكىنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ناھىيىلىك ئىدارىلەرنىڭ ئاساسلىق باشلىقلىرىنىمۇ سايلاپ بېكىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇيدۇڭدە يېڭى ھاكىمىيەت مەيدانغا كېلىدۇ.

قورغاس، سۇيدۇڭ، كۆرەلەرنى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان ھەر مىللەت پارتىزانلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، 1945 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى سۇيدۇڭ پىرىنچى ئاتقۇچى پىيادە پولك بولۇپ قۇرۇلدى. بۇ پولك ئىككى باتالىيۇن بىر ئاتلىق دىۋىزىيوندىن تەركىپ تېپىپ تەشكىللەندى. بۇ پولكنىڭ بىر تۈركۈم كۈچى تەلكە داۋىنىدىكى پارتىزانلارغا، يەنە بىر تۈكۈم كۈچى ئىلى شەھىرىدىكى ھەرەمباغ ئۇرۇشىغا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتىلدى.

شۇنداق قىلىپ قورغاس، سۇيدۇڭ ۋە كۆرە قاتارلىق ئۇچ ئورۇندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىش نەتىجىسىدە، بۇ جايلاردا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ غەلبە بايرىقى تىكلەندى.

«شنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي رولى ھەققىدە

ھاكىم جاپپار

مەن «شنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ ئەزاسى بولۇپ، ئىتتىپاقنىڭ ئاساسىي قاتلامدىكى بىر يەرلىك تەشكىلاتىنىڭ مەسئۇلى بولغانىدىم، مانا ئالتە ئايدىن 43 - يىل ئۆتتۈپ كەتتى. مەن ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ شۇ چاغدىكى ماڭا قالدۇرغان تەسىرى ھەم تەربىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئويىنىغان تارىخىي رولىنى ئەسلەپ بۇ ماقالىنى يازدىم.

«شنجاڭدا تىنچلىق ۋەخەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» تەسادىپى قۇرۇلغان بىر ئاممىۋى سىياسىي تەشكىلات بولماستىن، بەلكى شۇ چاغدىكى شنجاڭ ۋەزىيىتى ۋە ئۇچ ۋىلايەتنىڭ كونكرېت ئەھۋاللىرىنى ھېسابقا ئېلىپ ئەتراپلىق ئويلىنىشلار، مۇھاكىمىلەر ئارقىلىق، شۇنداقلا شۇ چاغداداۋاملىشۋاتقان خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى كۆزتۇۋېلىش، شنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىش - ئاۋاز قوشۇش ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ قۇرۇلغان.

شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى شنجاڭدىكىھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ۋە قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە يۈرگۈزگەنلىكىدىن، زۇلۇم چېكىدىن

ئېشىپ، خەلق ھايات كەچۈرەلمەس ھالغا كەلدى. ئەدە زۇلۇم ئېزىش بولىدىكەن، شۇ يەردە ئۇنىڭغا قارشىلىق بولىدۇ. زۇلۇمغا قارشى ئازادلىقنى كۆزلەپ شنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا،جۈملىدىن ئالتاي، ئۈرۈمچى، غۇلجىدا يوشۇرۇن ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار قۇرۇلدى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە قارشى 1940 - يىلىدىن كېيىن ئالتاي، كۆكتوقايدا، 1943 - يىلى موللا ئىسلام (شاڭزۇڭ) ئىسمايىلوۋ رەھبەرلىكىدە جەمئىيەتتە ئىنقىلابىي پارتىزانلىق ھەرىكىتى باشلىنىپ كەتتى. شۇ قاتاردا غۇلجىدا قۇرۇلغان «يەر ئاستى ئازادلىق جەمئىيىتى» مۇ كۆرەشنى باشلىۋەتتى. زۇلۇمنىڭ دەردىنى يەتكىدەك تارتىپ چىدىغۇچىلىكى قالمىغان خەلق، «ئازادلىق تەشكىلاتى»نىڭ رەھبەرلىكىدە 1944 - يىلى 3 - سىنتەبىردە، نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئۇلاستاي دېگەن تاغلىق رايونىدا غېنى، فاتىغ ۋە ئەكبەر باتۇرلارنىڭ باشلامچىلىقىدا، گومىنداڭنىڭ «ئات تەقدىم قىلىش» ھەرىكىتىگە نارازىلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئىنقىلابنىڭ بىرىنچى پاي ئوقىنى ئاتتى. بۇ پارتىزانلىق خەلق ئازادلىق ھەرىكىتى تېزلا ئۇلغىيىپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قوراللىق قانلىق باستۇرۇشلىرىنى بىت - چىت قىلىپ، 7 - نويابىردا غۇلجا شەھىرىنى ئازاد قىلىدى. 12 - نويابىر كۈنى غۇلجىدا ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ۋاقتىلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. 1945 - يىلى 8 - ئاپرېل كۈنى، غۇلجا شەھىرىدە تارقاق شەكىللەنگەن پارتىزانلىق ئەترەتلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، مىللىي ئارمىيە قۇرۇلدى. ئۇچقۇندىن چەققان يالقۇن كېڭىيىپ، 1945 - يىلى سېنتەبىر ئايلىرىغىچە ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرى تولۇق ئازاد قىلىنىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئازاد رايونى شەكىللەندى. مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنى ماناس دەريا سىنىڭ شەرقىغىچە قوغلاپ كەلدى. ئۇشۇ مەزگىلدە جەنۇبىي شنجاڭدا تاشقورغان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئارقىمۇ ئارقا خەلق ئازاد

لىق ھەربىرىكەتلىرى باشلىنىپ كەتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مۇ-
شۇنداق جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان ئەھۋالدا مەسىلىنى
تىنچلىق يولىدىن ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. شۇ چاغدىكى
خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، ئۇچ
ۋىلايەت خەلق ۋەكىللىرى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋە-
كىلى بىلەن يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سۆھبەت قىلىش
ئارقىلىق ئوتتۇرىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم ھاسىل قىلىندى.
بېتىم ئاساسىدا ئۆلكىدە بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ ئىشقا
چۈشتى. لېكىن بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تىنچلىق
بېتىم بۇزۇلدى.

ھەممىگە مەلۇم، 1945 - يىلى 8 - ئايدا ياپون جاھان-
گىرلىكى تەسلىم بولدى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قازان-
غاندىن كېيىن، جياڭجېيشى ھۆكۈمرانى گۇرۇھى «ئەمدى پۈرسەت
كەلدى» دەپ بىلىپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ ياردىمىنى
ئېلىپ، ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە خەلق
ئازادلىق ئارمىيىسىنى يوق قىلىپ، ئازاد رايونلارنى يۇتىۋې-
تىشنى پىلانلىدى. جياڭجېيشى جاللاتلىق قىلمىشىنى كۆتۈرۈپ چې-
قىپ، 1947 - يىلىدىن باشلاپ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئىچكى
ئۇرۇشنى ئېلىپ باردى. ئازاد رايونلارغا قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك
ھۇجۇم باشلىدى.

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ستراتېگىيىلىك چېكىنىشى
ۋە بەزى جايلارنى تاشلاپ بېرىلگىنىدىن كېيىن، گومىنداڭ
دائىرىلىرىنىڭ خورىگى ئۆسۈپ، جاھانغا پاتماي قالدى.
مۇشۇنداق ئەھۋالدا شىنجاڭدىكى گومىنداڭ جاھىللىرى مۇشىنجاڭ-
دىكى كىچىككىنە ئۇچ ۋىلايەت ئازاد رايونلىرىنى يوق قىلىپ تاشلاش
ئۈچۈن، تىنچلىق بېتىمىنى بىرچەتكە قايرىپ قويۇپ، ئۇچ ۋىلا-
يەتكە قارىتا ئاغدۇرمىچىلىق قىلىش، يەتتە ۋىلايەتكە (يەنى
شۇ چاغدىكى قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، قاراشەھەر، قۇمۇل،

ئۇرۇمچى ۋىلايەتلىرى) قارىتا قانلىق بېسىقتۇرۇشنى جىددىيلەش-
تۇردى. تىنچلىق بېتىمىنىڭ 1 - ماددىسىدا شىنجاڭدا مۇقىملىق
ئورنىتىلغاندىن كېيىنكى ئۇچ ئاي ئىچىدە ناھىيىلەردە كېڭەش
ئەزالىرىنى سايلاش بەلگىلەنگەنىدى. لېكىن گومىنداڭ جاھىل-
لىرى ئالدى بىلەن سايلامغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ئىلغار، دېموك-
راتىك زاتلارغا زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار باندىت
ئوسمانىنى سېتىۋېلىپ، ئۇچ ۋىلايەتكە قارىتا ئاشكارە قوراللىق
ئاغدۇرمىچىلىق ئېلىپ باردى. 1947 - يىلى 25 - فېۋرالدا
ئۇرۇمچىدە گومىنداڭنىڭ ھەربىيلىرى كىيىم ئالماشتۇرۇپ
نامايىش ئۈيۇشتۇرۇپ، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ۋە ئىلغار
كىشىلەرگە قارىتا بېسىم ئىشلىتىپ، تەھدىت سالدى.
تۇرپان، توقسۇن، پىچان خەلقلىرىنى قانلىق باستۇردى.
بېتىمگە خىلاپ يۈسۈندا ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ پىكرىنى
ئالمايلا، پانتوركست مەسئۇد سابىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە
قورچاق رەئىسلىككە تەينىلىدى. بۇھالدا ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى
قورچاق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ھەمكارلىشىپ بىللە ئىشلەشنى
رەت قىلدى.

دېمەك، مۇشۇنداق بىرقاتار پىلانلىق، مەقسەتلىك قىلىنغان
ھەربىكەتلەر تىنچلىق بېتىمىنى كېرەكسىز قەغەز قىلىپ تاشلىدى.
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پارچىلاندى. ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ بىر-
لەشمە ھۆكۈمەتتە خىزمەت ئىشلەش ئىمكانىيىتى قالمىدى. مۇشۇنـ
دىقلا ئەھۋالدا، 1947 - يىلى 8 - ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق
ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۇرۇمچىدىن ئايرىلدى. ئۇرۇمچىگە
ئۆلكىلىك كېڭەش يىغىنىغا قاتنىشىشقا كەلگەن زور تۇركۈمدىكى
يەتتە ۋىلايەت كېڭەش ئەزالىرى ۋە ئۇرۇمچى، تۇرپان قاتارلىق
جايلاردىكى نۇرغۇنلىغان ئىلغار زىيالىيلار ئۇچ ۋىلايەتنى قول-
لاش يۈزسىدىن ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەت

ۋەكىللىرى بىلەن غۇلجىغا كەتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى غۇلجىغا بارغاندىن كېيىن ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىش، ئىقتىسادىي ئىشلارنى ياخشىلاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە تەگمۇ تەگ قارشى تۇرۇپ، تېز ئارىدا يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق غەلبىسىنى كۈتۈۋېلىشنىڭ تەييارلىقىنى كۆردى. ئۇچ ۋىلايەت خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئالدى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋەئۇنىڭ قول چومىقى بولغان ئوسمان، قالىبەكلەرنىڭ قوراللىق ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى تارمار قىلدى. مەسئۇد، ئەيسا، مەتتىمن قاتارلىقلارنىڭ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە زەربە بەردى. ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى يەتتە ۋىلايەتتىن كەلگەن كېڭەش ئەزالىرى ۋە بىر تۈركۈم ئىلغار زىيالىيلار بىلەن بىرلىكتە سىياسىي ئۆگىنىش ئۇيۇشتۇردى. بۇ ئارقىلىق ۋەزىيەت تەربىيىسىنى ئېلىپ باردى. كۆرەش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىدى.

تىنچلىق بېتىم بۇزۇلۇپ، ئۇچ ۋىلايەت خەلق ۋەكىللىرى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى ئەخمەتجان قاسىمى ئۆلكىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى سالاھىيتى بىلەن باشقۇردى. بۇ چاغدا ئىلدا ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىلا بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەينى ۋاقىتتا يەنە «خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»، «شىنجاڭ خەلقچىلەر بىرلەشمىسى»، «ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى» قاتارلىق سىياسىي پارتىيە ـ تەشكىلاتلار بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىسى ئاشكارا، بەزىسى مەخپىي ئىش ئېلىپ باراتتى. بۇ پارتىيە ـ تەشكىلاتلار ئۆز ئالدىغا ئىش ئېلىپ بارغانلىقىدىن ئومۇمىي خىزمەتلەردە، قوماندانلىقتا، ھەرىكەتتە قەدەم بىرلىكى بولماي، بەزى ئۇقۇشماسلىقلار پەيدا بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا غۇلجىغا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي

لابسنى قوللاپ كەلگەن نۇرغۇنلىغان يەتتە ۋىلايەت ۋەكىللىرى، ھەر مىللەت ئىلغار زىيالىيلىرى، تەرەققىي پەرۋەر زاتلار توپلاشقانىدى.

مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا نۆۋەتتىكى كۈرەشنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كۈچنى يەنمۇ بىرلەشتۈرۈپ، بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىدىغان، قەدەم بىرلىكى بولغان ۋە يەتتە ۋىلايەتنىمۇ تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ئويۇشقان، ئىتتىپاقلاشقان، بىرلىككە كەلگەن بىر رەھبەرلىك يادروسى تىكلەشنىڭ زۆرۈرلىگى مەسلىسى ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايەقىلىش ئىتتىپاقى»نى قۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

بۇ ھەقتە ئەخمەتجان قاسىمى: «بىز نېمىشقا ئىتتىپاق تەشكىلىي قۇردۇق؟» دەپ كېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «پۈتۈن دۇنيا مەزلۇم ئەللىرىنىڭ كۈرەش تەجرىبىسى شۇ ئەللەردە مۇستەھكەم بىرلىك سەپ بولمىغاندا، مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئۇتۇققا ئىگە بولالماسلىقىنى كۆرسەتتى. مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇتۇققا ئىگە بولۇش ئۈچۈن كۈرەشكە چۈشكەن تەرەپنىڭ پولاتتەك ئىنتىزامغا ئىگە بولغان بىر تەشكىلاتى بولۇش كېرەك ئىكەن».

«بىز بېتىم قىلدۇق، ئۇرۇمچىگە ۋەكىللىرىمىزنى ئەۋەتتۇق، ئۇرۇمچىدە بىزدە ئىنتىزام بىلەن باغلانغان تەشكىلات بولمىغاچقا، يالغۇز ئابرويى بىلەن ئىش ئېلىپ باردۇق، بۇ ئۇچ ۋىلايەت خەلقىمىزنىڭ ئابرويى ئىدى. بىزنىڭ ۋەكىللىرىمىز ئۇرۇمچىدىكى چاغدا بېتىم ئىلى تەرەپنىڭ يوشۇرۇن پىلانلىرىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن پەردە ـــ دېگەن نەزەريىلەرمۇ چىقتى. ئەمما بىر ـ بىرى بىلەن باغلانغان، بىر جايدىن يولىيورۇق ئالىدىغان بىر تەشكىلات بولمىغاچقا ئازادلىققا ئىنتىلگەن خەلق ۋەزىيەتكە توغرا باھا بېرەلمەستىن، چوڭلارنىڭ (رەھبەرلىكىنىڭ) تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ئېنىق بىلەلمەستىن ئايرىم جايلاردا ئەكسىيەتچى گومىنداڭچىلار تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان ئېغ

ۋالارغا ئىشىنىپ، يەتتە ۋىلايەتنىڭ بەزى جايلىرىدا ۋاقتىسىز قوراللىق قوزغىلاڭلارمۇ بولدى. ئىلى تەرەپ تىنچ تۇرغان خەلقىنى ئۇيغۇرمىي قوزغىلاڭغا دەۋەت قىلمىغان ۋاقىتلاردا ئىلگىرى ـ ئاخىر ئۆز ـ ئۆزىدىن پەيدا بولغان بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئىگە بولالماسلىقى تەبىئىي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەكسىيەتچىلەر ئۆزلىرى ئېغىۋا بىلەن چىقارغان بۇ قوزغىلاڭلارنى ناھايىتى ئاسانلىق بىلەن رەھىمسىزلەرچە باستۇرالىدى. بۇ ۋەقەلەر ئىنتىزام بىلەن بىرلەشكەن تەشكىلات بولمىسا، يالغۇز ئابروي بىلەن ئۇنداق ئىشلارنى ئۇيۇشتۇرۇش مەنپەئىتىگە لايىق ھەممىنىڭ ھەرىكىتىنى بىرلەشتۇرۇپ، پىلانلىق، مەقسەتلىك باشقۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، ھەممەيلەن شۇ يەردىلا (ئۇرۇمچىدىلا) بىر پىكىرگە كېلىپ قالغانىدى. ۋەكىللىرىمىز «ئىلغا بارغاندا بىر تەشكىلات قۇرايلى ۋە ئىنتىزامنى تەشكىلات بىلەن باغلايلى» دېگەنىدى. چۈنكى پىشپ يېتىشمىگەن ئايرىم ھەرىكەتلەر پۈتۈن ئۇيۇمىي ھەرىكەتكە تەسىر قىلىپ قويىدىكەن، بىزنىڭ ھەرىكىتىمىز مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئىدى. ئازادلىققا تەشنا بولۇپ يۈرگەن خەلقىمىز زۇلۇمغا چىداشلىق ئەھۋالى قالمىغان چاغدا ئۆچۈق كۈرەش مەيدانىغا ئىنتىلىدۇ. خەلقىمىزنىڭ شۇ ئىنتىلىشىدىن دۈشمەن ئېغىۋا توقۇشقا ئۇرۇنىدۇ، خەلقىمىزنىڭ سادىق پەرزەنتلىرىمۇ شۇلارنى تۈگىتىپ بولغا باشلايمەن دەپ، كۈرەش قىلىدۇ. شۇنىڭ نەتىجىسىدە بىر ، بىرى بىلەن باغلانمىغان، گايى يېڭىلىش يولىغا چۈشۈپ قالغان تەشكىلاتلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئەمدىكى بىزنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىمىز ئۆز ـ ئۆزىدىن ھەرىكەتلىنىپ يۈرگەن ئايرىم تەشكىلاتلارنى (مەيلى ئۇ ئاشكارە ياكى مەخپىي بولسۇن) ۋە ئۇيۇمىي خەلقىمىزنى، ئەركىن ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە قۇرۇلغان ئۇچۇق پروگراممىلىق ئاممىۋى تەشكىلات سېپىگە بىرلەشتۈرۈپ، پۈتۈن ئۆلكە خەلقىنىڭ ھەرىكەت بىرلىكىنى تە-

مىن قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. ھەر بىر جايلاردا بولىدىغان ھەرىكەتلەر مۇشۇ ھەرىكەتكە باغلىق بولسىلا، ئۇتۇق قازىنىمىز.»①

مۇشۇنداق زۆرۈر ئېھتىياج ۋە ئەمەلىي كۈرەش تەجرىبىسى تۈپەيلىدىن ئەخمەتجان قاسىمى غۇلجا شەھىرىدە ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكى تەرەققىي پەرۋەر زاتلار، ئىلغار زىيالىيلار، يەتتە ۋىلايەتتىن كەلگەن كېڭەش ئەزالىرى قاتناشقان مەسلىھەت يىغىنى چاقىردى. بۇ يىغىندا بىرلىككە كەلگەن ئاساسىي مەۋزۇ خاراكتېرلىك بىر سىياسىي تەشكىلات قۇرۇش ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ نامىنى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» دەپ ئاتاشنىڭ زۆرۈر ۋە ئەمەلىيەتكە ئۈيغۇن بولىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. «ئەمدى قانداق تەشكىل قىلىشىمىز كېرەك؟ خەلقىمىز بىتىمنى قوبۇل قىلدى، ئۇنى ئاخىرىغىچە داۋام قىلدۇرۇش كېرەك ئىدى. بۇ مەقسەتكە ئېرىشتۈرىدىغان ئاتالمىنى خەلقچىلىق دەيدىكەن، بۇنىڭ ئۈچۈن «خەلقچىلىق» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتتۇق، پۈتۈن دۇنيا خەلقى تىنچلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلمۇاتىدۇ، بىزگىمۇ تىنچلىق لازىم. دۇنيا خەلقىنىڭ تىنچلىق دېگەن ئاۋازىغا ئۆز ئاۋازىمىزنى قوشقانلىقىمىزنى ئەمەلدە كۆرسىتىپ «تىنچلىق» سۆزىنى ئالدۇق. شۇنداق قىلىپ خەلقنىڭ تەسىس يىغىندا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» دېگەن نامنى قوبۇل قىلدى.»②

يىغىنغا قاتناشقان ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكى خەلق ۋەكىللىرىنىڭ بىردەك ھىمايە قىلىشى ۋە قوللىشى بىلەن 1948 ـ يىلى 1 ـ ئاۋغۇستا، «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» رەسمىي قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا قارار قو-

① ئە. قاسىمى. «تاللانما ئەسەرلەر» 232 ـ بەت.
② ئە. قاسىمى. «تاللانما ئەسەرلەر» 236 ـ بەت.

بۇل قىلىندى. قارارىدا ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئېغىر زۇلۇم ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ كەلگەن ئۆلكە خەلقى 1949 - يىلدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتتىن كېيىن خەلقچىلىق ۋە ئەركىنلىك ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ 1946 - يىلى 6 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت خەلق ۋەكىللىرى بىلەن تۈزۈلگەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنى بۇزۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قان - تەر بەدىلىگە قولغا كەلتۈرگەن ئازاد - ئەركىنلىكىنى يوق قىلىپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقى ئالاھىدە تەكتلىنىپ، ئازادلىققا تەشنا ئېزىلگەن خەلقنى تېخىمۇ كۈرەش يولىغا باشلاش ئۈچۈن ھەممە ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار كۈچلەر ۋە گۇرۇھلارنى يېگانە رەھبەرلىككە بىرلەشتۈرۈش مەقسىتىدە مەزكۇر «ئىتتىپاق» قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى»نىڭ بۇ تەسىس يىغىنىدا ئېلان قىلىنغان پۈتكۈل ئۆلكە خەلقىگە چىقارغان مۇراجىئىتىدە بۇ ئىتتىپاقنىڭ يولى ۋە ھەرىكەت پروگراممىسى كۆرسىتىپ بېرىلدى. مەزكۇر مۇراجىئەتنامىدا «ئىتتىپاق» ۋە ئۇنىڭ ئالدىغا قويغان كۈرەش ۋەزىپىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان: «ئۆلكىدىكى بارلىق مىللەت، سىنىپ، ئىلغار كىشىلەر بىر تەشكىلات سېپىگە ئويۇشۇپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي ئىنتىزام بىلەن باغلاپ، خەلقنىڭ تەشكىللىك بۇيۇك بىرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن ئۆلكىدە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە ۋە ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى جاھانگىرلارغا، ئۇلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك قۇلۇق سىياسىتىگە، مىللىي ئەكسىلئىنقىلابىي ئۇنسۇرلارغا قارشى رەھىمسىز كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ئۆلكە خەلقىنى زۇلۇمدىن ئازاد قىلىپ، ئەركىن، باراۋەر، ھوقۇقلۇق خەلقچىل ھاكىمىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت». دەپ ھەرىكەت پروگراممىسى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. يەنە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» ئاممىۋى خەلق تەشكىلاتى بولىدۇ، چۈنكى ئۇ ھەقىقىي خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. باراۋەرلىك، دوستلۇق ۋە تىنچلىق ئورنىتىش ئۈچۈن ۋە شۇنىڭ بىلەن بارلا ۋەر ۋەتىنىمىزدە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ باي، مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ يۇكسىلىشى ئۈچۈنمۇ كۈرەش قىلىدۇ». دەپ ئىتتىپاقنىڭ خاراكتېرى بەلگىلەنگەن.

«ئىتتىپاق» قۇرۇلغان چاغدىكى 12 ماددىلىق مۇراجىئەتنامىدا يەنە: «خەلقنىڭ سۆز - مەتبۇئات، يىغىن ئۆتكۈزۈش، تەشكىلىي ئۇيۇشۇش، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى، خەلق ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان يەرلىك ۋەكىللەردىن مەمۇرلارنى ساپلاش پرىنسىپىنى ئەمەلدە يۈرگۈزىدۇ، خەلقتە ئۆز ئانا تىلىدا گېزىت - ژۇرنال ۋە دەرسلىكلەرنى نەشر قىلىش ھوقۇقىنى بېرىش، مەمۇرلار ئىش ئۈستىدە نازارەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن خەلق ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان كىشىلەردىن سايلانغان كېڭەش مەجلىسلىرىنى قۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ئىش شارائىتىنى تەمىنلەش، ھەر مىللەتنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇلىدىغان مەكتەپلىرىنى كۆپەيتىش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىگە مۇتەخەسسىسلەر تەييارلىغۇچى ھۈنەر، مەخسۇس ئوتتۇرا ۋە ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرىنى قۇرۇش، تىياتىر، رادىئو، كىنو ئىشلىرىنى ياخشىلاش، دوختۇرخانا، شىپاخانا ۋە باشقىمۇ داۋالاش مۇئەسسەلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ھەمدە كەمبەغەللەرگە ھەقسىز تەببىي يارەملەرنى بېرىشكە ئوخشاش خەلقنىڭ قانۇنىي ھوقۇقلىرىنى تەمىنلىگۈچى كونكرېت مەسىلىلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە «ئىتتىپاق» نىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ، بۇ ئۇلۇغ نىشان، ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىشىنى تەكتىلىدى.

«ئىتتىپاق»نىڭ تەسىس يىغىنىدا، ئەخمەتجان قاسىمى رەئىسلىككە 35 نەپەر كىشى ئىتتىپاق مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ھەيئەت

ئەزالىقىغا، بەش نەپەر كىشى كاندىدات ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندى. «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتىدا يەنە دائىمىي ئىجرائىي ھەيئەت ئەزا (پىرىزدىئوم) قۇرۇش لازىم تېپىلىپ، دائىمىي ھەيئەت رەئىسلىكىگە ئەخمەتجان قاسىمى، دائىمىي ئىجرائىي ھەيئەتلىككە گېنېرال ئىسھاقبېك مۇنۇنوپ، گېنېرال دەللىقان سوگوربايوۋ، سەيپىدىن ئەزىزى، قەييۇم بېك خوجا، ئابدۇراخمان مۇھتى، ئىبراھىم تۇردى، ئەسئەت ئىسھاقوۋ، ئەنۋەر خانبابايوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ، قاسىم ئەپەندى (قازاق)، لېسكىن (روس) قاتارلىق كىشىلەر سايلاندى.

«ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتى تەركىبىدە يەنە كاتىبات، تەشۋىقات ـ ئاخبارات، ياشلار، ئاممىۋى خىزمەت قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك بۆلۈملەر (بۆلار) تەشكىل قىلىندى. بۇ ئورۇنلارغا: ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ تەشۋىقات، ئاخبارات ئىشلىرىغا؛ ئابدۇراخمان مۇھتى ياشلار، ئاممىۋى خىزمەت ئىشلىرىغا؛ سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ تەشكىلات قاتارلىق ئىشلارغا؛ ئابدۇرېھىم ئەيسا كاتىبات قاتارلىق ئىشلارغا كونكرېت مەسئۇل بولدى.

ئىلگىرى نەشر قىلىنىپ كېلىۋاتقان «ئۇيغان» گېزىتىنى «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتىنىڭ نەشر ئەفكارى قىلىپ بېكىتتى. «ئىتتىپاق» نامى بىلەن ئايلىق ژۇرنال چىقىرىش قارار قىلىندى. بۇ ژۇرنال 1948 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئېيىدىن باشلاپ مۇنتىزىم رەۋىشتە 200 بەتلىك چوڭ ھەجمىدە نەشر قىلىنىپ تۇرۇلدى.

ئىتتىپاق قۇرۇلغاندىن كېيىن، «خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» قاتارلىق پارتىيە، تەشكىلاتلار تارقىتىۋېتىلىپ، «ئىتتىپاق» تەشكىلىدىن ئىبارەت بىر مەركەز، بىر رەھبەرلىك يادروسى تىكلەندى. «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ تەنتەنە بىلەن تەشكىل قىلىنىشى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە

تۇرغان ئۇچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ قىزغىن قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى.

«ئىتتىپاق» قۇرۇلغاندىن كېيىن بارلىق ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى، كەسپىي ئورۇنلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار (ھەر مىللەت مەدەنىي، ئاقارتىشى ئۇيۇشمىلىرى) ۋە مىللىي ئارمىيە قاتارلىق مەمۇرىي، ھەربىي، ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىگە «ئىتتىپاق»بىر تۈتاش رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. ھەر قايسى ۋىلايەت ئورۇنلارىدا، ئىدارە ـ جەمئىيەتۋە مەكتەپلەردە، ئاساسىي قاتلام ئاھالە كومىتېتلىرى ۋە زاۋۇت كانلاردا، مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىدا تېزدىنلا «ئىتتىپاق» نىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش ئىشى باشلىنىپ كەتتى.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، ۋىلايەت دەرىجىلىك ئۇچ يەرلىك تەشكىلات، 29 ناھىيە دەرىجىلىك تەشكىلات، 759 يەرلىك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. «ئىتتىپاق» سېپىگە ئەزا بولۇپ كىرىش دولقۇنى قوزغىلىپ كەتتى. ھەر مىللەت تەرەققىيپەرۋەر زاتلىرى، ئىلغار زاتلار، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، دېھقان ـ چارۋىچىلار، ئوقۇتقۇچى ـ جەڭچىلەر بولۇپ، تۈركۈملەپ ئىلتىماس يېزىپ «ئىتتىپاق» قوينىغا كىردى.

1949 ـ يىلى ئۆلكە تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇش ئالدىدا، ئىتتىپاق ئەزالىرى 77،394 نەپەردىن ئېشىپ كەتتى. شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە 500 مىڭ ئەتراپىدائاھالە نوپۇسى بار بولۇپ، بۇنىڭغا سىلىشتۇرغاندا ئىتتىپاق قوينىغا كىرگەنلەرنىڭ سانى ئاز ئەمەس ئىدى.

«ئىتتىپاق» سېپىگە كىرگەن 77 مىڭدىن كۆپرەك ئەزالارنىڭ 28 مىڭىنى دېھقانلار، 17 مىڭىنى ئىشچىلار، 11 مىڭغا يېقىن سانىنى چارۋىچىلار، ئالتە مىڭىنى خىزمەتچىلەر، ئۇچ مىڭىنى قول ھۈنەرۋەنلەر تەشكىل قىلدى. بارلىق ئەزالار ئىچىدە ئايال

ئەزالار ئون پەرسەنتنى ئىگىلەيتتى.

«ئىتتىپاق»قا شۇ چاغدىكى شىنجاڭدىكى 13 مىللەتنىڭ ھەممىسىدىن ئەزا بولغانلار بار ئىدى. شۇ چاغدىكى ئاھالەنوپۇسى ئەڭ ئاز مىللەتلەردىن ئالغاندا، ئۆزبېكلەردىن 893 نەپەر، تاتارلاردىن 987 نەپەر، خەنزۇلاردىن 769 نەپەر، شىبەلەردىن 587 نەپەر، داغۇرلاردىن 312 نەپەر «ئىتتىپاق» ئەزاسى بار ئىدى.

بۇ سىياسىي تەشكىلاتنىڭ تەسىرى ئاستا - ئاستا كېڭىيىپ،گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدا‌تۇرىۋاتقان يەتتە ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت تەرەققىياتىغا ئۆلىرى ئۇ ئىلغار زاتلارغىمۇ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇلار «ئىتتىپاق» تەشەببۇس قىلغان ۋە ئالغا سۈرگەن كۆرەش ھەرىكەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. ئۇلار بىرلىككە كەلگەن ھەرىكەت پروگراممىسى بىلەن كەڭ خەلق ئىچىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئاممىۋى تەشۋىق - تەربىيە خىزمىتىنى كۈچەيتتى. كەڭ خەلق ئاممىسىگە ئۇمىد ۋە ئىلھام بەخش ئەتتى. «ئىتتىپاق» قۇرۇلغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن سىياسىي ئۆگىنىش ۋە ۋەزىيەت ئۆگىنىشنى چەك تۇتۇپ، بۇ ئارقىلىق كادىرلار، جەڭچىلەر ۋە خەلق ئاممىسى ئىچىدە ئىنقىلابىي تەشۋىق-تەربىيە خىزمىتىنى كۈچەيتتى. جۈملىدىن خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىلىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىگە ئىشەنچ باغلاپ، بۇ غەلىبىنى كۈتىۋېلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگەۋەتەن بىرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى مەسىلىسىگىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. «ئىتتىپاق»قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمى بىرىنچى قېتىم «ئىتتىپاق ئاكتىپلىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر يىغىنى»دا مىللىي مەسىلە، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى ئالاھىدە تېما قىلىپ

سۆزلىدى. ئۇنىڭ 1949 - يىلىنىڭ باشلىرىدا يازغان «مىللىي مەسىلىدىكى بەزى بىر خاتالىقلارنىمۇ» دېگەن ماقالىسى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

«ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق ھەيئەتلەر يىغىنىدا، «مىللىي زىددىيەتچىلىك ئوتىنى ياقىۋاتقان ئۇنسۇرلارنىڭ ھەرىكىتى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ ئوتۇقلىرىغا قارشى قارىتىلغان ۋە بىزنىڭ خەلقچىل يولىمىزدا پوتىلكاشاك بولىدىغان ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەت دەپ تونۇلسۇن»، «مىللىي ھاقارەتلەش، مىللەتنى بوزەك قىلىش، مىللىي ئۆرپ-ئادەتلەرنى مەسخىرە قىلىشقا ئوخشاش ھەرىكەتلەر قەبىھ جىنايەت دەپ تونۇلسۇن..... مىللىي زىددىيەتچىلىك ئۇرۇقلىرىنىڭ زەھەرلىك تۆخۈمىنى ئارمىدىن سېقىپ چىقىرىپ، خەلق ئېڭىنى مىللەتلەر ئارا دوستلۇق ۋە بىرلىك روھىدا تەربىيە قىلىش ئىشلىرىدا «ئىتتىپاق» تەشكىلاتلىرى زېھنىكەمەي ئىشلەشلىرى، تەلىم - تەربىيە ۋە تەشۋىقى - تەرغىبات خىزمىتىنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنى داۋاملىق رەۋىشتە ئېلىپ بېرىش تاپشۇرۇلسۇن»، دەپ چىقارغان قارارنىڭ ئەھمىيەتتىكى ئۇنۇمى ناھايىتى زور بولدى.

«ئىتتىپاق» كەڭ ئۇچ ۋىلايەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىبولغان باندىت ئوسمان، مەسئود، ئەيسا، مەتمىنلەرنىڭ ئوچ ۋىلايەت ئازاد رايونلىرىغا قارشى يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان سىياسىي-ئىقتىسادىي جەھەتتىن بوغۇش، قورالىلىق ئاغدۇرمىچىلىق قىلىشقا ئوخشاش ھۇجۇملىرىغا ئۆز ۋاقتىدا تېگىشلىك زەربىنى بەردى. ئىشلەپچىقىرىش، ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنى، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى ياخشى ئېلىپ بارىدى. مالىيە ئىشلىرىنى تەرتىپكە سالدى، جەمئىيەتنىڭ ئامانلىقىنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوچ ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى، ئىتتىپاق، تىنچ، خاتىر-

جەم تۇرمۇش ئۆتكۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاق»ى ئۇچ ۋىلايەتنىڭ رەھبەرلىك يادروسى بولۇپ، ئۇشىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر بىر يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە جۇشقۇن - روھلۇق ۋە ئىنتىزامچانلىق بىلەن غەلبىسىزى يۈكسەلدى ۋە كۈچەيدى.

«ئىتتىپاق» تەشكىلىنىڭ يېتەكلىشى ۋە بارلىق «ئىتتىپاق» ئەزالىرىنىڭ قوللىشى ۋە تىرىشچانلىقى بىلەن، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىدە ھەر جەھەتتىن گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. ئۇچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ روھىي قىياپىتىدىمۇ زور بۇرۇلۇش يۈز بەردى. ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنىشىغا «ئىتتىپاق» ئۆزىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشتى.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنىش ئارپىسىدا ۋە ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە، «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» ۋە ئۇنىڭ ھەر دەرىجىلىك يەرلىك تەشكىلاتلىرى ئاجايىپ جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. «ئىتتىپاق» ئەزالىرى كۆكرەك كېرىپ ئامما ئارىسىغا بېرىپ، جۈگگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىلىرىنى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ مەغلۇپ قىلىنغانلىقىنى، شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تولۇق ئازادلىققا ئېرىشكەنلىكىنى تەشۋىق قىلدى. ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ساقلاش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، ئەھمىيىتى ئۇستىدە ئۆگىنىش ۋە كەڭ تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ قوللىشى ۋە ئىشەنچىسىنى چىڭىتتى. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىكى بوران - چاپقۇن لۇق جەددىي پەيتلەردە، ھەر دەرىجىلىك ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى

ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرى باشلامچى بولۇپ، ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

راست، ئەمەلىي گەپنى قىلغاندا، جايلاردا كوممۇنىستىك پارتىيە تەشكىللىرى ۋە ئاساسىي قاتلام ياچەيكىلىرى تېخى قۇرۇلمىغان، ياكى يېڭىتىز تارتىپ تېخى ئاساسىنى تىكلىمىگەن دەسلەپكى ئەھۋالدا «ئىتتىپاق» تەشكىلاتلىرى ۋە ئەزالىرى كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەگىشىپ پارتىيىنىڭ ياردەمچىسى ۋە ھەمكارلاشقۇچىسى بولدى ۋە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە كومىتېتلىرىنىڭ يېقىن قوللىغۇچىسى بولدى.

«ئىتتىپاق» نىڭ يەنە قىسقا ۋاقىت ئىچىدىكى ئەڭ زور خىزمىتىنىڭ بىرى شۇ بولدىكى، ئۇ، ئۆز قوينىدا دەسلەپكى كوممۇنىستىك ئاڭغا ئىگە بىر تۈركۈم ھەر مىللەت ئاۋانگارت ياشلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى، ئازادلىقتىن كېيىن مۇشۇ خىلدىكى زور تۈركۈمدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان «ئىتتىپاق» ئاكتىپلىرى يەنمۇ شەرت ھازىرلاپ، ئالدى بىلەن كومپارتىيىنىڭ قوينىغا كىردى، بىرمۇنچە ياشلار كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىردى. شۇنداقلا زور تۈركۈمدىكى ئىتتىپاقنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئورگانلىرىدا مۇھىم رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. جۈملىدىن «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» ئۆزىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدىكى يادرولۇق رەھبەرلىك پائالىيىتىنى 1949 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە مۇستەقىل يۈرگۈزۈپ كەلدى.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنىپ، جۈگگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ بىيوروسى ۋە ئۇنىڭ ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك كومىتېتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «ئىتتىپاق» نىڭ نامى ئۆلكىدە يېڭى دېموكراتىك تۈزۈمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن كۈرەشكۈچى دېموكراتىك بىرلىك سەپ دېگەن ئاممىۋى تەشكىلاتقا ئۆزگەرتىلدى. 1950 - يىلى

ئىيون ئېيىدا، ئۇرۇمچى شەھرىدە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» ئەزالىرى ۋەكىللىرىنىڭ (يەتتە ۋىلايەت ۋەكىللىرىمۇ قاتناشقان ھالدا) ئۆلكىلىك كونفىرىنسىسى ئۆتكۈزۈلدى. كونفىرىنسىيدە يېڭى تارىخىي دەۋر شارائىتىگە لايىق قىلىنغان ھالدا، بۇرۇنقى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» دېگەن نام «شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى» دەپ ئۆزگەرتىلدى. سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس بولدى. 1933 - يىلقى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ھەرقايسى جايلاردا ۋۇجۇدقا كەلگەن ھەر مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى پۈتكۈل تەركىبى بىلەن يەنە شۇ «شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى» گە قوشۇلۇپ كەتتى.

ئازادلىقتىن كېيىن، «ئىتتىپاق» ئۆز پائالىيىتىنى پۈتۈنلەي پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىپ، پارتىيە تاپشۇرغان ۋەزىپىلەرنى غەلىبىلىك ئورۇندىدى. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىكى قاينام-تاشقىنلىق كۈرەشلەردە، جۈملىدىن ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى، ئۇچقە ۋە بەشكە قارشى تۇرۇش ھەرىكەتلىرى، دەسلەپكى دېموكراتىك ئاساسىي قاتلام سايلاملىرىدا «ئىتتىپاق» ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرى كۈرەشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ، بۇ پائالىيەتلەرگە قاتناشتى. ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش پائالىيىتىگىمۇ ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، خەلق ئامما‌سى ئىچىدە تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بارىدى ۋە ماددىي ياردەملەرنى توپلىدى. ھەر يىلقى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋە كۈزلۈك يىغىم پەيتلىرىدە، ئەزالار ئاساسىي قاتلام مەھەللە-يېزىلارغىچە چۈشۈپ خىزمەت ئىشلىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك كومپارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇپ، ھەر مىللەتتىن بولغان يەرلىك پارتىيە ئەزالىرىمۇ يېتىشىپ تەرەققىي قىلدۇرۇلغان، ئومۇمەن پارتىيىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك رەھبەرلىكى تىكلىنىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتى مۇقىملاشقان ئا-

ساستا، «شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى» ئۆزىنىڭ تارىخىي بۇرچى، شانلىق ۋەزىپىلىرىنى ئورۇندىدى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەتخەلقىگە، كومپارتىيىگە، جەمئىيەتكە نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بېرىش بىلەن، 1954 - يىلى تارقىتىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. لېكىن، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرى تارىخىدا «ئىتتىپاق» ئۆزىنىڭ تەشكىلاتچىلىق ۋەكۈرەشچان روھىي، خەلق ئامما‌سى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتى ۋە ئاممىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى، كەڭ ئاكتىپ پائالىيىتى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېر لىنىدۇ. «ئىتتىپاق» نىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ شانلىق غەلىبىلىرى بىلەن بىر قاتاردا شىنجاڭ تارىخىغا يېزىلىپ، خەلقىمىزنىڭ مەڭگۈ ئېسىدىن چىقمايدۇ.

«يەتتە ۋىلايەت خەلقچىلەر بىرلەشمىسى» هەققىدە ئەسلىمە

مەھەممەت ھەسەن ئارسلانوۋ

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى مەرھۇم ئەخمەتجان قاسىمى، گېنېرال لېتىنانت ئىسھاقبېك مونونوۋ، مەرھۇم گېنېرال مايۇر دەللىقان سۇگۇربايۇۋ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ تەشەببۇسى ۋە بىۋاستە رەھبەرلىكىدە، ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن «يەتتە ۋىلايەت خەلقچىلەر بىرلەشمىسى» 1947 - يىلى 9 - ئايدا غۇلجا شەھىرىدە قۇرۇلغان ئىدى. مەزكۇر بىرلەشمىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن:

بىرلەشمىنىڭ تەشكىللى توغرىسىدا

گومىنداڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشى ۋە رەھىمسىز ئېزىشىگە چىدىمايۋاتقان يەتتە ۋىلايەتتىن قېچىپ چىققان بىر بۆلۈم زىيالىيلار، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، يەتتە ۋىلايەتتىن ئۆلكىلىك كېڭەش يىغىنىغا كەلگەنلەر (قەشقەر ۋىلايىتىدىن 24 نەپەر، خوتەندىن بىزگە قوشۇلغان كېڭەش ئەزاسى ئوسمان تۇردى، ئاقسۇدىن قوشۇلغان كېڭەش ئەزاسى سەمەتخان، قارا شەھەردىن قوشۇلغان كېڭەش ئەزاسى ئوسمان يا-

قۇپ، تۇرپاندىن قوشۇلغان كېڭەش ئەزاسى سىراجدىن زەپەر مەھەممەت زەيدىنلار) 1947 - يىلى 8 - ئايدا، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن غۇلجا شەھىرىگە كەلدۇق.

يەتتە ۋىلايەت رايونىدىكى ئېزىلىشنىڭ دەھشەتلىكى، ئالۋاڭ - ياساقنىڭ ئىنتايىن ئېغىرلىقى، باج - سېلىقنىڭ كۆپلۈكىدىن تۇرمۇشنىڭ چىقىش يولىنى تېپىش ئۇچۇن ئۆز يۇرت - ماكانىدىن ئايرىلىپ، مۇساپىر بولۇپ، كەينى - كەينىدىن غۇلجىغا كەلگەنلەر ئىنتايىن كۆپ ئىدى. بۇلارنىڭ مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ھەم گومىنداڭنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى خەلقى - ئالەم ئالدىدا پاش قىلىش مەقسىتىدە بىرەر تەشكىلنىڭ قۇرۇلۇشى مۇھىم ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇ ئېھتىياج تۇپەيلىدىن «يەتتە ۋىلايەت خەلقچىلەر بىرلەشمىسى» قۇرۇپ چىقىلغانىدى.

مەزكۇر بىرلەشمىنىڭ رەئىسلىكىگە ئىبراھىم تۇردى (سابىق ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى) سايلاندى، مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە قاسىم ئەپەندى (سابىق ئۆلكىلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى. بۇ كىشى 1948 - يىلى غۇلجىدا ۋاپات بولۇپ ئىنقىلابىي قۇربانلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندى. ئايالى نورىمان ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇپ، 1983 - يىلى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى)، نىغمەت خەلپەت (تۇرپاندىن بولۇپ، ئاتاغلىق دېموكراتىك زات ئىدى، ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن تۇرپاندا ۋاپات بولدى)، خەلپەت سۇزۇك ھاجىيۇۋ (سابىق قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى، ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ ئەزاسى ئىدى، ھازىر ئۇرۇمچىدە) قاتارلىقلار، مەھەممەت ھەسەن ئارسلانوۋ (سابىق قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى، ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغان، ھازىر ئۇرۇمچىدە) باش كاتىبلىققا سايلاندى.

بىرلەشمەتەركىبىدە ئىشخانا، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى قاتارلىقلار بولۇپ، ئورنى غۇلجا شەھىرى بەيتۇللا جامەسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى بىر چوڭ قورودا قۇرۇلدى.

بىرلەشمىنىڭ ۋەزىپىسى

گومىنداڭ ئەكسىيەتچى رائىرلىرىنىڭ يەتتە ۋىلايەت رايونىدا يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە ئىنسان قېلىپىدىن چىققان كەمىستىش، تېرورلۇق، بۇلاڭچىلىق، قاراقچىلىق، باستۇرۇشلارغا ئوخشاش ياۋۇز قىلمىشلىرىنى پاكىت بىلەن خەلقى ئالەمگە مەتبۇئاتتا پاش قىلىش مەزكۇر بىرلەشمىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ھىسابلىناتتى.

1947 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرلىرى ئۇچ ۋىلايەت بىلەن تۇزگەن تىنچلىق بېتىمىنى يىرتىپ تاشلاپ، يەتتە ۋىلايەت دائىرىسىدە بولۇپمۇ تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردا ۋە 1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇچ ۋىلايەت تەرەپدارلىرى بولغان «قىزىل پاچاقلار»نى تاۋلاش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، بىر قېتىمدا بىر قانچە يۈزلىگەن زىيالىي ياشلارنى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى ۋە ئىلغار دېھقان، چارۋىچىلارنى قولغا ئالغانىدى. شۇ قېتىم قولغا ئېلىنغانلار ئىچىدە ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىلى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىنى قاسىمجان قەمبىرى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابلىز مۇھەممىدى؛ قەشقەر گېزىتخانىسىدىن ئالىم ئەخمەت؛ تاشقۇرغان ئىنقىلابىنىڭ ئىشتىراكچىلىرىدىن مەھەممەت ئەيسا بەگ، خوجا بەگ قاتارلىقلار، زىيالىيلاردىن ئابلەق ئەزىزى، يازغۇچى تۇرغۇن ئالماس، قاسىم تاش، ھەيدەر ئېلىبەگ، ياقۇپ ئاخۇن قاتارلىقلار بولۇپ، تا ئۆلكە ئازاد بولۇش ھارپىسىغاقەدەرتۇرمىگەقامالغان ھەمدە ئېغىرئازا-

بلارنى تارتقانىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يەتتە ۋىلايەت خەلقچىلەر بىرلەشمىسى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇستىدىن پاش قىلىش، شىكايەت قىلىش ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، بارلىق سىياسىي مەھبۇسلارنىڭ ھاياتىغا جاۋابكار بولۇش ھەققىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرلىرىغا مەكتۇپ تاپشۇرغان. دېمەك مەزكۇر بىرلەشمە يەتتە ۋىلايەت خەلقىگە نىسبەتەن قوللاپ - قۇۋۋەتلەش، ئارقا تېرەك بولۇش؛ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرلىرىگە نىسبەتەن غەزەب نەپرىتىنى ياغدۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن يەتتە ۋىلايەتتىن تۇرمۇشنىڭ چىقىش يولىنى ئىزدەپ ئۆز يۇرت ماكانىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەتتىن پاناھ تىلەپ قېچىپ چىققانلارنى مەكتەپكە، ھەربىي مەكتەپكە، دىنىي زاتلارنى دىنىي ئورۇنلارغا، خىزمەتكە لايىقلارنى مۇناسىۋەتلىك ئىدارە جەمئىيەتلەرگە تونۇشتۇرغان. بىر بۆلۈم دېھقان، چارۋىچىلارنى يىغىپ بوز يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

مەسىلەن: دېھقانلارنى غۇلجاشەھىرى بايانداي يېزىسىنىڭ تۆپىسىدىكى «دورىشاڭ» دېگەن يەردە بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىققا ئورۇنلاشتۇرغان. دېھقانچىلىققا كېرەكلىك ئات - ئۇلاقلارنى گېنېرال لېتىنانت ئىسھاقبېكنىڭ غەمخورلۇقىدا ئارمىيىدىن بوشتىلغان ئاتلار بىلەن، ئەخمەتجان ئەپەندىنىڭ غەمخورلۇقىدا ئاجرىتىلغان 50 ھارۋا، سوقا - سايمان، ئوزۇقلۇق ئاش ۋە بانكىدىن ئۆسۈمسىز نۇرغۇن قەرز پۇل ئېلىش بىلەن تەمىنلىگەن. شۇڭا ئاقسۇ ۋىلايىتى ئاۋات ناھىيىسىدىن بىز بىلەن بىللە كەلگەن سەمەتخان دېگەن يولداشنىڭ باشچىلىقىدا دېھقانچىلىق قىلىپ ياخشى ھوسۇل ئېلىنغانىدى.

مەزكۇر بىرلەشمە ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى شەرەپ بىلەن ئادا قىلىپ، 1948 - يىلى 8 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەتنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك ۋە قوماندانلىق قىلىدىغان شەن-

جاڭدا «تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى»غا قوشۇۋېتىلدى. بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ ياخشى ئۇنۇملۇك چارىلەر بىلەن يەتتە ۋىلايەتتىن كەلگەنلەرنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرغان.

يەتتە ۋىلايەت خەلقچىلەر بىرلەشمىسىدە ئىشلىگەن رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، باش كاتىپ ۋە باشقا خادىملارنى «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتى ئۆز قارمىقىدىكى تەشكىللەرگە ئورۇنلاشتۇرغان. جۇملىدىن مېنى ئىلى ۋىلايەتلىك ئىتتىپاقىغا باش كاتىپ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان.

ھىممەت سەمەت تەرجىمىسى

25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى توغرىسىدا

خەمەت سۇلتان

«25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسى» — 1947 - يىلى 25 - فېۋرال ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن پاجىئەلىك قانلىق ۋەقە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن، شۇنداقلا مېنىڭ ئېسىمدىنمۇ تېخى چىقىپ كەتكىنى يوق. چۈنكى، مەن شۇ چاغدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كاتىبات بۆلۈمىدە مۇدىر كاتىپ بولۇپ ئىشلەيتتىم. ۋەقە يۈز بەرگەن چاغدىكى ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى ئويلىسام، گويا خۇددى بىر «پاجىئەلىك كارتىنا» كۆز ئالدىمدىن ئۆتكەندەك بولىدۇ. بۇ يىل ئەنە شۇ «25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسى» نىڭ 42 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن مۇشۇ ئەسلىمىنى يازدىم.)

1944 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 -كۈنى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى پارتىلغان ئۇچۇنلايەت خەلقىنىڭ مىللىي دېمۇكراتىك ئىنقىلابىي گومىنداڭنىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئارمىيىسىنى يوقىتىپ، ئىلىگىرى ئاخىر بولۇپ، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيە يەنە ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇپ، غەلبىسىرى شەرقە قاراپ ئىلگىرىلەپ، چىڭ بىلەن شىخونى بۆسۈپ ئۆتۈپ، 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا ماناس دەريا-سىنىڭ غەربىي قىرغىقچە ئىلگىرىلەپ كىردى. گومىنداڭ

10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ماناس دەريا سىنىڭ كۆۋرۈكىگە ئوت قويۇۋەتتى.

1945 - يىل 8 - ئايدا دۇنيا ۋەزىيىتىدە، شۇنداقلا جۇڭگو ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش يۈز بەردى. 1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ياپونىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. 1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ياپونىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ياپونىيە ھۆكۈمىتى تەسلىم بولۇشنامىسىنى ئىمزالاش 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى جاۋخۇي (نوتا) تاپشۇردى ۋە 14 - كۈنى شەرتسىز تەسلىم بولغانلىقىنى رەسمىي ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 1945 - يىل 8 - ئايدا 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشتى.

ياپون قاراقچىلىرىنىڭ تېز تەسلىم بولۇشى پۈتۈن ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىۋەتكەنىدى. جياڭ جېيشى 1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى تېلېگراممىسىنى ئەۋەتىپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋەكىللىرىنى چوڭچىڭغا كېلىپ تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە تەكلىپ قىلدى. جۇڭگو كومپارتىيىسى بارلىق ئىمكانىيەتلەر بىلەن تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، شۇنىڭدەك تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش جەريانىدا ئامېرىكا جاھانگىرلىكى ۋە جياڭجېيشىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، كەڭ خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە تەربىيەلەش ئۈچۈن، ئۆز ۋەكىللىرىنى چوڭچىڭغا ئەۋەتىپ، گومىنداڭ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش قارارىغا كەلگەنىدى.

ئىچكى، تاشقى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى شىنجاڭ ۋەزىيىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇ چاغدا، گومىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى جۇ شاۋلياڭ چوڭچىڭغا قايتا - قايتا تېلېگراممىسى يوللاپ: ۋەزىيەت ئېغىر، كەلگۈسى قانداق بولىدۇ، مۆلچەرلەش قىيىن ... دەپ جىددىي مۇراجىئەت قىلىدۇ. جياڭ جېيشى تېلېگراممىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، بەكمۇ تەشۋىشلىنىپ دەرھال جاڭ

جۇجۇڭنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىدۇ.

1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، جاڭ جۇجۇڭ ئايروپىلان بىلەن چوڭچىڭدىن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. شۇ كۈنى جۇ شياۋلياڭ جاڭ جۇجۇڭغا ئەھۋالدىن دوكلات بېرىدۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان جاڭ جۇجۇڭ، ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن دىپلوماتىيە خادىمى ليۇ زىرۇڭغا سۆھبەتكە يول ئېچىش ئۈمىدىنى ئىزھار قىلىدۇ. 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى جاڭ جۇجۇڭ ئۆزى جياڭ جېيشىغا دوكلات قىلىش ئۈچۈن ئايروپىلان بىلەن چوڭچىڭغا قايتىدۇ. جاڭ جۇجۇڭ چوڭچىڭغا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئارقىلىق تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە يول ئاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى جاڭ جۇجۇڭنى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ سۆھبەت ۋەكىلى قىلىپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىدۇ. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، جاڭ جۇجۇڭ ئايروپىلان بىلەن چوڭچىڭدىن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى: رەھىمجان سابىر ھاجى، ئۇبۇلخەيرى تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇچ كىشى بولۇپ، ئۇلار ئىككى كۈن ئاۋۇال (10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى 1945 - يىل 10 - ئاينىڭ 17- كۈنى باشلىنىدۇ.

ئىككى تەرەپ تەپسىلىي مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن، «مەركەزنىڭ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن قىسمەن ئۆزگىرىشنى ھەل قىلىش توغرىسىدىكى كۆرسەتمە لايىھىسى» نى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ كۆرسەتمە لايىھە مىللىي باراۋەرلىك، سىياسىي دېموكراتىيە، يەرلىك ئاپتونومىيىدىن ئىبارەت ئاساسىي پرىنسىپ بويىچە تۈزۈلىدۇ.

مۇشۇنارىلىقتائۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىغۇلجىغا بېرىپ كەلمەكچى

بولۇپ. ئۇلار ئاز بولغاندا ئون كۈن، كۆپ بولسا ئىككى ھەپتە ئېچىدە ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇ يىل 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۇلار ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىدۇ. جاڭ جۈجۇڭ 14 - كۈنى ئۇلارنى قوبۇل قىلىدۇ.

29 - كۈنى سۆھبەتنىڭ مەركىزى نۇقتىسى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبى بىلەن قىسىملارنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشتىن ئىبارەت ئىككى ماددىغا يىغىنچاقلىشىدۇ. ئاخىرى، 11 ماددىلىق رەسمىي ھۆججەت دەسلەپكى قەدەمدە مۇئەييەنلىشىدۇ، شۇنداق قىلىپ 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، رەسمىي ھۆججەت بىلەن (1) قوشۇمچە ھۆججەتكە رەسمىي ئىمزا قويۇلدۇ. (2) قوشۇمچە ھۆججەتتىكى، قىسىملارنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش مەسىلىسى يەنە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن قالدۇرۇلدۇ.

1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، جاڭ جۈجۇڭ چوڭ چىڭغا قايتىپ كېتىدۇ. 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى جاڭ جۈجۇڭ ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ قېتىم ئۇ مەركەزلىك ۋەكىلى سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى يەرلىك ئورۇنلىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي باشلىق سالاھىيىتى بىلەن كېلىدۇ. ئۇ 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، 5 - كۈنى ئىلى تەرەپ ۋەكىللىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، جاڭ جۈجۇڭ ئۇلارنى 2 - قېتىم قوبۇل قىلىپ، قوشۇمچە (2) ھۆججەت ئۇستىدە مۇزاكىرىلىشىدۇ. ئالتە ماددىدىن ئىبارەت قوشۇمچە (2) ھۆججەتكە 1946 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى رەسمىي ئىمزا قويۇلىدۇ.

دېمەك، بىر يىل سەككىز ئاي داۋام قىلغان غۇلجا ئۆزگىرىشىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش مەسىلىسى ئۇستىدە ئىشلەنگەن خىزمەتلەر ئاخىرى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىنىدۇ.

تىنچلىق سۆھبىتى مۇڭدىشىدىغان ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىي ئىسىملىكى ئەنجىڭ مەمۇرىي ئىشلار پالاتاسى تەرىپىدىن 1946 - يىل 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئېلان قىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقى جاكارلىنىپ، مىللىي ئىتتىپاقلىق، خەلقچىللىق ئاساسىدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىي تەپتىش پالاتاسىنىڭ باشلىقى يۈيۈرىن ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ قەسەمياد يىغىنىغا نازارەت قىلىشقا قاتنىشىدۇ.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىرى 25 كىشى بولۇپ، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئاساسلىق خادىملار تۆۋەندىكىچە:

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى: جاڭ جۈجۇڭ

ئەزا، قوشۇمچە مۇئاۋىن رەئىس: ئەخمەتجان قاسىمى

ئەزا، قوشۇمچە مۇئاۋىن رەئىس: بۇرھان شەھىدى

ئەزا، قوشۇمچە خەلق ئىشلىرى نازىرى: ۋاڭزىڭشەن

ئەزا، قوشۇمچە مۇئاۋىن نازىرى: رەھىمجان سابىر ھاجى

ئەزا، قوشۇمچە مالىيە نازىرى: لىۋ يۇ ۋەن

ئەزا، قوشۇمچە مۇئاۋىن نازىرى: ماتىكشياك

ئەزا، قوشۇمچە مائارىپ نازىرى: سەيپىدىن ئەزىزى

ئەزا، قوشۇمچە مۇئاۋىن نازىرى: سەيزۇكشيەن

ئەزا، قوشۇمچە تەمىرات نازىرى: مۇھەممەت ئىمىن

ئەزا، قوشۇمچە تەمىرات مۇئاۋىن نازىرى: گۇجيەنجى

ئەزا، قوشۇمچە باش كاتىپ: لىۇمېڭچۇن

ئەزا، قوشۇمچە مۇئاۋىن باش كاتىپ: ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ

ئەزا، قوشۇمچە مۇئاۋىن باش كاتىپ: سالىس

ئەزا، قوشۇمچە جەمئىيەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى: جاۋجيەنفېك

ئەزا، قوشۇمچە جەمئىيەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى: ئىبرەدىنى

ئەزا، قوشۇمچە سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى: دەلىلقان

ئەزا، چۈي ۋۇ (ئۇرۇمچى شەھەر باشلىقى)
ئەزا، گۈەن زېلياڭ (تېخنى يېتەكچى كەلمىگەن)
ئەزا، ئىسھاقجان، ئىلىخان تۆرە، ئوسمان، ئەيسا بەگ،
ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، جوڭ دېخۇا لاردىن ئىبارەت.

1946 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۆلكىلىك يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، ئۇرۇمچىدە ھەر مىللەت خەلقى تىنچلىقنى تەبرىكلەپ مەيدانغا چوڭ يىغىن ئۆتكۈزۈدۇ.

يىغىندا، رەئىس جاڭ جۆجۇڭ قىسقىچە نۇتۇق سۆزلەپ تىنچلىقنى تەكتلەپ: ھازىر تىنچلىق قولغا كەلتۈرىلدى، بىزئۇنى ئوبدان ساقلىشىمىز، قەدىرلىشىمىز، يۈكسەلدۈرۈشىمىز، شۇ ئارقىلىق تېنچلىقنى ئومۇميۈزلۈك، مەڭگۈلۈك تىنچلىققا ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك. قانداق قىلغاندا ئومۇميۈزلۈك ۋە مەڭگۈلۈك تىنچلىقنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ؟ بۇنىڭدا ئاساسەن مۇنداق تۆت جۈملە سۆزگە رىئايە قىلساق بولىدۇ — جۈڭگو سوۋېت دوستلۇقىنى ئالغا سۈرۈش، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلىش، خەلقچىلىق سىياسەتىنى يولغا قويۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنى ئاساس قىلىشىمىز كېرەك، دەيدۇ.

تىنچلىق سۆھبىتىنىڭ 2 - باسقۇچىدىلا شىنجاڭ يېڭى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي پروگراممىسى كۆپ قېتىم مۇھاكىمە قىلىنىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 2 - قېتىملىق ئەزالار يىغىنىدا ماقۇللىنىدۇ (مىنگو 35 - يىلى 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى).

مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ھەقتە قىسقىچە نۇتۇق سۆزلەپ: «سىياسىي پروگراممىنى ئىجرا قىلىش، يەنى تىنچلىق بىتىمىنى ئەمەلدە ئىجرا قىلىش دېمەكتۇر. بۇنىڭدىكى مەقسەت: ئۆلكىمىزنى باغۇ- بۇستانلىققا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.» دەيدۇ.

1946 - يىلى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى «گومىنداخۇي»، («دۆلەت

مىللىي قۇرۇلتىيى») چاقىرماقچى بولىدۇ. بۇ ئاتالمىش «ئاساسىي قانۇن» تۈزۈش قۇرۇلتىيى بولۇپ، ئۇنى تېخى ئاساسىي قانۇننى يۈرگۈزۈش قۇرۇلتىيى دېگىلى بولمايتتى. چۈنكى، بۇ 1945 - يىلى 1 - ئايدا گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى نامىدا چاقىرىلىپ، ھەرقايسى پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئاساسىي روھى ۋە پرىنسىپلىرىغا خىلاپ ئىدى. شۇڭا جۇڭگو كومپارتىيىسى ئۇنىڭغا قارشى چىقتى ۋە قۇرۇلتايغا قاتنىشىشنى رەت قىلدى.

نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇقتۇرۇشى شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاڭ جۆجۇڭ بۇ ھەقتە مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇ قاتنىشىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. جاڭ جۆجۇڭ بۇنىڭغا ماقۇل بولىدۇ. شىنجاڭدىن بىرنەچچە تېگىشلىك ۋەكىل 18 نەپەر بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەت يەتتە سانىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلار: مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى، مۇئاۋىن باش كاتىپ ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ، كېرىم ھاجى، خەمىت سۇلتان، ئەنۋەر سالىجان، زىيا سەمەدى، ئابلەت مەخسۇم قاتارلىق يەتتە كىشىدىن ئىبارەت. قالغان 11 نەپەر ئادەم يەتتە ۋىلايەتتىن بولۇپ، ئۇلار: خادىۋاڭ، ئامىنخان، ئەيسا، مەقسۇت تېيىپ، مادەمبېك، ۋۇجىڭبېك، چاۋجاپ، مۇھەممەت ئىمىن، جاۋجىيەنفېك، ماگويېپ، مۇجىڭ قاتارلىق 11 كىشىدىن ئىبارەت.

1946 - يىل 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى شىنجاڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭدە چاقىرىلىدىغان قۇرۇلتايغا قاتنىشىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ، ئىچكىرىگە قاراپ يولغا چىقتى. سەپەر ئۇستىدە جۇچۇەن، لەنجۇ، خەنكو، شاڭخەي، سۇجۇ قاتارلىق شەھەرلەرنى كۆرۈپ، ئاخىرى نەنجىڭگە يېتىپ كەلدۇق.

قۇرۇلتاي ئېچىلغاندا، بىز قۇرۇلتايىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتناشقاندىن سىرت، يەنە ئۇنىڭغا بايقوت ئېلان قىلدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرۇلتايدا قوبۇل قىلىنغان «ئاساسىي قانۇن» نى ئىنـ

كارمۇ قىلمىدۇق، ئېتىراپمۇ قىلمىدۇق. (بۇ ھەقتە كېيىن ئايرىم ئەسلىمە يازارمەن، دېگەن ئوي بىلەن ئارتۇقچە توختالمىدىم.)

1947 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى بىز شىنجاڭ ۋەكىللىرى ئەنجىگىدىن شىنجاڭغا قاراپ ئايروپىلان بىلەن يولغا چىقىپ 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدۇق. شىنجاڭ ۋەكىللىرى ئەنجىگىدە ئىككى ئايدەك تۇردى.

شىنجاڭ ۋەكىللىرى ئۈرۈمچىدىن ئىچكىرىگە تېخى ماڭماي تۇرغان ۋاقىتتا، گومىنداڭ تەرەپ كۆرۈنۈشتە تىنچلىق بېتىمنى ئىجرا قىلىش تەرەپدارلىرى بولغاندەك بولسىمۇ، ئەمما ۋەكىللەر قايتىپ كەلگەندە، بېتىمنى ئۆزلىرىگە ئېغىر يۈك ھېسابلاپ، بېتىم دېگەن سۆز بىر ئادەمنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ قالسلا، ئۇلار بىر تاتىرىپ، بىرەر بۇزۇرۇپ قالىدىغان بوپقاپتۇ، ئۈرۈمچىدىكى زىيالىيلار، خەلقچىل ئېقىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەرەپدارلىرى، مۆتىۋەر زاتلار، تىنچلىق بېتىمنىڭ بۇزۇلۇۋاتقانلىقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلىدى.

ئەسلىمىنىڭ بېشىدا: گومىنداڭ ۋەكىلى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش جەريانى، تىنچلىق سۆھبىتىنىڭ مەزمۇنى (11 بېتىمنىڭ ‹1› قوشۇمچە ھۆججىتى، ‹2› قوشۇمچە ھۆججەتنى قاتارلىقلارنىڭ مەزمۇنى)، ئۇنىڭ ئىمزالانغان يىل، ئاي، كۈنى ۋە بېتىم ئاساسىدا تەشكىل قىلىنغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىبى ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىكى، ھۆكۈمەتنىڭ ئېلان قىلغان سىياسىي پروگراممىسى قاتارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە بايان قىلىنغانىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت: تىنچلىق بېتىم ئەنە شۇنداق پرىنسىپلەر ئاساسىدا، نۇرغۇن تالاش - تارتىشلار، ئەگرى - توقايلىقلارنى، ھەتتا كەسكىن كۆرەشلەرنى ئېلىپ بېرىش ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى قەيت قىلىشتىن ئىبارەت.

تىنچلىق بېتىم ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىكەن، ئۇنىڭغا رىئايە

قىلىش، ئۇنى ئاسراش، ئۇنى ھىمايە قىلىش، قەدىرلەش ۋە ئۇنى ئەمەلدە ئىجرا قىلىش زۆرۈر ئىدى. چۈنكى تىنچلىق توغرىسىدىكى ماددىلار كېلىشىمگە يېتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تېخى ئەمەلىيەتتە ئىشقا ئاشۇرۇلغىنى يوق. بېتىم تۈزۈلگەندىن كېيىن بىزنىڭ ۋەزىپىمىز — بۇ كېلىشىمدە چىڭ تۇرۇش، گومىنداڭنى بۇ كېلىشىمگە ئەمەل قىلدۇرۇش، تىنچلىق ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشىش بولدى. ۋەھالەنكى، تىنچلىق بېتىم رەسمىي ئىمزالىنىپ ئۇنىڭ ئاق قەغەزگە يېتىلغان قارا سىياری تېخى قۇرۇماي تۇرۇپلا، گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىدىغان ھەرىكەتلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن گومىنداڭ تەرەپنىڭ تىنچلىق بېتىمگە قارىتا ئېلىپ بارغان تۆۋەندىكى بىر نەچچە ھەرىكەتلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتسەك كۇپايە قىلار:

بىرىنچى، 1946- يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرىياكى 10 - ئاينىڭ باشلىرى، سۇڭ شىلىەن نەنجىڭگە بېرىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق ھەربىي قىسمىلىرىغا ئەسكەرىي كۈچ ۋە قورال - ياراق تولۇقلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدۇ.

ئۇنىڭدا تۆۋەندىكىلەر تەلەپ قىلىنىدۇ:

(1) ئالدى بىلەن تۆت چېگرا ئەتىرىتى تەشكىل قىلىشقا رۇخسەت قىلىش؛

(2) ئەسكەرىي قىسىملار داۋاملىق تولۇقلۇنۇپ، 15 مىڭ نادەم قىلىش؛

(3) شىنجاڭغا بىر ئاپتوماشىنا (بىكتۇەنى تەخمىنەن 300 ئاپتوماشىنا بولۇشى كېرەك) ئەۋەتىش؛

(4) ئۈچ مىڭ ھەربىي ئات ئېلىشقا رۇخسەت قىلىش (ئات ئۈچۈن يەرنىڭ ئۆزىدىن ئېلىنماقچى)؛

(5) زەمبىرەكچى قىسىملارنى ئەۋەتىش، مۇمكىن بولمىغان تەقدىردە، بىر ئېغىر تىپتىكى زەمبىرەكچى روتا تەييارلاپ، ئاۋۋال بۇ روتىنى جۇچۇەندە تۇرغۇزۇپ، زۆرۈر تېپىلغاندا شىنجاڭغا ئەۋەتىش؛

كارمۇ قىلمىدۇق، ئېتىراپمۇ قىلمىدۇق. (بۇ ھەقتە كېيىن ئايرىم ئەسلىمە يازارمەن، دېگەن ئوي بىلەن ئارتۇقچە توختالمىدىم.)

1947 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى بىز شىنجاڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭدىن شىنجاڭغا قاراپ ئايروپىلان بىلەن يولغا چىقتۇق. 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدۇق. شىنجاڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭدە ئىككى ئايدەك تۇردى.

شىنجاڭ ۋەكىللىرى ئۈرۈمچىدىن ئىچكىرىگە تېخى ماڭماي تۇرغان ۋاقىتتا، گومىنداڭ تەرەپ كۆرۈنۈشتە تىنچلىق بېتىمىنى ئىجرا قىلىش تەرەپدارلىرى بولغاندەك بولسىمۇ، ئەمما ۋەكىللەر قايتىپ كەلگەندە، بېتىمنى ئۆزلىرىگە ئېغىر يۈك ھېسابلاپ، بېتىم دېگەن سۆز بىر ئادەمنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ قالسلا، ئۇلار بىر تاتىرىپ، بىرەر بۇزۇرۇپ قالىدىغان بوپقاپتۇ، ئۈرۈمچىدىكى زىيالىيلار، خەلقچىل ئېقىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەرەپدارلىرى، مۆتىۋەر زاتلار، تىنچلىق بېتىمىنىڭ بۇزۇلۇۋاتقانلىقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلىدى.

ئەسلىمىنىڭ بېشىدا: گومىنداڭ ۋەكىلى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش جەريانى، تىنچلىق سۆھبىتىنىڭ مەزمۇنى (11 بېتىمنىڭ ‹1› قوشۇمچە ھۆججىتى، ‹2› قوشۇمچە ھۆججىتى قاتارلىقلارنىڭ مەزمۇنى)، ئۇنىڭ ئىزالانغان يىل، ئاي، كۈنى ۋە بېتىم ئاساسىدا تەشكىل قىلىنغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىبى ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىكى، ھۆكۈمەتنىڭ ئېلان قىلغان سىياسىي پروگراممىسى قاتارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە بايان قىلىنغانىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت: تىنچلىق بېتىم ئەنە شۇنداق پرىنسىپلەر ئاساسىدا، نۇرغۇن تالاش - تارتىشلار، ئەگرى - توقايلىقلارنى، ھەتتا كەسكىن كۆرەشلەرنى ئېلىپ بېرىش ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى قەيت قىلىشتىن ئىبارەت.

تىنچلىق بېتىم ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىكەن، ئۇنىڭغا رىئايە

قىلىش، ئۇنى ئاسراش، ئۇنى ھىمايە قىلىش، قەدىرلەش ۋە ئۇنى ئەمەلدە ئىجرا قىلىش زۆرۈر ئىدى. چۈنكى تىنچلىق توغرىسىدىكى ماددىلار كېلىشىمگە يېتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تېخى ئەمەلىيەتتە ئىشقا ئاشۇرۇلغىنى يوق. بېتىم تۈزۈلگەندىن كېيىن بىزنىڭ ۋەزىپىمىز — بۇ كېلىشىمدە چىڭ تۇرۇش، گومىنداڭنى بۇ كېلىشىمگە ئەمەل قىلدۇرۇش، تىنچلىق ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشىش بولدى. ۋەھالەنكى، تىنچلىق بېتىم رەسمىي ئىمزالانىپ ئۇنىڭ ئاق قەغەزگە يېزىلغان قارا سىياسى تېخى قۇرۇماي تۇرۇپلا، گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىدىغان ھەرىكەتلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن گومىنداڭ تەرەپنىڭ تىنچلىق بېتىمگە قارىتا ئېلىپ بارغان تۆۋەندىكى بىر نەچچە ھەرىكەتلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتسەك كۇپايە قىلار:

بىرىنچى، 1946- يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرى ياكى 10 - ئاينىڭ باشلىرى، سۇڭ شىلىەن نەنجىڭگە بېرىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملىرىغا ئەسكەرىي كۈچ ۋە قورال - ياراق تولۇقلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدۇ. ئۇنىڭدا تۆۋەندىكىلەر تەلەپ قىلىنىدۇ:

(1) ئالدى بىلەن تۆت چېگرا ئەتىرىتى تەشكىل قىلىشقا رۇخسەت قىلىش؛

(2) ئەسكەرىي قىسىملار داۋاملىق تولۇقلۇنۇپ، 15 مىڭ ئادەم قىلىش؛

(3) شىنجاڭغا بىر ئاپتوماشىنا (بىكىتۈەنى تەخمىنەن 300 ئاپتوماشىنا بولۇشى كېرەك) ئەۋەتىش؛

(4) ئۈچ مىڭ ھەربىي ئات ئېلىشقا رۇخسەت قىلىش (ئات ئۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ئېلىنماقچى)؛

(5) زەمبىرەكچى قىسىملارنى ئەۋەتىش، مۇمكىن بولمىغان تەقدىردە، بىر ئېغىر تېپىتكى زەمبىرەكچى روتا تەييارلاپ، ئاۋۋال بۇ روتىنى جۇچۈەندە تۇرغۇزۇپ، زۆرۈر تېپىلغاندا شىنجاڭغا ئەۋەتىش؛

(6) بىر قىسىم ھەربىي قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا قاتارلىقلارنى تولۇقلاپ بېرىش، ۋەھاكازالار.

سۇك شلىيەن 10 ـ ئاينىك ئاخىرىدا ئۇرۇمچىگەقايتىپ كېلىدۇ ۋە جاك جۆجۇكغا ئۆزىنىك نەنجىگغا قىلغان سەپىرىدىن دوكلات بېرىدۇ. ئاردىدىن 5 ، 4 كۈن ئۆتكەندە، ئۇلار جياك جېيشىنىك تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. تېلېگراممىدا: سۇك شلىيەنىك شىنجاك ھەربىي گارنىزونىنىك باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكى، ئاۋ سىيۆنىك غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىك مۇئاۋىن جۇرىنلىقىغا يۆتكىلۈپ، لەنجۇدا تۇرۇپ جاك جۆجۇكغا ۋەكالىتەن غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىك ئىشلىرىنى ئىشلەيدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان.

11 ـ ئاينىك 3 ـ كۈنى، سۇك شلىيەن يېڭى ۋەزىپىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. سۇك شلىيەن ئىلگىرى غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىك سەنمۇجاڭى بولۇپ، ئەمدى بۇ ۋەزىپىنى مۇئاۋىن سەنمۇجاڭ لىيۇرىك ئۈستىگە ئالىدۇ.

ئىككىنچى، 1946 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، جاك جۆجۇك شىنجاڭدالۇ (يېڭى بىنا ـ جاك جۆجۇك تۇرىدىغان ۋە ئىشخانىسى جايلاشقان بىنا) مەجلىسغانىسىدا يىغىن چاقىرىدۇ. يىغىنغا: گومىنداڭ فرقىسى، ھۆكۈمەت، ئارمىيە، جاسۇسلۇق (ئىشپىيونلۇق) ئورگىنى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرى قاتنىشىدۇ. يىغىنغا قاتناشقانلار: لىيۇرىك (غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىك سەنمۇجاڭى)، لىيۇمېڭچۈن (غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىك باش كاتىبى)، جىك شىخاۋ (گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك فرقىسىنىك ھەيئەت مۇدىرى)، شى يۈكسۈن (گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك فرقىسىنىك شۇجىجاڭى)، ياك ۋېي (گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك فرقىسىنىك ھەيئەت ئەزاسى). شى يۈكسۈن بىلەن ياك ۋېي بۇ ئىككىسى «جۇك توك» («ئىشپىيونلۇق ئورگىنى») نىڭ غوللۇق

ئۇنسۇرلىرى، ۋاك زىكشەن (خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىك نازىرى)، لىيۇياجې (ئۇرۇمچى شەھەرلىك باش ساقچى ئىدارىسىنىك باشلىقى)، سۇك شلىيەن (شىنجاك گارنىزون باش قوماندانى)، شىك جىك (گارنىزون باش شتابىنىك سەنمۇجاڭى)، ماچېڭشياك (5 ـ ئاتلىق قىسمىنىك قوماندانى)، يېچىك (78 ـ ئارمىيە قوماندانى)، لودۇرىن (46 ـ دېۋىزىيە باشلىقى)، قوشۇمچە ئۇرۇمچى شەھەر گارنىزون سىلكى)، لياك كېشۇن (شىنجاك گارنىزون باش سىياسىي بۆلۈمنىك جۇرىنى)، يۇي ۋەنشىيەن ۋە ياۋ تېشەن (ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىك باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى) بولۇپ، بۇ ئىككىسى ھەربىي جاسۇسلۇق ئورگىنىنىك ھوللۇق ئۇنسۇرى ئىدى. ئۇ چاغدىكى ھەربىي ئىشلار باشقارمىسى نامىدا گەرچە شىنجاك گارنىزونىغا تەۋە بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىگە تەۋە ئىدى.

يىغىن بىر نەچچە قېتىم ئېچىلىدۇ، ھەر خىل پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ، ئاخىرى ھەممە بىردەك مۇنداق پىكىرگە كېلىشىدۇ:— ۋەزىيەت ئىنتايىن ئېغىر، ئۇنۇملۇك چارە ـ تەدبىر قولىنىپ، ئىلى تەرەپنىك تەسىر كۈچىنىك راۋاجلىنىشىنى توسۇشىمىز كېرەك. يىغىندا بىرسى پىكىر قىلىپ: تەشكىللەشكە قارشى تەشكىللەش بىلەن، تەشۋىقاتقا قارشى تەشۋىقات بىلەن تاقابىل (مۇقابىل) تۇرۇپ، ئىلى تەرەپ بىلەن تىغمۇ تىغ كۈرەش قىلىشىمىز لازىم ـ دەيدۇ.

بۇ پىكىرگە ھەممە قوشۇلىدۇ. ئاخىرىدا جاك جۆجۇكمۇ شۇنداق قىلىشقا قوشۇلىدۇ. شۇنىك بىلەن لىيۇمېڭچۈن، لياك كېشۇن، شى يۈكسۈن، ياك ۋېي، يۇي ۋەنشىيەن، ياۋتېشەن، لىيۇياجې، خۇاك شىگۇك (ھەربىي 9 ـ شۆبە مەكتەپ سىياسىي بۆلۈمنىك جۇرىنى) قاتارلىق كىشىلەردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىل قىلىپ، گۇرۇپپىنى چاقىرىشقا لىيۇمېڭچۈن مەسئۇل بولۇش بېكىتىلىدۇ.

ئۇچىنچى، 1947 - يىلى 1 - ئايدا جاك جۇجۇك نەنجىڭ-گە بارماقچى بولىدۇ، ئۇ مېڭىش ئالدىدا يۇقىرىقى ئىشلارنىڭ فاجىئەنىنى ئاكتىپ يۇرگۈزۈشنى تاپىلايدۇ.

لىۋەڭچۇن جاك جۇجۇڭنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، بىر نەچچە قېتىم يىغىن چاقىرتىپ، چارە - تەدبىرلەر ئوستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزىدۇ، سۇك شىلېيەن بولسا ئۇنى قوللايدۇ.

ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

1) گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى فرقىسى، شىنجاڭ گارنىزونى باش شتابىنىڭ سىياسىي بۆلۈمى، «شىنجاڭ گېزىتى» قاتارلىق ئورۇنلار كەڭ كۆلەملىك بىر تەشۋىقات ھۇجۇمى قوزغاپ، ئىلى تەرەپكە ھەر خىل ئەيىپلەش خاراكتېرىدىكى تەشۋىقاتنى كۈچەيتىش، شۇنداقلا 1946 - يىل 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىندا ما-قۇللانغان سىياسىي پروگراممىنى كۆچلۈك تەشۋىق قىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى مەركەزىي ھۆكۈمەتنىڭ زەھبەرلىكىدە تۇر-غۇزۇش، پۈتۈن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تىنچلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، دېموكراتىك سىياسىنى يۈرگۈزۈش ۋە ئىلى تارباغاتاي، ئالتاي ئوچ ۋىلايەتىنىڭ ئالا-ھىدە بولۇۋېلىشىغا قارشى تۇرۇش؛

2) خەنزۇ ئۇيۇشمىسىنى مەركەزىي نۇقتا قىلىپ، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خەنزۇلارنى جىددىي تەشكىللەپ، بۇنىڭغا مەخسۇس ئادەمنى مەسئۇل قىلىش؛

خۇيزۇ ئۇيۇشمىسىنى مەركەزىي نۇقتا قىلىپ، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خۇيزۇلارنى ئاكتىپ تەشكىللەش، بۇنىڭغىمۇ بىرەيلەن مەسئۇل بولۇش. خادىۋاڭ (ئۇرۇمچى ۋالىيسى)، سالىس (ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى) قاتارلىقلار كونترول-لۇقىدىكى قازاق ئۇيۇشمىسىنى پارچىلاپ (بۆلۈپ)، بىر قىسىم قازاق ياشلى-رىنى قولغا كەلتۈرۈش، يەنە مۇڭغۇل ئۇيۇشمىسى، مانجۇ ئۇيۇش-

مىسى ئارقىلىق شۇ مىللەت خەلقلىرىگە تەشۋىق ئېلىپ بېرىش.

دېمەك، گومىنداڭ تەرەپ تىنچلىق بېتىمىنى بۇزۇش ئۈچۈن ئالدىنبۇرۇن تەييارلىق كۆرۈپ قويغان بولۇپ، پەقەت بىرەر بانا - سەۋەبنىلا كۈتۈپ تۇرغانىدى. فېۋرالغا يەتكەندە ئەھۋال جىددىلىشىپ، كەسكىنلىشىشكە باشلىدى.

21 - فېۋرال كۈنى، ئۇرۇمچىدىكى زىيالىيلار، خەلقچىلىق ئېقىمىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەرەپدارلىرى، مۆتىۋەر زاتلار تىنچلىق بېتىمىنىڭ بۇزۇلۇۋاتقانلىقىدىن نارازى بولۇپ، «خەلق يىغىنى» ئۆتكۈزۈپ، يىغىن ئاخىرىدا «تىنچلىق بېتىم ئورۇندال-سۇن!»، «تىنچلىق بېتىمىنى ھىمايە قىلايلى!» دېگەن شوئارلارنى ۋارقىراپ، نامايىش قىلدى، نامايىش ناھايىتى تەرتىپلىك بولدى.

لېكىن، بۇ نامايىش ئوچ ۋىلايەت تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇل-غان ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئۇ چاغدا ئوچ ۋىلايەت تەرەپ نامايىشنىڭ بولۇشىدىن خەۋەرسىز ئىدى. بۇ نامايىش ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەر تۇرپانغا كەتكەندە بولدى. ئابلەت مەخسۇم باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن بۇ نامايىشچىلار ئايلىنىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىناسىغا كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەكلىپ ۋە تەلەپلىرىنى ھۆكۈمەتكە سۇندى ۋە ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ مۇ-زاكىرە قىلىپ، تېگىشلىك جاۋابنى بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. ھۆكۈمەت ئۆلارنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئېلىپ ئۆلارغا: ھۆكۈمەت، ئەزالار مەجلىسىدە تەلىپىڭلارنى مۇزاكىرە قىلىپ ئاندىن جاۋاب بېرىدۇ — دەپ قايتىشقا ئۇندىدى، ئۆلار شۇنىڭ بىلەن تارقاشتى.

22 - فېۋرال كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى جىددىي يىغىن ئېچىپ، نامايىشچىلار ۋەكىلى ھۆكۈمەتكە سۇنغان تەلە-پىلەرنى مۇزاكىرە قىلىپ، ئۇنىڭ ماقۇللانغانلىقى توغرىسىدا ئۇ-لارغا جاۋاب بېرىشنى ماقۇل كۆردى. نامايىشچىلار ئۆزلىرىنىڭ

ۋەكىلىنى ئەۋەتتى، ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنىڭ ئىچىدە مۇۋاپىق دەپ بىلگەنلىرىنى ھەل قىلغاندىن كېيىن، مەسىلەن: خوتەن ۋالىيسى خې دېڭباڭ بىلەن يەكەن ۋالىيسى جۇفاڭگاڭ قاتارلىق لارنى ئورنىدىن قالدۇرۇشنى نامايىشچىلار تەلەپ قىلغان بولغاچقا، ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىنى بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىشاندى. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، باھانا تاپالماي تۇرغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە 21 - فېۋرال نامايىشى باھانا بولدى، ئۇلار ئارقىمۇ - ئارقا ئىغۋا پەيدا قىلىشقا ئۇرۇندى.

22 - فېۋرال كۈنى، ئۇلار شىندالۇ (يېڭى بىنا) دا بىر جىددىي يىغىن ئاچىدۇ. يىغىنغا: سۇڭ شىلىيەن، لىيۇرىڭ، چىڭشىخاۋ، شى يۈڭسۈن، لىيۇمېڭچۈن، ۋاڭ زىڭشەن، لياڭ كېشۈن، شىڭ زۇڭ (شىنجاڭ گارنىزونى باش شتابىنىڭ سەنمۇجاڭى) قاتارلىقلار قاتنىشىدۇ. يىغىندا لىيۇمېڭچۈن شۇ كۈندىكى (22 - فېۋرالدىكى) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىنىنىڭ ئەھۋالىنى يەتكۈزىدۇ. ئۇلار مۇزاكىرە قىلىپ تاقابىل تۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. ھەمدە نامايىشقا «نامايىش» ئارقىلىق قارشى تۇرۇش، تەلەپ بېرىشكە «تەلەپ بېرىش» ئارقىلىق قارشى تۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئىلى تەرەپنىڭ تەسىر كۈچىگە زەربە بەرمەكچى بولىدۇ. لىيۇمېڭچۈن، شى يۈڭسۈن، لياڭ كېشۈن قاتارلىقلارنى دەرھال بۇ ئىشنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل قىلىدۇ.

24 - فېۋرال كۈنى، ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇلار بىلەن قازاقلارنىڭ بىرلەشمە نامايىشى دېگەن نامايىش تەشكىل قىلىنىدۇ. ئۇنىڭچە ئاتلىق قازاقلار نامايىشنىڭ ئالدىدا يول باشلاپ ماڭىدۇ. لېكىن خۇيزۇلار نامايىشى، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ كۈتكەن نەتىجىسىنى بەرمەيدۇ. خۇيزۇلار نامايىشى، باشتا گومىنداڭ تەرىپىدىن ئىغۋا تەشكىل قىلىش ئۈچۈن قوزغىتىلغان بولسىمۇ، ئاخىرى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە قارشى بولۇپ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. خۇيزۇلار

نامايىشىنىڭ شۇئارى ۋە مەقسىتى: بېتمېنى ئىجرا قىلىش، سىياسىي پروگراممىغا ئەمەل قىلىش، سۆۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش — دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بۇ تەلەپلەرنى گومىنداڭ تەرەپكە ئىجرا قىلدۇرالماي تۇرغاندا، بۇنداق تەلەپلەرنىڭ قويۇلۇشى، كۆلكىلىك ئىدى. ئۇلار بۇ نامايىشتىن قانائەت ھاسىل قىلالماي 25 - فېۋرال ۋەقەسىنى ئۇيۇشتۇردى.

25 - فېۋرال كۈنى ئۇرۇمچىنىڭ ھاۋاسى تۇمانلىق بولۇپ، ئەتراپتىكى نەرسىلەر غۇۋا كۆرۈنەتتى. مەن ئادەتتىكى ئىش ۋاقتى سائەت سەككىزدە ئىش ئورنىغا كەلدىم. شۇ كۈنى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ يىغىنى ئېچىلماقچى ئىدى. يىغىن زالىغا كېتىۋاتقاندا لى تاڭمىڭ ئۇچرىشىپ قالدى، ئۇنىڭ بىلەن يىغىن تەييارلىقى توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆزلەشتىمىزدە، مەجلىسخانىغا يۈرۈپ كەتتىم. شۇ ئاردىدا: بۈگۈن خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ئالدىغا نۇرغۇن خەنزۇلار توپلىنىپتۇ، گومىنداڭ فرقىسىنىڭ ئالدىغىمۇ بىرمۇنچە خەنزۇلار توپلىنىپتۇ، ئۇلار نامايىش قىلىپ، ھۆكۈمەت بىناسىغا كېلىدىغان ئوخشايدۇ — دېگەندەك مىش مىش پاراڭ تارقالدى.

چارەك سائەتتىن كېيىنلا، لى تاڭمىڭ: نامايىشنىڭ شۇئارى بېتمېنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدا يېزىلغانلىقى ۋە تۇڭلانىڭ شۇئارلارغا قارىغاندا، نامايىشنىڭ ئانچە يامان ئەمەسلىكى توغرىسىدا خەۋەر يەتكۈزدى.

سائەت ئونلار چامىسىدا نامايىشچىلار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قورۇسىغا تولدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىناسى — ھازىرقى مالىيە نازارىتى بىلەن پىلان كومىتېتى جايلاشقان ئورۇن بولۇپ، ئالدى دەرۋازىدىن كىرگەندە چوڭ قورو، ئۇنىڭدىن ئىچكىرىكە قاراپ ماڭغاندا ئوستى لاپاسلىق دەرۋازا، ئۇنىڭ شەرق تەرىپىگە چۈەندىشى (ئالاقە بۆلۈمى) جايلاشقان. غەرب تەرىپىدىكى بوش

لۇقما ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ ماشىنىلىرى توختايتتى. دەرۋازىدىن كىرگەندە ئوتتۇرا قورو (ئىككىنچى قورو) بولۇپ، بۇ يەرگە ھۆكۈمەتنىڭ ھەر قايسى ئىشخانىلىرى، بۆلۈملىرى جايلاشقان. بۇنىڭدىن يەنە ئىچكىرىلەپ كىرگەندە ئىچكىرىكى قورو (ئۇچىنچى قورو) بولۇپ، بۇ يەرگە ھۆكۈمەت رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرىنىڭ كابىنىتى ۋە ئەزالار يىغىنى زالى (مەجلىسخانا)، دەم ئېلىش ئۆيى قاتارلىقلار جايلاشقان.

ناماياشچىلار ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئوچ قوروسىغا تولغان، ماڭدىغان يول يوق. سەيپىدىن ئەپەندىم بىلەن ئابباسوۋ ئىككىسى ناماياشچىلارنى ئارىلاپ، شۇئارلىرىنى ئوقۇپ، ناھايىتى قىستا ـ قىستاڭدا ھۆكۈمەت ئەزالار مەجلىسخانىسىغا كىردى.

ھۆكۈمەت ئەزالار مەجلىسخانىسىدا، ئەخمەت ئەپەندىم، رېھىمجان ئەپەندىم، لىيۇ مىشۇجاڭدىن باشقا ھۆكۈمەت ئەزالىرى بار ئىدى. سائەت 11 دىن ئاشتى، بۇرھان ئەپەندىم بىلەن ئابباسوۋ ئىككىسى «ناماياشچىلار» نىڭ تەلەپ ـ تەكلىپىنى ئاڭلاپ ئولتۇراتتى. شۇ ئارىدا ئەخمەت ئەپەندىم، رېھىمجان ئەپەندىم، داڭ بىگاڭلار كىرىپ كەلدى.

ئەخمەت ئەپەندىم كېلىشى بىلەن، «دا، سا (ئۇر، ئۆلتۈر)» — دېگەن ئاۋازلار كۆككە ياڭرىدى. «ناماياشچىلار» نىڭ ھەربىرى جىددىيلەشتى. بۇ چاغدا ھەممىمىز بۇرھان ئەپەندىنىڭ كابىنىتىغا چىقىپ ئولتۇردۇق. «ناماياشچىلار» ئىشكىلەرنى بۇزغان، دېرىزىلەرنى چاقىقان ھالدا كابىنىتقا بۆسۈپ كىرىشكە باشلىدى. ھەربىرىمىز ناھايىتى پاجىئەلىك، ناھايىتى جاللاتلىق تۇس بىلەن بارماقتا. شۇ ئارىدا تاشقى ئارىدا ئوق چىقىشقا باشلىدى. قورودا پاجىئە بولغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەرلەر تارقالدى. «ناماياشچىلار» نىڭ ئاكتىپلىرى: بىرسىنىڭ پىشانىسىدىن ئازغىنە قان چىققان، لېكىن يالغان

دىن ھۇشسىزلانغان، يەنە بىرسىنىڭ پاقالچەك پۆلجۈك گۆشى ئازراق سۇرۇلگەن، ئەمما بۇ ھەم يالغاندىن ئاقسۇئالغان ئىدى. كىچىكى خەنزۇنى ئەكىرىپ: «بۇنى سىلەرنىڭ ئادەمگىلار ئۇرۇپ ھۇشسىزلاندۇردى، ئىنتىقام، قانغا قان ئالىمىز!» — دەپ ۋارقىراشتى. بۇ ئارىلىقتا قاياقتىندۇر لىيۇ مىشۇجاڭ، لىيۇ زېرۇك (ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن دىپلوماتىيە خادىمى)، چۇي ۋۇ (ئۇرۇمچى شەھەر باشلىقى) لار پەيدا بولدى. باياقى «ناماياشچىلار» نىڭ ئاكتىپلىرى يەنە ئەزۋەيلەپ كەتتى.

بۇچاغدا، ھۆكۈمەت ئەزالىرى سىرتتىكى (ھويلىدىكى) ئەھۋالنىڭ زادى قانداقلىقىدىن، نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىدىن خەۋەرسىز ئىدى. بۇنى «ناماياشچىلار» نىڭ ئاكتىپلىرىدىن سورىغاندا، ئۇلارمۇ دۇدۇقلاپ بىر نېمە دېيەلمىدى.

ئۇششۇقلۇق، يالغانچىلىق، مۇتەھەملىك، تۆھمەتخورلۇق — بۇ تۆتى بىراقلا ئاشكارلاندى. بۇنداق ئەھۋالدا ھۆكۈمەت ئەزالىرى سۆكۈت قىلىشقا بولمايتتى. شۇڭا ئۇلار سىرتقا (ھويلىغا) ئادەم چىقىرىپ، ئەھۋالنى بىلىپ كىرىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى مۇزاكىرىلەشتى، بىر ئازدىن كېيىن: خەمىت سۇلتان بىلەن مۇنۇ «ناماياشچىلار» ئاكتىپى بىللە چىقىپ، سىرتتا زادى نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلىپ كىرسۇن — دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن مەن ھېلىقى 25 ياشلار چامىسىدىكى خەنزۇ بىلەن بىللە ھويلىغا چىقتۇق. قىستا ـ قىستاڭدا ئاران يول ئېلىپ، چۈەندا-شى (ئالاقە بۆلۈمى) نىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدۇق.

قارىساق چۈەندىشىنىڭ ئىشىكى ئۇلۇغ ئوچۇق، ئۆينىڭ ئىچى بولسا ئىس ـ تۈتەك بىلەن تولغان، پورخ (ملتىق دورىسى) نىڭ پۇرىقى ئەتراپقا تارقالغاچقا، گۈپپىدە پۇراپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن ئۆينىڭ ئىچىگە بىرسى ئاللىقاچان بومبا تاشلاپ پارتلاتقانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇراتتى.

«ناماياشچىلار» بولسا، گويا ھېلىقى ئۆزلىرى تەرىپىدىن

ئۆيگه تاشلاپ پارتلىشلىغان بومبىنىڭ «پارتلاپ» كېتىشىدىن قورققانىدەك قىلىپ، ئۆيدىن تۆت-بەش مېتر نېرىغا داجىپ (چېكىنىپ) قاراپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار بىزنى كۆرۈپ «ئۆينىڭ ئىچىدە ئادەم بار» — دەپ ۋارقىراشتى. بۇنى ئاڭلىمىغاندىن كېيىن، بىز ئۆينىڭ يېنىغا كېلىپ: «ئۆينىڭ ئىچىدە كىم بار، تاشقىرىغا چىق؟!» — دەپ خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە ۋارقىرىدىم. ئۆينىڭ ئىچىدە ھېچكىمنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولدى. مەن يېنىمدىكى «ھەمراھ» قا: «يۇرا! بىز قايتىپ كىرىپ، ئەھۋالنى ئەزالارغا مەلۇم قىلايلى» — دېيىشىم بىلەنلا، بايىقى داجىپ تۇرغان «نامايىشچىلار» گۈرىدە ھۆرپۈيۈپ كېلىشىپ، بىزنى قورشۋالدى-دە، مېنىڭ ئۇستى-بېشىمنى ئاختۇرۇپ، يانچۇقىتكى پۇلنى، بېلىكىمدىكى «REOmER» ماركىلىق قول ساەتنى، كاستېيومنىڭ مەيدە يانچۇقىدىكى «51-PaRKER» ماركىلىق سىيا قەلەمنى بۇلاپ ئالدى.

ئەتراپقا كۆز سال! — دېگەندەك، كۆزۈم ھېلىقى ماشىنا توختايدىغان بوشلۇققا چۈشۈپ قالدى، قارىسام ئۇ يەردە بۇرىھان ئەپەندىنىڭ ماشىنىسى تۇرۇپتۇ، لېكىن ئۇنىڭ شوپىرى مۇنۇپ ئاخۇن كۆرۈنمەيدۇ. ئۇنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى كىم بىلىدۇ؟! ماشىنىنىڭ سەل نېرىسىدىكى بۇلۇڭدىكى تام تۈۋىدە 4 — 3 ئادەمنىڭ يەردە ياتقانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۇستىگە قەلىڭ، توخماقلارنىڭ نۆۋەتلىشىپ ئۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدىم. بۇ ئېچىنىشلىق، پاجىئەلىك ئەھۋالنى كۆرۈپ يۈرەكۈم جىغ قىلدى-دە، تېنىم شۇركىنىپ كەتتى.

مەن دەرھال ھېلىقى يېنىمدىكىنىڭ قولىدىن تارتىپ: «يۇر، بىز كىرىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلمىساق بولمايدۇ» — دەپ ئىچكىرىكى قورۇغا قاراپ ماڭدىم (يېنىمدىكىنىڭ قولۇدىن تۇتۇپ ئالمىغان بولسام، ئۇ قولۇمدىن چىقىپ كەتسىلا «نامايىشچىلار» توپىغا قوشۇلۇپ كېتىش ئېھتىمالى يېراق ئەمەستى)، بىز مېڭىش بىلەنلا «دا، سا (ئۇر، ئۇلتۇر)» دېگەن ئاۋاز تېخىمۇ كۈچەيدى. قىستا-قىستاڭ ئىچىدە، مۇشنىڭ ئىچىدە قالدىم. بىر توقماق كېلىپ پېشانەمگە تەگدى، پېشانەم يېرىلىپ، قان ئېقىشقا باشلىدى. بىرسى چېچىمدىن (كوكۇلامدىن) تۇتۇپ تارتىپ يەرگە يېقىتىشقا ئۇرۇنماقتا، مەن بولسام ئۇنىڭ قولىنىڭ ئۇستىدىن خۇددى قىران بۈركۈتتەك قاتتىق قارماق سالدىم-دە، ئۇنىڭ قولىنى چېچىمدىن بوشۇتۇپ ئالدىم. قىستا-قىستاڭدا كابىنت ئالدىغا كېلىپ قالدىم-دە، ئۆزۈمنى كابىنت ئىچىگە ئالدىم. بىر ئاز دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، سىرتتىكى (ھويلىدىكى) كۆرگەن ئەھۋالنى ئەزالارغا مەلۇم قىلدىم.

سىرتتىكى ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغان ۋە مېنىڭ ئەھۋالىمنى كۆرگەن ھۆكۈمەت ئەزالىرى بىر ئاز غۇلغۇلا قىلىشتى. بۇ چاغدا ئەكسىيەتچىلەر ئەڭ رەزىل ۋاستىلارنى ئىشقا سېلىشقا، يەنى تېرورلۇق قىلىپ، باشقىلارنىڭ جېنى بىلەن ئويناشقا ئۇرۇنماقچى بولۇشتى. لېكىن بۇ ھەم رەسۋالارچە بەربات بولدى.

ئەخمەت ئەپەندىم قەتئىيلىك بىلەن: بىز ئۆلۈمنى — خەلقىمىز يولىدىكى ئۆلۈمنى ئاللىقاچان ئۇستىمىزگە ئېلىپ قويغان، ئۆلسەك شەرەپلىك ئۆلىمىز، قالساق شەرەپلىك قالىمىز. ئەمما ئۆلۈم مەنىسىز بولۇشى كېرەك ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن كىچىككىنە جايىدىمۇ خەلق دۈشمەنلىرى بىلەن ئاخىرقى جەڭ قىلىشقا تەييار بىز! ئۆلسەك ئۆلۈمگە مەرتلەرچە بارىمىز، قالساق مەرتلەرچە قالىمىز، ھەر ئىككى مومنىتتىمۇ ئاجىزلىق بىزگە خاس ئەمەس!— دىدى.

بىزدىكى بۇ روھىي قىياپەتنى كۆرگەن گومىنداڭ تەرەپ ئەمەلدارلىرى ھەيران قېلىشتى. «نامايىشچىلار» غا ۋە بۇلارغا يولباشچىلىق قىلمۇاتقان گومىنداڭ ۋە سەنمىنجۇيى، ياشلار

تەشكىلاتى ئەزالىرىغا، ھەربىي خىزمەتچىلەرگە تارقاش توغرۇ-
لۇق ئىشارەت بېرىلدى. ناھايىتى ئاز ۋاقىتتىنكى ئىچىدە «نامـا-
يىشچىلار» كابىنىتنى بوشتىپ تالاغا چىقىپ كەتتى. پەقەت
بىر نەچچە ۋەكىللىرىلا قالدى. ئۇلار ئىلى تەرەپكە قارىتىپ
بىر تەرەپلىمە قاتتىق تەلەپلەرنى قويدى. ئەخمەت ئەپەندىم
ناھايىتى سالماقلىق بىلەن تەلەپلەرنىڭ توغرىسىنى توغرا،
خاتاسىنى خاتا دەپ، كەسكىن جاۋاب بەردى.

چۈش ۋاقتى بولدى، ھۆكۈمەت ئەزالىرى دەم ئېلىش خا-
لىسىدە غىزا تەييارلانغانىكەن، غىزاغا چىقتۇق. تېخى غىزادىن
تۇرمىغانىدۇق، يەنە بىر توپ ئادەم ۋارقىرىشىپ ئىچكىرىكى
ھويلىغا كىرىپ كەلدى. ئاڭقىچە داڭ بىگاڭ يەنە پەيدا بول-
دى - دە، خەۋەر يەتكۈزدى ۋە ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ چىقىپ
بىر - ئىككى ئېغىز سۆز قىلىشىنى تەكلىپ قىلدى. بىز «نامـا-
يىشچىلار ۋەكىللىنىڭ» كىرىشىنى تەكلىپ قىلدۇق. داڭ بىگاڭ
چىقىپ: «ۋەكىل كىرگۈزۈشكە ئۇنىمىدى، ئەخمەت ئەپەندىم-
نىڭ چىقىشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىۋاتىدۇ» دەپ يېنىپ كىردى.
داڭ بىگاڭ ۋە بىر نەچچە گومىنداڭ ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئەخـ-
مەت ئەپەندىمنىڭ چىقىشىنى ياقلىدى. لېكىن مىشۇجاڭ باشلىق
بىر نەچچىسى، ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ چىقماسلىقىنى ياقلىدى.
ئەخمەت ئەپەندىم چىقىشقا قارار قىلىپ يۈردى، بىز تۇسـ-
دۇق — قارشىلىق قىلدۇق. شۇنداق قىلىپ، نەتىجىدە بىر
پۇقرا خەنزۇ ۋەكىل بولۇپ كىردى. ئۇ كىرىشى بىلەنلا يىغـ-
لاپ تۇرۇپ: «مەن بۇ ‹نامايىش› نىڭ قانداق ئۇيۇشتۇرۇلغانـ-
لىقىنى بىلمەيمەن. ھازىر نەنگۈەنگە (نەنمىڭگە) پۇتۇن مۇسۇل-
مانلار توپلانغان، سىزلەر چىقىپ ئۇلارنى تارقاتمىساڭلار، ئۇ-
لار بۇگۈن نەنگۈەندىكى چوڭ - كىچىك بىگۇناھ خەنزۇلارنى
قىرىپ تاشلايدۇ. ھەتتا ھازىر قان تۆكۈشلەر بولغانلىقى توغـ-
رىسىدا خەۋەر بار. مېنىڭ ئۆيۈم نەنگۈەندە بولۇپ، كىچىك

بالىلىرىم بار ئىدى. سىز قانداق قىلىپ بولسىمۇ چىقىپ، نەنـ-
گۈەندە قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىڭىزنى سورايمەن.»
دېدى. ئۇنىڭغا نەنگۈەنگە چىقىش توغرىسىدا جاۋاب بەردۇق.
خوشال بولۇپ چىقىپ كەتتى...

داڭ بىگاڭ يەنە ئەخمەت ئەپەندىمگە: «نامـايىشچىلار»
كەتكىلى ئۇنىماي تۇرىدۇ، ئۆزىڭىز بىر چارە كۆرمىسىڭىز بول-
مايدىغان ئوخشايدۇ — دېدى. ئەخمەت ئەپەندىم بۇ ئەخـ-
مەقلەرگە سۆزنى بىلىگە تۇگۈپ قويمىغۇچە چۈشەنمەيدىغانلىـ-
قىنى ھېس قىلدى - دە، سوغۇق قانلىق بىلەن خۇددى ھېچنەرـ-
سىلەرگە يولۇقمىغان ئادەمدەك، داڭ بىگاڭغا قاراپ: «سىزگە
ھازىر ئىككى يول بار: بىرسى، چىقىپ ئەسكەرلىرىڭىزگە
«كىروگوم شاگۈم ئارىش!» دەيسىز، ئۇلار چىقىپ كېتىدۇ. بىز
چىقىپ نەنگۈەندىكى خەلقنى تارقىتىمىز، تىنچلىق بولىدۇ. يە-
نە بىرسى، ئىشىكنى ئېچىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى قويۇپ بېرىسىز،
ئۇلار بىزنى ئۆلتۈرۈدۇ. بۇگۈن ئۇرۇمچىدە، ئەتىدىن باشلاپ
پۈتۈن ئۆلكىدە قان تۆكۈلىدۇ، مانا شۇ. ئىككى يولنىڭ قاي-
سىسىنى خالىسىڭىز بىرىنى تاللاپ ئېلىڭ ... »، «بىز ئۆلۈمـ-
دىن قورقمايمىز، بىز ئۆلۈمنى ئاللىقاچان ئۇستىمىزگە ئالغان
ئادەملەرمىز، ھازىر بىز ھايات قالساق ھەم خەلققە پايدا،
چۈنكى بېتىم بويىچە خەلقنىڭ ئەركىنلىكىنى تەمىن قىلىمىز.
ئۆلسەك ئۇنىڭدىن ئارتۇق پايدا، چۈنكى بۇ مۇناسىۋەت بـ-
لەن خەلق قوزغىلىپ، بۇ قېتىم بېتىمدىن كۆرە ئارتۇقراق،
يەنى تولۇق ئازادلىقنى ئالىدۇ. بىزنىڭ قېنىمىز خەلققە ئازادـ-
لىق كەلتۈرۈپ ببرىدۇ. بۇ ئەلبەتتە بىز ئۈچۈن شەرەپلىك
ئۆلۈم بولىدۇ» دېدى. بۇ سۆز بىزگە ئىنقىلابىي روھ بەردى،
ئەكسىيەتچىلەرگە قاخشاتقۇچ زەربە بولدى.

..... سائەت بەش بولدى، نەنگۈەن دەرۋازىسى ئالدىدا
توپلانغان ئۇيغۇرلار خەلق ۋەكىللىرىنى چىقىرىش توغرىسىدا

قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرماقتا. «نامايىشچىلار» تارقالدى. بىز نەنگۈەنگە چىقماقچى بولدۇق. لېكىن لىيۇ مىشۇجاڭ مۇھاپىزەتچى كەلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەنىدى. شۇلار كەلگەنگە قەدەر كۈتۈپ تۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. ...

سائەت بەش يېرىم بولدى، كۈن ئولتۇردى، بىز كېچىك مەي نەنگۈەنگە چىقىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلىشىمىز كېرەك. ئۇرۇمچى شەھىرىمۇ تەبىئىي ۋە سىياسىي تۇماندىن ئازاد بولدى. شەھەر ئىچى كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر تىزىلغان. كوچىدا يۇرۇش قىلغان ھېچكىم يوق. خەنزۇ پۇقرالار ئىشكىلىرىدىن مارىشپ تۇرىدۇ. بىز ماشىنا بىلەن قاتار تىزىلىشپ، نەنگۈەنگە چىقتۇق، مۇسۇلمانلار ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئالدىغا توپلانغان، قاتتىق ئالقىش ۋە ھۇرۇرا ئاۋازى بىلەن قارشى ئالدى.

ئەخمەت ئەپەندىم ماشىنا ئۈستىگە چىقىپ: «مۇھتەرەم قېرىنداشلار! ئەندىشە قىلماڭلار! قورقماڭلار! بىزنىڭ يولىمىز توغرا، ئىستىقبال پارلاق! قورقماسلىق لازىم، تىنچلىق يولى بىلەن ھەققەتنى تەلەپ قىلىش كېرەك!» دېگەن مەزمۇندا سۆزلىدى. ئالقىش ئۈستىگە ئالقىش، ھۇررالار،... «رەھبىرىمىز ئەخمەت ئەپەندىم ياشىسۇن!» دېگەن شوئارلار كۆككە ياڭرىدى، ...

«25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسى» نى تەشكىللىگەن ئەكسىيەتچىلەر، خەلقى ئالەم ئالدىدا، ئەسەبىيلەشكەن ھالدا، كۈپ - كۈندۈزدە، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىناسىغا ئۇسسۇپ كىرىپ، تەھدىت سالغان بولسىمۇ، ئاقىۋەت ئۇلار: «ئۆزىنى چاغلىماي شىلتاڭ ئاتتى، ئۆزى قورقۇپ ھۇشىدىن كەتتى». يەنى، «قاشنى چەللىسەڭ كۆزگە، كىشىنى كۆزلىسەڭ ئۆزگە» — دېگەندەك بولىدۇ.

«ئىشكىنىڭ كۆزى، تامنىڭ قۇلىقى بار» دېگەن تەمسىل

بار. «25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسى» دە، «نامايىشچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بىگۇناھ ئادەملەرنىڭ ناھەق تۆكۈلگەن ئىسسىق قانلىرىغا ماددىي پاكىت تەرتىپسىزدە ئەنە شۇ چاغدىكى ئىشىك، تاملار «مانا بىز گۇۋاھ!» دەپ تۇرۇپتۇ. پاكىت ھامان پاكىت!

«25 فېۋرال قانلىق ۋەقەسى» نىڭ پۈتكۈل جەريانىدا نەق مەيدانىدا بولغان شاھىدلىق ۋە «غازى»① لىق سۈپتىم بىلەن «25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسى» نىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى توغرىسىدا قىسقىچە مۇشۇ ئەسلىمىنى يازدىم.

① «غازى» — گۇۋاھلىرىدە ئۆلگەنلەرنى «شەھىد»، قالغانلارنى «غازى» دەيدۇ. مەن «25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسى» دە، تاياق ۋە مۇشىنىڭ ئاستىدا قالغان بولسامۇ، بەختكە يارىشا ساق قالغان ئىدىم. مەرھۇم ئەخمەت ئەپەندىم، كېيىن مېنى كۆرگەندە «ھە، بىزنىڭ «غازى» — دەپ تەرىپلەيتتى.

«ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋە. تەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى» نىڭ يەكەندە ئېلىپ بېرىلىش ئەھۋالى

ئىسمايىل ئەسقەرى

ۋەتىنىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىنى ئۇزاق مۇددەت بېسىپ ياتقان ياپون جاھانگىرلىكى 1937 - يىلى 7 - ئىيول كۈنى قەستەن «لۇگۇچاۋ ۋەقەسى» نى تۇغدۇرۇپ، ۋەتىنىمىز جۇڭگوغا كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى باشلىغاندىن كېيىن، ۋەتىنىمىزنىڭ ھەممە يېرىدە قانات يايغان «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى» يەكەندە كەڭ دائىرىدە ۋە بارغانسېرى چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ھەرىكەت، يەكەندە 1938 - يىلى رەسمىي باشلىنىپ، 1943 - يىلغىچە ئالتە يىل داۋاملاشتى ۋە زور نەتىجىلەر قازاندى.

«ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى» نى ئېلىپ بېرىشقا يەكەندە ھەممە ئىدارە - جەمئىيەتلەر، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە مەكتەپلەر ئومۇمىيۈزلۈك سەپەرۋەر قىلىنغانىدى. بۇھەرىكەتنى كەڭ ۋە چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال تەشۋىقات خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش زۆرۈر ئىدى. شۇڭا شۇۋاقىتتىكى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلغان ئىسمى «ئۇيغۇر ئۇيۇشما») ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى مەكتەپلەر، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنى بۇ ھەرىكەتنىڭ تەشۋىقات ئىشلىرىدا كۆزگە كۆ-

رۈنەرلىك رول ئوينىدى. شۇ ۋاقىتلاردا يەكەندە ھۆكۈمەت قارمىقىدا (شەنلى) ئىككى مەكتەپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا (خۇيلى) 202 مەكتەپ بار ئىدى. ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەر شەھەر ئىچىگە، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەر ئاساسەن يېزىلارغا جايلاشقان بولۇپ، «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى» توغرىسىدىكى تەشۋىقاتلارنى بۇ مەكتەپلەر ئۆز دائىرىسىدە داۋاملىق ۋە ناھايىتى جانلىق ئېلىپ باردى؛ ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەر ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەر ئۇيۇشما تەشۋىقات باشقارمىسىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە ئېلىپ باردى؛ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشۋىقات باشقارمىسى شەھەر ئىچىدە ئۆزى بۇاستە ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ بۇ تەشۋىقاتنى ئوبدان ئېلىپ بېرىشىغا داۋاملىق يېتەكچىلىك قىلىپ تۇردى. بولۇپمۇ تەشۋىقات باشقارمىسىنىڭ سانايىنەپسە بۆلۈمى (ھازىرقى سەئىدە ئۆمىكىگە تەڭ) ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تۇرلۇك جىنايەتلىرىنى پاش قىلىدىغان كونىبرت ۋە كومىدىيىلىرىنى ئۇزۇپ، ئۆزلىرى تىياتىر سەھنىلىرىدە ۋە شەھەر كوچىلىرىدا ئويناپ چىقىپ تەشۋىقات يۈرگۈزگەندىن تاشقىرى، بۇ سەھنە ئەسەرلىرىنى كۆپەيتىپ بېسىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرگە تارقىتىپ بېرەتتى؛ مەكتەپلەر بۇ كونسېرت ۋە كومىدىيىلەرنى كۆچىنىڭ يېتىشچە ئويناپ چىقىپ، ئۆز دائىرىسىدىكى ئاممىغا يەنى ئۆز يېزىسىدىكى دېھقانلارغا تەشۋىقات ئېلىپ باراتتى، بۇ كونسېرت ۋە كومىدىيىلەرنىڭ ئالاھىدە ياخشى تەرەپلىرىنى ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەرمۇ ئويناپ چىقىپ، شەھەر ئىچىدە تەشۋىقات ئېلىپ باراتتى.

لېكىن، تەشۋىقاتنىڭ تۈرلىرى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى. «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتـ

قۇزۇش هەرىكىتى» نى كەڭ قانات يايدۇرۇشتا تەشۋىقاتنىڭ تۈرلىرى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە باردى. ئۇلار ئاساسەن: ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئەپتى - بەشرەسىنى كۆرسىتىپ ببرىدىغان تۈرلۈك رەڭدار رەسىملەرنى چوڭايتىپ سىزىپ ياكى ئادەملەر ياپون قاراقچىلىرىنىڭ ۋە ئۇلارغا زەربە ببرىۋاتقان خەلق ئارمىيەسىنىڭ شەكلىدە گىرىم قىلىپ، كوچىغا چىقىپ، شۇئار توۋلاپ تەشۋىق قىلىش؛ پۇلسىز بېلەت تارقىتىپ، سەھنە ئويۇنلىرى جۇملىدىن كونسېرت ۋە كومېدىيىلەرنى قويۇپ تەشۋىق قىلىش؛ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ جىنايەتلىرىنى تەسۋىرلەپ ببرىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، مەخسۇس تەشكىللەپ كوچىلاردا ئاممىغا دېكلاماتسىيە قىلىپ ببرىش ياكى شۇ ئەسەرلەر مەزمۇنىدا رەڭلىك رەسىملەر سىزىپ كۆرگەزمە قىلىش؛ ئۇرۇمچىدىن ئەۋەتىلگەن تۈرلۈك تەشۋىق ۋاراقلىرى ۋە شۇئارلارنى كۆپەيتىپ ببسىپ تارقىتىش ياكى كوچا تاملىرىغا چاپلاش؛ تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن ئىئانە توپلاپ، جۇملىدىن «لاتارى»① سېتىپ، پۇلىنى يۇقىرى ئورۇنغا تاپشۇرۇش ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت بولدى. كوچىلارغا رەڭلىك رەسىم ئېچىپ قىپ كورگەزمە قىلىش ياكى چاپلاشتا ھەر بىر مەكتەپنىڭ رەسىم مۇئەللىملىرى ئالاھىدە رول ئويناندى. مەسىلەن، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى «شەنلى»1-مەكتەپنىڭ شۇچاغدىكى رەسىم مۇئەللىمى مەھەممەت توختىنىياز ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم شۇ خىلدىكى رەسىملەرنى تولا سىزىپ ئۇستا بولۇپ كەتكەن.

① «لاتارى» — مەلۇم قىممەتكە ئىگە چەك بولۇپ، ھەممىسى ئوخشاش باھادە بولىدۇ. ئۇنى سېتىۋالغۇچىلار چەكنىڭ نومۇرىنى دەل شۇ نومۇردىكى تار قومۇش قاختىغا توغرىلايدۇ (بۇ تاختا پوختا ۋە مەخپى ساقلىنىدۇ). نومۇرىگەر مۇكاپاتلىق بولۇپ چىقسا، ئۇنىڭغا بىر دانە گىلەم ياكى ساماۋەرگە ئوخشاش پۇللۇق نەرسە ئالالايدۇ؛ ئەگەر مۇكاپاتلىق بولۇپ چىقمىسا، ئۇنىڭغا ھېچبولمىغاندا بىر قاپ سەرەڭگە چاغلىق ئەرزان نەرسە ئالىدۇ) ئۇنىڭ ئاشقان پۇلى قايتۇرۇلمايدۇ.

«ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى» بابىدىكى تەشۋىقاتلار خۇسۇسەن 1940 - يىلى 9 - ئايدا ئۇرۇمچىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا (جۇملىدىن يەكەنگە) «قىشلىق سەپەر ئۆمىكى» ببرىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن كېيىن تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە چىقتى. «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى» نىڭ شىنجاڭ بويىچە ئالىي رەھبەرلىك ئورگىنى «فەندىخۇي» (جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇيۇشما») بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىر ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەردە شۆبىلىرى بار ئىدى. بۇ ئۇيۇشما «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى» نى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدىن «جەنۇبىي شىنجاڭ قىشلىق سەپەر ئۆمىكى» نامىلىق بىر ئۆمەك تەشكىللەپ، ئۇنىڭغا شۇچاغدىكى ئۆلكىلىك سىياسىي كادىرلار كۇرسىنىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى بولغان لى يىئونى تۈەنجاڭ، قارىقاشنىڭ گۇڭى زايىخان خوجىنى مۇئاۋىن تۈەنجاڭ، سىياسىي كادىرلار كۇرسىدىن ھاجى ياقۇپنى تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەيىنلەپ، سىياسىي كادىرلار كۇرسىدىن 200 ئوقۇغۇچى، شىنجاڭ شۆيۈەننىڭ تىبل پاكولتېتىدىن 30 ئوقۇغۇچى ئاجرىتىپ، ئىشچى - خىزمەتچى، تەرجىمان، ئاشپەز-لەرقوشۇلۇپ جەمئىي250ئادەمنى25 ئاپتوموبىل بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭدۇرىدۇ. بۇ ئۆمەكنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: 1) ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگوغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ماھىيىتىنى تۈرلۈك تەشۋىقاتلار بىلەن خەلققە تونۇتىپ، خەلقنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئېڭىنى ئۆستۈرۈش، غەزىبىنى قوزغاش؛ 2) «ئالتە سىياسەت»نى كەڭ تەشۋىق لىش؛ 3) خەلقنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان قوراللارنى يىغىۋېلىش؛ 4) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت - مائارىپ، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ھۇنەر - كەسىپ ۋە سىنىپىي ئەھۋاللا-

رىنى ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ، بۇنىڭ سىرتىدا، شىنجاڭ شۆيۈەننىڭ تىل پاكولتېتىدىن ئاجرىتىلغان
30 ئوقۇغۇچىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىش ۋاقتىدا خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بولغاچقا، بۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تەشۋىقات ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغاچ ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى پراكتىكا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش، ھاجى ياقۇپقا قوشۇمچە ۋەزىپە قىلىپ تاپشۇرۇلىدۇ. بۇ ئۆممەك تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ھەر بىر ناھىيىنىڭ شەھەر ۋە يېزىلىرىدىكى بازارلاردا كوچا ئويۇنلىرى قويۇش، شەھەرلەردىكى كۇلۇبلاردا ئاممىۋى يىغىنلار ئېچىپ، يىغىندىن كېيىن ئويۇن ياكى كىنو قويۇپ بېرىش (بۇ ئۆممەك كىنو ئاپاراتى ۋە مېخانىكىلارنى بىللە ئېلىپ بارغان)؛ كوچىلارغا لوزۇنكا ۋە شۇئارلار يېزىپ چاپلاش، تەشۋىق ۋاراقلىرى تارقىتىش شەكىللىرى بەلەن ئېلىپ بارىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر قەشقەر ۋىلايىتىدىن رەسمى باشلىنىپ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يېراق ناھىيىلىرىگىچە، ئۆممەك خوتەندىن قايتقاندىن كېيىن ئاقسۇ ۋىلايىتىدىن قارا شەھەر ۋىلايىتىگىچە ئېلىپ بېرىلىپ، 1940 - يىل 9 - ئايدىن 1941 - يىل 4 - ئايغىچە سەككىز ئاي داۋاملىشىدۇ، بۇ پائالىيەتلەرنىڭ تۆرتكىسى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ (جۈملىدىن يەكەننىڭ «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى» يولىدىكى تەشۋىقات پائالىيەتلىرى تېخىمۇ جانلىنىپ، ئۇنىڭ تۆرلىرى تېخىمۇ كۆپىيىپ، مەزمۇنى يەنىمۇ بېيىپ، بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىپ باردى ۋە تېخىمۇ كەڭ ئەۋج ئالىدۇ.

ئەمما، 1943 - يىلنىڭ كەلگەندە، سىياسىي ئالدامچى شېڭ شىسەي ئىنقىلابتىن يۈز ئۆرۈپ، ئۆزىنى جىياڭجېيشى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتتى. شىنجاڭدا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى جىياڭ جېيشىنىڭ «ياپون جاھانگىرلىكىگە پاسسىپ قارشى تۇرۇش، كومپارتىيىگە ئاكتىپ قارشى تۇرۇش» فاڭجېنى بويىچە ئىش كۆرگەنلىكتىن، «فەندېخۇي» («جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما») ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، «ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇق ھەرىكىتى» سۇسلىشىپ قالدى، جۈملىدىن يەكەندىمۇ سۇسلىشىپ، ئاخىرى بېرىپ توختاپ قالدى.

جەنۇبىي شىنجاڭ قىرغىزلىرىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قىلغان ياردىمى توغرىسىدا ئەسلىمە

مەھەممەت ھەسەن ئارسلانۇۋ

جەنۇبىي شىنجاڭ قىرغىزلىرى تېيانشان، پامىر تاغلىرىنىڭ كەڭ يايلاق ساي - سالاسىدا، خوتەندىن تارتىپ قەشقەرگىچە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تاغ باغرىلىرىدا ياشىغان، ئاساسلىقى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن خەلق. ئازادلىقنىڭ ئالدىدا تۇرمۇشى ئىنتايىن جاپالىق بولۇپ، ئاز سانلىق چارۋىچىلارنىڭ ئۆز ئىگىلىكىدە چارۋا مېلى بولۇشىدىن تاشقىرى مۇتلەق كۆپ سانىدىكى قىرغىزلار باي چارۋىچى ۋە سودىگەرلەرنىڭ مېلىنى بېقىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، بۇلاردا مۇنبەت يەر، باغ، قورو جايمۇ بولمايتتى. تاغ ئارىسىدا ئازراق ئارپا، تېرىق تېرىپ شۇنى ئوزۇق قىلاتتى. بۇلارنىڭ ئومۇمىلاشقان داڭلىق ھۈنەر - سەنئىتى كەشتىچىلىك، ئويمىچىلىق، شىرداق، كىگىز، توشتوق (گىلەم ئورنىدا تامغا تارتىدىغان نەرسە)، كەشتىلەنگەن گۈللۈك چىغ، مەلەكۈزە، گۈمۈ ردىشەي ياسالغان ھەرخىل نەپىس جابدۇقلار، چولپا (ئايالارنىڭ چېچىغا ئاسىدىغان نەرسە)، سۆكە، بىلەيزۈك، ھالقا، ئۈزۈك، يۈگدىن ياسالغان كەمەنتەي، تۆگە يۈگدىن توقۇلىدىغان تور چەكمەن، تۇرلۇك تېرىلەردىن ئىشلەنگەن جۈۋا تون، ئاق جۈۋا، ياغاق شىم، تۇرلۇك ئاياغ كىيىم، ئىگەر توقۇم، ياغاچتىن

ياسالغان تۇرلۇك ئىدىش ئاياغ، قىمىز پىشۇرۇش سايمانلاردىن ساۋا، چاناشى، كونەك (تېرىدىن ياسىلىدىغان چىلەك)، قاتارلىقلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تاۋار ئوبوروتى قىلىشنى بىلمەيتتى. قىسقىسى سودىگەرچىلىكمۇ قىلمايتتى. چىرىك ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ ئىزىش، ئىكسپىلاتاتسىيە ۋە ئالۋاڭ - ياساقنىڭ كۆپىيىشى خەلق تۇمۇشىنى ئىنتايىن ناچار ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ ۋەتەن سۆيۈش روھىي ئەڭ كۈچلۈك بولۇپ، ئۆزىنىڭ تۇغۇلۇپ - ئۆسكەن كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ماكانىدىن ئايرىلىپ باشقا ياقا يۇرتقا كېتىشكە ئۇنىمايتتى، ئۆز ۋەتىنى ۋە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىش خىيالىغىمۇ كەلمەيتتى. قانچىلىك جاپالىق بولسىمۇ ئانا يۇرتنى تاشلاشنى مۇتلەق خالىمايتتى. شۇڭا قىرغىزلاردا مۇنداق تەمسىل بار: «باشقا يۇرتتا سۇلتان بولغۇچە، ئۆز يۇرتۇڭدا ئولتان بول». ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېتتىن قېچىپ كەلگەن باسمىچىلار چىرىك ھاكىمىيەتنىڭ قانۇن، ئەمر - پارمانلىرىنى كۆزگە ئىلمايلا نۇرغۇن ئەللەرنى خالىغانچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، قىرغىنچىلىق قىلىشى ئۇلارنى تېخىمۇ يامان كۈنگە قويغانىدى.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ غەمخورلىقىدا چىن تەنچىۇ، ماۋزېمىن قاتارلىق مۇنەۋۋەر كوممۇنىستلارنىڭ شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرىگە بۇاستە قىلغان ياردىمى ئارقىسىدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، بولۇپمۇ قىرغىز خەلقىنىڭ قەددى بىر قەدەر كۆتۈرۈلدى. ۋاقىت ئاز بولسىمۇ، جۇملىدىن قەشقەردە قىرغىز ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، تاغلىق رايونلاردا ئۇيۇشما قارمىقىدا مەكتەپلەر ئېچىلىپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ھەرىكىتى يۈرگۈزۈلدى، كەڭ چارۋىچى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىر قەدەر ئۆسۈپ نەزەر دائىرىسىمۇ كېڭىيىپ، مەدەنىي ماتېرىيالغا بولغان قىزغىنلىقى كۈنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنىدى.

ئۇنىڭ نەتىجىسىدە ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا قىلىش روھىي بو-
يىچە1937 - يىلى ياپون باسقۇنچىلىرى كەڭ كۆلەمدە ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزگە
تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى باشلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى
كوممۇنىستلار جان پىدالىق بىلەن قۇرغان «فەندىخوي» (جاھانگىر-
لىككە قارشى ئۇيۇشما) نىڭ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق ئىشلىرى
يۈرگۈزۈلۈپ، ھەر مىللەت ئۇيۇشمىلىرىنىڭ بىۋاستە تەشكىلىي
ئارقىسىداۋەتەن ئۈچۈن پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ يارىدەم
قىلىش چاقىرىقى چىقىرىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ قىرغىزلىرى بەس-
بەس بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق بۇنىڭغا ئاۋاز
قوشتى. مەسىلەن: مەرھۇم گېنېرال لېتىنانت ئىسھاقبېكنىڭ دادىسى
مونا ھاجىم دېگەن كىشى ئۆزىتۇغقانلىرى بىلەن بىرلىكتە بىر ئايغىر
ئاتنى باش قىلىپ 10 دانە ژىلقا، 20 دانە قوي، بىر دانە
يامبۇ بەرگەن.

ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى
تەرەققىپەرۋەر ئىسەن كەلدى دېگەن كىشى (1945 - يىلى
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىسەن كەلدى باشلىق شادەت،
مارەسول ئومۇش قاتارلىق يەتتە كىشىنى جادى بىلەن تۇغ-
راپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن) باشلىق يەتتە كىشى بىردىن
ئات تەغدىم قىلغان. ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ مائاۋىن رەئىس-
لىرىدىن تۇرغان غۇجامباي، ئابدۇقادىر توختاروپلەر (بۇلار تاشـ
كەندە ئوقۇپ چىققان قىرغىزلاردىن بىرىنچى ئەۋلاد زىيالىلار
ئىدى) ئۆزلىرىنىڭ كىيىملىرى، ئايالىرىنىڭ بىلەيزۈك ۋە
ئۈزۈكلىرىنى باشلامچىلىق بىلەن تەغدىم قىلغان.

خەلقپەرۋەر مېھمان دوست بەتەي ھاجى دېگەن كىشى
50 قوي، 2 يامبۇ بەرگەن.

يۇرت ئاقساقاللىرىدىن غۇجام كەلدى (ھازىر دەم ئې-
لىشتا) قاتارلىقلار بىردىن ئات بەرگەندىن باشقا، ئۆز يۇرتىدىن
50 قوي، 5 قوتاز يىغىپ ئىئانە قىلغان.

ئۇلۇغچات ناھىيىلىك ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسى سايۋاي ئۆزى
بىر دانە ئات بەرگەندىن باشقا، ئابدۇللا ئالىم قان، ئىسابەك-
لەر بىلەن بىرلىكتە 20 دانە قوي يىغىپ ئىئانە قىلغان.

ئەل ئاقساقلىمىز ئىزاقباي 30 دانە قوي، سايدبەك بىر
دانە ئات، شىرىپ بەگ، مەمەتخان بەگلەر بىر دانىدىن قوتاز،
ئالى قول، مەمەت توختى، تۇرغان ئىبراي بىر دانىدىن ژىلقا،
ماكسىلەك، ئابدىرىم ھاجى بىردىن قوتاز، بەكتەنباي بىر دانە
تۆگە، بازار باي بىر دانە قوتاز، مەمەت قۇربان ئۆمەرلەر
بىر دانىدىن كالا بەرگەن. تۇرغان ئىبراھىم دېگەن كىشى
ئۆز يۇرتىدىن 30 دانە قوي يىغىپ ئىئانە قىلغان.

قارا جول ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى، قوشۇمچە تىگىرمەت مەك-
تىپىنىڭ مۇدىرى مەھەممەت تۇرسۇن (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مەسلە-
ھەتچىلەر كومىتېتىدا) بىر دانە ئات بەرگەندىن باشقا ئايدارالى،
ئايتى، سولتانالى، قولنەزەر، تۇردى مەمبەگ، قۇربان باي،
جانىقۇل، قىرانلار بىرلىكتە 30 دانە قوي، ئۈچ دانە قوتاز،
بىر دانە ئات بەرگەن.

يېڭسار ناھىيىلىك قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ مائاۋىن رە-
ئىسى ئىسلام قازى، يۇرت ئاقساقاللىرىدىن قارى ئەلىم قاتار-
لىقلار ئۆز يۇرتىدىن 15 دانە قوي، 3 دانە قوتاز يىغىپ
تاپشۇرغان. مەزكۇر يارەملەر قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق - قىر-
غىز ئۇيۇشمىسىغا توپلانغان. ئۇيۇشما يەنە ئۆزى 93
مىليون قەغەز پۇل يىغىپ تاپشۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا يارەدەم
قىلغۇچى كىشى ۋە ئۇنىڭ كۆرسەتكەن يارەدەملىرى ئىسمىدىن
كۆتۈرۈلۈپ قالغانلىقتىن تولۇق يازالمىدىم. ئىسمى ئاتالماي
قالغان يولداشلارنىڭ ئەپۇ قىلىشىنى، بەلكى ئەسلىمە يېزىپ
تولۇقلاپ كېتىشىنى سورايمەن.

كۇنەس يېزىلىرىدىكى مىللىي مائارىپنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى

ئابدۇسەمەت ئابدۇللام

كۇنەس يېزىلىرىدىكى مائارىپ ئىلى ۋىلايىتىدىكى باشقا ناھىيىلەردىن بۇرۇن باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى تېگى - تەكتى دىنىي ئوقۇتۇشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىسلام دىنىدىكى لەر بار يەردە مەسچىت بار، مەسچىت بار يەردە مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەردە بالىلارغا دىنىي دەرس ئۆتۈلەتتى.

1882 - يىللاردىن باشلاپ قازاق خەلقى بۆرىتالانىڭ توڭتى، بارلىق قاتارلىق جايلىرىدىن ئىلى كۇنەسلەرگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلىشىشقا باشلىدى. بۇ مەزگىللەردە كۆنەستىكى قازاق خەلقىنىڭ ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغ ئىشلىرى قىيىن بولۇپ، بىرەر ئادەم ئۆلسە غۇلجا ناھىيىسىنىڭ «سۇلتانۇەيىس» مازىرىغا ئاتلىق ئادەم ئەۋەتىپ موللا ئېلىپ كېلىپ نامىزنى چۈشۈرەتتى، نەزىر - چىراغ قىلاتتى ۋە قۇرئان ئوقۇتاتتى. خەلق ئىچىدىكى ئابرويلۇق كىشىلەر ئۆلسە مىيىتنى «سۇلتانۇەيىس» مازىرىغا ئاپىرىپ قويىاتتى.

مىيىتنى «سۇلتانۇەيىس» مازىرىغا ئاپىرىپ قويۇش ۋە ئۇ يەرنى تاۋاپ قىلىپ ئۆتۈش كىشىلەرگە بەك كۆپ قېينىچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەنلىكتىن، بۇ قېينىچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن سۇلتان كەلدىدىكى قۇجابەك دېگەن كىشى ئەنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ئۈچۈن ئەل ئىچىدە بالا تەربىيىلەش قارارىغا

كېلىدۇ. ئۇلار «سۇلتانۇەيىس» مازىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ بالا ئوقۇتىدىغان قارى بېرىشنى ئىلتىماس قىلغاندا، ماۋار شەيخى كەڭسۇدىكى ئەمدىلا 20 ياشقا كىرگەن ئىسمايىل دېگەن قارىنى ئىملاملىققا تونۇشتۇرۇپ بېرىدۇ. قاپسان زەڭگى، مەھەممەتجان، بايدۆۋۈلەت باتۇرلار ئىسمايىل ئىمامنى كەڭسۇنىڭ ئاشۇ تاشن دېگەن يېرىگە باشلاپ بارغاندا، قازاقلار ئالاھىدە قارشى ئېلىپ، بارلىق چوڭلار يىغىلىپ كىگىز ئۆيدە نامار ئوقۇپ، ئاندىن بۇ چوڭ ئاۋۇلدىكى ئاتاقلىق مويىسپىتلارنىڭ بالىلىرىدىن توققۇز نەپەر بالىنى ئىسمايىل ئىمامنىڭ دىنىي ئوقۇتۇشىغا بېرىدۇ. 1900 - يىلى ئىسمايىل ئىمام ئۆز يۇرتى قەشقەرگە قايتقاندا، كەڭسۇ ئاۋۇلىدىكى قازاقلار ئالدىنقى ساغا ئۆتكۈلۈگسىچە ئۇزۇتۇپ قويغانىدى. 1920 - يىلى كەڭسۇدىكى ئىستىمەس ئاق قۇلاقچىنىڭ بالىسى نوغايبەك، نىلقا ناھىيىسىنىڭ بورىبولسۇن دېگەن قىشلىقىدا ئولتۇرۇشلۇق نۇسۇپ دېگەن تاتار كىشىدە ئوقۇيدۇ. كېيىن ئالمۇتاغا چىقىپ تۆت يىل ئوقۇپ، 1924 - يىلى ئۇ يەردىن قايتىپ كۇنەس كەڭسۇدىكى دادىسى ئىستىمەسنىڭ جالچىدىكى ئۆيىگە كېلىپ قىشلىغانىدى. ئەتىيازغا چىققاندا ئاۋۇلدىكى بالىلارنى كىگىز ئۆيگە يىغىپ دىنىي دەرس ئوقۇتتى. 1928 - يىلغا كەلگەندە نوغايبەك ئۇيغۇر ئۇستىلارنى باشلاپ كېلىپ قازاق خەلقى ئىچىدە تۇنجى تام ئۆي سالدۇرۇپ، بۇ ئۆيدە ئۆزى ئولتۇرۇپ، كىگىز ئۆيدە ئۆمۇربەك، ئايقان (قىز) قاتارلىق يىگىرمە نەپەر بالىغا دىنىي دەرس بەردى. شۇ يىلى كۇز كەلگەندە نوغايبەك يەنە ئىككى ئېغىز ياغاچ ئۆي سالدۇرۇپ ئوتتۇرىغا يېقىن بالىنى ئوقۇتتى. بۇ قېتىم ئۇ دىنىي دەرس بىلەن پەننى دەرسنى بىرلەشتۇرۇپ ئوقۇتتى. مولداغەلى يارىمچى ئوقۇتقۇچى بولدى. 1930 - يىلغا كەلگەندە نوغايبەك يەنە يەش ئېغىز ئۆي ياستىپ، بىر ئېغىزدا ئۆزى ئولتۇرۇپ، بىر ئېغىزنى قازاق ئوقۇتقۇچى نوغايبەك

غا بەردى. ئۇچ ئېغىز ئۆيدە 60 قا يېقىن بالا ئوقۇدى. 1930-يىللىرى نوغايبەك ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سەلەيخى سەئىدى (تاتار) بۇ مەكتەپكە مۇدىر بولدى. ئاۋۇلدىكى قازاقلار شۇ-نىڭدىن باشلاپ «تىرىك يەرگە كىرىمزمۇ» دېگەن كۆز قا-راشتىن قۇتۇلۇپ، تام ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرىدىغان بولدى.

1933 - يىللىرى تۆت ئېغىز ياغاچ ئۆيدە 110 غا يېقىن بالا-نى ئوقۇتتى. سەلەفى سەئىدى يەنىلا مەكتەپ مۇدىرى بولدى. ئوقۇتقۇچىلاردىن قىدىربەك، ئايالى سەلىمە، ئىگەۋ بەك ۋە سوۋېتتىن كەلگەن ئابدۇۋاقىت (تاتار) لار بولۇپ ئۇلارنىڭ ئايلىقىنى ئۆشىرە - زاكاتتىن يېغىش قىلىپ بەردى.

1924 - يىلى چاخما ئېغىزىدىكى بايان دېگەن ئەلنىڭ زەڭگىسى قۇۋان زەڭگى ئاقسۇدىن كەلگەن ماھمۇت قارىگە مەسچىت سېلىش ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قۇرۇلۇشقا بايان ئەل خەلقى ياغاچ ۋە باشقا لازىملىق ئىقتىسادىي نەرسىلەرنى بېرىدۇ. بۇ نەرسىلەرنى يېغىش - توپلاش ۋە قۇرۇلۇش ئور-نىغا يەتكۈزۈپ بېرىش ئىشلىرىغا قۇربان زەڭگى ئۆزى مەس-ئۇل بولىدۇ. مەسچىت پۈتكەندىن كېيىن، ماخمۇت قارى مەس-چىت نامىنى «قۇربان زەڭگى» نامىدا بولسۇن دەيدۇ. شۇنىڭ-دىن باشلاپ بۇ مەسچىت «قۇربان زەڭگى مەسچىتى» دەپ ئا-تىلىپ كېلىنىۋاتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەھەممەت قارى بۇ مەسچىتنى ھاك بىلەن ئاقارتىپ، ئەتراپىغا غۇلجا ناھىيە قارا باغدىن ئېشەك بىلەن ھەر تۇرلۇك كۆچەت ئېلىپ كېلىپ تە-كىدۇ، گۈل تېرىپ، شىپاك ياسايدۇ. بۇ يېڭىلىقتىن خۇرسەن بولغان قۇربان زەڭگى مەھەممەت قارىنى ئىمام دەپ بەلگىلەپ، «بۇ ياخشى ئادەم ئىكەن، بىز بۇنىڭدىن پەرزەنت ئېلىپ قالە-مىز» دەپ سىگىلىسى سەلىمخانىنى مەھەممەت قارىغا بېرىدۇ. سەلىمخان بىر ئوغۇل، بىر قىز تۇغىدۇ. ئوغۇلنىڭ ئىسمىنى ئابلىز، قىزنىڭ ئىسمىنى مەرەمنساخان دەپ قويىدۇ. مەھەممەت

قارىدا ئوقۇغان نەچچە تۈركۈم ئوقۇغۇچىلار كېيىنچە پەننىي مەكتەپلەردىمۇ ئوقۇپ، ئازادلىق ھارپىسىدىكى كۈنەس ناھىيە سىنىڭ غۇللۇق زىيالىيلىرىدىن بولۇپ قالدى.

1930 - يىلى مىڭباي موللا دىنىي دەرس بىلەن پەننىي دەرسنى بىرلەشتۈرۈپ ئۆتكەن بولۇپ، مەسچىت ئەتراپىدە-كى بايان ئەلنىڭ بالىلىرى يازدا يايلاقلارغا كۆچۈپ كەتسە، كۈزدە قايتىپ كېلىپ ئوقۇيتتى. شۇ مەزگىلدە يەنە تاتار ئو-قۇتقۇچىلاردىن ئابدۇسالام، ئابدۇمىجىت قاتارلىقلار پەننىي دەرس ئۆتكەنىدى. 1933 - يىلى ئىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىي - مائارىپ ئىدارىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ناراتتا 1934 - يىلىدىن باش-لاپ ھەرقايسى مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى-مۇ قۇرۇلۇپ مائارىپ ئىشلىرى جانلاندى. 1934 - 1935 - يىل-لىرى تالدا «تۇران مەكتىپى» قۇرۇلۇپ، ئىككى سىنىپ ئېچىل-دى. 1934 - يىلى كەڭسۇ جالجىدە قاناتبەك مەكتەپ قۇرۇلۇ-شىنى باشلىۋەتتى. قاناتبەك سۇلتان كەلدى دېگەن ئەلنىڭ بېگى بولۇپ، بۇنىڭ قول ئاستىدا بەش زەڭگى (شاكىيۇ) بار ئىدى. بۇلار قۇرۇلۇش كومىسسىيىسى، ئاتا - ئانىلار كومىس-سىيىسى قاتارلىق ئالتە كومىسسىيە تەسىس قىلدى. سۇلتان كەلدى مۇبارەكبەكنى قۇرۇلۇش كومىسسىيىسى، توردوغۇلدىن جۇراتقاننى ئاتا - ئانىلار كومىسسىيىسى قىلىپ سايلىدى. بۇ-لار ئۆشىرە - زاكات يېغىش ئىشىنى ۋە مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى جىددىي تۇتقانلىقتىن 1935 - يىلى 14 ئېغىزلىق سىنىپ ۋە بىر زالدىن تەركىب تاپقان يېڭى مەكتەپ بارلىققا كەلدى. مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى ئۆمەر ئاخۇن دېگەن ئۇيغۇر ئۇستام غۇل-جىدىن كەلگەن شاگىرتى بىلەن كېچە - كۈندۈز ئىشلىدى، ئەپسۇسكى ئۆمەرئاخۇن ئۇستام قازاق خەلقىنىڭ مەكتىپىنى ياخشى ياساش ئۈچۈن كۆكۈل قويۇپ ئىشلەۋاتقاندا، غايىپتىن ئوق تېگىپ ئۆلدى، ئورنىغا سىيىت ئاخۇن ئۇستام چىقىپ مەك-

تەپ قۇرۇلۇشىنى پۈتتۈرۈپ، قازاق خەلقىنىڭ رازىلىقىنى ئۆلمەس قازىنىتى.

بۇ مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۇچۇن يىغىلغان ئات، كالا، قويلار ۋە ياغاچقا ئوخشاش ماتېرىياللار مەكتەپنىڭ پارتا، ئورۇندۇقلىرى ئۇچۇن ئىشلىتىلدى. مەكتەپ ئەترايىغا، ياۋا ئالما، ئۆرۈك، تېرەك قويىدى. بۇ ئىشنى شاربۇ ئاخۇن سودىگەر ئىشلىدى.

1935 - يىلى بۇ قازاق مەكتىپىدە 14 سىنىپ ئېچىلىپ 380 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. ئارالتۆپىدىكى سۇلتان كەلدى ئېلىنىڭ ئۇچكەپتەردىكى قارىنباي دېگەن ئەلدىن چىققان مۇپتىسى قانابای 1937 - يىلى كېسەك بىلەن بەش ئېغىز زاللىق مەكتەپ ياسىتىپ، تۆت سىنىپ ئېچىپ 30 دىن 120 گىچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ئالتە ئوقۇتقۇچى دەرس ئۆتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماڭاشىنى خەلقتىن يىغىش قىلىپ بەردى. مەكتەپ، سىنىپ مۇلكىنى سابىراخۇن، نىيازئاخۇن ئىككى نەپەر ئۇيغۇر ياغاچچى ياساپ بەردى.

قانابای مەكتەپ باشقۇرۇش كومىتېسىنى قۇردى. كومىتېسىيە توققۇز نەپەر ئادەمدىن تەركىب تاپتى. بۇلار: قانابای ئەخمەتبېك، تۇردىبېك، جاقىپ قاتارلىقلار بولۇپ ياغاچ - تاش، ئۆشىرە - زاكات يىغدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇمەكتەپ «ئۇچكەپتەر قانابای مەكتىپى» دەپ ئاتالدى.

1938 - يىلى قانابايىنىڭ بالىسى نۇردانقازى نىلقا مىس مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولدى. 1939 - يىلى ھازىرقى ناراتېيىزىسىنىڭ ئىنتىتال مەكتىپى قۇرۇلۇپ «سۇلتانقازى مەكتىپى» دەپ ئاتالدى، كېيىن بىجان زەڭگى (بەگ) ئۇچان، ئايۇپ ماڭپاڭلار (مۇئاۋىن بەگ) بىرلىشىپ قارا ئۆيدە چوڭ بىر مەكتەپ سالدى. بۇ قارا ئۆي مەكتىپى دەپ ئاتالدى. بۇ مەكتەپكە نىلقا ناھىيىسىدىن قانابايىنىڭ بالىسى نۇردانقازى مۇدىرلىق ۋەزىپىسى بىلەن كەلدى.

1945 - يىلى يازدا غۇلجىدا قازاق ئوقۇتقۇچىلىرىغا ئىككى ئايلىق كۇرس ئېچىلدى. كۇرس ئاياقلاشقاندىن كېيىن نۇردانقازى ئۆز ئانا مەكتىپىگە مۇدىرلىق ۋەزىپىسى بىلەن كەلدى. 1938 - 1939 - يىلى ھازىرقى ياۋا توقاي يېزىسىنىڭ ئۆرۈك تارالدىدىن ئابىت قاتارلىق كىشىلەر بىرلىشىپ بەش ئېغىزلىق بىر مەكتەپ سېلىپ بالا ئوقۇتتى. بەشتۆبە يېزىسىدىكى ئۇچ بۇلاقتا ھاشىم قارى قازاقلارنىڭ قوللىشى ۋە يار-دەم قىلىشى بىلەن مەسچىت سېلىپ ئەتراپىغا قارياغاچ تىكىدۇ. ھەم ئۆزى ئىمام بولۇپ يېڭى مەسچىتتە ناماز ئوقۇپ، قازاق بالىلارغا دىنىي دەرس بېرىدۇ. كېيىن ئۇچبۇلاق خەلقى مەكتەپ سېلىپ پەننىي ۋە دىنىي دەرسلەرنى بىرلەشتۇرۇپ ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆتتى.

1936 - يىلى ناراتتا ئوقۇتقۇچىلار كۇرسىنى ئېچىلىپ بۇنىڭغا ئىلى ۋىلايىتىدىن ئەخمەتبەك دېگەن (تاتار) ئادەم باشچىلىق قىلدى، كۇرستا ئۆتۈلگەن دەرسلەر: ھېساب، تىل، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تارىخ بولۇپ، دەرسنى ئۆتكەن ئوقۇتقۇچىلار تۇرسىباي ئەلىم ئاقىن، قاجىباي، سابىتلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ كۇرسىغا كۇنەستىن بېرىپ قاتناشقان كۇرسانتلار ئىچىدە يېشى كىچىكرەكلىرىدىن نۇردانقازى قانابايىنى ئىلى كۆرە شوتاڭغا بېرىپ يىللىق ئوقۇشقا ئەۋەتتى.

كەڭسۇدىكى قازاق مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار 1939 - يىلى 6 - سىنىپنى پۈتتۈرۈپ چىقتى. 1940 - 1941 - يىللىرى يۇقىرى سىنىپ ئاچىلىپ دەپ 7 - سىنىپنى ئېچىپ بۇنىڭدا 20 ياشتىن 40 ياشقىچە بولغان ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتقان بولسىمۇ، بىر يىلدىن كېيىن توختىتىلىپ بۇرۇنقى 1 - سىنىپ بىلەن چەكلىنىپ قالدى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇ - ئوقۇتۇش، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى خېلىلا تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 1939 - يىلى بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيىلەپ، «12 - ئاپرىل» كۇنى

كۇنەس ناھيىسىنىڭ تالدى «تۇران» مەكتىپىگە ئاپىرىپ 100-2500 مېتر غىچە يۇگرەش مۇسابىقىسىغا قاتناشتۇردى.

مۇسابىقىدە كەڭسۇ جالچى مەكتىپىدىن ئەمەتقازى 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپ بىر ساماۋەر ئالدى. ئەبۇ تالىپ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپ پالاشۇپكا چاپان، ئاياغ بىلەن مۇكاپاتلاندى. بۇ قېتىمقى مەكتەپلەرئارا مۇسابىقىدە كەڭسۇ جالچى مەكتىپى 1 - دەرىجە، تالدى تۇران مەكتىپى 2 - دەرىجە بولۇپ باھالاندى. بەشتۆپە مەكتىپى نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. 1940 - يىلى ئاپرېلدا 2 - قېتىملىق مەكتەپلەرئارا مۇسابىقىدە يەنە تالدى تۇران مەكتىپىدە ئېلىپ بېرىلىپ، بۇنىڭدا كەڭسۇ جالچى مەكتىپىدىن يەنە ئەمەتقازى، ئەبۇ تالىپ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، نىلقىدىن كەلگەن مەسۇم 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1934 - يىلى ئاراللا تۆپىدە رۇسلار يېڭى مەھەللە قۇرۇپ، ئۇنىڭ نامىنى پاسۇلكا دەپ ئاتىدى. 1935 - يىلى رۇسلار 1 - كوچىغا رۇس مەكتەپنى سېلىپ پۈتكۈزدى. 1939 - يىلى رۇس مەكتىپى ئالدىغا ئۇيغۇرلار ئىككى ئېغىزلىق بىر مەكتەپ سېلىپ ئۆزبېك، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىپ دەرس باشلىۋەتتى. ئوقۇتقۇچىلىقنى رېھىم تومپاق قىلدى. 1940 - يىلىدىن 1944 - يىلغىچە ئاراللا تۆپە ھاكىم ئىدارىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ياغاچ ئۆينى ئېلىپ مەكتەپ قىلىپ تۆت سىنىپ ئاچتى. بۇ مەكتەپ ئوتتۇرىدا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزبېك، ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلىرىدىن 110 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ دەرس ئۆتۈلىدى. دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى رېھىم تومپاق، يۈسۈپجان، خەلچە بانۇم، سۇيۇم بىكە (تاتار) بولۇپ مەكتەپ مۇدىرى سەلەفى سەئىدى بولدى. ئوقۇتۇش ئىشلىرىمۇ كۆرۈنەرلىك راۋاجلاندى. 1945 - يىلى كۈزدە ئۇيغۇرلار ئوقۇغان مەكتەپنى يۇلتۇزدىن كەلگەن موڭغۇل ئوقۇغۇچىلارغا بوشۇتۇپ بەردى. سەۋەب

يۇلتۇزنىڭ ھاكىمى ۋە لاماسى موڭغۇل جاڭ - زىت ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلىشىپ يۇلتۇزدا ئىنقىلابىنى باشلاپ، موڭغۇللارغا تەشۋىق قىلىپ يۇلتۇزدىن دالىن داۋان، سەرىم، كۆكۈن، ئاقتاش قاتارلىق مۇھىم يەرلەرنى تەشۋىق بىلەن ئىلغا ھەمدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا يېقىندىن ياردەملىشىپ، ئىتتىپاقلىقنى قولغا كەلتۈرگەن. شۇڭا ئۇچ ۋىلايەت ئازات بولغاندا بىر مەزگىل يۇلتۇز ئىلى ۋىلايىتىگە قارىغانىدى. يۇلتۇزدىكى موڭغۇل ئوقۇغۇچىلار ئاراللاپىگە كېلىپ ئۇيغۇرلار بوشتىپ قويغان مەكتەپتە ئوقىدى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 50 ئەتراپىدا بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى داۋالاش ئۈچۈن دەڭزىل دېگەن ئەمچى (تەۋىپ) يۇلتۇزدىن كېلىپ، ئوقۇغۇچىلار بىلەن ياتاقتا بىرگە بولدى. بۇ مەكتەپتىكى موڭغۇل ئوقۇغۇچىلارغا شۇ مەكتەپ يېنىدىكى قاسساخۇن ئۇستام نان يېقىپ بېرەتتى. موڭغۇل ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە بادەيمۇ (ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى) بار بولۇپ، جۇمە كۈنلىرى دادىسىنىڭ يېقىن ئاغىنىسى قابىلبەك (قازاق) ئۇنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قوندۇرۇپ، شەنبە كۈنى يەنە مەكتەپكە ئەكېلىپ قوياتتى. ئاراللاپىدە موڭغۇللار ئوقۇغان شۇ مەكتەپنى ھازىرمۇ موڭغۇل مەكتىپى دەپ ئاتايدۇ.

1945 - يىلى ئاراللاپىدىكى ئابدۇلجان دوختۇر (ئۆزبېك) شۇ مەزگىلدىكى ئىلغار سودىگەر ۋە شەخسىيلەرنى يېغىپ تەشۋىق قىلىپ، ھازىرقى سابىق ئۇيغۇر 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ بۇرۇنقى قۇرۇلۇشىنى پىلانلاپ تۆت ئېغىز، ئۇستى چېدىرچە، ئاستى تاختايلىق، كەينى زال، كۈنگەي تەرىپىنى كارىدۇرلۇق قىلىپ مەكتەپ سالدۇردى. بۇنىڭ پۇلىنى ئاممىدىن يېغىپ، ئۇيغۇر مەكتەپنى مەھەللە ئوتتۇرىسىغا مۇقىملاشتۇرۇپ سالدى. كۇزدە ئوقۇغۇچىلار يېڭى مەكتەپتە - يورۇق، ئازادە سىنىپلاردا دەرس ئوقىدى. 1946 - يىلىدىن 1947 - يىلغىچە ئىلى داراللا

مۇئەللىمننى پۈتتۈرۈپ كەلگەن كارمان (قازاق) مەكتەپ مۇدىرى، مەھەممەتجان ئەپەندى (ئۇيغۇر) ئىلمى مۇدىرى بولدى. 1947 - يىلى كارمان ئۇچكەپتەردىكى قانابای مەكتەپىگە مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ يۆتكەلدى، ئورنىغا مەھەممەتجان ئەپەندى مەكتەپ مۇدىرى بولدى. دەرس ئوقۇتقۇچىلىقتا ئابلىكىم (قازاق)، سۇلايمان (ئۇيغۇر) يېڭىدىن كەلدى. ئارالتۆپە مەسچىتنىڭ سابىق ئىمامى ئىسمايىل ئىمام قوشۇمچە دىنىي دەرس مۇئەللىمى بولدى. 1946 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بۇ ئۇيغۇر مەكتەپتە 1 - سىنىپتىن 4 - سىنىپقىچە تۆت سىنىپ ئېچىلىپ، 120 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى دەرس ئوقىدى، بۇ ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە قازاق ئوقۇغۇچىلارمۇ بارىدى. 1947 - يىلى ئابدۇلجان (دوختۇر) بۇ ئۇيغۇر مەكتەپىنىڭ كاتىۋىغا توغۇرلاپ 1 - چوڭ كوچىغا چىقىدىغان تۆت مېتىرلىق يول ياساتقۇزدى ھەمدە بازاردىكى ئۆزبېك، ئۇيغۇر سودىگەرلەر شارپىلاخۇنكامنىڭ تېخنىك بولۇپ يول كۆرسىتىشى بىلەن ھازىرقى ئۇيغۇر مەكتەپ ئىچىدىكى ياۋا ئالما، قاراتېرەك، تاللارنى تىكتۈزدى. 1947 - يىلى 8 - ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك، دەلىلقان، ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلار ياماتۇ، توققۇزتارا ئارقىلىق كۈنەس ئىلالى مالى بىلەن ئارالتۆپىگە كېلىپ، ئۇيغۇر مەكتەپ مەيدانىدا يىغىلغان كۆپچىلىككە مائارىپنى قوللاش ۋە كېلەچەك توغرىسىدا مۇھىم سۆز قىلىپ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا مەدەت بەردى. ئاندىن پولۇك گازارمىسىغا بېرىپ يېغىن ئېچىپ كوماندىر، جەڭچىلەردىن ھال سوراپ، ماددىي بۇيۇملارنى تارقىتىپ بەردى. 1947 - يىلى تېكەس ئاتلىق پولۇك ئەسكەرلىرى ئارالتۆپىگە ئورۇنلاشتى.

1951 - يىلى ئارالتۆپە ئۇيغۇر مەكتەپ ئاتا - ئانىلار كومىتېتى مەكتەپتە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىپ ئەسلىگە

نسپ يېتىشمەيۋاتقانلىقىنى ئارالتۆپە يېزىلىق ھۆكۈمەت باشلىقى ئابدۇللامغا (ئۆزبېك) ئىنكاس قىلغانىدى، يېزا باشلىقى ئابدۇللام ھەر مىللەت خەلقىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئاممىدىن پۇل ۋە خىراجەت يىغىپ، ئۇيغۇر مەكتەپنىڭ شەرقىي تەرىپىگە ئوتتۇرىسىدا زالى بار، ئىككى تەرىپىدە ئىككى ئېغىز سىنىپى بار تۆت ئېغىزلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، سىنىپ سانىنى سەككىزگە كۆپەيتىپ خەنزۇ، خۇيزۇ ئىككى سىنىپ قوبۇل قىلىپ، ھەر مىللەت پەرزەنتلىرىنىڭ بىرلىكتە، ئىتتىپاقلىشىپ بىلىم ئېلىشىغا شارائىت يارىتىپ بەردى.

كۈنەس ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئەزىرباي (قازاق)، ئارالتۆپە سودا كوپېراتىپىنىڭ ھازىرقى جىڭلىسى ئابدۇۋاھىلقان (قازاق)، ئارالتۆپە پوچتا تىجارەت پونكىت باشلىقى ئومايزا (خۇيزۇ)، كۈنەس ناھىيە 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى شايمەردان (تاتار)، كۈنەس ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى مۇئاۋىن ھاكىمى روزاخۇن (ئۇيغۇر) 1951 - يىللاردىكى سابىق ئۇيغۇر مەكتىپىنىڭ كونا ئوقۇغۇچىلىرىدۇر.

(ماتېرىيال)

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى قىسقىچە ئىقتىسادىي ئەھۋالى

ئابلەت نۇردۇن

XVIII — XIX ئەسىرلەردە شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلاتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى يەر مەيدانى 4 مىليون 491 مىڭ 100 كۋادرات كىلومېتر، ھەقىقىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 7 مىليون 400 مىڭ مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ $\frac{1}{225}$ قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى. 1759 - يىللىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى تەخمىنەن 212 مىڭ 178 بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ھەر بىر نوپۇسقا 30 نەچچە مودىن توغرا كېلەتتى. ھالبۇكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاز ساندىكى فېئودال بەگ - پومېشچىكلارنىڭ قولغا مەركەزلەشكەنىدى. كەڭ مېھنەتكەشلەر ئۇلارغا يالليىنىپ ئىشلەشكە مەجبۇر ئىدى.

1905 - يىللىدىكى سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭدا 5 مىليون 792 مىڭ 744 مو تېرىلغۇ يەر، شىمالىي شىنجاڭدا ئاران 1 مىليون 612 مىڭ 462 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ كۆلىمى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تېرىلغۇيەرنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىغىمۇ يەتمەيتتى. تېرىلغۇ يەرلەر تاغ سۇيى ۋە قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلاتتى.

1766 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «غەربىي رايونىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 33 - جىلد- «ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى»دىكى سانلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 66 مىڭ 871 تۈتۈن (ئائىلە)، 212 مىڭ 178 نوپۇس بولۇپ، ھەرقايسى جايلار ئىچىدە قەشقەر (14 مىڭ 56 تۈتۈن، 66 مىڭ 413 نوپۇس) بىلەن يەكەن (15 مىڭ 574 تۈتۈن، 65 مىڭ 495 نوپۇس) نىڭ نوپۇسى ئەڭ كۆپ ئىدى.

تېرىلغۇ يەرلەرگە ئاساسلىقى ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلغاندىن باشقا، يەنە كۆكتات تېرىلغان. باغۋەنچىلىكىمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان. ئەينى چاغدا تېرىقچىلىق ئۇسۇلى قالاق بولغاچقا، ئاشلىقنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتىمۇ تۆۋەن ئىدى. شۇ چاغدا ھەرقايسى جايلاردىن ئېلىنغان سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1759 — 1777 - يىللىرى بۇغداينىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى بىر دانەن تۆت كۈرە ئىككى شىڭ؛ 1771 - 1777 - يىللىرى بىر دانەن ئۈچ كۈرە يەتتە شىڭ بولغان.

«غەربىي رايونىدا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە» نىڭ 7 - جىلدىدا: «ئۇيغۇرلار قوغۇن تېرىشنى ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىش بىلەن تەڭ كۆرۈدىكەن، ئۇلارنىڭ قوغۇنلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇن، بەزىلىرى يۇمىلاق، رەڭگى قىزىل، ئاق، سېرىق، يېشىل ھەر خىل ئىكەن. يازا، كۈز مەۋسۇمىدە ئۇيغۇر كەنتىگە بارغانلار قوغۇن بىلەن كۈتۈۋېلىنىدىكەن.

يازدا ئۈجمە، ..... شاپتۇل، ئۈزۈم، جىگدە پىشىدىكەن، ئۇزۇمدىن ئىشلىگەن مۇسەللەس ناھايىتى ياخشى بولىدىكەن دېيىلگەن.

شىنجاڭدا يەنە پاختىچىلىق ۋە پىلىچىلىك خېلى تەرەققىي تاپقان، بولۇپمۇ تۇرپان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن تۆت جايىنىڭ پاختىسى ۋە پىلىچىلىكى داڭ چىقارغان. XIX ئەسىرنىڭ 90 -

يىللىرى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلغاندىن كېيىن، پىلەچىلىك لىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا خېلى ئەھمىيەت بەرگەن. خوتەن پىلە بېقىشتا، يىپەكچىلىكتە شۆھرەت قازانغان. «ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئۇمۇمىي تەزكىرىسى» 8 - جىلىدا: «خوتەن ئۇيغۇرلىرى پىلە بېقىشقا، پىلە غوزىكىدىن مەھسۇلات چىقىرىشقا ماھىر» دېيىلگەن. چىيەن لۇڭنىڭ 28 - يىلى (مىلادى 1736 - يىلى) مەسلىھەت ئامبىلى ئىلتۇ: «ھەر يىلى يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن 15 مىڭ جىڭدىن پاختا يىغىپ ئىسكىلاتتا ساقلاش، ئىسكىلاتلارنى ئەسكەر مۇھاپىزەت قىلىش» توغرىسىدا كۆرسەتمە بەرگەن. شۇ چاغلاردا قەشقەر يىلىغا 13 مىڭ 600 نەچچە جىڭ پاختا تاپشۇرغان، يەكەن يىلىغا 26 مىڭ 700 نەچچە توپ ماتا تاپشۇرغان.

XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، شىنجاڭدا بىر مەھەل ئەمىنلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، مال - چارۋىلار خېلى كۆپەيدى. لېكىن چارۋىچىلىقتا دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە چارۋىچىلىقى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيتتى.

بۇ دەۋرلەردە كانچىلىق ئىشلىرىمۇ خېلى رونىق تاپتى. قەشقەر، ئىلىلاردا قوغۇشۇن كېنى بولۇپ، كانلاردىن چىققان قوغۇشۇن ھەربىي قوشۇننىڭ ئوق دورىسىغا ئىشلىتىلەتتى. يۇقىرىقى ئىككى جايدىن ھەر يىلى ئالتە يەتتە مىڭ جىڭ، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە مىڭ جىڭ قوغۇشۇن ئېلىنغان. كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا گۇگۇرت كېنى بولۇپ، بۇ يەردىكىلەر بىر خىل باج ئورنىدا گۇگۇرت تاپشۇرغان. گۇگۇرتنىڭ سەرەڭگە ياسالغان. ئۇچتۇرپان، قەشقەر، قاراشەھەر، ئاقسۇ، باي، كۇچا، سايرام، شايار قاتارلىق جايلاردا مىس كېنى بار بولۇپ، بۇ جايلاردىن چىققان مىس ئىلى ۋە ئاقسۇلاردا قورۇلغان پۇل ئىدارىلىرى تەرىپىدىن مىس تەڭگە قۇيۇلغان. سانجى، ئىلى قاتارلىق جايلاردا تۆمۈر كېنى بولۇپ،

بۇ كانلاردىن چىققان تۆمۈرلەر بىلەن دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياسالغان. قاشتېشى كانلىرى ئىچىدە يەكەندىكى مىرداي كېنى ئەڭ مەشھۇر بولۇپ، بۇ كاننى دەسلەپتە خۇسۇسىيلار ئاچقان بولسىمۇ، 1777 - يىلى ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنغان.

XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ شىنجاڭدا تاشقى سودا ئىشلىرىمۇ خېلى رونىق تاپتى. روسىيەدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر سودا - سانائەتچىلەر ئىلى قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ تىجارەت قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان؛ شىمالىي شىنجاڭدا ئۇرۇمچى بىلەن گۇچۇڭ سودا تۈگىنىگە ئايلاندى. بۇ ۋاقىتتا شىنجاڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىن باشقا، يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار بىلەنمۇ سودا ئالاقىسى قىلغان.

تالانتلىق تېۋىپ — ئابلىمىت

يۇسۇپ پەھاجى

شىرىپ خوشتار

مەن ئۆتكەن يىلى 9 - ئايدا، خوتەن ۋىلايىتىگە ھەر تەرەپلىمە ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىش يۈزىسىدىن بارغانىدىم. خوتەن ۋىلايىتى ۋە شەھەرلىك سودا - سانائەت، ئەدەبىيات - سەنئەت، تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ئەھۋالى ھەم مەشھۇر شەخسلەر ئۈستىدە ئىزدەنگىنىمدە، كۆپلىگەن كىشىلەر، ئابلىمىت يۇسۇپ بىلەن كۆرۈشتىلمۇ - دېگەن سوئالنى قويۇشتى. شۇنداق قىلىپ مەن بۇ كىشىنى ئىزدىدىم. خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىنىڭ قورۇسىغا كىرگىنىمدە، بۇ كىشى بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەن ئىككى نەپەر تېۋىپقا ئۇچراشتىم. ئۇلار مېنى ئۇزۇملۇك تال بارىگى ئاستىدىن باشلاپ ئاددىيغىنا سېلىنغان بىر ئىمارەتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ كىشى بىلەن سۆھبەتتە بولۇۋاتقان كىشىلەر قايتقىچە ساقلاپ تۇردۇق.

بىز ئۆيگە قەدەم باسقاندا، ئابلىمىت داموللام ئالدىمىزغا چىقىپ قارشى ئالدى. مەن سۆھبەت نۆۋىتىنى ھېلىقى تېۋىپلارغا بەردىم - دە، كىتاب جازىسىنىڭ يېنىغا كەلدىم. مېنى قىزىقتۇرغىنى پارىس، ئەرەب، ئوردۇ، تۇرك، خەنزۇ تىللىرىدىكى كىتابلا ئەمەس، بەلكى ئىنگلىز تىلىدىكى كىتابلار ۋە لۇغەتلەر بولدى. بۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى تىبىبىي كىتابلاردىن

باشقا تارىخ، ئەدەبىيات، تىل ساھەسىدىكى ھەرقايسى ئىلمىي ئەسەر لەرئىدى..

مەن ئابلىمىت يۇسۇپ بىلەن سۆھبەتلىشۋاتىپ ئۇنىڭ ئاقىلانە پىكىر قىلىشى، كەمتەرلىكى، سۆزىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ۋە سۆزىدىكى ھەر بىر جۈملىنىڭ ۋەزنى - قىممىتىگە قاراپ ئاپىرىن ئوقۇدۇم ھەمدە، ئۇ كىشىنىڭ تەرجىمھالىنى بىلگىم كەلدى.

ئابلىمىت يۇسۇپ 1925 - يىلى خوتەن ناھىيىسىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، بىر تەرەپتىن مەكتەپتە ئوقۇسا يەنە بىر تەرەپتىن دادىسىدىن تىبىبىي دورىلارنى ۋە دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى تونۇش، دورىگەرلىك ۋە دورىلارنىڭ شىپالىق رولى توغرىسىدا بىلىم ئالىدۇ. كېيىن ئۇ، خوتەن، قەشقەردىكى دىنىي مەدرىسلەردە ئوقۇپ پارىس، ئەرەب تىللىرىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ، ئۇنىڭ پارىس، ئەرەب تىللىرىنى ئۆگىنىشى ئۇنىڭ تىبابەتچىلىك كىتابلىرىدىن پايدىلىنىشىغا زور ياردەم بولىدۇ، ئۇ ئەمەلىي ئۆگىنىش بىلەن نەزەرىيىنى بىرلەشتۈرۈپ، 1945 - يىلىدىن باشلاپ مۇستەقىل كېسەل كۆرۈش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ھەم تىبىبىي كىتابلارنىڭ تارىخ، ئەدەبىياتقا ئائىت كىتابلارنى ئۆزلىكىدىن ئۆگىنىپ ماڭىدۇ. تىبابەتچىلىككە ئائىت ھەرقايسى ئاتالمىلارنى بىلىش ئۈچۈن خەنزۇچە - ئىنگلىزچە دورا ئىسىملىرى لۇغىتىدىن خەنزۇچە يېزىقنى ئۆگىنىپ ماڭىدۇ.

1955 - يىلىدىن كېيىن ئابلىمىت يۇسۇپ خوتەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ مۇشۇ جەريانىدا يىگىرمە نەچەر ياشقا ئەرەب، پارىس تىلى ۋە تىبابەتچىلىك ئىلمىدىن دەرس ئۆتۈپ، تايانچى تېۋىپلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرىدۇ. ئۇ، شاگىرت يېتىشتۈرۈش يىلەنلا قالماي يەنە ئىلمىي ئەمگەك بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ.

ئابلىمىت يۇسۇپ ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە، ئىنگلىزچە،

خەنزۇچە «تىببىي ئاتالغۇلار لۇغىتى»نى تۈزەپ چىقىدۇ. بۇ لۇغەتنىڭ بىر قىسمى 1957 - يىلى «ساقلىق ساقلاش» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشىدۇ.

تېنىم تاپماي ئۆگىنىپ، بالداقمۇ - بالداق ئۆرلەۋاتقان ئۇيغۇر تىبابىتى ئىلمىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۆھپە قوشۇۋاتقان بۇ تالانت ئىگىسى 1958 - يىلى «سول» لۇشىيەنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ساناقسىز رىيازەتلەرنى چىكىدۇ.

باللىق دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ۋە ئۇنىڭ ئىلمىگە قىزغىن مۇھەببەت باغلىغان ئابلىمىت يۈسۈپ — ئەڭ قىيىن شارائىتتىمۇ تىببىي ئىلمىگە بولغان مۇھەببەتنى قىلچە سۇسلاشتۇرمايدۇ بەلكى بىر تەرەپتىن جاپالىق ئىمگەك قىلسايەنە بىر تەرەپتىن خەنزۇچە ئۆگىنىش بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى تىببىي كىتابلاردىن تولۇق پايدىلىنالايدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ. ئۇ يەنە ئۇزۇن يىللىق مول تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان مۇرەككەپ دورىلار رېتسىپى» ۋە «يۇنان تىبابەتچىلىكىدىن كىرگەن دورا رېتسىپى»نى توپلاپ، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىي توغرىسىدىكى قوللانمىنى يېزىپ چىقىدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئىلمىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى بىر قەدەر مۇكەممەل بايان قىلىنغان بۇ قوللانما 1978 - يىلى سەھىيە نازارىتى تەرىپىدىن باشقا ماقالىلار بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ نەشر قىلىنىپ، كەڭ تىببىي خادىملارنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنۇلىدۇ.

1979 - يىلى ئابلىمىت يۈسۈپ خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ ۋە شۇ يىلى تەكلىپ بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تەرجىمە قىلىشقا قاتنىشىدۇ.

ئابلىمىت يۈسۈپ 1981 - يىلىدىن كېيىن ۋەتەن تىبابەتچىلىكى «تىببىي قامۇسى»نىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى تومىنى ۋە دەرسلىك ماتېرىياللارنى تۈزەش خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ. 1980 - يىلىدىن باشلاپ خوتەن ۋىلايەتلىك تىببىي تېخنىكوم مىللىي تىبابەتچىلىك سىنىپىغا دەرس ئۆتۈپ، ئوچ قارارغا 120 نەپەر ئوقۇغۇچى تەربىيىلەپ چىقىدۇ.

ئابلىمىت يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش بىلەن بىرگە، ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىش ئارقىلىق، يۈرەك قان تومۇرلىرى قېتىشىش، قان سېيىش ۋە نېرۋا خاراكتېرلىك كېسەللەرنى داۋالاشتا ئىجادىي رېتسىپلارنى تۈزەپ چىقىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق جاپالىق ئىمگەكلىرى بىلەن 1983 - يىلى «مۇدىر ۋىراچ» ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ.

ئابلىمىت يۈسۈپ ئىلمىي، تىببىي خادىم بولۇپلا قالماستىن بەلكى ئۇ چوڭ ئابرويغا ئىگە جامائەت ئەربابلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش ۋە مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، يەنە ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي تىبابەت پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولۇۋاتىدۇ.

تۇردى ئۆلەڭ توغرىسىدا

ئابدۇكېرىم مەخمۇتوۋ

تۇردى ئۆلەڭ ئۇيغۇر بولۇپ، 50 يىلدىن كۆپرەك ئۆمرىنى ئالتايدا ئۆتكۈزۈپ، قېرىنداش قازاق خەلقى ئىچىدە ئۆلەڭ ئېيتىپ، تۇردى ئۆلەڭ دېگەن نام بىلەن ئالتايدا شۆھرەت قازانغان، شۇنداقلا ئالتايدىكى قازاق خەلقىنىڭ ئەدەبىي - سەنئەت خەزىنىسىگە تۆھپە قوشقان ئادەم.

تۇردى ئۆلەڭ 1909 - يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بۇيامەت كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا شوخ، زېھنى ئۆتكۈر بالا بولۇپ ئۆسكەنىدى. تۇردى ئۆلەڭنىڭ چوڭ دادىسى ساۋۇت چوڭ دېگەن كىشى ئۇستا خەلق قوشاقچىسى ھەم ناخشا خۇمار ئادەم بولۇپ، نەۋرىسى تۇردىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى، ئۇنى كىچىكىدىنلا ئۆز يېنىدىن ئايرىمای، قوشاق قوشۇپ، ناخشا ئېيتىپ ئۇنىڭغا بۆاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. تۇردى ئۆلەڭمۇ سەككىز ياشتىن باشلاپلا چوڭ دادىسى ساۋۇت چوڭنى دوراپ ناخشا ئېيتىپ، قوشاق قوشۇپ ئۆز مەھەللىسىدىكى ئادەملەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

تۇردىنىڭ ئانىسى ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئاخۇنكام يالغۇز ئوغلى تۇردىنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ 1922 - يىلى ئېشەكچىلەر بىلەن ئىلغا چىقىپ، ئىلغا چىققاندىن كېيىن ئاخۇنكام ئوغلى تۇردىنى بىرگە ئېلىپ ئېشەك ھەيدەپ بورتالا، چۆچەك، ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ، قومۇل قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ، كېيىنرەك تۆگىچىلەرنىڭ تۆگىسىنى يېتىلەپ ئىلىدىن ئالمۇ-

تا، فرونزى، تاشكەنتلەرگە بارىدۇ. ئۇرۇمچى، ماناس، شىخو، چۆچەك ئارقىلىق شەمەيگە، شەمەيدىن زايسانغا، زايسانىدىن جېمنەيگە ئۆتۈپ، جېمنەيدىن ئالتاي ۋە ئۇرۇمچىلەرگە بارىدۇ.

تۇردى كىچىك بولسىمۇ دادىسى ئاخۇنكامنىڭ ئارقىسىدىن يۇرۇپ نۇرغۇن يەرلەرنى كۆرۈپ، كۆپ ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ. «كۆپنى كۆرگەن كۆپنى بىلىدۇ» دېگەندەك تالانتلىق، ئۆتكۈر تۇردىنىڭ سۆزمەنلىكى كۈچىيىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ ئۇيغۇرچە، قازاقچە، ئۆزبېكچە، موڭغۇلچە، رۇسچە ناخشىلارنى ئۆگىنىدۇ. كۆرگەن ئىشلارنى، بارغان يەرلەرنى قوشاققا قوشۇپ ناخشا ئېيتىدۇ. تۇرمۇشتا ئاچچىق - چۈچۈكنى تېتىپ پىششىپ يېتىلىدۇ. تالانتىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ.

1927 - يىلىدىن، تۇردى ئۆلەڭنىڭ دادىسى ئاخۇنكام تۆگە يېتىلەپ كېلىپ جېمنەي ناھىيە بازىرىنى بىنا قىلغان بىر يۆرتلىقى ساراجى (ئەسلى ئىسمى ئابدۇراخمان ھاجى بولۇپ، سېرىق چىراي ئادەم بولغاچقا قازاقلار ساراجى دەپ ئاتىغان) ئاخۇنكانى تېپىپ ئوغلىنى ئۇنىڭ خىزمىتىگە بېرىدۇ ۋە ئۆزى ماناسقا كېتىدۇ. تۇردى ئۆلەڭ شۇ كۈندىن باشلاپ ساراجى قولىدا مويكا (تېرە، يۇڭ ۋە ئۇچەيلەرنى جاگۇڭ قىلىدىغان يەر) نى باشقۇرىدۇ. كېيىن ساراجىنىڭ سودا - تاۋارلىرىنى ئېلىپ چىقىپ بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىدە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، شۇنداقلا قازاق قېرىنداشلارنىڭ ئۆلەڭ - قوشاقلىرىنى تېرىشىپ ئۆگىنىدۇ. تۇي - تۆكۈن ۋە باشقا ئۆلەڭ ئېيتىش سورۇنلىرىغا بېرىپ ئاقىنلارنىڭ ئۆلەڭلىرىنى ئاڭلايدۇ، ئۆگىنىدۇ. كېيىنرەك ئۆلەڭچى قىز - يىگىتلەر بىلەن ئۆلەڭ ئېيتىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ قازاق قېرىنداشلار ئىچىگە سىڭىپ كىرىپ ئازغىنا ۋاقىت ئىچىدە قازاق قېرىنداشلار ئىچىدە ئۆلەڭچى دەپ تونۇلىدۇ. ئۇنىڭ نامى پۈتۈن ئالـ

تايغا پۇر كېتىدۇ. قازاق خەلقىنىڭ ئاتاقلىق پىشقەدەم زىيالىيلىرىدىن بولغان بايمولدا دېگەن ئادەم: «قازاق خەلقىنىڭ ئۆز ئانا تىلىنى تۇۋەپ چىقىشىدا تۇردى ئۇلەك - ئاقمىنىڭ تىلىنى ئاساس قىلساق بولىدۇ، چۈنكى، بۇ ئادەمنىڭ تىلى ـــ ساپ، ھەقىقىي ئېغىز تىلى بولىدۇ» دېگەن ئىدى.

ھەقسقەتەنمۇ تۇردى ئۇلەك تىلىنىڭ ئۆتكۈرلىكى، ئېنىقلىقان ئۇلەكلىرىنىڭ قاپىيداشلىقى، تىلىنىڭ ساپلىقى، ئېنىقلىقان ئۇلەك ئاھاڭلىرىنىڭ يېقىملىقى بىلەن‌ھەر قانداق كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. شۇڭا تۇردى ئۇلەك بۇگۈن ياكى ئەتە پالانچىنىڭ تويىدا ئۇلەك ئېيتىشقا چۈشىدىكەن دېگەن گەپ تارالغان ھامان قازاق خەلقىنىڭ چوڭ - كىچىك، ياش - قېرىلىرى ئۆيىدە ئولتۇرماي، ئۇلەك ئاڭلاش ئۈچۈن يىراق - يىراق يەرلەردىن كېلىشىدۇ.

تۇردى ئۇلەكنىڭ ئۇلىنى ئاڭلىغان ئاقساقال بۇۋاйلار «قىران ياشلىق» دەپ ئۆتكەن تۇرمۇشلىرىغا ھەسرەت چېكىپ تۇردى ئۇلەكنى ھەقىقىي خەلق ئاقىنى دەپ ماختىشىدۇ.

تۇردى ئۇلەك 1930 يىلى ئەتراپىدا جېمىنەيدىكى سارا-جىنىڭ خىزمىتىدىن ئايرىلىپ، ئۇنىڭ بەرگەن ئاز - تولا ئىش ھەققىگە سودا مالىلىرىنى ئېلىپ بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىگە كېلىپ سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئەل ئارىلاپ سودىگەرچىلىك قىلىش بىلەن بىرگە توي - تۆكۈنىلەرگە قاتنىشىپ، قازاق ياشلىرى ئىچىدىكى ئۇلەكچى قىز - يىگىتلەر بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلار بىلەن ئىچقۇيۇن - تاشقۇيۇن بولۇپ كېتىدۇ. شۇ كۈنلەر بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىدە ئولتۇرۇشلۇق قىشلاۋ باي ئىلىنىڭ ئەلچى باي قەبىلىسىدىكى شىكبايىنىڭ قىزى نۇر جامالىنىڭ تازا نام چىقارغان ۋاقتى ئىكەن. ئۇ: «ئەگەر مېنى ئۇلەك ئېيتىشتا كىم يېڭەلسە، ئۇنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر شۇ ئادەمگە تۇرمۇشقا چىقىمەن» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغانكەن. بۇ

قىز بىر قانچە قېتىملىق تويدا تۇردى ئۇلەكنىڭ ئۇلىنى ئېيتقىنىنى ئاڭلاپتىكەن. كۆڭلىدە ئۇنىڭ تىلىنىڭ ئۆتكۈرلىكى، تالانتلىقلىقى، ھەقىقىي خەلق ئاقىنى ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلسىمۇ ئەمما مەڭىستىمەيدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىشلاۋباي ئىلىدىكى ئاقباي دېگەن ئادەمنىڭ قىزىنىڭ تويى بولىدۇ. بۇ تويغا تۇردى ئۇلەك، نۇر جامالمۇ كېلىدۇ. تويغا كەلگەن قىز - يىگىتلەر كۆكۈلمەيدانلىق كەڭ دالىدا سوروڭ تۇۋەپ ئۇلەك ئېيتىشىدۇ. نۇر جامال ئۇلەك ئېيتقان قىز - يىگىتلەرنى كۆزگە ئىلماي، تەكەببۇرلۇق بىلەن ئۇلارنى زاڭلىق قىلىپ ئولتۇرىدۇ. بىر چەتتە تۇروپ قىزنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرغان تۇردى ئۇلەك قىزنى ئۆزى بىلەن ئۇلەك ئېيتىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇلەك ئارقىلىق تەكلىپ قىلغاندا تويغا كەلگەن چوڭ - كىچىك، ياش - قېرى ھەممە ئادەم چاۋاك چېلىپ بۇ ئىككى ئاتاقلىق ئۇلەكچىگە ھۇرمەت بىلدۈرىدۇ. تۇردى ئۇلەك، نۇرجامال ئىككىسى كۆكۈلمەيدانىغا سېلىنغان شىرداق كىگىز ئۇستىدە قىمىز، چاي ئىچىپ ئولتۇروپ ئۇلەك ئېيتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇلەك ئېيتىشىشى ئىككى - ئۈچ سائەتچە داۋام قىلىدۇ. نەتىجىدە تۇردى ئۇلەك شۇ مەيداندا نۇرجامالنى يېڭىۋالىدۇ. قىز تۇردى ئۇلەكنىڭ ئۇلەكچىلىكىگە قايىل بولۇپ ئۆزىنىڭ شەرتىگە ئاساسەن تۇردى ئۇلەكگە تۇرمۇشلۇق بولۇشقا ماقۇل بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن تويدىكى كەڭ خەلق ئاممىسى، يۇرتنىڭ چوڭ ئاقساقال زەڭگى، زالىلىرى باشلامچىلىق قىلىپ شاد - خورام‌لىق ئىچىدە ئاقباي قىزىنىڭ تويىنى قوش تويغا ئايلاندۇروپ، توي ئۇستىگە توي قىلىپ تويىنى ئىككى كۈن ئۇزارتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھېچقانداق چىقىم قىلىنماي، تويلۇق مال سېلىنماي ھەم پۇل خەجلەنمەي خەلق ئاممىسىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئىككى ئاتاقلىق ئاقىنىنىڭ تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ. تۇردى ئۇلەك

بىلەن نۇر جامال ئىككىسى تۇرمۇش قۇرغاندىن كېيىن ئىناق، شاد - خورام‌لىق بىلەن ئۆمۈرلۈك يولداش بولۇپ دۇنيادىن ئۆتىدۇ. بۇرۇلتوقاي، بۇرچىن ناھىيە خەلقلىرى ئىچىدە زور ھۆرمەتكە ئىگە بۇ ئىككى ئاقسۆڭەكلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىككى ئوغلى بار. چوڭ ئوغلى ئەسكەرگە كەتكەن. كىچىك ئوغلى ئەسكەرگە كەتمەي ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىدا قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىنى باشقۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملىشىپ، ئۇلارنى ئىززەت - ھۆرمەت قىلىپ ياشىغان.

1944 - يىلى كۈزدە ئوسمان باندىت ئارسۇمبە (ھازىرقى ئالتاي)، بۇرچىن، بۇرۇلتوقاي ناھىيە خەلقىنىڭ چارۋا مالىنى بۇلاپ - تالاپ خەلقنى مەجبۇرى كۆكتوقايغا ھەيدەپ ماڭغانىدا، تۇردى ئۆلەڭنىڭ چارۋا مالىنى بۇلىغان ھەم ئۆزىنىمۇ كۆكتوقايغا بىللە ئېلىپ كەتكەن. تۇردى ئۇلىنىڭ بۇلانغان مالىنى تېپىۋېلىش ئۈچۈن «ئوسمان باتۇر بىلەن كۆرۈشمەن» دەپ مىڭ تەسلىكتە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ سالام قىلغاندىن كېيىن، ئوسمان ئۇنىڭدىن «نېمە ھاجىتىڭ بار» دەپ سورايدۇ. تۇردى ئۆلىنىڭ گەپ قىلماي كىگىز ئۆينىڭ كېرەسىگە قىستۇرۇپ قويغان دومبىرانى قولىغا ئېلىپ، قازاقلارنىڭ مۇڭلۇق ئاھاڭىغا چېلىپ ئۆلىنى ئېيتىدۇ. ئۆلەڭنى ئاڭلىغان ئوسمان ئادەملىرىنى چاقىرىپ: «مانا‌ۋ سارتنىڭ مالىنى قايەردە بولسا شۇ يەردىن تېپىپ تېزلىك بىلەن قولىغا تاپشۇرۇڭلار» دەيدۇ.

تۇردى ئۆلىنىڭ ئوغلىدىن تۇرۇپ تازىم قىلىپ: «رەھمەت باتۇر، ئۆمرىڭىز ئۇزۇن بولسۇن» دەپ قازاقلارنىڭ قائىدىسى بويىچە كەينىچە مېڭىپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ مال چارۋىلىرى بىر ئايدىن كېيىن قولغا تېگىدۇ.

تۇردى ئۆلىنىڭ قازاقلار ئىچىدە شۆھرەت تاپقان ئاقسۆڭەكلۈپلا قالماستىن، بەلكى مەزلۇم خەلقىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئۆز ھەسسىسىنى قوشقان ئىنقىلابىي جەڭچى. ئۇ كۆپ قېتىم پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرىغىمۇ قاتناشقان ئىدى.

113 ياشلىق سۇنايچى ـ ماۋزۇر شەيخ

(مەكىت ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش)

مول ھوسۇل كانى، ناخشا ئۇسۇل ماكانى بولغان، گۈزەل دولان دىيارىدا 100 يىلدىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەنلەر خېلى كۆپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى تۇرمۇشتا ئاددىي سادىي بولۇپ، ئوزۇقلىنىش، كىيىنىش ۋە باشقا تۇرلۇك تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئاساسەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

100 يىل سۇنايي چېلىپ، مۇقام ئېيتىش بىلەن ئۆتكەن 113 ياشلىق ماۋزۇر ئاكا ئەنە شۇلارنىڭ بىر تىپىك نامايەندىسى.

ماۋزۇر ئاكا 1873 ـ يىلى قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيە سىنىڭ قىسەن دېگەن يېزىسىدا بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۇلار ئالتە بالا بولۇپ ئاتا ـ ئانىسى كىچىك چېغىدىلا ئالەمدىن ئۆتكەن. ماۋزۇر ئاكا 11 ـ يېشىدىلا يۇرتىدىكى بىر بايغا يالليىپ، ئۇنىڭ چارۋىلىرىنى باققان، ئۇ كىچىكىدىنلا زېرەك، تىرىشچان بولغانلىقى ئۈچۈن سۇنايي چېلىشقا ئىشتىياق باغلاپ، ئانچە ئۇزۇنغا بارمايلا خېلى يېقىملىق چالالايدىغان بولغان، كېيىنچە تۇرلۇك جامائەت سورۇنلىرىدا سۇنايي چېلىش بىلەن تۇرمۇشنى قامدىغان، ئۇ يەنە بۇنىڭ بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماستىن بەلكى پىشقەدەملەرنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتاقلىق مۇقاملىرىدىن مۇ بىر قانچىنى خېلى پىشىشق ئۆگىنىۋېلىپ، پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا تونۇلىدۇ. ئەمما ھەسەتخورلۇق قاپلىغان كۇنا جەمئى

يەتتە ئۇنىڭغا قىلتاق قورۇلۇپلا تۇرىدۇ. 1930 ـ يىللارغا كەلگەندە ماۋزۇر ئاكىنىڭ تازا يېتىشۋاتقان مەزگىلى بولۇپ، بۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرلۇك جەدەل ـ ماجرالار كەينى ـ كەينىدىن يۈز بېرىپ، كەمبەغەللەر كۆپلەپ تۇتقۇنغا بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچراپ، يۇرت ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ ۋەيران بولىدۇ. ھاياتلىق سەھنىسى شۇنچە كەڭ بولسىمۇ كەمبەغەللەرگە پانالىق جاي تېپىلمايدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمدارلار كەينى ـ كەينىدىن 10 نەچچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ يۇمشاق ۋە قاتتىق ئۇسۇللارنى ئىشقا سېلىپ ئۇنى ئەسكەر بولۇشقا ھەتتا ئەسكەرلەرنى ھەربىكەتلەندۈرۈش ئۈچۈن سۇنايي چېلىپ بېرىشكە زورلايدۇ. ئەمما ئۇنداق ئىشلارنى قىلىشقا رايى بارمىغان ماۋزۇر ئاكا ئامالسىزلىقتىن نىشانسىز ھالدا سەپەرگە ئاتلىنىپ مەكىت ياھىيىسى (بۇ چاغدا مەكىت تىنچى مۇكەممەل ناھىيە خاراكتېرىدە بولمىغان) گەقاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇ ئاخىرى مەكتىكە كېلىپ، ھازىرقى ناھىيە بازىرىغا ئۇچ كىلومېتر يېراقلىقتىكى بېلىقچى دېگەن جايدا بىر قانچە يىل بايلارغا يالليىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ھەم بۇ جايدا بىر كەمبەغەل ئايال بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ بىر بالىلىق بولغان. ماۋزۇر ئاكا ئەر خوتۇن ۋە بالىسى ناھايىتى ئىناق ئۆتكەن، 1945 ـ يىللىرى بازىدىناھىيەئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ ھازىرغىچىلىك بازاردا ئۆتمەكتە.

1949 ـ يىلى ئۇزۇندىن بۇيان قۇم بارخانلىرى قاپلاپ چاڭقاپ كەتكەن تەكلىماكانغىمۇ باھار نۇرى يېيتىپ كېلىپ، دىلىنى ھەسرەت ـ نادامەت قاپلىغان دولان خەلقى يېڭى ھاياتقا ئېرىشىدۇ. خۇددى چۆلدىكى جانىۋار سۇغا ئۇچرىغاندەك، ماۋزۇر ئاكىمۇ يېڭى ھاياتقا ئېرىشكەنلىدىكى ئۈچۈن سۇنايىنى يېڭى پەدىلەرگە ياڭرىتىپ، پارتىيەۋە خەلق ھۆكۈمىتىگە يىقىدىن ئەگىشىپ تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىدۇ،

خەلقنىڭ تېخىمۇ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ ۋە شۇنداقلا ناھىيىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ھەيئەتلىكىگە سايلىنىپ ھازىرغىچە بۇ سىياسىي ئورۇننى مۇقىم ساقلاپ كەلگەن. ئۇ سۇناي چېلىش، مۇقام ئېيتىش، تارىخ سۆزلەش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خەلق ئىچىدىكى ئەدەبىي - سەنئەت خادىملىرى سۈپىتىدە ئون قېتىمدىن ئارتۇق ناھىيەدە، بەش قېتىم ۋىلايەتتە ئۇيۇشتۇرۇلغان پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپلا قالماستىن، 1964 - يىلى ئاپتونوم رايون ئۇيۇشتۇرغان ئەدەبىي - سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، ئارقىدىنلا بېيجىڭغا بېرىپ مەملىكەتلىك ئەدەبىي - سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىش پۈرسىتىگە ئىگە بولغان. بۇ ۋاقىتنىڭ گەرچە ئۇ 90 ياشلارغا بېرىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇ خۇشاللىقىنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇپ، ياشلار بىلەن ئوخشاشلا تۆرلۈك پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى، ۋەتەننى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىنى كۈيلەيدىغان مول مەزمۇنلۇق پەدىلەرگە سۇناي چېلىش، مۇقام ئېيتىش ئارقىلىق شىنجاڭ خەلقىنىڭ يۈرەك قەلبىنى ئىپادىلەپ، پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرى، پايتەخت خەلقى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن ھەر مىللەت خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە مۇيەسسەر بولغان، ماۋزېدۇڭ، جۇئېنلەي قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ بىۋاستە قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىپ، ئۇلار بىلەن بىللە رەسىمگە چۈشكەن. سۇناي چېلىش، يۇقىرى جىسمانى ۋە تېخنىكا كۈچ تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئېغىز مەشغۇلاتى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇنى بىلىدىغانلار بولۇپمۇ ماڭسۇر ئاكادېمىك ئۇزۇن مۇددەت ئۇزمەي شۇغۇللىنىپ پېشىپ يېتىلگەنلەر ناھايىتى كام. شۇڭلاشقا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ ئۇنىڭ ماھارىتىنى ئۆگىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى ئاجراتقان. كېيىنچە مەركەز، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ناھىيە

قاتارلىق جايلاردىن بىر قانچە نۆۋەت ئادەم كېلىپ ماڭسۇر ئاكىنى مەخسۇس ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭ سۇناي چېلىش تەجرىبىسىنى ئۆگىنىدۇ. بۇ يىل ماڭسۇر ئاكىنىڭ ئۆمۇر تارىخىي 113 يىلغا، سۇناي چېلىش تارىخىي 100 يىلغا توشقان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا يۇغان ھەم ئېگىز بولۇپ، ئۇچ كىلومېتر ئەتراپتىكى يوللارنى پىيادە باسالايدۇ. ئۇ ئائىلە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ سىرتىدا شەھەر ئايلىنىپ كىشىلەر بىلەن نورمال پاراڭلىشىپلا قالماستىن، توي نەزىرە ۋە تۇرلۇك سورۇنلاردا سۇناي چېلىش، مۇقام ئېيتىش، تارىخ سۆزلەش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇگۈنكى يېڭى دەۋرىگە بولغان خۇشاللىقىنى، مېھرى - مۇھەببىتىنى ئىپادىلىمەكتە.

دادام جيەن بوزەن ھەققىدە ئەسلىمە

جيەن سەپىك

دادام جيەن بوزەن «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ زىيان-
كەشلىكىگە ئۇچراپ ژاپات بولغىنىغا 20 يىل بولدى. پارتىيە
مەركىزىي كومىتېتى 1978 - يىلى دادامنى ئاقلاپ نامىنى
ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، دادامنىڭ دوست- بۇرادەرلىرى ۋە
ئوقۇغۇچىلىرى ئۇنى خاتىرلەپ ھەر قايسى جەھەتلەردىن
تۇرغۇن ماقالىلارنى يازدى. بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتى دادام توغ-
رىسىدا مەخسۇس ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىمۇ ئۆتكۈزدى ھەمدە
«جيەن بوزەننى خاتىرلەشكە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»
نى نەشر قىلدى. گەرچە يەنە يازغۇدەك نەرسە قالمىغان
بولسىمۇ، لېكىن دادامنىڭ نەچچە ئون يىللىق جاپالىق ئىزدە-
نىش ھاياتىدا باشقىلارغا ئانچە ئايان بولمىغان، ئەمما
ئۆزەم تولىمۇ ئەھمىيەتلىك دەپ قارىغان بەزى ماتېرىياللانى
تونۇشتۇرۇشنى لايىق كۆردۈم. كۆپچىلىك بۇ ماتېرىياللاردىن
دادامنىڭ جۇڭگو تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا بېسىپ
ئۆتكەن مۇساپىسىنى، جۈملىدىن ئاشۇنداق جاپالىق ھەم رەھىم-
سىز مۇھىتلاردىمۇ تەتقىقات خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇشتا ئۇنىڭ-
غا نىسبەتەن تۇرتكە بولغانلىقىنى، شۇنداقلا دادامنىڭ زورا-
ۋانلىققا باش ئەگمەي ئۆز ئېتىقادىغا سادىق بولۇپ، «دەۋرىنىڭ
قانداق جاپا - مۇشەققەتلىك بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ھامان
ئۆز يولۇمدا ماڭىمەن» دېگەن ئەقىدىسىگە ئەمەل قىلغانلىقىنى
كۆرۈۋالالايدۇ.

يۇرتىمىز ۋە ئائىلىمىز

بىزنىڭ ئەسلى يۇرتىمىز خۇنەن ئۆلكىسى تاۋيۈەن ناھە-
يىسىنىڭ زۇشى بازىرى فېڭشۇ يېزىسى بولىدۇ. بۇ يىگىرمە نەچچە
چاقىرىم دائىرىدىكى جيەن فامىلىلىكىڭ كىشىلەردىن سىرتىدا باشقا فامە-
لىلىك كىشىلەر يوق دېيەرلىك بولۇپ، شۇڭا ۋە ما فامىلىلىك كىشىلەردىن
پەقەت بىر نەچچە ئائىلىلا بار. بىزجيەن فامىلىلىكلەر ئۇيغۇر
بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز، نوپۇسىمىز 40 مىڭدىن
ئاشىدۇ. ئىلگىرى يېقىن ئەتراپتا مۇسۇلمانلار بىر
قەدەر ئاز بولغاچقا، نىكاھلىنىش ئىشى بىر چوڭ مەسىلە بولۇپ،
بەزىدە باشقا ناھىيىلەردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن تويلوشۇشقا
مەجبور بولغان، تۇرمۇشتا نۇرغۇن قولايسىزلىقلار
توغۇلغان، كېيىن بارا- بارا يېقىن ئەتراپتىكى خەنزۇلار بىلەن
قۇدىلىشىغان بولۇپ، تۇرمۇش ئادەتىمىزدە ئۆزگىرىش پەيدا بولغان.
يۇرتىمىزدا بىر مەسچىت، مەسچىتنىكە يېقىن جايدا بىر ئىبادەتـ
خانا بار، ئۇنىڭ ئىشىكىگە «جيەن جەمەتى ئىبادەتخانىسى»
دېگەن چوڭ خەتلەر يېزىلغان. بۇ ئىبادەتخانىغا ئەمەلىيەتتە
خەنزۇلار ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ھازا- تاختىلىرىنى قويۇپ تاۋاپ قىلىدۇ،
لېكىن بىزنىڭ ئىبادەتخانىمىزمۇ ھازا تاختىلىرى قويۇلغان بولۇپ، ھەر
يىلى چوكانتال بايرىمى بولغاندا، بىر قىسىم كىشىلەر بۇ
جايدا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ روھىغا دۇئا - تاۋاپ قىلىشىدۇ.
بۇ جايدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئارىلىشىپ كەتكەن بىدى.
بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلىپىدە شىنجاڭدىن كەلگەن
ئاتلىق ئەسكەرلەر بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سولالىسى
ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر قوراللىق كۈچلىرىنى خۇنەننىڭ غەربىي
تاغلىق رايونلىرىدىكى مياۋزۇلارغا قارشى سالغان، ئاقىۋەتتە
مياۋزۇلار خۇنەننىڭ غەربىدىكى يۈەنلىك تاغلىرىغا قوغلىۋە-

تىلگەن. كېيىن خۇنەننىڭ غەربىدىكى يۈەنشۇي دەريا سىنىڭ
تۆۋەن ئېقىمىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئۇيغۇر قورال-
لىق كۈچلىرىنى تاۋيۈەن ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، شىنجاڭغا
قايتىشقا رۇخسەت قىلمىغان، ھەمدە ئۇلارغا «جيەن 鎮» دېگەن
فامىلىنى ئىنئام قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار سۇيۈرغال قىلىنغان
بۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. بۇيەردە ئولتۇراقلاشقانلار-
نىڭ فامىلىسى جيەن بولغاچقا، نۇرغۇن يەر - جاي ناملىرىنىڭ
ئاتىلىشى جيەن خېتى بىلەن باشلىنىدۇ، مەسىلەن، جيەنجيا
گاڭ، جيەنجياچاۋ، جيەنجيا چاۋمىن، ۋەھاكازا. ئىلگىرى جيەنچە-
يىڭ دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار بولۇپ، رېۋايەت قىلىنى-
شىچە، ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى گازارما قىلغان جاي
ئىكەن. جيەنجەگاڭدا ئىككى چوڭ كۆلچەك بار بولۇپ، ئېيتىش-
لارغا قارىغاندا ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ئاتلىق ئەسكەرلەر ئاتلىرىنى
سۇغىرىدىغان جاي ئىكەن. ئىلگىرى بىر كۆلچەكنىڭ ئوتتۇرى-
سىدا بىر راۋاق بار بولۇپ، راۋاققا ساۋۇت قويۇلغان ئىكەن،
كېيىن بىر قېتىملىق كەلكۈندە راۋاق غەرق بولۇپ كېتىپ
ساۋۇتمۇ يوقلىپ كېتىپتۇ. دادام 1945 - يىلى «مېنىڭ فامىلەم
ۋە يۇرتۇم» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ماقالە يازغان، ئۇنىڭ بۇ
ماقالىنى يېزىشتىكى مەقسىتى جياڭ جېيشىنىڭ «جۇڭگونىڭ
تەقدىرى» دېگەن كىتابىدىكى ئەكسىيەتچىل ئىدىيىگە، بولۇپ-
مۇ چوڭ خەنزۇچىلىق ئىدىيىسىگە رەددىيە بېرىشتىن ئىبارەت
ئىدى. دادام بۇ ماقالىسىدا ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى
ھەمدە «جۇڭگونىڭ تارىخ سەھنىسىدىكى رولغا يالغۇز خەنزۇلار-
لاچىققان ئەمەس» لىكىنى كۆرسەتكەن. بۇ ماقالىدا، فامىلىمىز-
نىڭ كېلىش مەنبەسى تەپسىلىي دەللىلەپ بېرىلگەن.

بىزنىڭ بۇ مىللىتىمىز ئىلگىرى ئىزچىل كەلگەندى.
ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ لارئىدى. بۇ ئىككى مىللەت
ئوتتۇرىسىدا بىر نەچچە قېتىم چوڭ ماجىرالارمۇ توغۇلغان

بولۇپ، بۇ ئىشلار دادامنىڭ ياش قەلبىدە ئۇنتۇلغۇسىز جارا-
ھەتلەرنى قالدۇرغان. دادام «شاپتۇللۇق خاتىرىسى» نى
ئوقۇغان، ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان تاۋيۈەن (شاپتۇللۇق) ئۆڭكۈ-
رى ئۈيمىزگە 50 - 60 چاقىرىمچىلا كېلىدۇ. لېكىن دادام
ئۇنداق رىئاللىقتىن چەتنىگەن ئىدىيىنى ياقتۇرمايتتى، بۇنىڭدىن
باشقا بىرەر خىسلەتلىك تاۋيۈەن ئۆڭكۈرىنى تېپىشنىڭ مۇمكىن
ئەمەسلىكىمۇ ئۇنىڭغا ئايانىدى، شۇنداقلا ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى
سىللىي زىددىيەت قاتارلىق بىر قاتار چىگىش مەسىلىلەرنى
ھەل قىلىش چارىسىنى ئويلاپ يېتەلمىگەن.

داداملار ئاكا - ئۇكا، ھەدە - سىڭىل بولۇپ ئالتە بالا،
ئىكەن دادام ئوغۇللارنىڭ، چوڭى بولغاچقا، ئۇنىڭ يۈرۈش -
تۇرۇشى ۋەئۆگىنىشى بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا بوۋامنىڭ قاتتىق
نازارەتچىلىكىدە بولغان ئىكەن. بوۋامگەرچە تالىپ بولسىمۇ، لېكىن
ماتېماتىكىنى ئۆزلىكىدىن ئۆگىنىۋالغان بولۇپ، خۇنەن ئۆلكىسى
چاڭدې ناھىيىسىدىكى ئۆلكىگە قاراشلىق 3- ئوتتۇرا مەكتەپتە
ئوقۇدا 30 نەچچە يىل ماتېماتىكا دەرسى بەرگەن، ئۇ ئاددىي
ماتېماتىكىدىن دەرس بېرىپلا قالماستىن، يەنە ئالگېبرا،
تېرىگونومېتىرىيە، پلانىمېتىرىيە، ستېرىئومېتىرىيە، ئانالى-
تىك گېئومېتىرىيە ۋە دىففېرىنسىئال - ئىنتېگرالالاردىن دەرس
بەرگەن، كىشىلەر بۇنى بىر مۇجىزە دەپ قارىغان، لېكىن
بوۋام بۇ ھەيران قالغىدەك ئىش ئەمەس، پەقەت ئىزچىل
بېرىلىپ ئۇگەنگەندىلا ھەر قانداق ئىشتىن نەتىجە قازانغىلى
بولىدۇ، دېگەن ھەم باشقىلارغىمۇ مۇشۇ روھ بويىچە تەلەپ
قويغان. بوۋام شۇ چاغدىكى خونەندەئۇچ يېرىم ماتېماتىك دەپ
ئاتالغانلار ئىچىدىكى يېرىم ماتېماتىك ئىدى.

دادام يەتتە يېشىدىن باشلاپ بوۋامنىڭ يېتەكلىشىدە
جۇڭگو كىلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۆگەنگەن، 12 يېشىدا «تارىخ
نامە» ۋە «ھاكىمىيەتچىلىك ئۆرنەكلىرى» نىڭ ھەممىسىنى

خەتمۇخەت ئوقۇپ چىققان. شۇ چاغدا بوۋام دادامنىڭ ئوقۇپ چىقىشىغا تاللاپ بەرگەن كىتاپلار جۈملە ئايرىلمايدىغان بولۇپ، بۇھال بوۋامنىڭ دادامنىڭ ئوقۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ تۇرىشىغا قولايلىق يارىتاتتى. ئەگەر جۈملىلەر توغرا ئايرىلماي خاتا ئوقۇلسا، بوۋامنىڭ قاتتىق ئەيىپلىشىگە ئۇچرايدىكەن. كېيىن دادام يەنە «نەزمىنامە»، «مادارا»، «زوچىيۇمنىڭ يىلنامىسى»، «يىلنامىلارنىڭ ئوقۇشلۇق ئەستىلىكى» قاتارلىق نۇرغۇن تارىخى ئەسەرلەرنى ئوقۇغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بوۋام يەنە دادامغا يېزىقچىلىقنى مەشىق قىلدۇرغان، شېئىر - نەزمە يېزىشنى ئۆگەتكەن، لېكىن شېئىر - نەزمە يېزىشقا تەلەپنى ئانچە قاتتىق قويمىغانىكەن. دادام دائىم جۈگۈ ئەدەبىياتىدىن ئاساسىم بىر قەدەر ياخشى، بۇ جەھەتتە دادامنىڭ ماڭا قاتتىق تەلەپ قويغانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇيمەن دەيتتى. بۇلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ جۈگۈ تارىخىنى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەرگەن. دادام ئوقۇغۇچىلىرىغا دائىم تارىخ ئۆگەنگەندە بىرىنچىدىن جۈگۈنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىنى ياخشى ئۆگىنىش كېرەك، ئۇنداق قىلمىغاندا ماتېرىياللارنى كۆرۈپ چۈشەنچە ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ، تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن، ماقالىنى ياخشى يېزىش كېرەك. ئۇنداق قىلمىغاندا تەتقىقاتتىن ھاسىل قىلغان نەتىجىنى ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا يېزىقچىلىق ئەڭ ئەقەللى شەرت دەيتتى. دادام ياش چېغىدا تارىخىي رومانلارنى كۆرۈشكە ناھايىتى ئامراق بولۇپ، ئارىيەت ئالغىلى بولمىغانلىكى ھەر خىل تارىخىي قىسسەلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئوقۇپ چىققانىكەن. ئۇ يەنە ھەر قايسى سولالىلەرنىڭ غەيرىي رەسمىي تارىخلىرىنىمۇ ناھايىتى قىزىقىپ ئوقۇغان، بۇ كىتابلار ئۇنىڭ نۇرغۇن تارىخىي بىلىملىرىنى تولۇقلىغان ھەم بېيىتقان.

بوۋام كونىچە ئائىلە باشلىقى بولغاچقا، مەجبۇرى بەك چۈس ئىدى، خۇشچىراي ئاچقانلىقىنى ناھايىتى ئاز كۆرگىلى بولاتتى. ئۇ قارارغا كەلگەن ئىشلار ئۈستىدە باشقىلارنىڭ مەسلىھەتلىشىش ئىمكانىيىتى يوق دېيەرلىك ئىدى. دادام دەسلەپتە تارىخ ئوقۇمايلا، ئىقتىساد ئۆگەنگەن. ئۇ ۋۇچاڭ سودا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن بوۋام ئۇنى چاقىرىپ كېلىپ، ئوقۇتقۇچىلىق قىل دېگەن: ئەمما دادامنىڭ ئويلىغىنى باشقىچە بولغاچقا، ئۆزى تاللىغان يولغا ماڭماقچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدىكى ناھايىتى چوڭ بىر زىددىيەتكە ئايلىنىپ قالغان. ئەمەلىيەتتە ئۆزى تاللىغان يولغا قانداق مېڭىش ئۈستىدە دادامنىڭ ئېنىق بىر نىشانى بولمىغاچقا، ئامالسىز بوۋامنىڭ گېپى بويىچە يۇرتىمىز چاڭدې ناھىيىسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ، ۋەزىيەتنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىپ جەمئىيەتتىكى ھەرخىل پىكىر ئېقىملارغا دىققەت قىلغان، ئاقىۋەت قەتئىي نىيەتكە كېلىپ يۇرتتىن ئايرىلىپ، كونا ئاڭنىڭ ئۆزىگە بولغان ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ھاياتىنى قانداق ئۆتكۈزگەندە تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ياشىغان بولىدىغانلىقى ئۈستىدە دادىل ئىزدىنىشكە ئاتلانغان.

بېيجىڭدىكى يىللار

1926 - يىلى دادام بېيجىڭغا كېلىپ، چىيەنمېننىڭ سىرتىدىكى گاۋمياۋ كۈچىسىدىكى چاڭدى تاۋيۈەنلىكلەر ئويۇشمىسى سارىيىغا چۈشكەن. بۇ بىرنەچچە چاسا ھويلىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قورو بولۇپ، بۇ يەرگە ئاساسەن خۇنەننىڭ چاڭدې ۋە تاۋيۈەن ناھىيىلىرىدىن كەلگەن تۇرمۇشتىن قېينىچىلىقى بار، غۇرۇبەتچىلىكتە قالغانلار ئولتۇراقلاشقان

بولۇپ، پۇلى بولمسا ئۆيى ئىجارىسى تاپسۇرمنسمۇ بولدى كەن. بۇ يەردىكىلەرنىڭ سالاھىيتى ناھايىتى مۇدەككەپ بولۇپ، ئۇلار ئىچىدە ئوقۇغۇچىلار، ئوقەتچىلەر، پۇلدا قىسلىپ قېلىپ يۇرتىغا كېتەلمەي يۇرگەنلەر، ئىش تاپالماي يۇرگەن پومپىشچىك بەگ زادىلىرى ۋە بىر نەچچە ئاددىي خىزمەتچى بار ئىكەن. يۇرتداشلار دادامدىن بېيجىڭغا نېمە ئىش قىلغىلى كەلگەنلىكىنى سورىغاندا، دادام ئوقۇغۇلى كەلدىم، بوش ۋاقىتلاردا ئوششاق چۈشەك ئىش تېپىپ قىلارمەن، باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىنى كۆچۈرۈشۈپ بەرسەمۇ بولىدۇ دەپ جاۋاب بەرگەن. يۇرتداشلار دادامنى كەمسىتىپ سودا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن تورۇپ يەنە نېمە ئوقۇش، باشقىلارغا كۆچۈرمچى بولسا ئىناۋەتسىز چۈشۈپ كەتمەمدۇ دەپ قارىغان. ئۇلار دادامنى ئىستىقبالى يوق دەپ قاراپ، ئادەتتە ناھايىتى ئاز ئارىلىشىدىكەن، يۇرتداشلارنىڭ بىر مۇنچىسى بېيجىڭدىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلار قۇشۇنىدىن ئىشسىزلار قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، ئامال سىز مۇشۇ يەرگە كېلىپ تورۇپ، ئۆيلىرىدىن ئەۋەتكەن پۇل بىلەن جان بېقىپ ئىش كۈتىدىكەن، ئايلاپ، يىللاپ تورۇپ كىچىك ئىشلارنى ياراتماي، چوڭ ئىشلارنى تاپالماي، ئەتىدىن كەچكىچە ئويۇشما ساريىدا ماجاڭ ئويناپ كۈن ئۆتكۈزىدى كەن. بەزىلىرى يەتتە - سەككىز يىل تورۇپمۇ ھېچ بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماي، ئاخىرى يۇرتىغا قايتىپ كېتىدى كەن؛ بەزىلىرى جاھاندىن نەپرەتلىنىپ ساراڭ بولۇپ قالسا، ئاخىرى پۇت - قوللىرىنى باغلاپ يۇرتىغا ئاپىرىپ قويۇلىدى كەن. دادام ئەينى ۋاقىتتا ئەشۇنداق مۇھىتتا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ھەر كۈنى بېيجىڭ كۈتۈپخانىسىغا بېرىپ ماركس، لېنىننىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان، ئۇچاغدا بۇخىل كىتابلارنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرى ئاز بولۇپ بەزىلىرى

پاپونچە ۋە ئىنگلىزچە بولغاچقا، بىر قېتىم كۆرۈپ چۈشەنگىلى بولمىسا، ئىككىنچى قېتىم يەنە كۆرۈدىكەن. دادام بىر شيۇسەي (بوۋامنى كۆرستىدۇ) ئۆزلىكىدىن ھازىرقى زامان ماتېماتىكىنى ئۆگىنەلەيدىكەنيۇ، مەن نېمە ئۈچۈن ماركسىزمنى ئۆزلىكىدىن ئۆگىنىپ كېتەلمەيمەن دەپ ئويلاپ، ھەرگىزى ئەتىگەن تۇرۇپ كەچ قايتىپ، كۈن بويى كۈتۈپخانىدا بولغان. ئۇ ئېكىشىغا ئولتۇرماي كۈندە چېيىنمەن سىرتىدىن پىيادە بېيخەي كۈتۈپخانىسىغا بېرىپ كەچتە ھېرىپ چارچاپ ئاران قايتىپ كېلىدىكەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە بىز بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ ئەينى ۋاقىتلىكى تۇرمۇشىنى ئەسلەپ: شۇ چاغدا ئۇچامدا كۆك يەكتەك، ياماق چۈشۈپ كەتكەن ئوقۇغۇچىلىق شىمى بار بىدى، كۈتۈپخانىدىن چىقىپ، بېيخەينىڭ ئالدىدىكى چوڭ كوچا بىلەن جەنۇب تەرەپكە ماڭاتتىم، كوچا چىراغلىرى تۇخۇمەك دەرەخلىرى ئارىسىدىن يولنى يوروتۇپ تۇراتتى، كوچىدا يولۇچىلار ناھايىتى ئاز بىدى. شۇتاپتا كۈندۈزى ئۆگەنگەن بىلىملەرنى ئەسلەسەم، ئاجايىپ بىر خىل خوشاللىق ھېس قىلاتتىم دەيتى. ئۇيەنە يولدا ريكشىچىنىڭ ھاسىراپ - ھۆمىدەپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى، گاز لامپىسى ئېسىلغان، سۇرتۇپ پاقىرىتىۋەتكەن ئات ھارۋىلىرىنىڭ قاراڭغۇدا تېز كېتىۋاتقانلىقىنى، يېنىغا ماۋزور ئېسىۋالغان كانۇيلار بار كىچىك ماشىنىلارنىڭ غاقىراپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاندا - ساندا ئۇچرىتىدىكەن. ئوخشاش بىر بېيجىڭ شەھىرى ئوخشاش بىر كوچىدا ھەركىم ئۆز يولىدا ماڭىدىكەن، ھەركىم ئۆز خوشاللىقىدىن بەھرىمەن بولىدىكەن، دادام بولسا بىلىمگە بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرۇشنى ئەڭ زور خوشاللىق دەپ ھېسابلايدىكەن.

دادام چاڭدي - تاۋيۈەنلىكلەر ئويۇشمىسىدا تۇرغان

بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتىدە ياز كۈنلىرىنى ئاسان ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن قىش كۈنلىرى كەچتە ئويۇشمىغا قايتىپ كەلگەندە ھەممە يەر مۈز سوغۇق بولۇپ، قورسىقى ئاچسا توكلاپ قېتىپ قالغان قوناق مومىسىدىن باشقا نەرسە يوق ئىكەن، ئىسىنىشقا ئوت، ئېچىشكە ئىسسىق سۇمۇ يوقكەن. مۇنداق ئەھۋالدا دادام نائىلاج ئىشىك باقىدىغان بوۋايىدىن بىرەر ئىستاكان قاينىقسۇ ئېلىپ ئۆيىدىكەن، بەزىدە بوۋاي ئۇنىڭغا: «مەن ھازىر ئوخلىمايمەن، سىز مۇشۇ يەردە ئولتۇرۇپ بىردەم ئىسسىنىۋېلىڭ، ئۆيگە كىرگەندە ئوت قالمايدۇ» دەيدىكەن، بۇ بوۋاي ھەمىشە دادامغا: «يۇرتىغا قايتىپ كېتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىپ، ئۆيگە كەتسىڭىز ئاچ - يالىڭاچ، ماكانسىز قالمايسىز، بۇيەردە تۇرۇپ چاپا تارتىشىڭ نېمىھاجىتى، ئوقۇشىڭ نېمە پايدىسى، پەقەت بولمىسا، بىرەرئىش تېپىپ قىلسىڭىزمۇ بولىدۇغۇ» دەيدىكەن، دادام بوۋاينىڭ سۆزىگە جاۋابەن كۈلۈپلا قويىدىكەن.

بوۋام دادامنىڭ خۇنەنگە قايتىپ مۇئەللىم بولۇشى توغرىسىدا قايتا - قايتا خەت يازىدىكەن، بەزىدە خېتىدە ناھايىتى كەسكىن، تىللىغاندەك گەپلەرنىمۇ قىلىدىكەن، ئەمما گاھىدا قايتىپ كەلگۈچە يول خىراجىتى قىل دەپ پۇلىمۇ ئەۋەتىپ قويىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بۇ پۇل دادامنىڭ تۇرمۇشىغا قىلىنغان ياردەم بوپتۇ. مۇشۇنداق قىينىچىلىق ئەھۋالدىمۇ دادام تەۋرىنىپ قالماي يەنىلا مارکسىزم ئەسەرلىرىنى بىر قەدەر سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىشنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگونىڭ شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ھەمدە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرىگە بىۋاستە قاتناشقان.

دادام بېيجىڭدىن بىر مەھەل ئايرىلىپ، شۇ چاغدىكى مىللىي ئىنقىلابىي ئارمىيىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان.

1928 - يىلى ئۇ گومىندانڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن «سول‌چىللىق» جىنايىتى بىلەن تازىلانغان، ئۇ بېيجىڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، داۋاملىق ھالدا ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ تۇنجى قېلىپ ئويلىغان ئەمەلىي مەسىلىسى جۇڭگودىكى دېھقانلار مەسىلىسىدىن ئىبارەت بولغان، ئۇجۇڭگونىڭ يېزا ئىقتىسادىي مەسىلىسىگە دائىر بىر نەچچە پارچە ماقالە يازغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك كولخوزلىرىغا ئائىت بىر نەچچە پارچە ماقالىنى تەرجىمە قىلغان، ئۇزلۇكسىز ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەنگەن، يالغۇز يېزا ئىقتىسادىي مەسىلىسىنىلا تەتقىق قىلىشنىڭ تولىمۇ پېتەرلىك بولمايدىغانلىقىنى، دائىر بىسىنىڭ بەك تار بولۇپ قالىدىغانلىقىنى بارا - بارا ھېس قىلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا جۇڭگونىڭ سىياسىي تۈزۈمىۋە ئىجتىمائىي خاراكتېرى مەسىلىسىنى ھەمدە جۇڭگونىڭ قايسى تەرەپكە ماڭىدىغانلىقىنى، جۇڭگو خەلقىنىڭ نېمىلەرنى قىلىشى كېرەكلىكىنى جۇڭگونىڭ تارىخىدىن تەتقىق قىلىش كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ھەممە مەسىلىنىڭ تارىخىي يېلتىزىنى تاپقىلى بولىدۇ دەپ قارىغان، شۇنىڭ بىلەن دادام تەدرىجىي ھالدا تەتقىقاتنىڭ مۇھىم نوقتىسىنى جۇڭگو تارىخىغا قاراتقان. بېيجىڭدا تارىخشۇناس لۈي جېنيۈي، ماۋارىچى تەن پىمۇلار بىلەن تونۇشقان، كېيىن ئۇ بۇئىككىيلەن بىلەن ئەڭ سىرداش دوستلاردىن بولۇپ قالغان.

1932 - يىلى ئاپام بىلەن بېيجىڭغا بارىدىم. دەسلەپتە

شنجىڭ جىداۋدا ئولتۇردۇق، ئۇزۇن ئۆتمەي شۇەنۇۋمىن ئىچىدىكى تۇڧا كوچىسى ئا 1 - نومۇرلۇق قورونىڭ ئارقا هويلىسىغا كۆچۈپ باردۇق. بۇ يەر ناهايىتى كەڭ كۇشادە ئىدى، هويلىسى ناهايىتى چوڭ بولۇپ، ئىچىدە بىر نەچچە تۇپ مېۋە دەرىخى بارئىدى، ئەمما مېۋىسى ئۆيدە ئولتۇرغۇچىلارغا مەنسۇپ بولمايتتى، ئۇنى ئۆي خوجايىنى يېغىۋالاتتى. ئېيتىلىشچە بۇ بېيجىڭنىڭ كونا قائىدىسىمىش، بىراق چىلان پىشقاندا ئۇزۇپ يەۋىرەتتۇق، ئۆي ئىگىسىمۇ بىر نېمەدەپ كەتمەيتتى، دادامۇ بوش ۋاقىتلاردا ئانىچە - مۇنچە سامان غوللۇق گۇللەرنى تېرىيتتى. لېكىن ئۇ كۆپىنچە ۋاقىتنى يەنىلا كىتاب ئوقۇش ۋە يېزىقچىلىق قىلىشقا سەرپ قىلاتتى. 1932 - يىلى دادام بىر يىلدىلا كاپىتالىزم تۈزۈمىنى سۆكىدىغان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى مەدھىيىلەيدىغان ماقالىلەرنى تۇققۇز پارچىنى يازغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە لۇي جېنيۇ بىلەن بىرلىشىپ «يېڭىنى كاپىتالىستىك ئىگىلىك» دېگەن كىتابنى تۈزگەن، بۇكىتابنىڭ بىرىنچى قىسمىنى لۇي جېنيۇ، ئىككىنچى قىسمىنى دادام تۈزگەن. شۇنداقلا ستالىننىڭ ئەسەرلىرىنى دادىللىق بىلەن تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرغان. مەسىلەن، «چوڭ ئۆزگىرىش بولغان بىرىيل»، «باي دېھقانلار سىنىپىنى يوقىتىش سىياسىتىگە دائىر مەسىلەر» ۋە «غەلىبىدىن ئېسىنىكىرىمەك» دېگەن ماقالىلارنى توپلاپ، ئۇنى «سوۋېت كولخوزلىرى» دېگەن نام بىلەن نەشرگەبەرگەن. ئۇ 90 مىڭ خەتچە كېلىدىغان كىتاب بولۇپ، 1934 - يىلى شاڭخەي تىنچ ئوكيان كىتابخانىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىپ تارقىتىلغان.

بىز بېيجىڭدا ئىككى يىلغا يېقىن تۇردۇق، بۇمەزگىلدە، تۇرمۇشىمىز ناهايىتى قىيىنچىلىقتا ئۆتتى، دائىم گۇرۇچ دۇكىنى ۋە كۆمۈر دۇكىنىغا قەرز بولۇپ قالاتتۇق، بەزىدە تۇرمۇشتا

ئۆكسۈپ قالغان نەرسىلەرنى ئۆي بىساتلىرىمىزنى رەنگە قويۇش ئارقىلىق تولۇقلايتتۇق، مەن ئاپام بىلەن بىللە شىدەن زىننەت دەرۋازىسىنىڭ شىمالىدىكى يولنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى بىرگۆرۆخانىغا كىيىم - كېچەك ساتقىلى نەچچە قېتىم بارغانىدىم. گۆرۆخانىنىڭ پۈكىيى ناهايىتى ئېگىز بولۇپ، كىچىك بالىلار پۈكەيىنىڭ ئارقىدا تۇرغان ئادەمنى كۆرەلمەيتتى. گۆرۆخانىدىكىلەرنىڭ گېپى گەپ ئىدى، باهاتالىشىشقا بولمايتتى، ئۇلار قانچە دېسە شۇهېسىاب ئىدى. ئاپام بۇنداق قىيىنچىلىققا ئانچە ئادەتلىنەلمىدى، لېكىن بۇهال دادام ئۈچۈن ئادەتتىكى ئىش ئىدى. 1933 - يىلى، سىياسىي سەۋەب تۈپەيلىدىن دادام بىزنى ئېلىپ بېيجىڭدىن ئايرىلىپ، تىيەنجىن ئارقىلىق كېمىگە چۈشۈپ دېڭىز بىلەن شاڭخەيگە كەلدۇق، بىزنى خۇنەنگە ئاپىرىپ قويۇپ ئاندىن ئۆزى يالغۇز نەنجىڭغا كەتتى.

نەنجىڭدا

1934 - يىلى دادام خۇنەندىن نەنجىڭغا قايتىپ كەلدى، ئۇ چاغدا ئۇيەردىكى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كەتكەن، ئىشپىيونلار زورلۇق زومبۇلۇق قىلىپ يۇرگەن بولۇپ، سۆزئەركىنلىكىيوق ئىدى، سىياسىي هۇهىتكەشنى تۇنجۇقتۇراتتى، لېكىن دادام يەنىلا هېچنىمىگە قارىماي، داۋاملىق ئۆزىنىڭ بېيجىڭدا قىلغان ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئىلمىي تەتقىقات بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماستىن، يەنە ئېنىقلابىي كۇرەشكە ئاكتىپ قاتنىشىپ، تروتسكىچىلار ۋە تاۋشىشىڭنىڭ ئەكسىيەتچىل سەپسەتىلىرىنى تەنقىد قىلىدىغان ماقالىلارنى يېزىپ، فاشىزمچىلارنىڭ ئەكسىيەتچىل نەزەرىيىسىنى ۋە تاجاۋۇزچىلىق جىنايى قىلمىشلىرىنى سۆكەن. شۇچاغدا شاڭخەي يەر ئاستى پارتىيە

تەشكىلاتىدىكى دوك ۋەيجىيەن دادامنىڭ دوستى ھەمدە تاۋۇيۇەنـ
لىك يۇرتىدىشى بولۇپ، ئۇ دادامدىن ئۆزىگە ماسلىشىپ
تەن جېنىغا خىزمەت ئىشلەشنى تەلەپ قىلغان. تەن جېن
كونا ئىتتىپاقداشلار ئويۇشمىسىنىڭ ئەزاسى، ۋە گومىنداڭنىڭ
مۇتەۋەرلىرىدىن بولۇپ، دادام ئۇنىڭ بىلەن 1929 - يىلى
بېيجىڭدا تونۇشقان. تەن جېنمۇ تاۋۇيۇەن ناھىيىسىدىن، يەنەكىپ
لىپ بوۋام بىلەن ساۋاقداش ئىكەن. ئۇنىڭ جياڭ جېيشى
بىلەن زىددىيىتى بولغاچقا، ئۇ جياڭ جېيشىغا قارشى تۇرۇش
ھەرىكىتى ئويۇشتۇرغاندا، دادامۇ تەن جېن تەشكىللىگەن
جياڭ جېيشىغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىگە قاتناشقان، لېكىن
بۇھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغان. شۇڭا غدا، تەن جېن
نەنجىڭدا ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپە
سىنى ئۆتەۋاتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەملى ئەمەلىيەتتە
ھېچقانداق ئەمەلىي ھوقۇق بولمىغان قۇرۇق قالپاق بولۇپ
قالغان، ئەمما ئۇ گومىنداڭ پارتىيىسى ئىچىدە مەلۇم تەسىرگە ئىگە
ئىكەن. دادام شۇڭا غدا قانۇنلۇق پائالىيەت سالاھىيىتىگە
ئېرىشىش ئۈچۈن، تەن جېنغا شەخسى كاتىپ بولغان، بۇنامـ
دىكىلا ئىش بولۇپ، كۈندە ئىشخانىغا بېرىپ بىر - ئىككى
سائەت ئولتۇرۇپ قويسىلا بولىدىكەن. مۇتلەق كۆپ ۋاقىتتا
ئۆزىنىڭ تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان، كۈندە دېگۈـ
دەك يېرىم كېچىگىچە ئىشلىگەن، كېيىن تەن جېن كومىۋۇنىسـ
تىك پارتىيىنىڭ جاڭ جېيشى ئىشغالىيىتىدىكى رايونلاردا
قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان يولداشلىرىنى قۇتقۇزۇش جەھەتـ
تە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ئاپام بىلەن ئىككىمىز نەنجىڭغا كېلىپ
شىنجېكۇغا يېقىن خۇاجىياشاڭ 16 - نومۇرلۇق قورودا ئولتۇرـ
دۇق. بۇ قورو ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى، ئىچىدە ئىككى
قەۋەتلىك بىر بىنا بار بولۇپ، بىز ئاستى قەۋەتتىكى تۆت

ئېغىز ئۆيدە ئولتۇردۇق. ئۇنىڭدىن باشقا قورو ئىچىگە ئىككى
ئېغىزلىق ئاشخانا سالدۇق. ئۇستى قەۋەتتە بىر تىجارەتچى
ئائىلە ئولتۇراتتى، شۇڭا خىلى تىنچ ئىدى. ئۆيىمىزگە دائىم
بىر مېھمان كېلەتتى، ئۇلۇي جېنيۇي بولۇپ، پاكارغىنە كەلگەن،
دائىم كۆزەينەك تاقايدىغان، كۆك ئۇزۇن چاپان كىيىۋالغان،
ئايىغىنى ئەزەلدىن مايلىمايدىغان ئادەم ئىدى.
ئۇ دادامنىڭ بېيجىڭدىكى ۋاقتىدىكى دوستى بولۇپ، بىللە
كىتاب تۈزگەن، ھەر خىل ئىجتىمائىي - سىياسىي مەسىلىلەر
ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشكەنىدى. نەنجىڭغا بارغاندىن
كېيىنمۇ مەسىلىلەرنى داۋاملىق مۇزاكىرە قىلىشقانىدى، بەزىدە
ئۇلار قاتتىق تالاش - تارتىش قىلىپ، بىر - بىرىگە يول قويۇشـ
مايتتى. ئايرىم چاغلاردا بىر مەسىلىنى بىر نەچچە كۈن
تالىشاتتى، بىر تەرەپتىن تالاش - تارتىش قىلىپ، بىر تەرەپـ
تىن ئۆز ئاساسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشاتتى، بەزى مەسىلىلەردە
بىردەك قاراش ھاسىل قىلغاندەك بولسا، بەزى مەسىلىلەردە
بىر - بىرسىنى قايىل قىلالماي، ئۆزىپىكىرىدە قېلىشاتتى.
نەنجىڭدا تۇرغان ئۇچ يىلدا، دادام ماتبرىيال توپلىغان،
مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندىن باشقا، يەنە ئىلگىرى -
كېيىن بولۇپ «جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيىتى» ۋە «دۇنيا
مەدەنىيىتى» قاتارلىق ژۇرناللاردا 20 نەچچە پارچە ماقالە
ئېلان قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بەزىلىرىدە قەدىمى جەمئىيەت
تەتقىق قىلىنغان، بەزىلىرىدە «ئاسىيا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى»
توغرىسىدا بەس - مۇنازىرە ئېلىپ بارغان، يەنە بەزىلىرىدە
فاشىستلارنىڭ زوراۋانلىقىنى پاش قىلىنغان ۋە سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى تونۇشتۇـ
رۇلغان، لېكىن كۆپ قىسمى تارىخقا دائىر نەزەرىيىۋى
ماقالىلاردىن ئىبارەت ئىدى.
دادام شۇ مەزگىلدە تارىخىي پەلسەپە تەتقىقاتىنى ئۆز

ئەتقاتىنىڭ مەركىزىي قىلغانتى، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتە ئېلان قىلغان ماقالىلىرى كۆپ بولمىسمۇ، لېكىن توپلغان ماتېرىيال لىرى ۋە تەتقىق قىلغان تېمىلىرى ئاز ئەمەس. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى مەقسىتى جۇڭگو تارىخىنى ماركسىزىم ئارقىلىق تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى ئۇستىدە ئىزدىنىش ئىدى، ئەمما ئەينى ۋاقىتتا بۇخىل ئۇسۇلنىڭ تەييار ئۆرنىكى يوق ئىدى. تارىخىي پەلسەپە جەھەتتىكى مەسىلەرنى نۇقتىلىق ھەل قىلىش ــ دادامنىڭ تارىخ تەتقىقاتى يولىدا باسقان ئاچقۇچلۇق قەدىمى ھېسابلىنىدۇ. بىر نەچچە يىل جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈش ئارقىلىق، ئۇ جۇڭگو تارىخىنى قانداق قىلىپ ماركسىزىم ئارقىلىق تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىنى ئاساسىي جەھەتتىن تېپىپ چىققان. ئۇ كۆپلەپ ماتېرىيال توپلاپ، جۇڭگو تارىخىي پەلسەپىسىگە ئائىت كىتاب يازماقچى بولغان، لېكىن 1937 ــ يىلى جۇڭگو ــ ياپونىيە ئۇرۇشى پارتلاپ، نەنجىڭدىن ئايرىلىپ خۇنەنگە قايتىشقا مەجبور بولغان. ئۇ نەنجىڭدىن ئايرىلغاندا قاتناش قالايمقان بولغاچقا، ھېچنىمە ئالماي پەقەت بىر نەچچە چامدان كىتاب ۋە تارىخىي پەلسەپىگە ئائىت ماتېرىيال ۋە ئارگىناللارنى ئېلىپلا قايتقان، زور بىرتۇرۇم كۆم مۇھىم ھۆججەت ۋە ماتېرىياللار يوقلىپ كەتكەن.

1937 ــ يىلى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلىنىشتىن ئىلگىرى، دادام نەنجىڭدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. بۇنىڭ بىلەن، ئۇ بىر ماركسىزىم تەشۋىقاتچىسى ۋە ئىلمىي خادىمدىن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ جەڭچىسىگە ئايلانغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دادام ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئىنقىلابىي كۆرەشتىن ئىبارەت ئىككى سەپتە تەڭلا كۆرەش قىلىشتەك ھايات مۇساپىسىگە قەدەم قويغان.

خۇنەنگە قايتىش

چاڭشادىكى دۇشمەنگە قارشى ئارقاسەپ ياردەم ئۇيۇشمىسى شۇ چاغدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇش يولىدىكى ئامىۋى تەشكىلات ئىدى. 1937 ــ يىلى دادام چاڭشاغا كېلىپلا لۈي جېنيۈي، تەن پېيمۇ، جاك تيەنيى قاتارلىقلار بىلەن خۇنەن مەدەنىيەت ساھەسى بويىچە دۇشمەنگە قارشى ئارقا سەپ ياردەم ئۇيۇشمىسىنى تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى نۇرغۇن تەرەققىپەرۋەر زاتلارنى ياردەم بېرىشكە ۋە قاتنىشىشقا جەلب قىلغان، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى نۇرغۇن تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، چاڭشادا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى داغدۇغلۇق دولقۇن قوزغىغان. بىراق بۇنداق قىلىشنى مۇرەسسە قىلىش يولى بىلەن تەسلىم بولۇش غەرىزىدە بولۇاتقان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ياقتۇرماي، پەيدىنپەي بېسىم ئىشلەتكەن. ئۇلار ئاۋۋال باھانە تېپىپ ئۇيۇشمىنىڭ پائالىيەتلىرىگە توسقۇنلۇق قىلغان، ئارقىدىنلا دۇشمەنگە قارشى ئارقا سەپ ياردەم ئۇيۇشمىسىدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ تاماق تەمىناتىنى توختىتىپ قويغان. ئۇيۇشمىدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قولدىن كەتكەن رايونلاردىن چوڭ ئارقا سەپكە قېچىپ كېلىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى داۋاملىق كۈرەش قىلىۋاتقان ياشلار بولغاچقا، بۇنداق قىلىش ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. ئاخىرى دۇشمەنگە قارشى ئارقا سەپ ياردەم ئۇيۇشمىسى تارقىتىۋېتىلگەن. دۇشمەنگە قارشى ئارقا سەپ ياردەم ئۇيۇشمىسىنىڭ نۇرغۇن مەسئۇللىرى كۆزىتىلىدىغانلار تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن. دادامۇ ئەلۋەتتە كۆزىتىش ئوبېيكتى قىلىنغان. شۇ مۇناسىۋەت

بىلەن دادام 1938 - يىلى 8 - ئايدا «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشكىلاتلارنىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىكىگە ئېتىراز» دېگەن ماقالىنى يېزىپ، ئۇنى ئۆزى چەمبىرىۋاتقان «جۇڭگو - سوۋېت ئايلىق ژۇرنىلى» نىڭ 12 - سانىدا ئېلان قىلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ سۇيىقەستىنى ئاشكارە پاش قىلغان.

دادام بۇۋاقتىتا خوتەن مەدرىسە ساھەسى بۇيىچە دۇشمەنگە قارشى ئارقاسەپ ياردەم ئۇيۇشمىسىنى تەشكىللەش بىلەن بىرگە، يەنە جۇڭگو - سوۋېت مەدرىسەت جەمئىيىتى خوتەن شۆبىسىنى تەشكىللىگەن. ئۇ نەنجىڭدىن قايتىدىغان چاغدىلا چاڭشادا جۇڭگو - سوۋېت مەدرىسەت جەمئىيىتى خوتەن شۆبىسىنى قۇرۇش توغرىسىدا جۇڭگو - سوۋېت مەدرىسەت باش جەمئىيىتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغان، باش جەمئىيەتنىڭ باشلىقلىقىنى سۇن كې، خوتەن شۆبىسىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تەن جېن ئۆتىگەن، دادام دائىمىي مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئېلىپ، جەمئىيەتنىڭ ئەمەلىي ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان ھەمدە ئورگان ژۇرنىلى «جۇڭگو - سوۋېت ئايلىق ژۇرنىلى» غا مەسئۇل مۇھەررىر بولۇپ، مارکسىزمنى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئومۇمىيۈزلۈك كۈرەش ئېلىپ بېرىشنى تەشۋىق قىلغان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىغا ۋە قۇرۇلۇش تەجرىبىلىرىنى تونۇشتۇرغان. جۇڭگو - سوۋېت مەدرىسەت جەمئىيىتى خوتەن شۆبىسىنىڭ ئورنى چاڭشانىڭ خېخۇاچى دېگەن يېرىگە يېقىن بولۇپ، جەمئىيەت ئىچىدە كۈتۈپخانا ۋە سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن قىرائەتخانا بار ئىدى. كۈتۈپخانىدىكى كىتاب - ژۇرناللارنىڭ كۆپىنچىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشىر قىلىنغان مارکس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە ئەسەرلىرى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شۇ چاغدىكى ئىچكى ئەھۋاللىرى

تونۇشتۇرۇلغان ژۇرنال - گېزىتلەر ئىدى. بۇپائالىيەتلەر شۇچاغدىكى چاڭشا ياشلىرىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى ئاچقان بولغاچقا، قىرائەتخانىغا كېلىپ تۇرىدىغانلارنىڭ ئايىقى كۈن بويى ئۈزۈلمەيتتى. شۇڭا بۇيەر، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىماي قالمىدى. ئۇلار دائىم ئىشپىيونلارنى كىتابخان قىياپىتىدە ئەۋەتىپ ۋەقە تۇغدۇرۇپ، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. شۇ سەۋەپتىن، دادام بىۋاستە گومىنداڭنىڭ چاڭشا شەھەرلىك ئورگىنىغا بېرىپ، ئۇلارغا جۇڭگو - سوۋېت مەدرىسەت جەمئىيىتى خوتەن شۆبىسىنىڭ سۇن كېنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن قۇرۇلغانلىقىنى، ئەگەر چاڭشا تەرەپ يەنە شۇنداق توسقۇنلۇق قىلسۇرسە، باش جەمئىيەتكە مەلۇم قىلماي بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. بۇنىڭ خىلى ئۈتۈمى بولۇپ، كېيىن جەدەل چىقىرىدىغان ئىشلار خېلى ئازايغان.

جۇڭگو - سوۋېت مەدرىسەت جەمئىيىتى خوتەن شۆبىسىنىڭ پائالىيەتلىرى تاكى ئۇرۇش ئۈتى چاڭشاغا تۇتاشقىچە داۋام لىشىپ، ئاندىن خوتەننىڭ غەربىدىكى يۈەنلىك ناھىيىسىگە چېكىنىپ كەتكەن ھەمدە ئۇ يەردە خىزمەتلەرنى داۋاملىق قانات يايدۇرغان. جەمئىيەتنىڭ چېكىنىشىگەندىن كېيىنكى ئورنى يۈەنلىك ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىي قۇۋۇقتىكى دەرۋازىسى غەربكە قارايدىغان بىر ھويلائىچىگە جايلاشقان. «جۇڭگو - سوۋېت يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» نىڭ تەھرىرلىك ۋەزىپىسىنى يەنىلا ۋاڭ شىفىڭ بىلەن ۋاڭ رېندەن ئۆتىگەن، ئۇلاردىن باشقا يەنە دىياۋمۇفۇ ئىسىملىك بىر يارەمچى تەھرىر بار ئىدى. كېيىن ۋاڭ شىفىڭ بىلەن ۋاڭ رېندەن كەينى - كەينىدىن يۈەنلىكىدىن ئايرىلىپ كەتتى، ژۇرنالنىڭ تەھرىرلىكىنى تېخىمۇ جېرىن ئۇستىگە ئالدى. ئەينى ۋاقىتتا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى جۇڭگو - سوۋېت ئۇتتۇرىسىدىكى مەدەنىي

ئالاقىگە ئاشكارە قارشى تۇرۇشقا جۇرئەت قىلالمىغاچقا، «جۇڭگو - سوۋېت يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» نىڭ نەشىر قىلىنىشىغا ئاشكارا توسقۇنلۇق قىلمىغان، لېكىن ئۇلار ئىنتايىن رەزىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، باسما زاۋۇتى ۋە ئۆي ئىگىسىنى قورقۇتقان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ساقچىلارنى چىقىرىپ، «جۇڭگو - سوۋېت يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» ۋە شۇبە جەمئىيىتىنىڭ خىزمەتچىلىرىگە ھەيۋە ئىشلەتكەن، بۇنىڭ بىلەن خىزمەتلەردە بەزى ئاۋارىگەرچىلىكلەر توغۇلغان.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يۇەنلىك گارنىزون نىڭ سۇن فامىلىلىك سىلىكى دادام بىلەن سۆزلەشكەن، ئۇ دادامنى قورقۇتۇپ «جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتىگىلار نېمە ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنى تەشۋىق قىلىدۇ؟ شۇبە جەمئىيىتىگىلاردىكى خىزمەتچىلەر ئارىسىدا نۇرغۇن كوممۇنىستلار بار ئىكەن، كوممۇنىستلارنىڭ كاللىسى چېپىلىدىغانلىقىنى بىلسەن، كوممۇنىزم ھەر قانچە ياخشى بولغىنى بىلەن، بىر ئادەمنىڭ كاللىسى چېپىلسا، مېچىنىمىدىن لەز زەتلىنەلمەي كېتىدۇ، سەن ياخشى ئويلۇنۇپ كۆر ...» دېگەن. دادام غەزەپلەنگەن ھالدا ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ: «جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنى تەشۋىق قىلمىسا بولمايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش بىزنىڭ ۋەزىپەمىز، ئۇنداق قىلمىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىمىزغا ياردەم بەرمەيدۇ، بۇ دۆلەت ئىشغا پايدىسىز، سىلەر بىزنىڭ خىزمىتىمىزنى قوللىشىڭلار، بىزگە قىينىچىلىق تۇغدۇرۇپ بەرمەسلىكىڭلار كېرەك. مەن كوممۇنىست ئەمەس، مېنىڭ خىزمەتداشلىرىممۇ كوممۇنىست ئەمەس» دېگەن. ئاخىرىدا، دادام قەتئىي ھالدا: «گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ھەمكارلىشىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى جىياڭ ۋېيۋەنجاڭ بەلگىلىگەن تەدبىر»

جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتىنىڭ خىزمىتىگە مەھكەمە باشلىقى سۇن كېڭ رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، سىلەر چوقۇم توختىماي ئىدىغان ئىش قىلىپ ئىشنى بۇزۇپ قويساڭلار، كېيىن كىم جاۋابكار بولىدۇ؟ بۇ يەردىكى ئىشلارنى بىزباش جەمئىيەتتىكى مەھكەمە باشلىقى سۇن كېڭا مەلۇم قىلىمىز، بۇ، سېنى چوڭ قالپاق بىلەن قورقۇتقانلىق ئەمەس، سەنمۇ ئەلۋەتتە قورقمايسەن، بۇ پەقەت ئۆزىمىزنىڭ ئىشى» دەپ ئۇنىڭ سەمىگە سىلىپ قويغان. سۇن فامىلىلىك بۇسلىڭ قايتا - قايتا ئوقۇشماسلىق بوپتۇ دېگەن ھەم جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتى خۇنەن شۆبىسىنىڭ خىزمىتىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

پۇتۇن مەملىكەت ۋەزىيىتىنىڭ كەسكىنلىشىگە ئەگىشىپ، دادام ئۇزۇن ئۆتمەيلا تەشكىلىنىڭ يولىيورۇقىغا بىنائەن يۇەن لىڭدىن شۇپۇ ناھىيىسىدىكى مىنگو داشۆسىگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ يۆتكىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا «جۇڭگو - سوۋېت يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» نىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىدە ئۇرۇۋەردى، كونكرېت خىزمەتلەرنى تېخىمۇ جىددىي مەسئۇل بولۇپ بىر تەرەپ قىلدى، ئەمەلىيەتتە، بۇ چاغدا شۇبە جەمئىيەتنىڭ خىزمىتى «جۇڭگو - سوۋېت يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» نىلا چېقىرىش بولۇپ قالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە نەشىر قىلىش خىزمىتىدىكى قىينىچىلىقمۇ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. ژۇرنالنى بېسىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان، بېسىشقا جۇرئەت قىلالمىغان باسمىخانا توختامنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلغان، ئۆي ئىگىسىمۇ ئۆينى بوشىتىشنى تەلەپ قىلغانلىقتىن «جۇڭگو - سوۋېت يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» نائىلاج قەرەلسىز ژۇرنالغا ئۆزگەرتىلگەن. دادام تېخىمۇ پېيمۇ، جاڭ - تېخىنىيى، ياڭ رۇڭگو قاتارلىقلارنى ماقالە يېزىپ بۇ ژۇرنالنى قوللاشقا تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ،

لېكىن سىياسىي ۋەزىيەت كەسكىنلىشىپ كەتكەچكە، ھەر تەرەپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ ژۇرنالنى چىقىرىشقا ئامال قىلالمايى، ئاخىرى خىزمەتنى توختىتىپ قويۇشقا مەجبۇر بولغان.

«جۇڭگو - سوۋېت يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» 1938 - يىل 3 - ئايدا چاڭسادا تۇنجى سانى نەشىر قىلىنغاندىن تارتىپ، 1940 - يىل 4 - ئايدا يۈەنلىكدا ئاخىرقى بىر سان (4 - جىلد 1 - ، 2 - قوشما سان) نەشىر قىلىنغىچە، دادام 29 پارچا ماقالە يازغان، ماقالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلىش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى تەشۋىق قىلىش، تەسلىمچىلىككە قارشى تۇرۇش، فاشىستلارنىڭ ئىستىبدادلىقىغا قارشى تۇرۇش تېمىسىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بۇ مەزگىلدە، دادام ئۆزىنىڭ كۆپ يىللىق تەتقىقات نەتىجىسى بولغان «تارىخىي پەلسەپە» نى نۇتۇق قىلىپ سۆزلىگەن ھەمدە ئاشكارە نەشىر قىلدۇرغان. بۇكىتابنى نەشىر قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدىنقى بىر نەچچە يىلدا يازغان «تارىخىي پەلسەپە» گەئائىت ئوريگىناللارنى بىر قېتىم سىستېمىلىق رەتلەپ چىققان ھەمدە يېڭىدىن يۆتكىلىپ كەلگەن چاڭشا مىنگو داشۆسىدە ئاشكارە سۆزلەپ، ياخشى باھاغا ئېرىشكەن. كېيىن يولداش شۇي تېلى كۆرۈپ چىقىپ، يوقىرى باھا بېرىپ ئاشكارە نەشىر قىلدۇرۇشنىغا ئىلھام بەرگەن. 1938 - يىل 8 - ئايدا «تارىخىي پەلسەپە دەرسلىكى» ئاخىرقى ھېسابتا چاڭشا يېڭى بىلىم كىتابخانىسى تەرىپىدىن نەشىر قىلىندى، كىتابنىڭ خەت سانى 140 مىڭغا يېتىدۇ. بۇكىتاب تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى بىر قەدەر سىستېمىلىق تەشۋىق قىلىنغان مەخسۇس ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ماركسىزملىق تارىخىي نۇقتىسىنەزەر ۋە قانداق قىلىپ جۇڭگو تارىخىنى

ماركسىزم ئارقىلىق تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى شەرھلەنگەن. بۇ كىتابتا، دادام ئۆزىنىڭ جۇڭگونىڭ تارىخ سىستېمىسىغا بولغان ئاساسىي قارىشىنى تۇنجى قېتىم بىر قەدەر مۇكەممەل، سىستېمىلىق شەرھلەپ، يېن (شاڭ) سۇلالىسى (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرى XIV - XI ئەسىر) قۇللۇق تۈزۈمى نۇقتىسىنەزىرى ۋە غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى فېئودالىق تۈزۈمى نۇقتىنەزىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى تەپسىلىي بايان قىلغان. شۇنىڭدەك ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، شۇچاغدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ھەرخىل سىياسىي پىكىر ۋە تارىخشۇناسلىق ئېقىملىرىنى تەنقىد قىلغان. بۇكىتاب نەشىر قىلىنىشى بىلەنلا ناھايىتى تېز سېتىلىپ كەتكەن. كىتابخانىلارنىڭ تەلىپى تۈپەيلىدىن 1636 - يىل 8 - ئايدا يېڭى بىلىم كىتابخانىسى گۇيلىندا قايتا نەشىر قىلغان. قايتا نەشىر قىلىنغاندا، دادام ئەسلى كىتابقا قىسمەن تۈزىتىش كىرگۈزگەن ھەمدە «ئاممانىڭ داھى ۋە تارىخ» دېگەن تېمىدا «قايتا نەشرىگەبېرىش كىرىش سۆزى» يازغان. ئۇنىڭدا ۋاڭ جىڭۋەي، چېن گۇڭبو قاتارلىق ۋەتەن ساتقۇچ خائىنلارنى قاتتىق ئەيىپلىگەن، ياپون جاھانگىرلىكى بىلەن ئاپاق - چاپاق بولۇشۇلۇۋالغان جياڭ جېيشىغا ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن، يەنە «ئىلگىرى، ئاممانىڭ قېتىم سېتىلدى، يەنە بىرمىڭ بىر قېتىم ساتقىلى بولىدۇ. ئەمما، بۇنداق دەۋر ئەمدى ئۆتۈپ كەتتى» دەپ كۆرسەتكەن. شۇنداقلا جۇڭگونىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرىشىدە چىڭ تۇرغان قەھرىمانلارنى مەدھىيلىگەن، ماۋزېدوڭ، باش قوماندان جودې ۋە پېڭ دېخوەيلەرنى «ئۇلۇغ تارىخىي شەخسلەر» دەپ تەرىپلىگەن. ئېنىقلاپ ۋە كۆرەش قىزغىنلىقى بىلەن

تولغان بۇكتاب ئەينى ۋاقىتتا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان ياشلار ياخشى كۆرىدىغان كىتاب ئىدى، ئەمما ئۇگومەندىڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن مەنئى قىلىنىپ، سىيتىشقا رۇخسەت قىلىنمىدى. گومىندائىڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىدا توپ توغرا سەككىز يىل پەچەتلەنگەندىن كېيىن، 1947 - يىلى شاڭخەيدە يېڭى بىلىم كىتابخانىسى تەرىپىدىن قايتا بېسىلىپ، كەڭ كىتابخانلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. شەرقىي شىمال ئازات بولغاندىن كېيىن، 1949 - يىلى 5 - ئايدا چياڭچۇن يېڭى جۇڭگو كىتاب ئىدارىسى يەنە بىر قېتىم قايتا باستى.

جۇڭگونىڭ ئىقتىساد تارىخى ئورگانالىنى يېزىش

«تارىخىي پەلسەپە دەرسلىكى» چاڭشادا تەشىر قىلىنغاندىن كېيىن، دادام ئۆزىنىڭ تەتقىقات پىلانىغا ئاساسەن، جۇڭگونىڭ ئىقتىساد تارىخىي ماتېرىياللىرىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشقا ۋە رەتلەشكە تۇتۇش قىلدى. بۇ دادامنىڭ كېيىن جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخىنى يېڭىباشتىن يېزىپ چىقىشى ئۈچۈن ئاساس بولدى. دادام جۇڭگونىڭ ئىقتىساد تارىخى جۇڭگو تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئاساسى، جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىنىڭ گەۋدىلىنىشىنى ئىلمىي ئاساستا، سۈڭىكىمۇ، گۈشمۇ، قېنىمۇ ھەم روھىمۇ بار قىلىپ سۈرەتلەپ يېزىپ چىقىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن جۇڭگونىڭ ئىقتىساد تارىخىنى چوڭقۇر، سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش كېرەك، دەپ قارايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاخىرىدا: «ئىقتىساد — تارىخنىڭ سۈڭىكى، سىياسىي — تارىخنىڭ قېنى ۋەگۈشى، مەدەنىيەت - سەنئەت — تارىخنىڭ روھى» دېگەنىدى. دادام ئۆز ئۆمرىنى مۇشۇ ئىددىيىنى بويلىغان ھالدا تارىخ تەتقىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزدى،

ئەينى ۋاقىتتا، چاڭشا بەكلا قالايمىقان بولۇپ، ياپون

باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىش بىلەن تەسلىمچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل پىكىر ئېقىمى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ناھايىتى كەسكىن بولدى، دادام خېلى كۆپ ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ ۋەتەن قوتقۇزۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانسىمۇ، لېكىن يەنىلا ۋاقىت چىقىرىپ، جۇڭگونىڭ ئىقتىساد تارىخىي ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە رەتلەش ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇپ جۇڭگو ئىقتىساد تارىخىي ئورگانالىنى يېزىشقا تۇتۇش قىلغان بولغاچقا، كۆندە دېگۈدەك يېرىم كېچىگىچە ئىشلەيتتى. جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتىنىڭ خۇنەن شۆبىسى يۇەنلىڭگە يۆتكىلىپ بارغاندىن كېيىن بۇ جەمئىيەتنىڭ ئىشلىرى ئازايغان، لېكىن ئەكسىيەتچى ئىشپىيونلارنىڭ ئاۋارىگەرچىلىك سېلىشى ئۈلغىيىپ كەتكەن. دادام ئىشلار ناھايىتى ئالدىراش بولغان ئەھۋالدىمۇ تەتقىق قىلىش ۋە يېزىش ئىشىنى يەنىلا جىددىي داۋاملاشتۇرغان. شۇ چاغلاردا يۇەنلىك ياپون ئارمىيىسىنىڭ بومبارداىمان قىلىش دائىرىسى ئېچىدە بولۇپ، بەزىدە كۈنىگە بىر نەچچە قېتىم ھاۋا مۇداپىئە سىگنالى بېرىلەتتى، ناھىيە بازىرى ئېچىدە خىزمەت ئىشلەش كەم ئامال بولمىغاچقا، نائىلاج يۇەنلىك دەريا سىنىڭ نېرىقى قېتىدىن بىردەمقانىنىڭ ئۆيىنى ئارىيەت ئېلىپ، كۈندە يازىدىغان نەرسىلىرىنى شۇ تەرەپكە ئۆتۈپ يازغان. مۇشۇنداق تولىمۇ تىنچ بولمىغان مۇھىتتا، ئۇ «جۇڭگونىڭ ئىقتىساد تارىخىي ئورگانالى» نىڭ دەسلەپكى كوپىيىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتۈرۈپ بولغان. كېيىن مىنگو داشۆسىدە جۇڭگونىڭ ئىقتىساد تارىخىي دەرسىنى ئۆتكەندە ئاساسەن مۇشۇ ئورگانالنى ئىشلەتكەن. ئۇنىڭ بۇ ئورگانالنى يېزىشتىكى دەسلەپكى مەقسىتى، كەلگۈسىدە جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخىنى يېڭىباشتىن يېزىپ چىقىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈش، مىنگو داشۆسىدە بۇ ئورگانالنى ئۆتۈشىدىكى مەقسىتى ماركسىزم

لىق تارىخىي نۇقتىنەزەرىنى تەشۋىق قىلىش ئىدى. دادام ئەسلىدە بۇ ئورىگىنالنى نەشر قىلدۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ۋەزىيەتنىڭ تۇراقسىزلىقى، ئەكسىيەتچىل كۈچلەرنىڭ كۈندىن - كۈنگە غالجىرلىشىپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن، كىتاب نەشر قىلدۇرۇش ئىشىنىمۇ تاشلاپ قويغان.

داتەن منگو داشۋىسىدە

داتەن، شۇپۇ ناھىيىسگە ئالتە چاقىرىم كېلىدىغان بىر كىچىك بازار بولۇپ، منگو داشۋىسى چاڭشادىن كۆچۈرۈلۈپ يېيىڭ بازىرى ئارقىلىق زېمىنىنى بويلاپ مۇشۇ بازارغا يۆتكەپ كېلىنگەن. دادام بۇ يەردە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت تۇرمۇش كەچۈرگەن ۋە جىددىي خىزمەت قىلغان، بۇ ئەسلەشكە ئەرزىيدىغان جاي.

داتەن كىچىك بازار بولۇپ،پۈتۈن بازاردا 200 - 300 ئائىلە، ئىككى چوڭ ئىبادەتخانا، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى كورپۇس يېڭىچە بىنا بار، بۇ بىنالار شۇقاملىلىك ئىككى چوڭ پومبىش چىكىنىڭ شەخسىي زېمىنى ئىدى. منگو داشۋىسى ئىككى ئىبادەتخانىنى ئىجارىگە ئېلىپ، ئۇنى سىنىپ، كۆتۈپخانا ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ كوللېكتىپ ياتىقى قىلغان، ھېلىقى ئىككى بىنانى بولسا مەكتەپنىڭ ئىشخانىسى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ياتىقى قىلغان، بالا - چاقىسى بار ئوقۇتقۇچىلار ۋە بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار بولسا ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە تارقاقلىشىپ ئولتۇراقلاشقانتى. داتەندىكى پۇقرالارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆيىگە دېگۈدەك منگو داشۋىسىنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى ئورۇنلاشقان. دادامۇ يۇەنلىكدىن داتەنگە كەلگەندىن كېيىن، پۇقرالارنىڭ ئۆيىگە جايلاشقان. دەسلەپتە پروفېسسور تەن پېيمۇ بىلەن بىر قورودا تۇرغان، كېيىن سىرتتا بۇقىزىل

لار ھويلىسى دېگەنگە ئوخشاش بىتتە - ئىغۇالار تارقالغاچقا، دادام باشقا يەرگە كۆچۈپ چىقىپ كەتكەن. ئەينى ۋاقىتتا منگو داشۋىسىدە دەرس ئۆتكەنلەر قاتاردا ئەدەبىياتچى جاك تيەنيېك ئەپەندىمۇ بارئىدى. بۇ يەردە ھەممەيلەنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى جاپالىق بولۇپ، ئاددىي يېزا تۇرمۇشى كەچۈرگەن. بىراق ئەكسىيەتچىل يوشۇرۇن ئىقتىدار پەيدا بولغانلىقتىن كەسكىن كۈرەش كېلىپ چىقىشقا سەۋەبچى بولغان.

ئەينى ۋاقىتتا منگو داشۋىسىنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، مەكتەپ باشلىقى گومىنداڭنىڭ پېشۋاسى جاك جى، مۇدىرى گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى لۇداڭپىڭ ئىدى، مەكتەپ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان ئىلمىي مۇدىر لىۋېيەن بولۇپ، ئۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە ئىگە دىپلوماتىيە تارىخ ئىلمىي مۇتەخەسسىسى ئىدى. باش خوجىدار سۇڭ لەنجى س س چىلەرنىڭ ئەسكىلىكتە ئۇچىغاچىققان ئىشپىيونى ئىدى. لىۋېيەننىڭ مەكتەپ باشقۇرۇش ئىستىلى قارقويۇقلا ھەممىنى سغىدۇرۇش بولغانلىقتىن، ئۇ تەكلىپ قىلغان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدا ھەرخىل ئوخشاش بولمىغان سىياسىي ۋە ئىلمىي قاراشلاردىكى ئادەملەر، گومىنداڭ ئەزالىرى، تروتسكىچىلار، پارتىيە - گۇرۇھسىز زاتلار ھەم ئاز ساندا كوممۇنىستلارمۇ بارئىدى. شۇ چاغدا ئوقۇتقۇچىلار ئارىسىدا ئۇچلا كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ، ئۇلار دادام، تەن پېيمۇ ۋە جاك تيەنيېكلار ئىدى، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىمۇ كومپارتىيە ئەزالىرى كۆپ ئەمەسئىدى، لېكىن ئۇلار ئىنتايىن قىينچىلىقتا تۇرغان ئەھۋالدىمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش يولىدا بىر مۇنچە پايدىلىق ئىشلارنى قىلغان.

دادام منگو داشۋىسىنىڭ ئىقتىساد فاكۇلتېتىدا دەرس بېرىپ، جۇڭگو ئىقتىساد تارىخى ۋەئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخىنى

ئۆتكەن. ئۇ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخىدىن دەرس ئۆتكەن
دە، «ئادەمسىمان مايمۇندىن باشلاپ ئادەمگىچە» سۆزلىگەن؛
ئىقتىساد تارىخىدىن دەرس ئۆتكەندە، ئىقتىسادنى ئىجتىمائىي
تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي قىلغان ھەمدە شۇ چاغدىكى جۇڭگو
ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ خاراكتېرىنى كونكرېت تەھلىل قىلغان
شۇنداقلا جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش تەسەۋ-
ۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەسلىدە بۇنداق سۆزلەشكە ھېچ گەپ
ئەمەس ئىدى، لېكىن بۇ بەزى ئەكسىيەتچىلەر ۋە تروتسكىچى-
لارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان، ئۇلار دەرس ئۆتكەندە ھەمىشە
دارتىملاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، دادامغا قارشى تۇرغان ۋە
ھۇجۇم قىلغان. دادامۇ ئەلۋەتتە قىلچە تەكەللۇپ قىلماي،
ماركسىزمغا قارشى بارلىق سۆزلەرگە قەتئىي زەربە بەرگەن.
نەتىجىدە دەرسخانا بەزىدە تەرەققىيەرۋەر كۇچلەر بىلەن ئەكسى-
يەتچىل كۇچلەر ئاشكارا جەڭ قىلىدىغان مۇنبەرگە ئايلىنىپ
قالغان.

دادام دېھقانلارنىڭ ئۆيىدە تۇرغاچقا، دېھقانلار بىلەن بىر
ئائىلە كىشىلىرىدەك مېھرى - مۇھەببەت باغلىغانىدى. ئوقۇغۇ-
چىلار ئايرىم مەسىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش ئۈچۈن ئۆيگە كەل-
سە، بەزىدە يېرىم كېچىگىچە سۆزلەيتتى. ئۇ ئوقۇغۇچىلارغا
بىلىم سىڭدۈرۈپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇلارنىڭ كىشى-
لىك ھايات قارىشىنى توغرىلاپ، سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈۋېلى-
شىغا ياردەم بېرەتتى. داتەندىكى مەزگىلدە، ئۇ شۇپۇ ناھىيە
سىدىكى تەرەققىيەرۋەر كۇچلەر تەشكىللىگەن دۇشمەنگە تاقا-
بىل تۇرۇپ ئارقا سەپتە ياردەم بېرىش يىغىنلىرىغا نەچچە قې-
تىم قاتناشقان ھەمدە يىغىندا تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن
نۇتۇق سۆزلىگەن، ئۇ سۆزلىگەندە، يىغىن مەيدانىغا سىغماي
قالغان ئادەملەر كارىدورغا توشۇپ دېرىزىلەرگىمۇ چىقىۋېلىشقان.
دادامنىڭ نۇتقىدا دوگمىلىق، چۈشەنگىلى بولمايدىغان سۆز

ئىبارىلەر يوق بولۇپ، نۇرغۇن ياشلارنىڭ دېمەكچى بولۇپ
ئاغزىدىن چىقىرالمايۋاتقان گەپلىرىنى يۈرەكلىك قىلاتتى. ھە-
مىشە ياشلارنى ئالىيجاناب غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا سە-
مىمىيلىك بىلەن ئىلھاملاندۇراتتى. يىغىن تارقاپ ئۆيگە قايتىش
يولىدا، دائىم بىر پاتمان ئوقۇغۇچىلار ئەگىشىۋېلىپ، ھەرخىل
مەسىلەر توغرىسىدا گەپ ئاچاتتى، ئۇلار ئىچىگە بەزىدە «كەسە-
پىي ئوقۇغۇچىلار» (ئىشپىيون ئوقۇغۇچىلار) ئارىلىشىۋېلىپ خە-
ۋەر تىڭ - تىڭلايتتى، دادام بەزىدە ئۇلارنى گەپ بىلەن چوقۇپ،
ئۇلارنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىپ، دۆلەت
ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

دادام مىنگو داشۆسىدە پروفېسسور بولسىمۇ، كىرىمى
ئانچەكۆپ ئەمەس ئىدى، ئۇچاغدا مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشى
كىشىنى چۆچۈتەتتى، شۇڭا ئايلىق كىرىم بىلەن پەقەت ناھايى-
تى تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيىسىنى قامدىغىلى بولاتتى، ئۇ لازىغا
ئامراقئىدى، خۇنەننىڭ يېزىلىرىدا ئىشلىتىدىغان قوم قازاندا
تاماق ئېتىپ يېيىشنى ياخشى كۆرەتتى، بىراق ئۇنىڭ قازىنىدا
پىلىق، گۆش ئەمەس، دائىم بەسەي ۋە تۇرۇپ پىشۇرۇلاتتى. شۇنى
داق ئەھۋالدا تۇرۇپمۇ پۇل ئىقتىساد قىلىپ، قولدىن كەتكەن
رايونلاردىن كەلگەن تەرەققىيەرۋەر ئوقۇغۇچىلارغا ياردەم قولىنى
سونۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشتىكى قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىۋېلىشىغا
ياردەم بېرەتتى. ئۇ ياشلارنى قىزغىن سۆيەتتى، ياشلارمۇ ئۇنى
ئاھايىتى ھۆرمەتلەيتتى، ئۇنى ئۆزلىرىگە سىرداش ۋە ئادەم
بولۇشىغا ئۈلگە بولىدىغان ياخشى ئوقۇتقۇچى دەپ بىلەتتى.

دادام دەرس سۆزلەشتە ماركسىزملىق نۇقتىنەزەرنى
ئاشكارا تەشۋىق قىلاتتى، ئەمما بۇنى گومىنداڭ ئەكسىيەت-
چىلىرى ياقتۇرمايتتى. ئۇلار مەكتەپ دائىرلىرىنى دادامدىن
كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىشقا بويرۇغان، دادام مەكتە-
پىنىڭ تەلىپىنى قىلچە تەكەللۇپ قىلماي. رەت قىلغان بۇنداق

سۆھبەتنىڭ ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ھالدا قانچە قېتىم بولغانلىقى نامەلۇم بولسىمۇ، لېكىن ھەرقېتىمقىسى كۆڭۈلسىزلىك بىلەن تارقىغان. ئاخىرى گومىندالڭ شۇپۇ ناھىيىلىك ئورگىنىنىڭ باش سېكرېتارى ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆيگە بېرىپ «يوقلاش» ئويۇنى ئويناپ سۆھبەتنىڭ بېشىدا ئالداپ نەسىھەت بەرگەن بولسا، ئارقىدىنلا ھەيۋە ئىشلەتكەن ۋە تەھدىت سالغان، ئاخىرى گەپنى ئۇزۇپلا: «سەن نېمەئۈچۈن ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىسەن؟ سەن كوممۇنىستمۇ ئەمەسمۇ؟ بەزىلەر سېنى كوممۇنىست دەۋاتىدۇ» دېگەن. بۇ، يۇەنلىڭدىكى گېرمانزون سىلكىنىڭ گېپى بىلەن بىر مۇقامدىكى سۆزلەر ئىدى. دادام بۇ گەپنى ئاڭلاپ ناھايىتى غەزەپلەنگەن بولسىمۇ ئەمما ئېغىر بېسىقلىق بىلەن: «بۇ يەر داشۇ، دەرس سۆزلەيدىغان يەر، ھەر خىل ئىلمىنى سۆزلەشكە بولىدۇ، مېنىڭ سۆزلىگىنىم ماركسىزم، بۇنى ھەممەيلەن بىلىدۇ، مەن بۇ قاراشتا چىڭ تۇرغىلى 20 يىل بولاي دېدى، مەن يازغان ماقالە ۋە كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ قاراش بار. ماركسىزم بىر ئىلىم، ماركسىزمنى سۆزلىگەنلىك بىلەنلا خائىن، كوممۇنىست دېمەسلىك كېرەك. كىم كوممۇنىست دېگەندە، مېنىڭچە ماۋزېدۇڭ، جۇدېلار كوممۇنىست، مەن تېخى كوممۇنىست بولۇشقا لايىق ئەمەس» دېگەن. ھېلىقى باش سېكرېتاريا يېغلاشنى، ياكۈلۈشنى بىلەلمەي قېلىپ، ھېچقانداق نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ خوش ئېيتىپ كەتكەن. بىراق شۇنىڭدىن كېيىن، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ سىياسىي بېسىمى ئۇزلۇكسىز كۈچىيىپ، مۇھىت ئۇزلۇكسىز يامانلاشقانلىقتىن تەشكىل يېڭى خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، دادامنى خۇنەن شۇپۇدىن چۆڭچىڭغا يۆتكىدى.

دادام كېتىپ بىر يىل بولماي، مەملىكەت بويىچە بىرىنچى قېتىملىق كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈ-

دى، خۇنەننى ئاق تېرورلۇق قاپلىدى، سىكىلىم ئىككىمىز ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئىدىيىۋى جىنايەت» بىلەن مەكتەپتىن قوغلاندۇق. دادام چۆڭچىڭدا تۇرۇپ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەكمۇ ئەندىشەقىلىپ كەتمەپتۇ، چۈنكى، ئۇنىڭ ئاللىبۇرۇنلا شۇنداق ئىشنىڭ يۈز بېرىشىگە كۆزى يەتكەن ئىكەن.

چۆڭچىڭ شىماچاڭدا

1940 - يىلى دادام خۇنەندىن چۆڭچىڭغا كەلگەندىن كېيىن، چۆڭچىڭغا 150 چاقىرىم كېلىدىغان باشەن ناھىيىسىدىكى شىما چاڭ دېگەن يەردە بىر دېھقانىنىڭ ئۆيىدە تۇرغان. بۇھويلا لىيۇ فامىلىلىكلەرنىڭ ھويلىسى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇنى دەسلەپتە جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتى مەسئۇل بولۇپ ئىجارىگە ئالغان. دادام چوڭ - كىچىك بولۇپ ئۈچ ئېغىز ئۆيدە ئولتۇرغان، يەنەبىر ئېغىزى ئاشخانا ئۈيى بولۇپ، ياغاچ ئۈيى ئىدى، ئۈيى ئىچىدە بىر ياغاچ كارىۋات، بىر ئۈستەل، ئىككى ئورۇندۇق، كىتاب ۋە ماتېرىياللارنى دۆۋىلەپ قويىدىغان بىر ئۆزۈنچاق ئۈستەلدىن باشقا ھېچنىمە يوق ئىدى. ئۇ ھويلىدا يەنە جەن بوچى ئىسىملىك بىر ئەر بولۇپ، ئۇلار ئىككىسى ھەركۈنى دېگۈدەك كەچلىك تاماقتىن كېيىن باش قوشۇپ، ئالدى ھويلىدا سەيلە قىلغاچ پاراكلىشىپ، كۆپچىلىك كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان سىياسىي ۋەزىيەت ئۈستىدە توختىلاتتى، بۇ ئۆينىڭ ئالدىدا نەچچە ئادەمنىڭ غۇلچى ئاران يېتىدىغان بىر تۇپ مېۋە دەرىخى بارئىدى. كەينىدە بامبۇكزارلىق بولۇپ، بامبۇكزارلىقتا ھەر خىل ئۇچار قاناتلار تۇپ - تۇپ بولۇپ ئۇچۇشاتتى. ئۆينىڭ ئۈدۈلىدا چۆڭچىڭدىن ئېيىبىغا بارىدىغان تاشيول، ئارىلىقى ئېتىزلىقتى. تاشيولنىڭ

نهرنى قبتى شىماچاڭنىڭ كوچىسى بولۇپ، بىر بىنكەت ۋە ھەرخىل دۇكان يايمچىلار بارئىدى، بىراق ماگىزىنلاردا نەرسە كىرەك ناھايىتى ئازئىدى، ھېلىمۇ ياخشى ئۇ چاغدا ھەممەيلەن نامرات بولغاچقا، يەيدىغان نەرسىدىن باشقا ھېچ نەرسىگە قۇربىتى يەتمەيتتى، لېۋفاملىكلەرنىڭ ھويلىسىنىڭ كەيىنىدىكى ئۇچ چاقىرىمچە كېلىدىغان يەردە بەيخېلىن دەيدىغان ھېركىچىك بىنا بار بولۇپ، خۇۋەيلۇ ئەپەندى بىلەن ۋاڭ كۆنلۈن ئەر - خوتۇن شۇ يەردە تۇراتتى، شۇ چاغدىكى ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تەنجېننىڭ ئائىلە تەۋەلىرىمۇ شۇيەردە تۇراتتى. بەيخېلىندىن ئىككى چاقىرىمچە ئالدىغا ماڭغاندا، چۈڭچېڭنىڭ گاۋتەنيەن دېگەن داڭلىق شارقىراتمىسى بار، ئۇ يەرنىڭ مەنزىرىسى ناھايىتى گۈزەل، لېكىن ئۇچاغدا سايا‌ھەتچىلەر ناھايىتى ئازئىدى. ئەمما، مەن ھەر قېتىم ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە، دادام ھېلەن ئاپام دائىم خىزمىتىنى توختىتىپ بىللە بۇ يەرگە كېلەتتى، ئۆتەر يولدا بەيخېلىنغا كىرىپ پاراڭلىشىپ قايتاتتى.

دادام شىماچاڭدا ئالتە يىلدىن ئارتۇق تۇردى، ئۇ يەردە توك يوق ئىدى. شۇڭا، يىللاپ - ئايلاپ پەنەركە يۇرۇقىدا ئىشلەيتتى، بەزىدە كىرىسىن تېپىلمىسا، قىچا يېغى ئىشلىتىدىغان قەدىمكى جىن چىراغ ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى. ئۇ خىل جىن چىراغ ئانچە يورۇق بولمىغاچقا، دادامنىڭ كۆزى ناھايىتى زور دەرىجىدە زەئىپلەنگەن. شۇنداق شارائىتىمۇ، ئۇ مۇيى قەلەم بىلەن ئىنتايىن ناچار قەغەزدە 70 پارچە ماقالە يازغان ھەمدە «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى»نىڭ بىرىنچى تومىنى (290 مىڭ خەتلىك) نەشىر قىلدۇرغان، يەنە 470 مىڭ خەتلىك «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نىڭ ئىككىنچى تومىنى پۈتتۈرگەن. دادامنىڭ چۈڭچېڭدا يازغان 70 پارچە ماقالىسى ئاساسلىقى چۈڭچېڭدا نەشىر قىلىنىدىغان «شىنخۇا گېزىتى»، «ئامما» ژۇرنىلىدا ئېلان

قىلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسمى ئېقىم مەسىللىرى توغرىسىدا، بىر قىسمى تارىخ توغرىسىدا يېزىلغان. دادام مەيلى قانداق ماقالە بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىشنى، مۇرەسسەچىلىك، تەسلىمچىلىككە قارشى تۇرۇشنى تەشۋىق قىلىش كېرەك، ھۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئارزۇسى، تارىخ توغرىسىدىكى ماقالىلەردە بولسىمۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى پاكىتلار ئارقىلىق گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل سۇيىقەستىنى پاش قىلىش كېرەك، دەيتتى. ئۇ ۋەقەنىپەرۋەر ياشلارنىڭ ئىلغار پائالىيەتلىرىنى قوللايدىغان ماقالىلەرنى، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى، پارتىزان ئەمەلدارلارنىڭ تەرجىمالى توغرىسىدىكى ماقالىلەرنى يازغانتى. يەنە قاچقۇنلارنى تەنقىد قىلىپمۇ ماقالە يازغان، بۇ ماقالىلەردە تارىخىي بايان ئارقىلىق گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ چىرىكلىكىنى ۋە مۇرەسسەچىلىكىنى شەپقەتسىز پاش قىلغان ۋە تەنقىد قىلغان، گومىنداڭنىڭ «شاپىتۇل چېچەكلىك يەلپۇگۈچ ئويۇنىدىن — جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىغا نەزەر» دېگەن ماقالىسىدە، چۈڭچېڭ ھۆكۈمىتى ئالدىنقى سەپتىكىلەر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن غەربكە كۆچمەكچى بولغانلىقىنى مازاق قىلىپ: «قاراڭغۇلار، قىزىل بىنا سېلىنىدى قاراڭغۇلار، زىيا‌پەت بېرىلدى؛ قاراڭغۇلار بىنا گۈمران بولدى، قاراڭغۇلار باشقا سىياسىي قاراشتىكىلەر قاماقتا تاشلاندى، قاراڭغۇلار، ئىچكى نىزا يۈز بەردى، قاراڭغۇلار، قېچىپ كەتتى» دەپ يازغان. بىراق بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندا، باشقا نۇرغۇن ماقالىلەرگە ئوخشاش، گومىنداڭ تەكشۈرۈش ئورگانلىرى تەرىپىدىن پېشۋاچىلىققا ئۇچرىغان، بەزىدە نەشرىيات ئورۇنلىرى «بوش ئورۇن قالدۇرۇش» ئۈسۈلى ئارقىلىق ئېلان قىلىپ، كىتابخانىلارغا قەيەردىن، قانچىلىك خەت قىستا‌رتىلغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويغان. كېيىن دادام بۇ ماقالىلەرنى «تارىخىي بايانلار توپلىمى» غا كىرگۈزگەندە، كىرىش سۆز

قىسمدا 'نائىلاج مۇنداق ئەسكەرتىش بېرىلگەن: بۇ كىتاب بەك ئۇزاق تۇرۇپ قالغاچقا، «قۇرت - - چاشقانلارغا يەم بولۇپ كەتكەنلىكتىن تولۇق بولمىغان، باش - ئايىغى ئۇلاشمىغان جايلىرى بولۇشى تەبئىي ... كىتابخانلارنىڭ ئۆزلىرى پىكىر يۈرگۈزۈپ ھەزىم قىلىۋېلىشنى ئۈمىد قىلىمىز».

پاپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، 1946 - يىلى ئەتىيازلاردا، دادام شېماچاڭدىن ئايرىلىپ، چۆڭچىڭنىڭ جالىك يېڭى كەنتى جايلاشقان تاغدىكى بەنشەن يېڭى كەنتى تۆتىنچى نومۇرلۇق قوروغا كۆچۈپ بارغان. بەنشەن يېڭى كەنتىدە تۆتلا ئائىلە بار ئىدى.

بىرىنچى نومۇرلۇقتا گومىنداڭنىڭ بىر ئوفىتسېرى، ئىككىنچى نومۇرلۇقتىن تۆتىنچى نومۇرلۇققىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا دېھقان چۆمىن، جاك بوجۇك ۋە دادامىلار تۇراتتى. ئەينى ۋاقىتتا، دېھقان چۆمىن دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ ئاكتىپ پائالىيەتچىسى ئەرباب، جاك بوجۇك ئىشچى — دېھقانلار دېموكراتىك پارتىيەسىنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى بولۇپ، ئۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. دادام ئۇ يەردە ئۇزۇن تۇرماي چۆڭچىڭدىكى سەككىزىنچى ئارمىيىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىنى كۆچۈرىدىغان ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ شاڭخەيگە كەتكەنىدى.

يېقىندا، بەزىلەر چۆڭچىڭغا بارغاندا ئۆتمۈشنى ئەسلەپ شېما چاڭغا بېرىپ، دادام ئەينى ۋاقىتتا ياشىغان جايىنى خاتىرە ئۈچۈن سۈرەتكە ئالماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى ئۇ ئۆيلەر قالمىغان، بىر نەچچە ئادەمنىڭ غۇلچىلىران يېتىدىغان ھېلىقى مېۋە دەرىخى تېخىچىلا بولۇپ، يەنە شۇ جايدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. بەنشەن يېڭى كەنتىدىكى ئۆيلەرمۇ قالماپتۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە دېموكراتىك زاتلار دائىم شۇ يەردە يىغىلىش قىلىپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۈستىدە تالاش -

تارتىش قىلىشاتتى، ئەپسۇسكى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇنىڭ ئىزناسىمۇ قالماپتۇ.

چۆڭچىڭدىكى كۈنلەر

دادام دەسلەپتە چۆڭچىڭغا كەلگەندە، سىرتقا نىسبەتەن قانۇنلىق سالاھىيىتى «جۇڭگو سوۋېت مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ كاندىدات مەسئۇل مۇھەررىرى ئىدى. پارتىيە ئۇنىڭغا تاپشۇرغان ۋەزىپە يولداش جۇئېنلەينىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بىرلىكسەپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ھەمدە دېموكراتىك زاتلار ۋە گومىنداڭنىڭ فېك يۈشاڭ، تەن چىنلارغا ئوخشاش بەزى يۇقىرىدەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا قارىتا بىرلىكسەپ خىزمىتى ئىشلەشتىن ئىبارەت ئىدى. «جۇڭگو سوۋېت مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئىككى كاندىدات مەسئۇل مۇھەررىر بولۇپ، يەنە بىرى فۇ ۋەيلۇ ئەپەندى ئىدى. ئۇلار ژۇرنالنى تەھرىرلەش ۋە نەشىر قىلىش خىزمىتىگە بىرلىكتە مەسئۇل ئىدى. باش جەمئىيەتنىڭ ئورنى بىر قەدەر ئازادە بولۇپ، ئۇنىڭدا خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشخانىسى، قىرائەتخانىسى، كۆرگەزمىخانىسى، بويتاقلار ياتقى بار ئىدى، كېيىن يەنە مەدەنىيەت ئىگىلىرى سالۇنى (چايخانىسى) دىن بىرى قۇرۇلۇپ، خىزمەتلەر ناھايىتى جانلىق قانات يايدۇرۇلغان. دادام بۇ خىزمەتكە ئانچە كۆپ ۋاقىتنى سەرپ قىلمايلا، مۇتەلەق كۆپ ۋاقىتتا ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە بىرلىكسەپ خىزمەتى بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىر ئاز ۋاقىت چىقىرىپ ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، جۇڭگو نىڭ يېڭى ئومۇمىي تارىخى بولغان «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نى يېزىشقا كىرىشكەن.

دادام چوڭچىڭغا كەلگەندە، تەن جىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چېكىنىشىگە ئەگىشىپ چۆڭچىڭغا ئاۋۋالراق كەلگەن. دادام

چۇڭچىڭغا كەلگەندىن كېيىن، دائىم ئۇنى يوقلاپ بېرىپ تۇرغان، ئۇ-
لارنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى ياخشى ئىدى. بىللە بولسىلا ۋەزى-
يەتكە بولغان قارىشىنى ئالماشتۇرۇشاتتى. تەنجىن گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قىلمىشلىرىغا قارشى تۇراتتى، بەزىدە ئۆيىدە
گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ بىشەملىك قىلغانلىقىنى تازا تىللايتتى،
دادام بەزىدە ئۇنىڭدىن پىشكەللىككە ئۇچرىغان يولداشلارنى
قۇتقۇزۇپ قويۇشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇ ھەرگىز ياق دېمىگەن-
دى. مەسىلەن، 1941 - يىلى، دەي ياۋتىيەن ئىسىملىك بىر
يولداش خۇنەننىڭ تاۋيۈەن ناھىيىسىدە قولغا ئېلىنىپ، دەھشەت-
لىك قىيىن قىستاق قىلىنىپ ھەمدە توك بىلەن جازالىنىپ، ھا-
ياتى خەۋپ ئىچىدە قالغان، شۇ چاغدىكى يەر ئاستى پارتىيە
تەشكىلى دەي ياۋتىيەننىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە دادامغا ئۇنى
ئامال قىلىپ قۇتقۇزۇۋېلىش توغرىسىدا خەت يېزىشنى تاپشۇرغان.
دادام دەرھال بۇ ئىشنى تەن جىنغا ئۇقتۇرۇپ، ئۇنىڭغا دەي
ياۋتىيەننىڭ كومموۇنىست ئەمەسلىكىنى، پەقەت بەزى ئارتۇقچە
سۆزلەپ قويغانلىقىنلا ئېيتىپ، ئۇنىڭ قۇتقۇزۇپ قويۇشنى ئۆ-
تۈنگەندە، تەن جىن قىلچە ئىككىلەنمەي گومىنداڭنىڭ تاۋيۈەن
ناھىيىلىك ئورگىنىغا خەت يازغان، نەتىجىدە دەي ياۋتىيەن نا-
ھايىتى تېزلا قويۇپ بېرىلگەن.

دادام ئەينى چاغدا يەنە فىك يۈشاڭ ئەپەندىگە تارىخ
سۆزلەپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭغا بىرلىكسەپ خىزمىتى ئىشلە-
گەن، فىك يۈشاڭ ئەپەندى شۇ چاغدا گومىنداڭ ئىچكى قىسمى-
دىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈچلەر تەرەپدارى بو-
لۇپ، تەسلىمچىلىككە قارشى تۇراتتى، دادام ئۇنىڭغا جۇڭگو
تارىخىنى سۆزلەپ، ھەر خىل تارىخىي ۋەقە - ئىسپاتلار ئارقى-
لىق ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۇنىڭ يا-
پون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپنىڭ بىر ئەزاسى
بولۇشنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان، دادام ئۇنىڭ بىلەن دا-

ئىم ئۇچرىشىپ تۇرغان بىر يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە، فىك يۈ-
شاڭ ئەپەندىنىڭ سۆزلىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇ-
رۇشقا پايدىلىق بولغان، ئۇ چاغدا فىك يۈشاڭ ئەپەندىنىڭ
غەربىي شىمال ئارمىيىسىدە ئىلگىرى قول ئاستىدا ئىشلىگەن
نۇرغۇن كىشىلەر چۇڭچىڭدا بىكار قالغان، جاڭجىيېشى ئۇلارنى
خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرمىغان، كېيىن ئاندىن شۆدىكئېننى مەملە-
كەتلىك سۇ ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا، لۇ جۇڭلىننى ھەر-
بىي خىزمەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن. فىك يۈشاڭ
بىلەن لۇجۇڭلىن بىر قەدەر تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن بولۇپ،
ئۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى قۇۋۋەتلەيتتى، ئۇلار
دائىم دېموكراتىك زاتلار بىلەن باردى - كەلدى قىلىشاتتى،
ئىلغارراق بەزى گەپلەرنىمۇ قوبۇل قىلالايتتى. كېيىن بىلىشىمىزچە
فىك يۈشاڭ ئەپەندىنىڭ كاتىپى ۋاڭ جۇۋرۇ بىلەن لۇجۇڭلىن-
نىڭ كاتىپى لىياڭ ئەيرەنلەر كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ يەر
ئاستى خىزمەتچىلىرى ئىكەن. دادام يېزىدىن شەھەرگە كەلگەندە،
كۆپ ۋاقىتلاردا لۇجۇڭلىننىڭ ئۆيىدە تۇراتتى. ئۇلارنىڭ مۇنا-
سىۋىتى بىر - قەدەر قويۇقتى. لۇجۇڭلىننىڭ ئۆيى چۇڭچىڭدىكى
شاڭجىڭ مەسچىتىنىڭ يېنىدىراق ئىدى. كېيىن فىك يۈشاڭ ئە-
پەندىمۇ شۇ يەرگە يېقىن جايغا كۆچۈپ بارغان. دادام بىلەن
فىك يۈشاڭ ئەپەندى ئىزچىل قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەل-
گەنتى، ھەتتا فىك يۈشاڭ ئەپەندى ئامېرىكىغا كەتكەندىن
كېيىنمۇ ئۆزىنىڭ چۇڭچىڭدىكى بۇ تارىخ ئوقۇتقۇچىسىنى ئۇنتۇپ
قالماي، خەت ئالاقە قىلىشىپ تۇردى.

دادام چۇڭچىڭغا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، جاڭ جۈ-
جۇڭ ئۇنى گومىنداڭ ھەربىي ئىشلار كومىتېتى سىياسىي بۆلۈمى-
نىڭ پەخرى ئەزاسى بولۇشقا تەكلىپ قىلغان، لېكىن ئاق تە-
رورلۇقنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنى «جۇڭگو - سوۋېت
مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ كاندىدات مەسئۇل مۇھەررىرلىك ۋەزى-

پىسى بىلەن بىللە ئېلىپ تاشلىدى. بەزى داشۆلەر دادامنى دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن مائارىپ مىنىستىرلىكى تەستىقلىمىدى، قىسقىسى، دادامنى بازلىق قانۇنلۇق سالاھىيەتلىرىدىن مەھرۇم قىلىپ ھەم ئىقتىسادىي جەھەتتىن بېسىم ئىشلىتىپ، مۇقىم كىرىمنى يوق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چۈڭچىڭ ژۇرنالىرنى تەكشۈرۈش ئورگىنى دادامنىڭ ماقالىلىرىدىن قەستەن قۇسۇر چىقىرىپ، بەزىدە بىر ماقالىنىڭ بىر نەچچە ئابزاسىنى چىقىرىۋېتىپ، ئېلان قىلغىلى بولمايدىغان قىلىپ بەردى. بەزى ماقالىلەرنى ئېلان قىلىشقا زادى رۇخسەت قىلمىدى، بىراق ھەر - خىل بىسىملارمۇ دادامنى تىز پۈكتۈرەلمىدى. دەرس ئۆتۈشكە ۋە ماقالىسىنى ئېلان قىلىشقا يول قويمىسا ھەر يانغا بېرىپ نۇتۇق سۆزلىگەن، چۈنكى نۇتۇق سۆزلەشمۇ بىر خىل كۆرەش. ئۇ گومورو رەھبەرلىكىدىكى مەدەنىيەت خىزمىتى كومىتېتى، سەككىزىنچى ئارمىيىنىڭ چۈڭچىڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى، فۇدەن داشۆسى، چاۋياڭ داشۆسى قاتارلىق ئورۇنلارغا بېرىپ نۇتۇق سۆزلىگەن، يەنە قەرەلىك ھالدا تاۋشكچى ئەپەندى ئاچقان ئىختىساسلىقلار يىغىنىغا مەكتىپىگە بېرىپ نۇتۇق سۆزلىگەن.

ئۇ ھەر قېتىم نۇتۇق سۆزلىگەندە ياخشى باھا، گۈلدىراس ئالقىشقا ئېرىشكەن. گومورو شۇ چاغدا لەيجا چاۋدا ئولتۇراتتى، ئۇ يەرنىڭ شىماچاڭ بىلەن بولغان ئارىلىقى 60 - 70 چاقىرىم كېلەتتى. بۇ ئىككى پېشقەدەم مەدەنىيەت جەڭچىسى ئەينى ۋاقىتتا خېلى كۆپ خەت - ئالاقە قىلىشاتتى، ھازىر بېيجىڭ داشۆسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا گومورو ئاقساقالنىڭ چۈڭچىڭدىكى چاغدا دادامغا ئۆز قولى بىلەن يازغان نەچچە ئون پارچە خېتى ساقلانماقتا، ئۇلار ئىچىدە دادامنى نۇتۇق سۆزلەشكە تەكلىپ قىلىپ، ماتېرىيال ئارىيەت بېرىشنى سوراپ، ئەسىرنىڭ ئەشىر قىلىنغانلىقىنى تەبرىكلەپ شەھەرگە (چۈڭچىڭغا) كىرىپ

ئويۇن كۆرۈشكە تەكلىپ قىلىپ يازغان خەتلەر بار.

دادام چۈڭچىڭدا پارتىيە - گۇرۇھسىز زات سالاھىيىتى بىلەن پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، دېموكراتىك زاتلار بىلەن نۇرغۇن يىل بىللە كۆرەش قىلغان، 1946 - يىلى 1 - ئايدائۇ دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن، دېموكراتىيە ئىتتىپاقى ۋەكىللىرى ئۆمىكىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا چۈڭچىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىغمۇ - تىغ كۈرەش قىلغان. يېڭى سىياسىي كېڭەشنىڭ تەكلىپنامىسىدىن پەرقلەنىدۈرۈش ئۈچۈن، كېيىن دادام دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ تەكلىپنامىسىگە ئۇنىڭ كونا سىياسىي كېڭەشنىڭ تەكلىپنامىسى ئىكەنلىكىنى ئۆز قولى بىلەن ئىزاھلاپ قويغان.

دادام چۈڭچىڭدا تۇرغاندا، ئۇنىڭ تاۋشكچى دېگەن يېقىن بىر دوستى بار ئىدى. تاۋشكچى ئەپەندى چۈڭچىڭغا يېقىن جايدىكى بىرىنى دېگەن يەردە بىر ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى ئاچقانتى، ئۇقۇغۇچىلارنىڭ كۆپى يېتىم بالىلار ئىدى. ئەينى چاغدا خەلەر دادامدىن نېمە ئۈچۈن قىممەتلىك ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ، بالىلارغا دەرس سۆزلەيدىغانلىقىنى سوريغاندا، دادام: «گومىنداڭ ياشلارغا دەرس سۆزلىشىمگە رۇخسەت قىلمىسا گۆدەك بالىلارغا دەرس سۆزلەيمەن، مەن ماركسزمنى تەشۋىق قىلغۇچى، مېنىڭ دەرس سۆزلىشىمگە يول قويۇلماسلىق ئاقمايدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن، شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدە قەرەلىك ھالدا بالىلارغا خالىسانە دەرس ئۆتكەن.

1945 - يىلى رەئىس ماۋزېدۇڭ چۈڭچىڭغا كېلىپ جياڭ جېيشى بىلەن سۆھبەتلىشىۋاتقان مەزگىلدە، دادام، گومورو، لىيۇيازىلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلار بىلەن سەممىي سۆھبەتلەشكەن. ماۋجۇشى چۈڭچىڭدىكى چاغدا، دادام گومىنداڭ ئەدلىيە

مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تەن جىننى ماۋجۇشنى تاماقتا تەكلىپ قىلىشقا دەۋەت قىلىپ، جەمئىيەتتە مۇئەييەن تەسىر پەيدا قىلغانىدى. ئىسسىمدە قىلىشچە، ماۋجۇشى چۇڭچىڭ دىكى كۇنلەردە، دادام ئىزچىل ئۇدا چۇڭچىڭدا تۇردى، بەزىدە چۇشلۇكى ياتقىمغا كېلىپ بىر ئاز ئارام ئېلىۋالاتتى، ئۇ كارىۋاتقا چىقىپلا خورۇلداپ ئۇخلاپ كېتەتتى، ئەھۋالدىن قارىغاندا بەكلا چارچاپ كېتىدىكەن. شۇ چاغدا دادام ئەمدىلا 50 تىن ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئىككى چېكىسى ئاقىرىپ بولغانىدى. بىر كۈنى چۇشتە دادام ئۇخلاۋاتقاندا، ئايغىنىڭ سۆكۈلۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ قېلىپ سىرتقا ئېلىپ چىقىپ يامتىپ قويىدۇم، كېيىن بۇ ئىشنى دەپ بەرسەم، ئۇ پىخىلداپ كۈلۈپ، «يېقىندىن بۇيان خىزمىتىم بەك ئالدىراش بولۇپ كېتىپ يامتىشقىمۇ ۋاقىت چىقىرالمىدىم» دېگەنىدى.

1946 - يىلى 2 - ئايدا، دادام چۇڭچىنىڭ شاۋچاڭلودا دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھىنىڭ زاتلار ئاشقان سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىغا قاتناشقان، يىغىندا گومىنداڭنىڭ ئىشپىيونلىرى چوماقچىلىق قىلىپ، رەئىس سەھنىسىگە ھۇجۇم قىلغان بىر زوراۋان دادامنى تېپىپ پۈتىنى يارىلاندۇرغان، ئىسمى نامەلۇم ئىككى ياش دادامنى قوغداپ يىغىن مەيدانىدىن چىقىرىپ قويغان.

«جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نىڭ نەشر قىلىنىشى

«جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نى يېزىش دادامنىڭ ئۆمۈرلۈك ئارزۇسى ئىدى، ئۇ بۇمۇ بىر سىياسىي ۋەزىپە، جۇملىدىن ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىش ۋەزىپىسى دېگەنىدى. «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نىڭ 1 - 2 - تومىلىرى چۈچىغا يېقىن باشەن ناھىيىسىنىڭ شېماچاڭ دېگەن يېرىدە يېزىلغان. بۇ، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايوندا ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىسىنەزەر ۋە مېتود ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان تارىخىي كىتاب، «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نىڭ بىرىنچى تومىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىگىچە بولغان جەريان يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 290 مىڭ خەتلىك. ئىككىنچى تومىدا چىن، خەن سۇلالىلىرى تارىخىي يېزىلغان، جەمئىي 470 مىڭ خەتلىك. بۇ كىتابنىڭ 1 - تومى 1943 - يىلى 10 - ئايدا «چۇڭچىڭ 50 - يىللار نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. ئەسلىدە ئىككىنچى تومىمۇ ئارقىدىنلا نەشر قىلىنىش كېرەك ئىدى. لېكىن بىرىنچى تومى نەشر قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، چەكلىنىدىغان كىتابلار قاتاردا سېتىشقا رۇخسەت قىلىنمىدى. شۇ سەۋەبتىن ئىككىنچى تومىنى نەشر قىلىش مۇمكىن بولمىدى. ئېسسىمدە تۇرۇپتىكى: «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نىڭ بىرىنچى تومى چەكلەنگەندىن كېيىن مەن كىتابخانىدىن ئۇ كىتابتىن بەشنى دادامغا ئالغاچ كەلدىم. ئۇ ئىنتايىن غەزەپلىنىپ ئۆيى ئىچىدە ئۇيان - بۇيان ماڭدى، لېكىن ناھايىتى تېزلا ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ چۇڭچىڭدا ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى ئۆزىنىڭ پەرىزىدىكى ئىش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى، ئۇزۇن ئۆتمەي كىتابخانا دادامغا نۇرغۇن كىتابخانلار ئەۋەتكەن: «ئىككىنچى تومى يېزىلامدۇ، يوق؟ نەشر قىلىنامدۇ يوق؟» دېگەن مەزمۇنلاردا ۋە 1 - تومىدىكى نۇقتىسىنەزەر بويىچە داۋاملىق يېزىشنى ئۈمىد قىلىش مەزمۇنىدا، يەنە بەزىلەرنىڭ «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نىڭ كېيىنكى قىسمىنىڭ نەشر قىلىنماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىش مەزمۇنلىرىدا يازغان خەتلىرىنى ئەۋەتىپ بەردى. ياشلار دادامغا خەت يېزىپ بۇ كىتابنى داۋاملىق يېزىشقا ئىلھام بېرىپ، كۆپ

چىلىكىنىڭ مۇشۇنداق كىتابقا موھتاج ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلغان. بىراق ئاق تېرورلۇق كۈندىن - كۈنگە ئەۋج ئېلىۋاتقان چوڭچىڭدا «جۇڭگو تارىخىي پراگراممىسى» نىڭ 2 - تومى مىنى نەشىر قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دادام كىتابخانىلارنىڭ خېتىگە ئاشكارە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن، 1944 - يىلى 7 - ئايدا ئاتايىن «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» 2 - تومىنىڭ كىرىش سۆزىنى يېزىپ، ئاۋۋال گېزىت - ژورناللاردا ئېلان قىلىشنى پىلانلىغان. ئۇ كىرىش سۆزىنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دەپ يازغان: «بىر يىلدىن بۇيان 400 نەچچە يىللىق تارىخىي مۇساپە ئارقىلىق، ئاخىرقى ھېسابتا چىن خەن سۇلالىسىنىڭ تارىخىنى پۈتتۈردۇم، لېكىن مېنىڭ مۇساپەم يەنىلا ناھايىتى يىراق. بەزى كىتابخانىلار بۇ كىتابنىڭ پۈتۈنلەي يېزىلىپ بولۇشىدىن ئەندىشە قىلىۋاتىدۇ، مەنمۇ شۇنداق ھېسياتتا، لېكىن مەن كىتابخانىلارغا شۇنى ئۇقتۇرۇپ قويماقچىمەنكى، دەۋرىنىڭ قانچىلىك مۇشەققەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەن ھامان ئۆزۈمنىڭ يولىدا ماڭمەن». لېكىن ئۆزىنىڭ مەيدانىنىلا بىلدۇرىدىغان مۇشۇنداق كىرىش سۆزىمۇ گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ تەكشۈرۈش ئورگىنىنىڭ تۇسقۇنلىقىغا ئۇچراپ، ئېلان قىلىشقا روقسەت قىلىنمىدى.

1946 - يىلى 3 - ئايدا ئاندىن پارتىيىمىزنىڭ چوڭچىڭدا نەشىر قىلىنغان «ئاممىا» ھەپتىلىك ژورنىلىنىڭ 11 - جىلد 3 - ، 4 - قوشماسىنىدا ئېلان قىلىندى. 1946 - يىلى 7 - ئايدا شاڭخەيدە چىقىدىغان «ۋېنخۇي گېزىتى» دە «چىن - خەن سۇلالىسى تارىخىي توغرىسىدىكى يېڭى مۇھاكىمە» دېگەن سەرلەۋھىدە قايتا ئېلان قىلىندى. «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نىڭ 2 - تومى قايتا - قايتا كۆرەش قىلىش ئارقىلىق، ئاخىرى 1947 - يىلى 3 - ئايدا شاڭخەي دافۇ نەشرىيات شىركىتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىندى.

«جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» جۇڭگونىڭ يېڭى ئومۇمىي تارىخىي، ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە يېزىلغان ھەم نەشىر قىلىنغان بىرىنچى چوڭ تېپتىكى تارىخنامە. بۇ كىتاب نەشىر قىلىنىشى ئالدىدا، گومورو تېزلىكتە تەبرىك خېتى يېزىپ، بۇ ھەقتە تەن 1942 - يىلدىكى بىر چوڭ ئىش، مەن سىزنى ھەم كەسىپداشلارنى تەبرىكلەيمەن دېگەن.

شاڭخەيدىن ــ شاڭگاڭ، شىجاجۇاڭلارغا بېرىش

1946 - يىلى دادام چوڭچىڭدىن شاڭخەيگە بارغاندىن كېيىن، يەنىلا يولداش جۇئىنلەينىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە، بىرلىكسەپ ۋە نەزەرىيە تەشۋىقاتى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ چاغدا شاڭخەيدە ئىشپىيونلار زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، ۋەزىدا يەت جىددىي بولغاچقا، خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇش ناھايىتى قىيىن ئىدى، لېكىن دادام قاتمۇ - قات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، شاڭخەيدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلار بىلەن بىرلىكتە «شاڭخەي داشۆ پروفېسسورلىرى بىرلەشمە دوستلۇق ئۇيۇشمىسى» تەشكىللىگەن ھەمدە دېڭ چۇمىن قاتارلىق زاتلار بىلەن بىللە مەسئۇل بولۇپ، «داشۆ ئايلىق ژورنىلى»نى نەشىر قىلغان، يەنە بەزى ئاممىۋى يېغىلىشلاردا نۇتۇق سۆزلىگەن. شاڭخەيدە تۇرغان بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا كۆرەش قىلىشتا چېڭ تۇرۇپ يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، سىياسىي كۆرەش بىلەن ئىلمىي يېزىقچىلىقنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرگەن. دادام ئاشۇنداق قالايمىقان مۇھىتتا يەنە «جۇڭگو تارىخىي پروگراممىسى» نىڭ 3 - تومىنى يەنى ۋېي، جىن، جەنۇبى - شىمالىي سۇلالىلار تارىخىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنى يېزىپ چىققان، ۋەزىيەت تېز ئۆزگىرىپ گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ سۆھبىتى بۇزۇلغاچقا، دادام پارتى

يىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن شاڭخەيدىن شاڭگاڭغا يۆتكەلگەن ھەمدە شاڭگاڭدا داۋاملىق دېموكراتىك ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغان.

1948 - يىلى 11 - ئايدا، دادام پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تېلېگرامما ئارقىلىق چاقىرتىشى بىلەن گومورو، ماشۇلۇن قاتارلىق 20 نەچچە كىشى بىلەن بىللە شاڭگاڭدىن پاراخوتقا ئولتۇرۇپ شىمالغا يۈرۈپ، دالىيەنگە يېقىن يەردە قىرغاقتا چىققان، ئارقىدىنلا دادام ۋە خۇشۇڭ قاتارلىقلار يەنە چاقىرىققا بىنائەن شىجاجۇاڭغا بېرىپ، يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تەشكىللەش خىزمىتىنگە قاتناشقان. ئەينى چاغدا بېيجىڭ، تىيەنجىنلار تېخى ئازاد بولمىغانىدى. دالىيەندىن شىجاجۇاڭغا بېرىش ئۈچۈن بوخەي دېڭىزى ئارقىلىق گومىنداڭ دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ قامال لىنىيىسىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇلار قاش قارايغاندا يولغا چىقىپ، قورالسىز ماتوروسلۇق كېمىگە ئولتۇرۇپ، قامال لىنىيىسىدىن يوشۇرۇن ئۆتكەن. ئەتىسى ئەمدىلا تاڭ يورىغاندا، ئۇلار يەنتەيگە يېقىن يەردىكى بىر كىچىك پورتقا تىنچ - ئامان يېتىپ بارغان، ئۇلار ئەسلىدە قىرغاقتا چىققاندىن كېيىن دەم ئېلىۋېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن قىرغاقتا چىقىشى بىلەن ئۇلارنى ئالغىلى كەلگەن ھەربىي ئاپتوموبىل تېزدىنلا ئۇلارنى ئېلىپ كەتكەن، ئالغىلى كەلگەن كىشى ئۇ يەردە دائىم زەمبىرەك ئېتىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى، پورتتىن 30 چاقىرىم يىراقلىغاندىن كېيىن ئاندىن ئارام ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئۇچىنچى كۈنى ئۇلار جەنەنگە كېلىپ تۆت - بەش كۈن تۇرۇپ، ئۇ يەردىن پويىزغا ئولتۇرۇپ شىجاجۇاڭغا ماڭغان. دادامىلار پويىزغا چىققاندا، ۋاگوننىڭ ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى بىلەن توشقانلىقىنى، ئوتتۇرىدا ئۆزلىرىگە ئىككى رەت ئورۇن تەييارلاپ قويۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئون نەچچە يىل ئىزچىل

تۇرده گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ تۇتقۇن قىلىشى، نەزەر - بەنت قىلىشى، زىيانكەشلىك قىلىشى ئاستىدا ياشاپ كەلگەن دادامنىڭ قەلبى بۇ خىل يېڭى مۇھىتتا يايراپ كەتكەن، ئۇ جەڭچىلەر بىلەن بىللە ئىختىيارسىز ھالدا «ئازاد رايون زېمىنى يورۇق زېمىن» دېگەن ناخشىنى دېمىقىدا ئېيتقان، دادام ئۆز كەچۈرمىشلىرى بىلەن بۇ ناخشا تېكىستىنىڭ مەزمۇنىنى بەكمۇ چوڭقۇر چۈشىنەتتى.

ئۇلار شىجاجۇاڭغا كەلگەندىن كېيىن ئۇدۇل پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تۇرۇشلۇق جاي — شىبەيپۇغا بارغان، ئەمدىلا كېلىپ ئورۇنلىشىپ تۇرۇشىغا، مەركىزىي كومىتېت بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى لى ۋېيخەن دادامنى يوقلاپ كەلگەن ھەمدە «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نى سۇۋغا قىلغان. جۇئېنلەي بىلەن رەئىس ماۋ زېدۇڭ قوبۇل قىلغان ھەمدە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دادام، بۇيەردىكى يېڭى خىزمەت، يېڭى ھاياتنى باشلىۋەتكەن.

بېيجىڭ شەھىرىگە قايتىدىن بېرىش

20 يىللىق جاپا - مۇشەققەتلىك كۈرەش مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، دادام قايتىدىن بېيجىڭگە قايتىپ كەلدى. بۇقېتىم كەلگەندە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئورگىنىنىڭ شەھەرگە كىرگەن قوشۇنىغا ئەگىشىپ، شىجياجۇاڭدىن بېيجىڭغا كەلگەن. نەچچە ئون يىل ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، بېيجىڭنىڭ كوچىلىرى، ئۆيلىرىدە ئانچە ئۆزگىرىش بولمىغان، لېكىن كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىدا ئۆزگىرىش بولغان، كوچىلاردا تەبەسسۇم چىرايلار كۆپەيگەن. دادام شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تەشكىللەشكە توغرا كەلگەچكە، بېيجىڭ مېھمانخانىسىنىڭ ئۇچىنچى

قەۋىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇ چۈشكەن ياتاقنىڭ دېرىزىسىدىن بېيخەيدىكى ئاق مۇنارنى كۆرگىلى بولاتتى، ئۇ ئاق مۇنارنىڭ يېنىدىكى دەرەخلىقتە كۈتۈپخانا بار دەپ پەرەز قىلغانلىقتىن، بۇ مۇنداق 20 يىل بۇرۇنقى مەنزىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەن. ئەپسۇسكى، ئۇيەردىن «چىيەنمېن» نى، گاۋمىياۋ كوچىسىدىكى چاڭدى — تاۋ يۈمەنلىكلەر ئۇيۇشمىسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. لېكىن ئۇ خىزمەتنىڭ بوش ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ يەنىلا گاۋمىياۋ كوچىسىغا بىر قېتىم بارغان، ئۇيۇشما ئورنى بۇرۇنقى قىلىدەكلا بولسىمۇ، لېكىن بۇرۇنقى ئاھالىلەر ئورنىغا يېڭى بىر تۈركۈم كىشىلەر ئالماشقان، بۇرۇنقى دەرۋازىدىن بوۋاي ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوغلى يەنىلا شۇيەردە تۇرۇپ رېكشا سۆرەپ جان باقىدىكەن.

يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى پۈتكەندىن كېيىن، مەركىزىي كومىتېتتىكى رەھبەرلەر دادامنى بۇنىڭدىن كېيىن نېمە خىزمەت ئىشلىمەكچى بولۇۋاتقىنىنى سورىغاندا، دادام: «پارتىيەنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇڭلار، لېكىن مەن مەمۇرىي خىزمەت ئىشلىسەم بولمايدۇ، يەنىلا ئوقۇتقۇچى بولغىنىم تۈزۈك. «جۇڭگو تارىخىي پراۋگرامىسى»نى تېخى يېزىپ بولمىدىم، داۋاملىق يېزىش ئۈچۈن «يۇمبار» دەپ جاۋاب بەرگەن. كېيىن يەنجىڭ داشۆسىدە ئوقۇتقۇچى بولىدۇ. ئۇنىڭ مەكتەپ بىرلەشتۇرۇلگەندىن كېيىن، بېيجىڭ داشۆسى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا يۆتكەلگەن. كېيىن بېيجىڭ داشۆسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

بېيجىڭ داشۆسىگە بارغاندىن كېيىن، بېيجىڭ داشۆسىنىڭ يەندۇكيۇئەن 28 - نومۇرلۇق بىنادا تۇرغان. بۇ بىر يالغۇز بىنا بولۇپ، ئەتراپى كەڭرى گۈللۈك باغ ئىدى. تۇرمۇش شارائىتى ئىلگىرىكىدىن كۆپ ياخشىلانغان بولسىمۇ بۇرۇنقىدەكلا ئاددىي - سادda بولۇپ، چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشتىن

باشقا ۋاقىتتا، دائىملا ئادەتتىكى رەختتىن تىكىلگەن سۇر كىيىم بىلەنلا يۈرەتتى. مائاش ۋە قەلەم ھەققىنىڭ كۆپ قىسمى كىتاب سېتىۋېلىشقا كېتەتتى. ساقلىغان كىتاب - ژۇرناللىرى ئەڭ كۆپ بولغاندا ئون مىڭ پارچىگە يەتكەن، ئۇنىڭ ياتاقخانا-مېھمانخانا ۋە ئاشخانىدىن باشقا يەرلىرىنىڭ ھەممىسى كىتاب ساقلاش ئۈيىگە ئايلىنىپ قالغانتى، تۇرمۇش جابدۇقلىرى بولسا ناھايىتى ئاددىي ئىدى. بىز، يەنى دادامنىڭ پەرزەنتلىرى ھەممىمىز يېنىدا ئەمەس ئىدۇق. بىرىمىز تېيەنجىنده، بىرىمىز ۋۇخەنده، بىرىمىز چىڭدودا قالدۇق. رەھبەرلىك دادامنىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن باللىلاردىن بىرىمىزنى بېيجىڭغا يۆتكەپ كېلىش ھەققىده تەكلىپ بەرگەنده رەت قىلىپ، ئۇلار ھەممىسى ئۆز يولىدا ماڭغىنى ياخشى دېگەنىدى.

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىده دادام پەنۋېنلەن قاتارلىقلار بىلەن بىرگە «جۇڭگو پېقىتقى زامان تارىخىي ماتېرىياللىرى» نى توپلاش ۋە تەھرىرلەش خىزمىتىنى تەشكىللەپ، بۇھەقتە مەخسۇس تېما بېكىتكەن. دادام ئۆزى «يىخېتۇەن» ۋە «ۋۇشۇ يىللىرىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىش» تېمىسىنى مەسئۇل بولۇپ تۇزگەن. ئۇ تارىخىي ماتېرىياللارغا ئەھمىيەت بېرەتتى، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى كۆپرەك كۆرۈشىنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئۇ، تارىخ تەتقىقاتىدا تارىخىي ماتېرىيال بولمىسا ئاقىۋەت قورۇق گەپ ساتقانلىق بولۇپ قالىدۇ ياكى ئۇقۇم ئارقىلىق ئۇقۇم چۈشەندۈرگەنلىك بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارايتتى. دەرۋەقە، تارىخىي ماتېرىيال بولغان بىلەن، ئۇنى توغرا تەھلىل قىلىش ئۈسۈلى بولمىسا، تارىخى ماتېرىيال دۆۋىسىگە ئايلىنىپ قېلىپ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. تارىخىي ماتېرىياللارنى تەھرىرلەش ياكى چوڭراق تارىخىي ئەسەر يېزىشقا كولېكتىپنىڭ كۈچىنى جارى قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى، يەككە ئادەمنىڭ كۈچى چەكلىك بولىدۇ، دەپ قاراپ شەخسىنى گەۋ-

دىلەندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلمايتى. لېكىن كوللېكتىپ تەھرىر-لەش ۋە يېزىش خىزمىتىدە ئۇمۇمىي خىزمەتلەرگە مەسئۇل بو-لۇش ئۈچۈن بىر مەسئۇل مۇھەررىر بولۇش كېرەك دەپ قارايتتى. «ھەر بىر كىتابتا سىما گۈاڭغا ئوخشاش بىر ئومۇملاشتۇرۇ-دىغان ئادەم بولۇش كېرەك» دەيتتى.

دادام ئازادلىقتىن كېيىنكى يىللاردا نۇرغۇن ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى ئۈستىگە ئالغان. بەزى تارىخىي ماتېرىياللارنى تۈزۈشنى تەشكىللىگەندىن باشقا، تارىخ ئىلمىي ساھەسىگە كىر-ىدىغان نۇرغۇن يېڭى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلدى. بۇمەسىلە-لەر جۈملىگو تارىخىي ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق ئىدى. ئۇن يىللىق مالىمانچىلىقتا، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» دادامغا نۇرغۇن قالپاقلارنى كىيگۈزدى. لېكىن دادام ھەقسىزلىقىدا ئالدىدا پەقەت يول قويمىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» زەھەرلىك قو-لىنى سۇنغاندا، دادام ئۆلۈم ئالدىدا تىنىپۇكوپ قالمىدى، تا-رىخىي ئىقىم ئەخلەتلەرنى غەرق قىلدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ۋە ئۇلارنىڭ مەدەتكارلىرى ئاخىرقى ھېساپتا يەنىلا ئەخلەت قاتارىدا سۈپۈرۈپ تاشلاندى. ئەڭ ئاخىرى، پارتىيە ۋە خەلق يەنىلا يولداش جېەن بوزەن ماركسىزمچە تارىخشۇناس، سادىق پرولېتارىيەت جەڭچىسى دەپ تەرىپلىدى.

(«تىيەنجىن تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 44 - سانىدىن ئېلىندى)

پولات مۆمىن تەرجىمىسى

30 - يىللاردىن 40 - يىللارنىڭ دەسلىپى گەچچە قەشقەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىسى

قەمەرجان، شىيا ژېيرۇڭ

قەشقەر — ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ دۆلىتىمىزنىڭ چېگرا رايون سودا شەھىرى بولۇپ كەلگەنىدى. ھىندىستان (ئاساسلىقى كەشمىر رايونى)، پاكىستان (ئاساسلىقى جىرجىت رايونى)، ئافغانستان (ئاساسلىقى بەدەخشان رايونى) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى قەشقەر بىلەن سودا ئالاقىسى قىلغان. بولۇپمۇ قوقەنت، ئەنجانغا ئوخشاش جايلارنىڭ قەشقەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇق ئىدى. چىڭ سۇلالىسى شىيەنفىڭنىڭ 10 - يىلى (1860 - يىلى)، چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-مىتىنى تەڭسىز «جۈڭگو — روسىيە بېيجىڭ داۋاملىق كۆپەيتىپ بېرىش شەرتنامىسى»نى ئىمزالاشقا مەجبۇرلاپ، چىڭ سۇلا-لىسى ھۆكۈمىتىنى قەشقەرنى چارروسىيىگە قارىتا ئېچىۋېتىلگەن سودا شەھىرى قىلىپ بېرىشكە قىستىغان. بۇنىڭدىن قەشقەر سودىسىنىڭ چارروسىيىگە نىسبىتەن ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەرنىڭ ئاساسلىق سودا ئوبىيېكتى سوۋېت ئىتتىپاقى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەش-

قەر بىلەن سودا قىلىدىغان ئاساسلىق رايونلىرى شىنجاڭغا يېقىن بولغان ئۆزبېكستان، تاجىكستان، قىرغىزستان قاتارلىق رايونلار ئىدى.

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ 1934 - يىلى ئېلان قىلغان تاشقى سودا نىزامىغا ئاساسەن، قەشقەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلىرىنىڭ تۈرى، مىقدارى، باھاسىنى يۇشىن يەرلىك مەسئۇلاتلار سودا شىركىتى قەشقەر شۆبىسى بېكىتكەندىن كېيىن، ئاندىن گاۋيۇچىڭ ئارىلىشىدىغان ھەم رەھبەرلىك قىلىدىغان قەشقەر ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى پىلان تۈزۈپ، مالالارنى تىزىملاپ، باج سوممىسىنى بېكىتكەندىن كېيىن قەشقەر سودا شۆبە شىركىتىنىڭ يۆتكەپ توشۇش پونكىتىغا ببرەتتى، بۇ پونكىت مالالارنى ئۇلاقلارغا ئارتىپ ئەركەشتام چازىسى ئارقىلىق چىقىراتتى.

ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى توختى موللىنىڭ ئەسلىمىسىگە ئاساسلانغاندا، 1934 - يىلى قەشقەردە جەمئىي 12 چوڭ شىركەت بولۇپ، ھەممىسى يۇشىن يەرلىك مەسئۇلاتلار شىركىتىنىڭ قارمىقىدا بولغان. يۇشىن يەرلىك مەسئۇلاتلار شىركىتىنىڭ باش دىرېكتورى بۇرھان ئەپەندى بولۇپ، قەشقەردە شۆبە شىركەت، ھەرقايسى ناھىيىلەردە ئىش باشقۇرۇش ئورنى تەسىس قىلغان. قەشقەر سودا شۆبە شىركىتى 12 چوڭ شىركەتنىڭ سودا كەسپىنى بېۋاستە باشقۇرغان.

بۇ شىركەتلەرنىڭ نامى ۋە دىرېكتورلىرى تۆۋەندىكىچە:

1- ئىتتىپاق شىركىتى: دىرېكتورى ئىمىن ھاجى، ئاتۇشتىن، شىركەت خىزمەتچىلىرى (ئۇيغۇر) 30 نەچچە كىشى.

2- ئازاد شىركىتى: دىرېكتورى رەھمۇتۇللا كېرىم، شىركەت خىزمەتچىلىرى ئون نەچچە كىشى.

3 - ئىخلاسمەنلەر (ژۇڭبەي) شىركىتى: دىرېكتورى ھۆسەيىن،

ئاتۇشتىن، شىركەت خىزمەتچىلىرى 6 - 7 كىشى.

4 - شىركەت (شىركەت نامى ئېسىدە قالماپتۇ. تۆۋەندە ئوخشاش): دىرېكتورى ئابدۇراخمان، ئاتۇشتىن، شىركەت خىزمەتچىلىرى 7 - 8 كىشى.

5 - شىركەت: دىرېكتورى ياقۇپ ھاجى، شىركەت خىزمەتچىلىرى 6 - 7 كىشى.

6 - شىركەت: دىرېكتورى تىلىۋالدى، توختى موللا.

7 - شىركەت: دىرېكتورى سۇلاشىڭ، گاۋشىڭ ۋاڭ (خەنزۇ).

8 - شىركەت: دىرېكتورى مەتنىياز مەخسۇم.

9 - شىركەت: ياشلار شىركىتى دەپ ئاتىلاتتى.

10 - شىركەت: دىرېكتورى مەھەممەتخان ھاجى، يېڭى شەھەر ناھىيىسىدىن.

11 - شىركەت: دىرېكتورى جېلىل ئابدۇل، شىركەت خىزمەتچىلىرى ئون كىشى.

12 - شىركەت: دىرېكتورى قادىر سەيدىن، پەيزىۋات ناھىيىسىدىن.

يۇقىرىدىكى 12 شىركەت ئىچىدە ئالدىنقى ئۈچ شىركەت ئاساسلىقى ئاشلىق، ماي سودا تىجارىتىنى، قالغانلىرى يەرلىك ئالاھىدە مەسئۇلاتلار تىجارىتىنى ئاساس قىلاتتى.

«ۋىلايەت ئارخىپى 94 - جىلد» دە خاتىرىلىنىشىچە: شۇ چاغدىكى قەشقەر بىلەن سوۋېت ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا ترانسپورت ئىقتىدارى: تۆگە 1275 تۇياق، ئېشەك 24، ئىككى ئاتلىق ھارۋا 48 دانە، كالا 35 تۇياق، خېچىر 20 تۇياق، ماشىنا 240 دانە. ئۇلاق ترانسپورتى ھەر يىلى ئاران بەش ئايلا قاتنىغان، ماشىنا يىل بويى قاتنىغان. ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار: ھەر خىل تېرە - خۇرۇم، تىۋىت، مەشۇت، گىلەم، پاختا، زاراڭزا، قاق - گۈلە قاتارلىقلار. سېتىپ ئېلىنغان يەر-

لىك ئالاهىده مەسۇلاتلار ئاددىي پىششىقلاپ ئىشلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنغاندىن كېيىن، تايلاپ، ساندۇقلارغا قاچىلاپ، يۆتكەپ چىقارغان. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالماشتۇرۇپ كېلىنىدىغان مالىلار ئاساسەن قەشقەر خەلقى ئېھتىياجلىق بولغان كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان تۇرلۇك مالىلار ۋە ئاددىي ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يۇڭ رەخت، گەزمال، كىسىم ـ كېچەك، رومال، ئايىغ، پايپاق، سەرەڭگە، چاقماق قەنت، قازان، چىلەك، ھاراق ـ تاماكا، ساپان، سىيالكا، قەلەي، مىلتىق، دورا، داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى، بويۇق ماتېرىيالىرى، قاچا ـ قۇچا قاتارلىقلار بار ئىدى. «ۋىلايەت ئارخىپى 94 ـ جىلد» دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، 1935 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىلىغىچە، قەشقەرنىڭ ئېكسپورت سودا سوممىسىنى يېڭى پۇلغا سۇندۇرغاندا 85 مىليون 610 مىڭ يۈەنگە، فابىگە سۇندۇرغاندا 428 مىليون يۈەن بولۇپ، شىنجاڭنىڭ سودا ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 28 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا قىممىتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

1941 ـ يىلىدىن كېيىن شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاسىلىق قىلغانلىقتىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت يامانلاشتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىمۇ ئۈزۈلۈپ قالدى. قەشقەردىكى 12 چوڭ شىركەتمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن تاقالدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنى ياقلايدىغان بىر قىسىم خوجايىنلار شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ تۇرمىگە تاشلاندى. شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىيەتچىل ھەرىكىتى ئاخىرقى ھېسابتا شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، مال باھاسىنى ئۆرلىتىپ، پۇل پاخالىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەشقەرلىك بىر سودىگەر خوتەندىن 102 دانە گىلەمنى ئېلىپ خۇدا بۇيرىغان بولسا ياخشىراق پۇل قىلىۋالارمەن دەپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپتۇ. كىم بىلسۇن بۇ گىلەملەر سېتىلىپ بولغاندىن كېيىن تاپقان پۇلغا ئارائىلا ئىككى قاپ تاماكا كەلگەن. يۇرتىغا قايتىپ كېتىشكە پۇلى يوق، ئاخىر ئامالسىزلىقتىن ئۆلۈۋالغان. يەنە بىر ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر قاسساپ چارۇچىلاردىن ئون تۈياق قوي ئېلىپ، سويۇپ ساتقان پۇلغا بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن پەقەت بىر پۇت گۆش سېتىپ ئالالىغان. قاسساپ ئاچچىقىغا چىدىمايلا پۇللارنى يېتىپا ئۆتكۈزۈپ، ئىتنىڭ بوينىغا ئېسىپ، ئىتنى يېتىلەپ بازارنى ئايلاندۇرغان. ھەمدە ئۇ دەرتكە چىدىمايلا ساراڭ بولۇپ قالغىلى تاس قالغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەندىن كېيىن، بەزى سودىگەرلەر ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىشىدۇ. 1942 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە، قەشقەر سودىگەرلىرىدىن رېھىم باي، ئابدۇكېرىم قاتارلىقلار ئەنگلىيە سودىگەرلىرى بىلەن خۇپيانە ئالاقىلىشىپ قەشقەرنىڭ نەشە، ئالتۇن، قاشتېشى قاتارلىق مالىلىرىنى مېڭتىكە چېگرىسى ئارقىلىق كەشمىردىكى سودا يولى بىلەن ھىندىستان، پاكىستانلارغا توشىغان، چەت ئەل سودىگەرلىرى ئەتكەسچىلىك قىلىپ، مىلتىق، ئوق ـ دورىلارنى مالىلارغا ئاربىلاشتۇرۇپ، ئوغرىلىقچە قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، ھەربىي قورال ـ ياراق ئېلىپ سېتىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئەنگلىيىنىڭ تاشقورغاندا تۇرۇشلۇق ۋەكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنىدىكى ئەمەلدارلار بۇ خىل سودا پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قوللىغان.

(«قەشقەر شەھەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1ـ سانىدىن ئېلىندى)

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

قەشقەرنىڭ قىسقىچە پوچتا ـ تېلېگراف تارىخى

جاڭ يۈزى

قەشقەرنىڭ يېقىنقى زامان پوچتا ئىشلىرى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى قەشقەرنىڭ پوچتا ئىشلىرى كونا ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. خاتىرىلەنىشچە، 1891 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 17 ـ يىلى) قەشقەر مەمۇرىي رايونى يېڭىشەھەر مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئىدى، قارمىقىدا ئۇچ پوچتا بېكىتى، ئۇچ بېكەت باشلىقى، 17 خىزمەتچى ۋە 34 تۈياق ئات بولغان، يىلىغا 1832.55 سەر كۈمۈش تارقىتىلغان. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاتناش راۋان بولمىغانلىقتىن، بەكەتلەرنىڭ يولى ئۇزۇلۇپ، كىشىلەر كۈنسايىن شالاڭلاشقان. شۇنىڭ بىلەن 1912 ـ يىلى (مىنگونىڭ تۇنجى يىلى) شىنجاڭدىكى پوچتا بېكەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەمەلدىن قېلىپ، ئورنىغا پوچتا ئىشلىرى ئىدارىسى، ئورۇن، پونكىتلار قۇرۇلدى.

1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئىبلىس چاڭگىلىنى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭغا سوزۇشقا باشلىدى. 1884 ـ يىلى ئەنگلىيە يەنە يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرىدا (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) پوچتا ئىدارىسى تەسىس قىلدى، شۇ يىلى چارروسىيىنىڭ سىبىرىيەدىكى تۆمۈر يولىدا پويىز قاتنىغاندىن كېيىن، قەشقەردىن جۇڭگو ـ روسىيە چېگرىسىدىكى ئەركەشتامغىچە بولغان پوچتا يولى ئېچىلىپ، ئىككى تەرەپ خەت ـ خالتىلارنى ئاتلىق چېگرىغا ئاپىرىپ

ئۆزئارا ئالماشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چارروسىيىنىڭ پوچتا ماركىسى تارقىتىلدى. شىنجاڭ بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى پوچتىنىڭ يەتكۈزۈپ بېرىش ۋاقتى تېز، ھەققى تۆۋەن بولغاچقا، ئىككى دۆلەت ئاھالىسى بەس ـ بەس بىلەن پوسۇلكا سالدى. شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرىنىڭ ھەممىسىنى چارروسىيە مونوپول قىلىۋالغان بولۇپ، خەت ـ چەك، پوسۇلكىلارغا چارروسىيىنىڭ ماركىسى چاپلىنىپ، چارروسىيىنىڭ چىسلالىق تامغىسى بېسىلىپ، چارروسىيە پۇلى ئېلىنىدى ھەمدە شىنجاڭ چېگرىسىدىن چىقىپ، سىبىرىيىنى ئايلىنىپ مانجۇرىيىگە كىرىپ ئاندىن ئىچكىرىگە يەتكۈزۈلدى. جۇڭگونىڭ خەت ـ چەكلىرىنى جۇڭگو زېمىنىدا يۆتكەپ توشۇشقا مۇمكىن بولمىغاچقا، چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى يىللىق پوچتا كىرىمى 100 مىڭ رۇبلدىن ئېشىپ كەتتى.

1907 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 33 ـ يىلى) شىنجاڭ پەرمەتدار مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى ۋاڭ شۇنەن ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئەھۋالنى ئەينەن دوكلات قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن 1909 ـ يىلى (شۈەنتۇڭنىڭ 1 ـ يىلى) شىنجاڭدا پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى پوچتا بېكەتلىرىدىن يىغىلغان راسخوتنىڭ يېرىمىنى شىنجاڭدا پوچتا ئىدارىسى قۇرۇش ئۈچۈن تاجىرنىڭ بېرىلدى، پوچتا مىنىستىرلىكى پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش چارىسىنى ئېلان قىلىپ، پوچتا ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى شىنجاڭ ئۆزى باشقۇرىدىغان قىلدى.

1910 ـ يىلى كۈزدە، قەشقەردە پوچتا ئىشلىرىنى ۋەكالەتەن بېجىرىدىغان ئورگان ـــ كونسۇلخانىلىق پوچتا ئىدارىسىنى تەسىس قىلدى. 1921 ـ يىلى (مىنگونىڭ 10 ـ يىلى) قەشقەر بىرىنچى دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش مەركىزى بولدى. 1938 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئىككىنچى

دەربجلىك پوچتا ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، 1945 - يىلى يەنە بىرىنچى دەربجلىك ئىداره نامىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. قەشقەر پوچتا ئىدارىسى ھازىرقى چوڭ بازارنىڭ يېنىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىگىلىگەن ئورنى 3136 كۋادرات مېتر ئىدى.

قەشقەرنى مەركەز قىلىپ ئېچىلغان خەلقئارا پوچتا ئىدارىلىرى: قەشقەر، تاشقورغان، پاكىستان، ھىندىستان، 1921 - يىلى (مىنگونىڭ 10 - يىلى) كونىشەھەر پوچتا ئىدارىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى پوچتىدىن ئەۋەتىلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆزئارا ئالماشتۇردى، شۇنىڭدىن باشلاپ قەشقەردىن ئەركەشتامغىچە بولغان پوچتا يولى ئېچىلدى.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، 1940 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۇيغۇرچىدىن قەشقەر كونىشەھەرگىچە بولغان تېز سۈرئەتلىك پوچتا يولى ئېچىلىپ، ئارىلىقتا قارا شەھەر، كورلا، ئاقسۇ، ماراليېشىنى بېسىپ ئۆتەتتى، بۇ لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2510 كىلومېتر بولۇپ، ھەر ئىككى كۈنده بىر قېتىم پوچتا قاتنايتتى، ئاتلىق كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ 15 كۈنده يېتىپ باراتتى. ماراليېشىدىن قەشقەر كونىشەھەرگىچە بولغان ئارىلىقتا بىر گۇرۇپپا باشلىقى، 12 پوچتالىيون بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قەشقەر كونىشەھەر پوچتا ئىدارىسىنى مەركەز قىلغان قەشقەر كونىشەھەر، خوتەن لىنىيىسى، كونىشەھەر — ئەركەشتام لىنىيىسى، كونىشەھەر — تاشقورغان لىنىيىسىدىن ئىبارەت ئۇچ نۇقتىلىق لىنىيە شەكىللەنگەن. تۆۋەندە بۇ ئۇچ لىنىيىنى ئايرىم - ئايرىم تونۇشتۇرىمىز.

1. قەشقەر كونىشەھەردىن خوتەنگىچە بولغان لىنىيە — كونىشەھەردىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ، يېڭىسار، قاغىلىق قاتارلىق جايلارنى بېسىپ خوتەنگە باراتتى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1071 كىلومېتر، ھەر ئىككى كۈنده بىر قېتىم پوچتا

قاتنايدىغان بولۇپ، ئاتلىق كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ بەش كۈنده يېتىپ باراتتى. بۇنىڭ ئىچىده كونا شەھەردىن قاغىلىقچە كونا شەھەر پوچتا ئىدارىسى مەسئۇل بولۇپ، بىر پوچتا باشلىقى، 11 پوچتالىيون باردى. بۇ لىنىيە بىلەن خوتەن، كېرىيە لىنىيىسى ئۆزئارا تۇتۇشۇپ، كېرىيە، چەرچەن ئارقىلىق چاقىلىققا باراتتى، ئاندىن كورلىغا بېرىپ ئۇرۇمچى، كونىشەھەر لىنىيىسى بىلەن بىرلىشىپ كېتەتتى.

2. قەشقەر كونىشەھەر — ئەركەشتام لىنىيىسى — قەشقەر كونا شەھەردىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ، جۇڭگو سوۋېت چېگرىسىدىكى ئەركەشتامغا قەدەر باراتتى، ئۇزۇنلۇقى 290 كىلومېتر، ھەر ئالته كۈنده بىر قېتىم پوچتا قاتناپ سەككىز كۈنده باراتتى، پوچتالىيون ئالته كىشى ئىدى.

3. قەشقەر كونىشەھەر — تاشقورغان لىنىيىسى — كونىشەھەردىن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ، يېڭىسار ئارقىلىق تاشقورغانغا باراتتى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 392 كىلومېتر، ھەر بەش كۈنده بىر قېتىم (1940 - يىلدىن 1943 - يىلغىچە بولغان ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە)، ھەر قېتىمدا بىر ئاتلىق ئادەم قاتنايتتى؛ تاشقورغاندىن پامىر، قارا قۇرۇم تاغلىرى ئارقىلىق ھىندىستانىنىڭ موسكاغا باراتتى، (1942 - يىلى ئېچىلغان) ئۇزۇنلۇقى 446 كىلومېتر بولۇپ، ھەر 15 كۈنده بىر قېتىم پوچتا قاتنايتتى ۋە كېچە - كۈندۈز يول يۈرەتتى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىده، بۇ يول ئارقىلىق چەت ئەللەر بىلەن ئالاقىلىشىپ، پوچتىدىن ئەۋەتىلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆزئارا ئالماشتۇردى.

1943 - يىلى قەشقەرنى مەركەز قىلىپ كونىشەھەر — ئاتۇش لىنىيىسى كۆپەيتىلدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 508 كىلومېتر بولۇپ، بىر ئاتلىق، بىر پىيادە پوچتالىيون باردى.

1942 - يىلى كونىشەھەر پوچتا ئىدارىسىگە بىۋاستە

قاراشلىق رايونلار ئىچىدىكى ئولۇغچات، ئاتۇش، خانئېرىق، يوپۇرغا، پەيزاۋات، يېڭسار قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پوچتا ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن بېجىرىش ئورۇنلىرى تەسىس قىلىندى. 1945 - يىلى يەنە چوڭ بازار بىلەن تاشقورغان پوچتا ئىشلىرى ئورنى كۆچەيتىلدى. قاغىلىق، يەكەن، مارالبېشى ئۆچىنچى دەرىجىلىك ئىدارە، يېڭىشەھەر تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىدارە بولدى.

پوچتا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1945 - يىلدىن باشلاپ كونىشەھەر پوچتا ئىدارىسى خەت - چەك، پۇل پېرېۋوتى، تېلېگراممىلا، دۆلەت ئىچىدىكى خالتىلارنى يەتكۈزۈپ بېرىش، ئۆمۈر سۇغۇرتىسى، خەلقئارا خەت - چەكلەرنى ۋەكالىتەن يەتكۈزۈپ بېرىش قاتارلىق كەسىپلەرنى ئاچتى. پوچتا خادىملىرىدىن جەمئىي 37 كىشى باردى. ئۆتكەن ھەر قېتىملىق ئىدارە باشلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

1936 - يىلى خېي ژېنفىن؛ 1938 - يىلى يېڭ زۇجى؛ 1944 - يىلى لېي جۇچىڭ؛ 1945 - يىلى ژېن يوڭلىڭ، 1946 - يىلى چېن شىفەن؛ 1947 - يىلى ۋاڭ گۇاڭرۇ.

قەشقەرنىڭ يېقىنقى دەۋردىكى سىملىق ئالاقىسى

1871 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ، ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ ئىگىلىۋالدى. ئەينى ۋاقىتتا خەۋەرلىشىش قولايسىز بولغانلىقتىن، چىڭ ھۆكۈمىتى ھېچ نەرسىدىن خەۋەر تاپالمىغانىدى.

1892 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 18 - يىلى) چارروسىيە تاشقورغانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئالاقزادە بولۇپ كەتتى، قەشقەر بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يىراق، خەۋەرلىشىش تېخىمۇ قولايسىز بولغاچقا، ئەسكەر كۆپەيتىپ ياردەم بېرىشكە ئامال يوقىدى. 1893 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 19 - يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىيسى خان ئوردىسىغا سىملىق تېلېگراف قۇرۇش ھەققىدە مەكتۇپ يوللاپ ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى 1895-يىلى 3 - ئايدا قۇرۇلۇشنى تاماملاش شەرتى بىلەن راسخوت ئاجرىتىپ بېرىدۇ (280 مىڭ سەر كۈمۈشكە تۇغرا كېلىدۇ)، ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلىپ، شەرقىتە لەنجۇ تارماق ئىدارىسى، شىمالدا ئىلى، چۆچەك تارماق ئىدارىسى، غەربىي شىمالدا قەشقەر تارماق ئىدارىسىنى تەسىس قىلىدۇ. مارالبېشىدا ئالاقە پونكىتى قۇرۇلىدۇ.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى ملىتارىستلار قالايمىقان ئۇرۇش قىلغانلىقتىن، شىنجاڭنىڭ سىملىق تېلېگراف لىنىيىسى ئۈزۈن يىل رېمونت قىلىنمايلا قالماي بەلكى ئەسلىھەلىرى بۇزۇلۇپ، خەۋەرلىشىش پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالدى. شىمالىي ملىتارىستلار ھۆكۈمىتى بىلەن ياڭ زىڭشىن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەرگە رادىئو تېلېگراف ئاپپاراتى ئورناتماقچى بولىدۇ. ئەنگلىيە سودىگەرلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دۆلتىمىزدە شەخسىي رادىئو تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرۇشنى تالىشىپ، پۇل قەرز بېرىش يولى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ پوچتا كەسپىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋالىدۇ. ئۇلار شىمالىي ملىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ دېڭىز ئارمىيە مىنىستىرلىكى بىلەن قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرلىكىنى قەرز پۇل بىلەن تەمىنلەيدۇ. دېڭىز ئارمىيە مىنىستىرلىكى بىلەن قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرلىكى ھەر قايسىسى ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ، ئۆزلىرىنىڭ خەۋەرلىشىش تۈرلىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، چەت ئەللىك سودىگەرلەر بىلەن رادىئو تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرۇش كېلىشىمنى تۈزىدۇ. شىمالىي ملىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ قاتناش مىنىستىرلىكى بىلەن قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرلىكى ئۆزئارا

هوقۇق تالىشۋاتقاندا، قاتناش مىنىستىرلىكى پۇل قەرز تېلېپ،
1918 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ ماكسان سىمىز رادىئو تېلېگراف شىركىتى بىلەن 200 مىڭ فوند ستېرلىڭلىك توختام تۈزۈپ، قەشقەر رادىئو تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرماقچى بولىدۇ. توختامدا رادىئو تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ بارلىق ئاپپاراتلىرى ئۇسكۇنىلىرى، ماتېرىيال ۋە ئەسۋابلارنىڭ ھەممىسىنى ئەنگلىيە رادىئو تېلېگراف شىركىتى تەمىنلەيدۇ، ھەمدە ئەنگلىيە تەرەپ ئىنژېنېرلىرىنى ئەۋەتىپ قۇراشتۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئۇرۇمچى ئىستانسىسى 1920 - يىل 11 - ئايدا ئىش باشلىدى، قەشقەر ئىستانسىسى 1921 - يىلى ئىش باشلىدى، ئىككى ئىستانسىنىڭ قۇرۇلۇشى 1923 - يىل 5 - ئايدا پۈتتى. ئەنگلىيە تەرەپتىن قۇراشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان ئىنژېنېر دوكلېر بىلەن خاسىدى، جۇڭگو تەرەپتىن قۇراشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان ئىنژېنېر زۇ جىيابەي ئىدى. قۇراشتۇرۇش تاماملانغاندىن كېيىن زۇ جيابەي ئۇرۇمچى رادىئو تېلېگراف ئىستانسىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلەندى. قەشقەر ئىستانسىسىنىڭ باشلىقى چىەن باۋچۈن بولدى.

قەشقەر رادىئو ئىستانسىسى قۇراشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ھىندىستانىنىڭ بېيسەنفۇ بىلەن بولغان سىگنالى ئېنىق، ئۇنۇمى ياخشى بولدى؛ ئۇرۇمچى ئىستانسىسى بىلەن ئالاقىلاشقاندا، سىگنال ئېنىق بولمىغاچقا ناھايىتى تەستە ئاڭلىغلى بولدى. ئەنگلىيە ئىنژېنېرلىرى دوكلېر بىلەن خاسىدىن كۆپ قېتىم توسالغۇلارنى چىقارغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. كېيىن بۇ ئىككى چەت ئەللىك ئىنژېنېرلار جۇڭگو تەرەپنىڭ دىققەت قىلمىغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ھىندىستانغا كېتىۋالىدى. ۋەتەننىڭ ئابرويىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن زۇجيابەي بۇ ئىستانسىدا قايتا - قايتا سىناق قىلىپ، كۆپ قېتىم توسالغۇلارنى چىقىرىپ ئەڭ ئاخىرى ئۇرۇمچى ئىستانسىسى بىلەن ئوڭۇشلۇق

ئالاقىلىشالايدىغان قىلدى.

1933 - يىلى شىنجاڭدا «12 - ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشى يۈز بېرىپ، جىن شۇرېن تەخىتتىن چۈشۈپ شېڭ سەي ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يەنە تۆت دانە تېلېگراف ئاپپاراتى بىلەن ھەممە ئۇسكۇنىلىرىنى ئىمپورت قىلىپ ئېلىپ كىرىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇرۇمچى، قەشقەر، خوتەنلەرگە قۇراشتۇردى. جاڭ خاۋشۆنى قەشقەر ئىستانسىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى.

1942 - يىلى قەشقەر رادىئو ئىستانسىسى شىنجاڭ بويىچە 7 - ئىستانسا بولۇپ، ئىككىنچى دەرىجىلىك ئىدى. بۇ ئىدارە ھەر خىل تېلېگراممىلا كەسىپلىرىنى ئاچقانىدى.

ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون

1911 - يىلى شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى ياڭ زىڭشىنى شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي باش ئەمەلدارى قىلىپ تەيىنلىدى. ياڭ زىڭشىن ئۈزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ۋە كۈچەيتىش ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدىن قەشقەرغىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتر كېلىدىغان تاق يوللۇق تېلېفون سىمى تارتقۇزدى، لىنىيە ئۈزۈن ھەمدە يۈكلىمە دولقۇن ئۇسكۇنىلىرى بولغاچقا، سىگنال ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، سۆزلەشكىلى بولمايتتى. تۆت يىلدىن كېيىن پۈتۈن لىنىيە تەلتۈكۈس ئۈزۈلۈپ قالدى. بۇ ۋاقىتتىكى ئالاقىلىشىش خىزمىتى پۈتۈنلەي رادىئو تېلېگراف ئىستانسىسىغا تاياندى.

1913 - يىلى، چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئۆز دۆلتى بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئەركەشتامدىن قەشقەرغىچە مەخسۇس تېلېگراف - تېلېفون

فون سىمى تارتتى. شۇ چاغدا ياڭ زىڭشن شىمالىي مىلىتا-
رىستلار ھۆكۈمىتىدىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ چارروسـ
يىـنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىغا بۇ لىنىيىنى ئەمەل-
دىن قالدۇرۇشنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى تەلەپ قىلىپ يولىورۇق
سورىدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى پۇل ئاجرىتىپ قەشقەردىن ئۈ-
كەشتامغىچە يېڭىباشتىن ئۇزۇنلۇقى 50 كىلومېتر كېلىدىغان
سىم يولى تارتىپ، 1917 - يىلى 2 - ئايدا تاماملاپ، روسىيە
بىلەن قەشقەر تەرەپنىڭ تېلېگراممىلىرىنى بىۋاستە يەتكۈزدى.

1913 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە ياڭ زىڭشىن، شېڭ شـ
سەي ھاكىمىيىتى ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ قەشقەر، قەشقەر كونـ
شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر ئارىلىقىدا پەقەت تۆت كىلومېتر
ئۇزۇنلۇقتىكى ئۇچ يولدا شەھەر ئىچى تېلېفونىنى تارتقان بـو-
لۇپ، ھەممىسى تاق يوللۇق ئىدى، سىم تاناپ تۆۋرىكىدە توك
قېچىشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئەسۋاب بولمىغانلىقتىن بـوران
چىقسا، قار - يامغۇر ياغسا ئېغىر دەرىجىدە توك قېچىپ سۆز-
لىشىشكە مۇمكىن بولمايتتى.

1937 - يىلى قەشقەر شەھىرى، يېڭىشەھەر، كـونىشە-
ھەردە پەقەتلا ئون دانە تېلېفون ئورنىتىلغان بولۇپ مەخسۇس
ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىلا ئىشلىتەتتى. شۇ يىلى يولداش ماۋزې-
مىن رىياسەتچىلىكىدە شىنجاڭنىڭ ئۇچ يىللىق پىلانـى بېكىتـ
لىپ، ئاندىن چەت ئەلدىن مىڭ تېلېفون سىغىمچانلىقىغا ئىگە
تېلېفون ئاپپاراتـ ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىپ ئېلىپ كىردى. ئاپپا-
راتلارنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن 4750 ئامېرىكا دوللىرى كەتكـەن
بولۇپ، شىنجاڭ مالىيە نازارىتىدىن ئاۋانىس بېرىپ كېيىن
تېلېگراممىا كىرىمىدىن قايتۇرىدىغان بولدى. بۇ ئۈسكۈنىلـەر
قەشقەر بىلەن ئۈرۈمچىگە ئورنىتىلدى.

1940 - يىلى قەشقەردە تېلېفون ئىدارىسى قۇرۇلۇپ دەسـ
لەپكى قەدەمدە 80 دانە تېلېفون ۋە بىر دانە كوممۇتاتور ئور-

نىتىلىپ مەخسۇس شەھەر ئىچىدىكى تېلېفونلارنـى باشقۇردى.
تېلېفون ئىدارىسى شۇ چاغدىكى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ قوراسىغا
ئورۇنلاشتۇرۇلدى (ھازىرقى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە قوراسـ
دا ئىدى). ھەمدە بىرىنچى دەرىجىلىك ئىدارە بولدى.

1945 - يىلى قەشقەر تېلېگرامىا ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1948 - يىل 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قـەشقەردە سىمسىز
ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون تەسىس قىلىنىپ ئۈرۈمچى، قۇمۇل، قارا
شەھەرلەرگە بىۋاستە ئۇلاندى. ئېلېكتر لىنىيىلىرىنىڭ قـارشـ
لىقى چوڭ بولغاچقا، ئالاقلىشىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. پـۈ-
تۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، پوچتا تېلېگراف ئىشـ
لىرىدا ئاندىن زور تەرەققىياتلار بولدى.

(«قەشقەر شەھرىدىكى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 2 - سانىدىن
ئېلىندى)

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

شۇبتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى قەشقەردە

يى جياك

1965 - يىلنىڭ ئاخىرلىرى زور تۈركۈمدىكى ئەنگلىيە، ھىندىستان سودىگەرلەر گۇرۇھى ۋە شۇبتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

شۇبتسىينىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن ئورگىنى يوق بولۇپ، پەقەت خەلق ئىچىدىكى تەشكىلاتلىرى بار ئىدى، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ۋەكالىتەن باشقۇراتتى. شۇبتسىيە قەشقەردە بىر ئىنجىل ئوقۇتۇش مەكتىپى قۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 40 مودىن ئاشاتتى. تۆت ئەتراپى كېسەك تام بىلەن قورشالغان بولۇپ، قېلىنلىقى 80 سانتىمېتر، ئېگىزلىكى تۆت مېتر ئەتراپىدا ئىدى. ھويلا تېمى سىرتىدىكى يوغان بىر تۇپ قېرى سۆگەت ھازىرمۇ بار. ھويلا ئىچىدە ھازىر يەنە ئىككى كورپۇس شۇبتسىيە ئىمارىتى بار بولۇپ، بىر كورپۇسنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 مېتر، كەڭلىكى ئالتە مېتر كېلىدىغان بىر قەۋەتلىك ئۆي؛ يەنە بىر كورپۇسى «T» شەكىللىك قۇرۇلمىدىكى بىر قەۋەتلىك ئۆي، قالغانلىرى بۇرۇنلا ۋەيران بولۇپ كەتكەن.

بۇ بىر قەۋەتلىك ئىمارەتلەر خېلىلا پۇختا بولۇپ، ھويلىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1.2 مېتر كېلىدۇ، ھويلىغا شېغىل تاش ياتقۇزۇپ چىققان، يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن چاسا خىش بىلەن قوپۇرغان بولۇپ، ئېگىزلىكى ئۇچ مېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئۆينىڭ ئاستىغا پول ياتقۇزۇلغان، ئۆي ئىچى ئومۇمەن

كۆپ بۇرجەكلىك ۋە يەلپۇگۈچ شەكىللىك. تېمىنىڭ قېلىنلىقى 80 سانتىمېتر بولۇپ، ئوتتۇرىسى كەڭلىكى ئىككى مېتر كېلىدىغان كارىدور، ئىككى تەرىپى ئولتۇراق ئۆي، ھەر بىر ئۆينىڭ ئىشلىتىش كۆلىمى 16 كۋادرات مېتر بولۇپ، تاق قاناتلىق دېرىزە قويۇلغان. تامنىڭ بۇلۇڭىغا ئىسسىنىش ئۈچۈن دىۋە ئامبىرى 60 سانتىمېتر كېلىدىغان مىس مەش قويۇلغان.

كارىدوردا يەر ئاستى ئۆيگە كىرىدىغان ئېغىز خارابىسى ساقلانغان بولۇپ، كەڭلىكى ئىككى مېتر كېلىدۇ. چاسا خىش بىلەن ئېرىتمە ئارقىلىق سېلىنغان، خېلىلا پۇختا، ھەمدە ئۆي بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. ھازىر كىرىش ئېغىزى تۆكۈلگەن ئەخلەتلەر بىلەن توسۇلۇپ قالغان. بۇ شۇبتسىينىڭ قەشقەردە قۇرغان ئەڭ دەسلەپكى باسما زاۋۇتى بولۇپ، ئۇسكۇنىلىرى ئەڭ ياخشى ئىدى. ئەڭ دەسلەپكى قەشقەر پۇلى مۇشۇ زاۋۇتتا بېسىلغان.

ئالدى ھويلىدىكى بىر كورپۇس بىر قەۋەتلىك ئۆينىڭ ئىشكى ئالدىدا تۆت دانە ناھايىتى تۇم تۈۋرۈك قويۇلغان پېشايۋان بار، پېشايۋاننىڭ ئۈستىگە ۋاسا تارتىلىپ، سامانلىق لاي بىلەن سۇۋالغان، ئاندىن ھاك تېشى بىلەن ئېرىتمىنى ئارىلاشتۇرۇپ سىرلىغان. تۆت ئېغىز ئۆي چاسا شەكىلدە بولۇپ، قوشقانا تالىق دېرىزە قويۇلغان، كونىلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ ئىنجىل ئوقۇتۇش مەكتىپىنىڭ ئىشخانىسى ئىكەنمىش.

شۇبتسىيىلىكلەر قەشقەردىكى بۇ باش يىغىلىش نۇقتىسى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر، قاغىلىق، ئاقسۇ قاتارلىق شەھەر - بازارلاردا تارماق نۇقتىلارنى تەسىس قىلدى. باش يىغىلىش نۇقتىسىدا شۇبتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچىلاردىن 20 نەچچە ئادەم، ھەرقايسى تارماق نۇقتىلاردا بەشتىن ئادەم بارىدى. ئۇلار ئاساسلىقى دوختۇرلۇق، دىن تارقىتىش، ئىنجىل ئوقۇتۇش، تەرجىمانلىق، ياسىمچىلىق قا-

تارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى.

دىن تارقاتقۇچىلار ئىنجىلنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، شۇنداقلا ئاۋۇتتىدا بېسىپ، ئاندىن خەلق ئارىسىغا تارقاتقان. ئۇلار دەسلەپتە دوختۇرلۇقنى ۋاستە قىلىپ، ھەقسىز كېسەل كۆرۈپ دورا بەرگەن. كېيىن دوختۇرخانا تەسىس قىلىپ، غوللۇق دوختۇرلارنى يېتىشتۇرگەن. بۇنىڭغا ئۇلاپ ئىنجىل ئوقۇتۇش ئورنى قۇرۇپ، خەلق ئارىسىدىكى ئىگە - چاقسىز يېتىم بالىلارنى بۇ جايغا يىغىپ مەدەنىيەت ئۆگەتكەن. مانا بۇ ئۇلارنىڭ كاتولىك دىنىنى تارقىتىشتىكى دەسلەپكى ئوبيېكتى ئىدى. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ 60 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئۇلار ئىنجىلنى ئاساس قىلغان ھالدا يەنە تىل ئەدەبىيات، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ دەرسلىرىنى ئۆگىنەتتى. ئىنجىل دەرسى ۋاقتىدا، ئوقۇتقۇچى سىنىپقا پۈت بىلەن بېسىپ چالىدىغان رويالدىن بىرنى قويۇپ، ئىنجىلنى ناخشا تېكىستى قىلىپ، رويال چالاتتى، ئوقۇغۇچىلار مۇزىكا ئاھاڭىغا ئەگىشىپ ئىنجىل تېكىستلىرىنى ئوقۇيتتى. ئوقۇتقۇچى ئەستايىدىل بولغانلىقتىن ئوقۇغۇچىلار ياخشى ئۆگىنىپ، ئۆز ۋاقتىدا كىشىلەرگە ياخشى تەسىر قالدۇرغان.

قەشقەردە دىن تارقىتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار دىن تارقىتىشنى ئەتراپتىكى ھەرقايسى ناھىيە بازارلىرىدىكى تارماق نۇقتىلارغا كېڭەيتكەن. كاتولىك دىنىنىڭ تارقىلىشى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسى ئازدۇر - كۆپتۇر تەسىرگە ئۇچرىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىمالىي شىنجاڭنىمۇ تارقىلىپ بارغان.

ئابلىمىت ئىسمايىل ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: دادام شۇبتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى قۇرغان دوختۇرخانىدا تەربىيىلىنىپ چىققان دەسلەپكى دوختۇر ئىدى، ئۇنىڭ دوختۇرلۇق تېخنىكىسى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، كېشىلەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمە-

تىگە ئېرىشكەن. ئۇلار دوختۇرلۇق قىلىپ كېسەل كۆرۈپ، ئىگە - چاقسىز بالىلارنى يىغىپ ئوقۇتقانلىقى ئۈچۈن، يەرلىك خەلق شۇبتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرىنى ھۆرمەتلەيتتى. لېكىن قەشقەردە تۇرۇشلۇق سوۋېت ئىتتىپاقى كىشىلىرى بۇ دىن تارقاتقۇچىلارنى ئىنتايىن بىزار ئىدى. خەلق ئىچكى سىرنى بىلمىگەچكە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سودىگەرلىرىگە قارىتا باشقىچە كۆز قاراشتا بولغان. مەسىلەن، قاغىلىق ناھىيىسىدە 280 ئائىلىلىك روس سودىگەرلىرى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، 733 كىشى يەرلىك خەلقنىڭ سىقىپ چىقىرىشىغا ئۇچرىغان. ئىشتىن كېيىن مەلۇم بولدىكى، بۇ دىن تارقاتقۇچىلار دوختۇرلۇق، دىن تارقىتىش ئارقىلىق دۆلىتىمىزگە نىسبەتەن مەدەنىيەت جەھەتتىن ھۇجۇم قىلغان، شىنجاڭدىن ئىبارەت غەربىي چوڭ دەرۋازىغا قوشنا بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىغا سىڭىپ كىرىپ، روسىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىي مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىنكى ھەر خىل ئاخباراتلارنى زور مىقداردا توپلىغان.

يەكەندە ئىككى ئورۇندا شۇبتسىيە ئورگىنى بولۇپ بىرسى ھازىرقى نېرۋا كېسەللەر دوختۇرخانىسى، يەنە بىرسى ناھىيىلىك تۇرلۇك مالالار شىركىتىنىڭ ئىسكىلاتى ئىدى، بۇ يەرلەر ئۆز ۋاقتىدا كاتولىك دىنىنىڭ ئىنجىلىنى تەرغىب قىلىدىغان مەكتەپ ئىدى. ئالدىنقىسىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 50 مو، كېيىنكىسىنىڭ ئورنى 40 مو كېلىدىغان بولۇپ، ئۇ ياڭ زىگىشىن، جىن شورېنلار ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ۋاقىتلاردا قۇرۇلغانىدى. ھازىر بىر كورپۇس قەدىمى شۇبتسىيە ئىمارىتى ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ۋەيران بولۇپ كەتكەن.

ئىنجىل ئوقۇتۇش مەكتىپى ئىگە - چاقسىز يېتىم بالىلاردىن 100 نەپەر قوبۇل قىلغان بولۇپ، شۇبتسىيىلىكتىن بەش كىشى،

خىزمەتچىلەردىن 30 كىشى باردى، ئۇقۇغۇچىلار ئۈيغۇر، خەنزۇ ئىدى. ئۇقۇتۇش مەزمۇنى قەشقەردىكى ئىنجىل مەكتىپى بىلەن ئوخشاش ئىدى. دوختۇرخانىدا بەش شۆبىتسىيىلىك بولۇپ، ئۇچى ئەر، ئىككىسى ئايال ئىدى. ئۇلار بۇ يەردىن 30 نەپەر خىزمەتچى خادىم قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى يەرلىك كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى كۆرەتتى.

يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى جىڭ فىڭشۇ بوۋاينىڭ ئېيتىشچە، ئىنجىل مەكتىپى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە ناھىيىسىدە دېگۈدەك بار بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئىنسانلارغا بەخت ئېلىپ كېلىدىغان جەننەت دەپىشەتتى. شۆبىتسىيىلكىلەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە قۇرغان ئىنجىل مەكتىپىنىڭ 100 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، ئۇلارنى ئۇچ سىنىپقا ئايرىغان، ئىككىسى ئوغۇللار سىنىپى، بىرسى قىزلار سىنىپى ئىدى، تۆت شۆبىتسىيىلىك ئوقۇتقۇچى، ئۇچ ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچى، بىر خەنزۇ ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. ئوقۇتۇش تۈزۈمى باشلانغۇچ مەكتەپتىن، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپكىچە ئىدى. ھەر ھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنىدىن ئالتىنچى كۈنىگىچە نورمال دەرس ئوقۇيتتى، يەكشەنبە كۈنلىرى ئىنجىل ئوقۇيتتى.

دوختۇرخانىدىكى شۆبىتسىيىلكىلەر بىلەن بەزى خىزمەتچىلەر كۈندۈزلىرى كوچا - مەھەللىلەرنى ئارىلاپ، ئاممىغا چوڭ قۇر چۆكۈپ كېسەل كۆرسە، كېچىلىرى ئۇلار يەرلىك مىللەتنىڭ كىيىملىرىنى كىيىۋېلىپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئارىسىغا بېرىپ دىن تارقىتىشتىن باشقا، ئاخبارات توپلاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئاق كۆڭۈل پۇقرالار ئۇلارنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى بىلمىگەنلىكتىن، شۆبىتسىيىلكىلەرگە نىسبەتەن بەزى ياخشى تەسىرلەرنى قالدۇرغانىدى.

(«قەشقەر شەھەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ4-سانىدىن ئېلىندى)

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

باش مۇھەررىرى: خالىق ساقى
مۇھەررىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (30)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 13
1991 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى
1991 - يىل 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
نۇسخىسى: 3,520 —— 1
ISBN7-228-01670-X/K·149
باھاسى: 3.00 يۈەن

(ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدۇ)

新疆文史资料选辑（30） （维吾尔文）
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料委员会 编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷三厂印刷
850×1168毫米 32开本 13印张
1991年10月第1版 1991年10月第1次印刷
印数：1——3,520

ISBN7—228—01670—x/K·149 定价：3.00元
（内部发行）